

ИВАН ЛЕ

УНИВЕРЗИТЕТ
У Београду

І В А Н Л Е

Т В О Р И В ТРЬОХ ТОМАХ

~~~~~

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КІІВ - 1955

Жінці — громадянину соціалістичної вітчизни, жінці — другові, жінці — матері, тим, що вони «становлять половину населення нашої країни, вони становлять величезну армію праці, і вони покликані виховувати наших дітей... нашу майбутність» (*Й. В. Сталін*) — тій жінці з любов'ю присвячую цей труд.

Іван Ле

ВІД АВТОРА

Через чверть століття після написання першого варіанта «Романа міжгір'я» цілком природно, що авторові доводиться хоч би в кількох словах «пояснювати» речі, які, здавалось би, і самі повинні говорити за себе. Не тільки те, що мій давній читач за двадцять п'ять років значно зріс у своїх вимогах до художнього слова, але ще й те, що за цей час виросло покоління нового читача, вихованого Комуністичною партією в дусі марксистсько-ленінського світосприймання, — вимагають від автора поставитися з особливою увагою до старого твору.

Роман витримав на Україні понад десяток видань, тричі перевидавався в Узбецькій РСР, і в кожне видання авторові доводилося вносити поправки— вимога часу. Їх було, може, і досить, щоб задовольнити побіжну критику, але щоб задовольнити великі вимоги бурхливого зросту культури цілого Радянського Союзу, а зокрема — зросту культури України, Узбекистану — тих побіжних виправлень було недосить.

Ця проблема й постала перед автором, коли назріло питання про поновлення видання «Романа міжгір'я». На вимогу критики та й самого життя автор останнім часом кардинально переробив цілі ситуації в сюжеті книги, доповнив або змінив ідейне і художнє звучання окремих образів, намагався піднести в творі культуру слова, стилістично поліпшити його, уникнути невиразності окремих місць тощо. Все це разом диктувалося потребами ідейного збагачення твору.

Та разом з тим — матеріалом твору, його живим тілом була і є історична доба перших паростків соціалістичної перебудови такої в минулому і на ті роки відсталої країни серед братніх народів СРСР як Узбекистан. В ту добу партія і радянська влада проводили в Узбекистані земельно-водну реформу. Класова боротьба в країні особливо гостро розгорнулася саме там, де молоді паростки но-

вої радянської республіки зустрілися з міцними традиціями релігії, забобонів, з класово-ворожою діяльністю, опором куркульсько-націоналістичної буржуазії, яка діяла в тісному контакті і при підтримці з боку зарубіжної контрреволюції. Реалістичний показ усього цього вимагав від автора надзвичайно високого усвідомлення всіх тих фактів, марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу та звичайного почуття художньої міри у змінах і додатках до вже відомого твору.

Цілком зрозуміло, що ідеальної переробки досягти авторові ще не пощастило. Але ж «ідеальності» треба завжди прагнути, домагатись.

Вибагливий читач скаже своє слово, наскільки ці прагнення авторові вдалось здійснити. Але, певне, і зважить на чвертьстолітню давність не лише написання твору, а й — головне — подій та ситуацій, описуваних у ньому.

ІВАН ЛЕ

Серпень 1952 р.—березень 1955 р.

І В А Н Л Е

Іван Ле належить до старшого покоління радянських письменників і справедливо вважається одним із зачинателів української радянської прози. Його творчість і громадська діяльність нерозривно зв'язані із становленням і всім розвитком української радянської літератури, з боротьбою за її ідейну чистоту.

Понад тридцять років Іван Ле плідотно працює в літературі. За цей час він написав ряд значних творів в усіх жанрах прози. Кращі його романи — такі, як «Роман міжгір'я», «Історія радості», «Наливайко», — а також ряд оповідань набули широкої популярності не тільки на Україні, але і в інших братніх республіках Радянського Союзу.

Творчий шлях Івана Ле не був легкий і безхмарний. На цьому шляху до оволодіння методом соціалістичного реалізму він нерідко зазнавав серйозних ідейно-художніх невдач. Письменник зростав і мужнів разом із зростом і розвитком усєї української радянської літератури, в процесі гострої ідеологічної боротьби проти ворожих впливів і «теорій», насамперед у боротьбі проти українського буржуазного націоналізму.

Перечитуючи тепер книгу за книгою — плоди тридцятирічної літературної діяльності Івана Ле, — неважко помітити, як письменник все глибше проникав у закономірності суспільного життя, як мужнів його талант, удосконалювалась художня майстерність. Незважаючи на окремі недоліки, в його кращих творах відчутно проступає те основне, без чого немислиме справжнє мистецтво, — життєва правда. Сміливе вторгнення в життя, партійна принципиальність, уміння підмітити в радянській дійсності ростки нового, передового і показати його торжество в гострому зіткненні з ворожими й шкідливими явищами — такі найхарактерніші риси Івана Ле як письменника.

Народився Іван Ле (псевдонім Івана Левонтіївича Мойсі) 21 березня 1895 р. в с. Мойсеїнях на Полтавщині, в родині безземельного селянина-грабаря. Скрутне матеріальне становище родини змусило майбутнього письменника з раннього дитинства піти в найми. Уже восьмирічним хлопцем він пас громадську худобу, а коли йому минуло десять років, почав працювати коногоном на шахтах Криворіжжя. Після закінчення сільської школи в 1907 р. Іван Ле наймитус на Кубані, грабарює на будівництві шляхів і гребель у Новоросійську, Темрюці, Єйську, Ростові на Дону, працює десятником на спорудженні Уральсько-Ілеської залізниці і знову шахтарює на Криворіжжі. Звідти в 1915 р. він був мобілізований в армію і брав участь у першій світовій війні як солдат.

Нахил до літературної творчості в Івана Ле виявився ще в дитинстві. В автобіографічних замітках письменник з влччністю згадує вчительку Марію Петрівну Бакозу, яка ще в початковій школі прищепила йому любов до літератури і щиро підтримала його літературні спроби. Пізніше, в роки наймитування на Кубані і грабарювання, він пише оповідання і вірші російською й українською мовами.

В 1913—1914 рр., працюючи шахтарем на Шмаковському руднику, Іван Ле посилає кілька віршів у редакцію одного з київських журналів. Тоді ж у газеті «Придніпровье», яка видавалася в Черкасах, було надруковано його перші кореспонденції-нариси. В цей час виникає, цілком випадково, і псевдонім письменника. В редакції газети «Придніпровье» не змогли правильно прочитати підпису автора, і під надрукованою кореспонденцією з'явився підпис «Іван Ле...»

Під час першої світової війни 1914—1918 рр., перебуваючи на фронті, Іван Ле продовжує писати вірші й нариси. Кілька його віршів українською й російською мовами було надруковано у фронтовій газеті «Химик 5» та журналі «Досуг солдата», у виданні яких Іван Ле брав участь і як редактор-організатор. В цей же час у петроградському журналі «Весь мир» надруковано його лист «Письмо солдата».

У фронтових умовах Іван Ле здружився з групою більшовиків, які служили з ним в одній частині, і разом з ними проводив революційну агітацію серед солдатів. З перших днів революції він працює в солдатських комітетах, а в роки громадянської війни бере активну участь у розгромі полчищ Денікіна, банд Махна і Тютюнника. В ці ж роки він також працює в Золотоніському Ревкомі. Водночас Іван Ле продовжує свою літературну роботу. В 1920 р. в Золотоніській

газеті він друкує вірші, статті й нариси, написані під свіжим враженням подій громадянської війни, боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні. Ці твори, як і написані в попередні роки,— ще художньо слабкі, і пізніше жодного з них письменник не включає до своїх книг.

Багатий життєвий досвід, здобутий Іваном Ле в юнацькі роки, широко використаний ним у творах, написаних далеко пізніше, наприклад, у романі «Історія радості».

Серед учасників громадянської війни, які палко відгукнулись на заклик партії — оволодіти знаннями, стати радянськими фахівцями високої кваліфікації,— був і Іван Ле. В 1922 році він вступає на робітфак при Київському політехнічному інституті. В тому ж році він був прийнятий у Комуністичну партію. Після закінчення робітфаку Іван Ле вчиться на відділі будівництва шляхів у цьому ж інституті. В 1926 р. його направляють на роботу в Узбекистан. Працюючи інженером для особливих доручень при Ферганському крайовому управлінні водного господарства, Іван Ле бере безпосередню участь у будівництві іригаційної системи. Він широко знайомиться з життям і побутом узбецького народу, вивчає його історію й культуру, пильно приглядається до тих змін, які сталися в його житті після встановлення радянської влади.

На студентські роки припадає і формування Івана Ле як професіонального письменника. В літературу він прийшов, як бачимо, збагачений життєвим досвідом, маючи за плечима сувору школу не тільки юнацьких поневірянь, але й імперіалістичної та громадянської воєн, боротьби за зміцнення радянської влади, роботи в низових партійних і радянських органах. Ці конкретні життєві враження й лягли в основу ряду оповідань та першої повісті «Юхим Кудря», опублікованих молодим письменником у літературних журналах протягом 1925—1926 рр. і виданих 1927 р. окремою книгою.

Першим друкованим твором Івана Ле (якщо не брати до уваги юнацьких літературних спроб) було оповідання «Змичка». Оповідання це характерне насамперед тим, що в ньому порушено дуже важливу суспільну проблему — зміцнення союзу робітничого класу і незаможного селянства в перші роки після перемоги революції.

В основу оповідання «Змичка» покладено показ нових форм класової боротьби на селі в період непу. Проте задум письменника не знайшов ще тут повноцінного художнього вираження.

Художня невправність дає себе знати і в інших оповіданнях цього часу, таких, як «Новоявлена», «В одну ніч», «Розбійник», «Безпорядки», хоч у деяких з них зачеплено важливі життєві питання. Так, в оповіданні «Новоявлена» письменник викриває реакційну суть релігії і вороже настроєне попівство, викриває таке поширене

на початку 20-х років, явище, як «чудотворце» оновлення ікон тощо.

В оповіданні «В одну ніч» зроблено спробу художньо розкрити зародження нових стосунків між людьми в умовах радянського ладу. Письменник показує, як комсомольська молодь оточує увагою й піклуванням молоду жінку Наталку Остапенко, що залишилась з позашлюбним малолітнім сином, покинута кар'єристом Кирилом і вигнана батьками з хати. Підтримана комсомольцями, Наталка мужньо переносить тяжке особисте горе.

Слабкість усіх цих оповідань полягає в тому, що позитивні образи в них невиразні, конфлікти художньо не вмотивовані і не розкрито реальні життєві суперечності.

Найбільш значним з того, що написав Іван Ле в ранній період літературної діяльності, є повість «Юхим Кудря» (в пізніших виданнях вона має назву «Тринадцять епізодів»). Повість присвячена подіям громадянської війни на Україні, конкретніше — боротьбі революційних повстанських загонів проти петлюрівців, денікінців та місцевих куркульських банд.

Тема громадянської війни на той час була вже досить широко розроблена в радянській літературі, зокрема в прозі. Досить сказати, що тоді вже з'явилися в російській літературі такі видатні твори, як «Залізний потік» О. Серафимовича, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Розгром» О. Фадеєва та інші, в українській — повісті та оповідання А. Головка, Петра Панча, О. Копиленка.

Повістю «Юхим Кудря» Іван Ле також включився в розробку цієї теми, використавши свої особисті враження як учасника громадянської війни.

У повісті в основному правдиво відтворено характерні риси тривожної обстановки, яка склалася на Україні в 1918—1919 рр. внаслідок розбійницьких дій буржуазно-націоналістичних петлюрівських банд і контрреволюційної денікінської армії, які прагнули задушити завоювання революції. В образах Данила Повстанця та його бойових друзів письменник прагнув показати ту силу, яка піднялась на збройну боротьбу проти ворогів революції. Організований Данилом повстанський полк незаможників успішно бореться проти петлюрівців і зв'язаних з ними куркульських банд. Ця боротьба й становить основний зміст повісті.

Проте, незважаючи на правильно намічений соціальний конфлікт, письменникові не вдалося втілити його в повноцінних образах. Образ головного позитивного героя — комуніста Данила Повстанця — змальований схематично. Про бойові дії організованого ним повстанського полку розповідається тільки побіжно, вони відбуваються поза рамками повісті. Тут не показано героя в розвитку, як він зростає

з рядового бійця до керівника, командира полку, не розкрито внутрішнього світу героя.

Схематичність образу позитивного героя — основний недолік повісті. І насамперед у цьому виявилось недостатнє засвоєння письменником досвіду тих видатних творів російської літератури, про які згадувалось вище.

Значно краще змальовані в повісті негативні образи й насамперед образ куркуля Юхима Кудрі. Тут відчувається плідотворний вплив на Івана Ле класиків української літератури, зокрема М. Коцюбинського. Юхим Кудря з його жадобою до збагачення, звірячою ненавистю до всіх, хто зазіхає на його землю і добро, — це ніби перенесений з «Фата моргана» в іншу історичну обстановку Підпара. Юхим Кудря, так само як і Підпара, ненавидить бідноту, що прагне нового життя. Він не заперечує проти того, щоб у панів відібрати землю, але за свої сорок шість десятин, придбані працею наймитів, ладен горло перегризти.

Повість «Юхим Кудря» відіграла певну роль у викритті наскрізь ворожої народові суті петлюрівщини і куркульського бандитизму в період громадянської війни. В той час, як націоналістичні письменники (Хвильовий та ін.), перекручуючи історичну дійсність, намагались «прославити» ці огидні явища, змальовати їх у романтичному освітленні, Іван Ле показав справжнє ество петлюрівського бандитизму, якому чужі були будь-які ідеали. Саме таким у повісті постає образ петлюрівця, «батька-отамана» Дяченка — садиста і розбійника.

А загалом повість «Юхим Кудря» ще не можна вважати зрілим твором Івана Ле. В ній, як і в попередніх оповіданнях, письменник не зміг ще відобразити провідні тенденції в розвитку життя, а люди й події тут часто описуються без строгого відбору тих істотних рис, якими визначається їх соціальна суть.

Початок літературної діяльності Івана Ле припадає на період, коли під керівництвом Комуністичної партії, на основі політики індустріалізації, в країні широко розгорнулось культурне будівництво, коли в гострій боротьбі проти ідейно ворожих і шкідливих течій мужніла молода радянська література. Спрямовуючи її розвиток, партія піклувалась про ідейну чистоту літератури, про виховання радянських письменників, зокрема тих, які прийшли в літературу з самої гущі трудящих мас. Величезну роль у цій справі відіграла резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії в галузі художньої літератури», яка визначила основні шляхи розвитку соціалістичної змістом, національної формою радянської літератури. Резолюція мала величезне виховне значення для всіх письменників, що прагнули чесно служити народові, вона відкрила широкі можли-

вості для успішного розвитку всіх національних літератур, в тому числі й української.

Молодий письменник-комуніст Іван Ле в ці роки енергійно включається в ідейну боротьбу, яка точилася в літературі, викриває націоналістів, бере участь в об'єднанні пролетарських письменників України. Уже в 1925 р. він був представником від українських літературних організацій у Москві. В 1927 р. Іван Ле стає першим редактором створеної тоді в Києві «Літературної газети». Разом з тим він продовжує інтенсивно працювати над художніми творами, зокрема пише оповідання «Танець життя», «Ритми шахтьорки», «Камінний мірошник», «На межі», «Любисток та чемериця», «Злочин» і ряд інших.

Деякі з цих оповідань свідчать про певний крок вперед у творчому розвитку Івана Ле. В оповіданні «Ритми шахтьорки» і невеликій повісті «Камінний мірошник» письменник досить вдало малює образи позитивних героїв, простих людей з народу, в яких під впливом радянської дійсності розвивається висока громадянська свідомість. Такий є образ скромного селянина Остапа Залізного, прозваного «камінним мірошником». Переборюючи опір куркуля, попа та обдурених ними селян, не шкодуючи сил і здоров'я, він уперто добивається здійснення своєї мсти — використання місцевого фосфатного добрива для забезпечення постійних врожаїв.

У багатьох відношеннях цікаве оповідання «Танець життя», темою якого є боротьба з безпритульністю дітей. Тут розповідається, як комуністи Дрон і безіменний оповідач збирають безпритульних дітей і влаштовують їх у дитячих будинках. Дрон стикається з колишньою балериною імператорського театру Зінаїдою Карпівною Гайзер, яка розшукує свою малолітню дочку, загублену під час громадянської війни. Через кілька років вона, нарешті, випадково пізнає дочку в замурзаній безпритульній дівчинці. Але в неї не вистачає мужності взяти дочку з собою.

Навіть із цього стислого переказу видно, що в оповіданні проступає далеко важливіша проблема, ніж проблема боротьби з безпритульністю. Розкриваючи ставлення протилежних за соціальною суттю персонажів до дітей, письменник художньо виражає ідею незмірної переваги комуністичної етики над етикою буржуазною. У той час, як комуністи виявляють глибоку людяність, справжню гуманність у своєму ставленні навіть до чужих дітей, піклуючись про їх щасливе майбутнє, колишня балерина імператорського театру Гайзер, зрікається рідної дитини. Все її життя в минулому. З втратою привілейованого становища вона втратила не тільки віру в майбутнє, а й свою людську гідність, навіть почуття материнства.

Оповідання «Танець життя» оригінальне за композицією. В ньому письменник уперше проявив характерну для його пізніших творів майстерність у побудові чіткого сюжету.

На ці ж роки припадає робота Івана Ле над «Романом міжгір'я». Перша книга роману вийшла з друку 1928 р., друга була закінчена в 1932 р. Книга одразу завоювала широку популярність серед читачів, хоч разом з тим викликала суперечливу, а іноді й недоброзичливу оцінку критики. Характерно, що те й друге супроводжує «Роман міжгір'я» ось уже понад чверть сторіччя. Протягом цього часу він видавався понад 20 разів — в тому числі 15 разів українською мовою, а також у перекладах російською, білоруською, молдавською, узбецькою (кілька видань), німецькою та іншими мовами. Можна з певністю сказати, що роман витримав суворе випробування часу і міцно ввійшов в історію української радянської літератури. Разом з тим він досі так і не дістав справедливої всебічної оцінки в критиці.

* * *

Розглядаючи «Роман міжгір'я» тепер, після його 25-річного життя в літературі, особливо важливо додержуватись принципу історизму. При цьому необхідно враховувати і конкретні суспільно-історичні процеси, які знайшли в ньому художнє відображення, і стан нашої літератури в період появи цього твору. Тільки при цій умові можна правильно визначити місце і значення роману в літературному процесі, пояснити його сильні й слабкі сторони.

«Роман міжгір'я» створювався в період соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, в роки рішучого наступу на капіталістичні елементи і зумовленого цим загострення класової боротьби. Ці важливі суспільно-історичні процеси знайшли в романі своєрідне художнє відображення.

В ті роки перед радянськими письменниками постало завдання — відтворити велетенський розмах соціалістичного будівництва, на весь зріст показати нових героїв—простих радянських людей, які під проводом Комуністичної партії будували соціалізм. О. М. Горький в статтях того часу закликав письменників натхненно оспівати справжніх творців нового життя, опоетизувати їх героїчну працю, показати, як змінюється свідомість людини під впливом радянської дійсності. Великий пролетарський письменник підкреслював, що основне завдання літератури—зображувати те якісно нове і соціально значиме в нашому житті, що зростало й утверджувалось в боротьбі проти старого, віджилого. О. М. Горький вітав появу творів такого характеру, вбачаючи в них могутній засіб виховання трудящих. Так, він широ

привітав і високо оцінив перший в багатонаціональній радянській літературі твір про індустріалізацію країни — роман Ф. Гладкова «Цемент». В листі до автора роману від 3 квітня 1926 р. він писав: «Успіхові «Цементу» я — радий. Упевнено думаю, що службове, соціальне значення цієї книги буде дуже значне. Вона повинна багатьох виховати. ...честь Вам, Ви перший взяли тему «труд» і зуміли розробити її з пафосом. Це Вам зарахується».

З українських письменників, зокрема прозаїків, Іван Ле одним із перших відгукнувся на вимогу часу, взявшись за художню розробку теми соціалістичного перетворення життя.

Та обставина, що Іван Ле в «Романі міжгрі'я» розповідає про події, які відбуваються в Узбекистані, те, що український письменник звертається до життя узбецького народу, дуже показове — воно яскраво свідчить про зміцнення дружби народів нашої країни.

В авторській передмові до передостаннього видання «Роману міжгрі'я» (1953 р.) Іван Ле писав: «...матеріалом твору, його живим тілом була і є історична доба перших паростків соціалістичної перестройки такої в минулому і на ті роки відсталої країни в сузір'ї братніх народів СРСР як Узбекистан. В ту добу партія і радянська влада лише проводили в Узбекистані земельно-водну реформу. Класова боротьба в країні особливо гостро розгорнулася саме там, де молоді паростки нової радянської республіки зустрілися з міцними традиціями релігії, забобонів, з класово-ворожою діяльністю, опором куркульсько-націоналістичної буржуазії, яка діяла в тісному контакті і при підтримці з боку зарубіжної контрреволюції». Відмічені тут складні переплетення суспільних суперечностей, гостре зіткнення антагоністичних сил, яскраво виявлений драматизм боротьби нового із старим, ворожим — все це становило вдячний життєвий матеріал для художнього відображення типових явищ радянської дійсності кінця 20-х—початку 30-х років.

«Роман міжгрі'я» — складний і багатогранний твір, в якому порушено ряд важливих суспільних проблем, що хвилювали громадськість в час появи роману. Деякі з цих проблем не втратили свого значення і в наші дні. З його сторінок постає широка картина життя і боротьби трудящих Узбекистану, яскраво передана характерна обстановка перших років індустріалізації країни.

В романі розповідається про спорудження великої іригаційної системи, електростанції і промислового комбінату в Голодному степу. Письменник показав, що це будівництво має не тільки господарське, а й політичне значення. В ньому беруть участь робітники й інженери різних націй — узбеки, росіяни, українці, грузини. Голодно-степське будівництво сколихнуло все населення краю; немає людей, які б ставились до нього байдуже. Але ставлення це не однакове.

Саме в залежності від того, як ставляться до цієї події різні за своєю соціальною суттю персонажі, вони й поділяються на дві антагоністичні групи. Саїд-Алі Мухтаров, Лодиженко, Синявін, Мацієвський, безземельний дехкан Қарімбаєв глибоко розуміють, що будівництво в Голодному степу — це складова частина тих великих соціалістичних перетворень, які під керівництвом партії здійснюються по всій країні. Крім освоєння пустинних безводних степів, воно має також сприяти здійсненню іншої, вищої мети — докорінній перебудові життя трудящих, піднесенню їх свідомості, звільненню їх від шкідливих традицій і забобонів.

Розуміють це й вороги Голодностепського будівництва, запекали вороги трудящих — шкідник і диверсант Преображенський, імам-дамудла Алімбаєв, буржуазний націоналіст Нур-Батулли та їх зарубіжні господарі. Вони всіма засобами намагаються зірвати будівництво.

Боротьба між цими антагоністичними групами навколо Голодностепського будівництва і становить основний зміст «Романа міжгір'я».

Головним героєм твору є начальник будівництва в Голодному степу інженер-комуніст Саїд-Алі Мухтаров. За задумом автора, в цьому образі мали бути втілені типові риси позитивного героя, передового будівника соціалізму, діяча крупного масштабу. Певною мірою це письменникові вдалося.

Життєвий шлях Мухтарова, при всій його своєрідності, справді типовий. На початку романа ми бачимо його уже цілком сформованою людиною. Розвиток героя в минулому поданий через його спогади. Так, ми довідуємось, що Саїд ще підлітком зіткнувся з соціальною несправедливістю і зненавидів представників царської влади та місцевих баїв. Бай Амірбеков і пристав збезчестили його сестру Тозі-хон, і вона змушена була піти в обитель Мазар Дихана, у вічне рабство до імама Алімбаєва. За це Саїд таємно вбиває Амірбекова, а сам втікає на Каспій. Тут, працюючи разом з російськими робітниками, юнак засвоює від них науку боротьби за інтереси трудящих. Далі — участь у громадянській війні, вступ до партії в 1919 р., навчання на робітфаці та в інституті в Ленінграді. І ось Мухтаров — радянський інженер, він розробляє сміливий проєкт зрошення Голодного степу, партія виявляє до нього високе довір'я, його призначають начальником будівництва.

Мухтаров як позитивний герой розкривається в ставленні до Голодностепського будівництва, у взаєминах з друзями і товаришами по роботі, в боротьбі з ворогами. Свою участь у будівництві іригаційної системи і комбінату сільськогосподарських машин він розуміє як служіння партії й народові, служіння не тільки з обов'язку, а за внутріш-

нім велінням совісті. Його радує не сам по собі високий пост начальника будівництва, а те, що йому надано широкі можливості здійснити давню мрію про перетворення пустинного Голодного степу на оживлений водами Қзил-су, заселений людьми квітучий край. Разом з тим він глибоко усвідомлює не тільки господарське, а й політичне значення цього будівництва як частки великого плану індустріалізації країни. Про це він говорить із своїм другом, секретарем парт-організації Лодіженком та інженером Мацієвським. Це ж становить основний зміст цікавого епізоду, в якому описується перша зустріч Мухтарова з інженером Синявіним.

В романі є немало сцен і епізодів, в яких показано відданість Мухтарова інтересам народу, його вірність партії. Про це свідчить і його пропагандистська робота серед дехкан і та наполегливість, з якою він добивається закриття обителі Мазар Дихана.

Письменник показав Мухтарова широко освіченою, різносторонньою культури людиною. Він не тільки талановитий інженер, але й любить мистецтво, зокрема музику, і сам добре грає на скрипці. Показова також позиція Мухтарова в дискусії з «ортодоксом» Ельясбергом про ставлення до культурної спадщини. Ельясберг висловлює думку, що комуніст, який захоплюється музикою Глінки, Чайковського, Бетховена, Паганіні, скочується в болото міщанства. Для пролетаріату, мовляв, цілком достатньо революційних маршів, йому ніколи тішитись тонкощами мистецтва, так само як «немає часу для прасування штанів та на зачіски... в добу індустріалізації». Мухтаров палко виступає проти цього вульгаризаторського підходу до культурної спадщини, до духовних цінностей взагалі. Він твердо переконаний, що для духовного зростання радянських людей необхідно якнайширше використовувати культурні і мистецькі надбання людства. Ця дискусія, до речі, взагалі дуже характерна для того часу.

Письменник підкреслює благородство свого героя, глибину його радощів і страждань. Саїд чулий у ставленні до своєї матері — старої Адолят-хон, нещасної сестри Тозі-хон і навіть до брата Абдулли, який легковажно зрікається його. Благородство його вдачі особливо яскраво проявляється в його взаєминах з Любов'ю Прокорівною.

Все це свідчить, що Мухтаров у багатьох проявах свого характеру є позитивним героєм. Важливо підкреслити, що в цьому образі втілено риси національного характеру узбецького народу.

І все ж письменникові не вдалось *цілком* здійснити свій задум, йому не пощастило яскраво, художньо переконливо відтворити в цьому образі всі типові риси передової людини свого часу. Мухтарову не вистачає цілності. На сторінках роману не раз декларується думка (то через авторську розповідь, то устами інших персона-

жив), що Мухтаров — діяч крупного масштабу. Насправді читач не бачить його таким. І справа не тільки в тому, що він здрибнюється у стосунках з Любов'ю Прохорівною, хоч і це має неабияке значення. Справа насамперед у тому, що Мухтаров і як начальник будівництва не виявляє необхідної для діяча крупного масштабу ініціативи, енергії, прозорливості. Адже часто створюється враження, особливо в першій книзі, що події насуваються на нього, і він тільки реагує на них, а не передбачає, не спрямовує їх. Тільки в останніх розділах, де розповідається про будівництво комбінату сільськогосподарських машин, образ Мухтарова як керівника окреслений виразніше.

Непослідовність і суперечливість образу Мухтарова яскраво проявляється в його стосунках з Любов'ю Прохорівною та її чоловіком Євгеном Вікторовичем. Важко, звичайно, винуватити Саїда за те, що він закохався в жінку, хоч би й заміжно, хоч би й таку, що виявилась мішанкою. Припустімо, що автор зробив правильно, переплівши життєві шляхи комуніста Мухтарова з мішанкою, дрібної душі людиною — Любов'ю Прохорівною. Але при характеристиці позитивного героя не можна не звернути уваги на те, як він, комуніст, ставиться саме до мішанства Любові Прохорівни. Він, звичайно, добре знає, що їй абсолютно чужі будь-які громадські інтереси, що вона керується тими нормами епархіальної моралі, якими «батьки на розум наставляли». І все ж Мухтаров неспроможний прищепити їй свої переконання, він, власне, і не ставить перед собою такої мети. Мухтаров тільки любить і страждає. Любов виключає його з громадського життя, ідейні переконання героя одразу зникають, коли письменник ставить його віч-на-віч з Любов'ю Прохорівною. Тут і виявляється суперечливість образу Мухтарова, порушується його цільність.

Не цілком вмотивовані і ті стосунки, які складаються між Мухтаровим та Храпковим. Лікар Храпков уже з перших сторінок роману досить чітко окреслюється як людина без твердих політичних переконань, як людина м'яка і навіть недалека. За рекомендацією Храпкова на будівництво влаштовується ворог, диверсант Преображенський. Хоч Храпков і не знав тоді про його справжнє єство, але знав, що це колишній білогвардійський офіцер. Пізніше, будучи заступником начальника будівництва, Храпков дізнається й про його диверсійну діяльність. Проте він довго вагається, перш ніж розповісти про це Мухтарову. Після цього справді викликають подив ті дружні стосунки, які відновилися між ними. Це тим більше неймовірно, що Мухтаров спричинився до розвалу сім'ї Храпкових.

Про образ Мухтарова загалом можна сказати, що він взятий з життя, проте з сторінок роману в життя не повернувся. Читач іноді

з напруженням, частіше з тривогою, іноді із співчуттям стежить за його вчинками, але не захоплюється ним. Однією з причин слабості цього образу слід вважати те, що письменник недостатньо чітко змалював його як живий характер з властивими тільки йому своєрідними звичками, індивідуальними нахилами.

Образ секретаря парторганізації Семена Лодиженка, якщо мати на увазі його ідейну суть, окреслений ясніше, ніж образ Мухтарова. Всі дії і роздуми Лодиженка підпорядковані головному в його житті — успішному завершенню будівництва, перетворенню життя трудящих на соціалістичній основі. Він, як і Мухтаров, брав участь в громадянській війні, в установленні й зміцненні радянської влади в Узбекистані. Ця республіка, її народ для українця Лодиженка стали рідними й дорогими. І тепер, коли на будівництві довелось знову зустрітись з ворогами, він сміливо й рішуче вступає з ними в боротьбу, не шкодуючи власного життя.

Письменник нерідко підкреслює дружбу Лодиженка і Мухтарова. В більшості епізодів, де зображується їхня спільна робота на будівництві, читач вірить у цю дружбу. Там же, де Лодиженко пробує застерегти Мухтарова від неправильних, на його думку, вчинків, стосунки між ними схожі більше на приятелювання, ніж на справжню, вимогливу дружбу двох комуністів.

Такі ж позитивні образи, як представник ЦК партії Ходжа Алямов, секретарі обкому партії Ходжаєв і Шапов, інженери Мацієвський і Данилко, активіст-дехан Карімбаєв — змальовані занадто блідо, схематично.

Чи не найбільш виразно вдалось письменникові відтворити своєрідні образи інженера Синявіна і старого мулли Ісенджана. Не схожі один на одного ні життєвим шляхом, ні своїми характерами, обидва ці образи відіграють важливу роль у розкритті ідеї роману. Характерно, що обидва ці образи списані з реальних людей, навіть із збереженням прізвищ.

Образ Синявіна зв'язаний насамперед з актуальною в роки появи роману проблемою залучення старої технічної інтелігенції до активної участі в соціалістичному будівництві.

Російський інженер-іригатор Олександр Данилович Синявін ще в дореволюційні роки був відомий у Ферганській долині як чесний і сумлінний працівник. Він іноді замислювався над суспільними проблемами, проте був далекий від революційних поглядів. Революцію сприйняв без захоплення, але й не вороже, «в революційній боротьбі хоч і вбачав законну помсту нездолених і морально ніколи не був на боці гнобителів, та замкнувся в собі, насторожено вичікував найзагостреніших моментів боротьби». Живучи замкнуто, «в затінку від соціального коловороту», він перед новою владою не запобігав, так що

пішла навіть брехлива чутка, ніби він настроений недоброзичливо до радянської влади.

І ось тихе життя Олександра Даниловича порушується: він дізнається про Голодностепське будівництво, це водночас радує й тривожить його. Характер старого інженера письменник тонко розкриває в двох епізодах на початку роману — в бесіді з Преображенським і в сцені зустрічі з Мухтаровим. Непевного чоловіка, який назвав себе інженером Преображенським, Синявін зустрічає з недовір'ям і відмовляється рекомендувати його на будівництво. Разом з тим він схвально ставиться до повідомлення про початок будівництва в Голодному степу і прямо заявляє Преображенському, що узбецький народ з ентузіазмом прийме це будівництво.

Інакше тримається Синявін з начальником будівництва Мухтаровим, який запрошує його працювати на будівництві. Бажаючи переконатись в серйозності намірів влади, він спочатку відмовляється від участі в будівництві, висловлює сумніви щодо реальності цієї справи, посилається на невдалі в цьому відношенні спроби ханів, емірів, царів та англійських капіталістів. Проте, познайомившись з проектом Мухтарова і дізнавшись, що тільки на першу чергу будівництва радянський уряд асигнував сто п'ятдесят мільйонів карбованців, Синявін згоджується працювати на спорудженні іригаційної системи.

Читає з інтересом стежить за розвитком образу Синявіна. Старий, досвідчений інженер, він все більше втягується в улюблену роботу. Він глибоко шанує узбецький народ, чудово знає його побут і мову і з ентузіазмом працює на користь трудящих, проявляючи ініціативу і неабияку енергію для прискорення темпів будівництва. З людини скептичної, яким ми бачили його на початку твору, Синявін перетворюється на справжнього ентузіаста великого будівництва. За це його шанують робітники і ненавидять вороги. Тяжко поранений диверсантами, він після одужання ще енергійніше включається в роботу. Характерно, що саме Синявін перший викриває замаскованого ворога Преображенського.

В образі Синявіна Іван Ле майстерно відобразив типові риси тієї частини інтелігенції, яка, сформувавшись в дореволюційний період, після Жовтня чесно і самовіддано служить народові. Разом з тим в образі російського інженера Синявіна, який все життя працює серед трудящих Узбекистану, яскраво втілено ідею дружби народів.

Не менш характерний і життєвий шлях Ісенджана. Сорок шість років працював він в обителі Мазар Дихана, зрошував водою Кзил-су сади й поля для імама Алімбаєва і ніколи не замислювався над тим, чому цей «святий» та його підручні живуть у розкоші, а дехкани — в злиднях. Ісенджан був правдивим мусульманином і вважав, що це воля аллаха. Як правдивий мусульманин, він користу-

вався довір'ям самого Алімбаєва, його ім'я було широко відоме серед дехкан. І ось його посилають на будівництво як агента обителі, із завданням підбурювати робітників проти зрошення Голодного степу. Спочатку він справді пробує це робити. Але Ісенджан не тільки добре знає ціну води, але й має чесну душу трудящої людини. За час перебування на будівництві він глибоко переконався в справедливості влади, яка піклується про добробут простих дехкан. І, залишаючись правовірним мусульманином, він починає розуміти злочинність намірів тих, хто його послав шкодити великій, благородній справі, зрікається цих ворогів народу, стає чесним трудивником. Кривулястою стежкою Ісенджан прийшов до правди.

В образі Ісенджана художньо переконливо показано, як під впливом радянської дійсності перевиховується навіть найвідсталіша, затуркана, обплутана старими традиціями людина.

В «Романі міжгір'я» Іван Ле правдиво відобразив загострення класової боротьби в період індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. Своїх позитивних героїв письменник сміливо протиставляє хитрим і сильним ворогам. Саме завдяки різкій контрастності персонажів йому вдалось відтворити істотні риси дійсності, розкрити конкретні суспільні конфлікти, показати напруженість боротьби за утвердження нового, передового.

Реакційні, ворожі сили в романі представлені насамперед образами диверсанта і шпигуна, колишнього білогвардійського офіцера Преображенського, буржуазного націоналіста і шпигуна Нур-Батулли, імама Алімбаєва. Звіряча ненависть до трудящих мас, прагнення за всяку ціну перешкодити соціалістичному будівництву на угоду своїм зарубіжним господарям — ось що об'єднує цих ворогів. І вони влаштовують диверсії на будівництві, із-за рогу вбивають негодних їм людей, намагаються розпалити національну ворожнечу і релігійний фанатизм. Духовно нікчемні, не маючи за душею нічого високого і благородного, вони бояться народу і діють таємно.

Образи ворогів народу в романі розкриваються переважно шляхом показу їх шкідницької діяльності і за допомогою авторської характеристики. Духовного зіткнення протилежних за своєю ідейною суттю персонажів письменник безпосередньо не показав. До певної міри це природно і пояснюється особливостями класової боротьби в період, коли відбуваються змальовані в творі події, а також характером цих подій. Адже неможливо уявити собі, щоб, наприклад, прихований ворог Преображенський, який всіма способами маскується, раптом почав доводити Мухтарову чи Лодигенкові правоту своїх людиноненавистницьких переконань. Те саме можна сказати й відносно імама Алімбаєва чи безіменних імперіалістичних агентів, які називають себе кореспондентами іноземних газет. Письменник так

показує дії цих ворогів, що в читача не виникає сумнівів і щодо їхніх переконань.

Безплідні зусилля людей, які протиставляють себе народу,— вони неминуче приречені на загибель. Торжествує нове, передове, те, що підтримується і схвалюється народом,— така основна ідея утверджується і художньо розкривається в творі.

В романі переконливо показано, як трудящі дехкани поволі звільняються з полону старих шкідливих традицій і забобонів, як у процесі класової боротьби зароджуються, розвиваються й стають панівними нові стосунки між людьми. Нові якості радянських людей проявляються передусім у їх ставленні до праці. Якщо на початку будівництва дехкани здебільшого з недовірям ставляться до всього нового і навіть протестують проти зрошення пустині водами Кзилсу, то пізніше, усвідомивши цей захід як піклування партії і радянської влади про них, з ентузіазмом працюють на спорудженні каналу та ариків. У перетвореному їхніми руками Голодному степу організуються перші колгоспи. Перемога нового в побуті яскраво показана в драматичному епізоді, коли Назіра-хон на багатолюдному мітингу зриває з себе паранджу.

Роман завершується хвилюючою картиною закриття обителі Мазар Дихана і перетворенням її на санаторій для дітей. Ця картина, крім свого прямого значення, сприймається як символ остаточної перемоги нового над старим, віджилим, якому нема вороття, бо трудящі маси по-справжньому відчули себе господарями власної долі.

«Роман міжгір'я» був новим етапом у творчому розвитку Івана Ле як письменника. Варто підкреслити, що тут письменник, на відміну від своїх попередніх творів, виявив неабияку майстерність у розробці як основного сюжету, так і побічних сюжетних ліній, що особливо важливо в епічному творі.

Змальовані в романі події відбуваються протягом кількох років. Автор простежує життєвий шлях основних героїв, то більш, то менш виразно окреслює їхні характери, показує їх у дії, в складних, різноманітних, життєво вмотивованих взаєминах і зіткненнях, в розвитку. І головне — через долю персонажів, їх взаємини й зіткнення в романі правдиво відтворено реальні, суспільно значимі конфлікти, переконливо показано, як нове, передове в нашій радянській дійсності кінець кінцем торжествує над явищами і людьми ворожими, віджилими, приреченими на загибель.

Слід однак відмітити, що сюжет роману подекуди занадто ускладнений, переобтяжений подіями, деякі сюжетні ходи не викликаються потребою розкрити якусь нову рису характеру персонажів. Так, до певної міри невмотивованим здається призначення лікаря Храпкова заступником начальника будівництва. Загалом сюжет краще вико-

ристаний як засіб цікавого розвитку подій, гірше — як засіб розкриття характерів.

Чимало критичних зауважень викликає мова, стильові засоби романа. Правда, в авторських описах природи, обстановки, масових сцен і картин праці, в зображенні зовнішності основних персонажів мова досить виразна, емоціонально наснажена. Ці описи в переважній більшості точні й стислі, напруженість ситуацій часто передається з допомогою уривчастих речень, які посилюють динамічність картини, як це маємо, наприклад, в описі сутички Мухтарова і Лодиженка з басмачами, в описі роботи сипайчів, які вночі, при світлі смолоскипів, перегороджують бурхливу гірську річку, в епізоді катастрофи на Майлісайській греблі.

Але мова твору одразу блідне, стає невиразною, як тільки персонажі починають говорити між собою. Не можна сказати, що вони неточно чи неясно висловлюють свої думки. Ідеться насамперед про те, що всі вони говорять майже однаковою мовою. Ні за лексикою та характером фрази, ні за манерою розмовляти неможливо розрізнити мову таких несхожих між собою персонажів, як, наприклад, Мухтаров і Храпков, Лодиженко і Синявін, не кажучи вже про епізодичні образи. Не допомагає тут і часте вживання узбецьких слів та виразів, хоч само по собі воно й доречне. Узбецькі слова й вирази вживають майже всі персонажі, і цей засіб швидше допомагає відтворенню своєрідності обстановки, в якій відбуваються події, ніж індивідуалізації образів. Неувага до індивідуалізації мови персонажів знижує певною мірою їх художнє зображення.

«Роман міжгір'я», навіть при наявних у ньому недоліках, відіграв значну роль у розвитку української радянської літератури. Його значення полягає насамперед у тому, що це був перший в українській радянській літературі великий твір, присвячений темі соціалістичної індустріалізації країни. Відобразивши широку картину соціалістичного будівництва і класової боротьби в одній з братніх республік — Узбекистані, Іван Ле розширив і збагатив тематику української літератури того часу, зокрема прози. Але не тільки в цьому полягає роль «Романа міжгір'я». Письменник, розвиваючи в ньому традиції класичної прози, сприяв тим самим утвердженню романа як основного епічного жанру в нашій літературі.

* * *

«Роман міжгір'я» був переконливим свідченням того, що Іван Ле належить до письменників, яким органічно властиве, так би мовити, відчуття сучасності, прагнення художнього осмислення тих корінних

змін, які відбуваються в нашій країні. Саме в цьому напрямі розвивається його творчість і в 30-ті роки. В різноманітних за темами й жанрами творах цього часу письменник порушує ряд важливих суспільних проблем, в центрі його уваги — боротьба за утвердження нового, передового в житті, проти всього віджилого, ворожого радянському народові.

В 1932 р. вийшла з друку повість Івана Ле «Інтеграл» (через два роки вона була видана також у Москві російською мовою), створена під свіжим враженням Шахтинської справи.

Повість «Інтеграл» написана в плані ідейно-творчої полеміки з відомою повістю О. Купріна «Молох». Цим зумовлена і своєрідність композиції «Інтеграла». Цей твір починається прологом, в якому автор дає, власне, закінчення «Молоха». В обох творах події відбуваються на одному металургійному заводі, але в різний час. Навіть частину персонажів із старої повісті перенесено в нову повість. Тут читач зустрічається з такими персонажами «Молоха», як Бобров, що тепер працює на радянському заводі інженером-технологом, лікар Гольдберг, інженер Андреа та інші. Застосовуючи прийом своєрідного «продовження» відомого твору, ставлячи його героїв в іншу обстановку, письменник мав на меті показати, як змінилося ставлення робітників і чесних інженерів до заводу, коли він, внаслідок революції, перестав бути власністю капіталіста Квашніна і став радянським підприємством.

В повісті «Молох», як відомо, робітники на знак протесту проти капіталістичного визиску підпалюють заводське обладнання. В повісті «Інтеграл» робітники почувають себе господарями заводу, вони охоплені бажанням якнайшвидше реконструювати доменні печі, щоб дати країні більше металу. Письменник розповідає про зародження ударництва і соціалістичного змагання серед робітників, про раціоналізаторські пропозиції комсомольців. Тепер самі робітники як справжні господарі під керівництвом парторганізації, оберігають завод від різного роду шкідників і диверсантів, на зразок Андреа, Меллера, Крашенкова.

В «Інтегралі» порушено ряд актуальних питань, зв'язаних з реконструкцією промисловості, показано провідну роль партії в соціалістичному будівництві, розгортання ударництва і соціалістичного змагання, перевиховання старої технічної інтелігенції і появу молодих радянських інженерних кадрів, викриття шкідництва тощо. Але, строго кажучи, приготовлена кам'яна брила не перетворилася в скульптуру: цікавий задум авторові не вдалося втілити в більш-менш викінчену художню форму. Повість композиційно аморфна, вона не має чіткого сюжету. В ній багато імен, але немає жодного яскраво окресленого образу. Це можна сказати навіть про голов-

ного героя повісті — секретаря заводського партійного комітету Даниленка. Всі його дії правильні, але він не сприймається як живий характер. Це тільки схема партійного керівника. Такі ж схематичні, задумані як позитивні, образи Денисюка, молодих робітників-комсомольців Соловейчика, Тані Черевкової, Валі Колосової, Бориса Арнаутова, молодого інженера-комуніста Маньковського.

В образі інженера Боброва, перенесеного в повість з твору Купріна, автор мав на меті показати чесного фахівця, який під впливом радянської дійсності перевиховується і стає на шлях служіння народу. Але процес перевиховання Боброва лишився за рамками повісті, перед читачем не розкрито внутрішнього світу цього героя.

Характерно, що в «Інтегралі» Бобров не тільки не розкрився якимись новими гранями свого характеру, а втратив і ті риси, які ми знаємо з повісті «Молох». В цьому творі Бобров пристрасно шукає правду і не знаходить її. Він страждає від безсилля, від непристосованості до життя, ненавидить і засуджує капіталістичного «молоха», де панують такі кровопивці, як Квашініп. Разом з тим купрінський Бобров не бачить шляхів до зміни існуючого ладу, його ідеали туманні, політично не визначені. Всіх цих суперечностей та психологічних переживань в «Інтегралі» Бобров, звичайно, не має. Але тут він не має і якихось нових рис: від живого образу лишилась тільки тінь.

Такі ж схематичні є образи ворогів-шкідників — інженерів Крашенкова, Андреа, Меллера, представника «Центросталі» Утьосова. Вони змовляються, шкодять, розмовляють між собою, але сприймаються як схеми ворогів, а не як реальні вороги. Директор же заводу, переродженець Некрасов, показаний дуже обмеженим, і неможливо повірити, щоб така людина могла бути керівником великого підприємства.

Повість «Інтеграл» художньо слабка і, незважаючи на актуальність теми і цікавий задум, вона не залишила помітного сліду в літературі.

В 30-ті роки Іван Ле на новому матеріалі продовжує розробляти тему сільського життя, намічену ще в перші роки його творчої діяльності. Тепер він зосереджує основну увагу на тих змінах, які відбувалися в українському селі в період становлення колгоспів, на нових формах класової боротьби. Ці мотиви є провідними в оповіданнях «Ії кар'єра» (1933 р.), «Араб» (1935 р.) і в романі «Історія радості» (1934—1938 рр.).

Особливо приваблюють Івана Ле образи сільських активістів, зокрема жінок. Така є героїня оповідання «Ії кар'єра», комсомолка Христя Стодольна. Радянська дійсність, колгоспний лад пробудили в ній жаждою до знань, до громадської діяльності. В оповіданні лю-

бовно змальовано привабливий образ сільської дівчини, розкрито її своєрідний характер. Христя Стодольна — роботяща, енергійна й кмітлива дівчина. Її вже не задовольняють турботи про власне господарство, навіть мрії про особисте щастя в неї нерозривно зв'язані з прагненням громадської діяльності. У відповідь на сватання Никонора Гуглі, першого парубка на селі, дівчина простодушно, хоч і не без хитрощів заявляє: «Я спочатку кар'єру свою добуду, а тоді вже й любитись...» Слово «кар'єра», вичитане Христею з книжок, незвично звучить в устах сільської дівчини. Але читач добре розуміє, про яку кар'єру мріє Христя. В це слово вона вкладає новий зміст. Христя мріє не про власні вигоди, не про свої вузько особисті інтереси. Вона відчуває в собі поклик до служіння народу і з молодечим запалом втручається в усі громадські справи. Почуттям особистої відповідальності за все, що робиться в селі,— в комсомольській організації, в колгоспі,— пройняті всі дії Христі.

Незважаючи на деяку фрагментарність, оповідання «Її кар'єра» сприймається як правдива розповідь про перші роки життя селян у колгоспі, про колгоспну активістку — принципальну, сміливу у відстоюванні громадських інтересів, всім серцем віддану великій справі соціалізму.

Майстерність Івана Ле як новеліста виразно проявилась в оповіданні «Араб» (1935 р.). З першого погляду може здатися, що тут письменника цікавить насамперед незвичайна історія коня. Насправді ж цю історію автор використовує як засіб для розкриття соціальної суті персонажів. У сліпій ненависті Телспі до колгоспного коня виявляється його куркульське ество. Він ненавидить і по-звірячому катує тварину не тому, що вона заподіяла зло, а просто тому, що кінь належить тепер не особисто йому, Телспі, а став колгоспною власністю. Так через ставлення до коня письменник тонко розкрив психологію власника-куркуля, який, розуміючи «дух часу», вступає в колгосп, але душею він весь у минулому.

Показово, що і в цьому оповіданні позитивним персонажем виступає жінка — комсомолка Надія Журавель. Правда, цей образ тільки намічений і значно блідший, ніж образ Христі Стодольної. Проте обидва ці образи свідчили, що письменник підмітив у житті селян нове явище, особливо характерне для періоду становлення колгоспів,— зростання ролі жінок як великої громадської сили.

Образи передових радянських жінок (на іншому, ніж у попередніх оповіданнях, матеріалі) письменник змалював також у циклі нарисів «Святогори» (1937 р.). Тут знайшла своєрідне продовження намічена ще в ранньому оповіданні «Танець життя» тема піклування радянської влади про дітей-сиріт, безпритульних. Різні є життєві шляхи героїнь нарисів — колишніх безпритульних Зої, Гални, Раї,

Марусі. Одні з них виховувались у дитячих будинках, інші — в родинях чесних радянських людей, які їх усиновили. Але жодна з дівчат не відчувала свого сирітства. Вони вирости повноцінними громадянками і знайшли своє щастя в самовідданій праці на користь народу, своїми трудовими подвигами прославились на всю країну.

Розглядаючи творчість Івана Ле 30-х років, неважко помітити, що оповідання «Ії кар'єра», «Араб», а до деякої міри й цикл нарисів «Святогори», зокрема змальовані в них образи жінок, — це своєрідні етюди до роману «Історія радості», над яким письменник в цей час працював.

В романі «Історія радості» маємо широку картину життя і класової боротьби в українському селі протягом майже двох десятиліть — з часів громадянської війни до остаточної перемоги колгоспного ладу. Важливе значення роману полягає і в тому, що тут, власне, вперше в українській прозі дано яскравий образ передової радянської жінки-селянки, показано її духовне зростання в процесі боротьби за утвердження радянського ладу і соціалістичну перебудову села. Саме таким постає з сторінок роману образ головної героїні Тетяни Довгопол.

Основний пафос роману «Історія радості», виражений насамперед в образі Тетяни Довгопол, — це нічим не збориме прагнення людини до щастя. Письменник з любов'ю простежує трудний життєвий шлях своєї героїні, осяяний цим високим прагненням. Уже з перших сторінок роману перед читачем постає привабливий образ молодої дівчини Тетяни, яка напередодні першої світової війни куховарить у грабарській артілі підрядчика Гамлянина. Позашлюбна дочка нещасної матері-покритки, вона з самого дитинства зазнає наймитських поневірянь. Життєві злигодні, проте, не тільки не зломили дівчини, а, навпаки, рано виробили в неї почуття людської гідності, загартували волю, породили в її душі світлу мрію про щасливе, радісне життя в майбутньому. Правда, поки що її мрія про щастя не йде далі наміру одружитись з тим, кого вона сама вибрала і кого вважає гідним її. Але в розмові з Лістровим про наступне одруження з Сакієм і в тій рішучості, з якою вона здійснює цей намір, крізь наївність і безпосередність підлітка в Тетяни виразно проступає впевненість у своїх силах, відчувається сильний характер людини, здатної на героїчні вчинки, на подвиг.

Ці риси характеру героїні, намічені в перших розділах роману, далі розвиваються і збагачуються. Образ Тетяни розкривається в розвитку, в дії, у взаєминах і зіткненні з іншими персонажами, в змальованні тих суспільно-значимих подій, в яких вона бере активну участь. Духовне зростання Тетяни особливо виразно показано в епізоді, коли вона доставляє червоним військам важливі документи про

наступ денікінців. Звичайно, на цей героїчний вчинок вона зважилась насамперед тому, що в партизанському загоні, який збирались розгромити денікінці, знаходиться її чоловік Сакій. Це цілком відповідає логіці образу Тетяни, що, як ми пам'ятаємо, недавно все своє щастя вбачала в одруженні з цим чоловіком і тепер чекає його повернення з війни. Важливо підкреслити інше, а саме те, що в цьому епізоді письменник тонко підмічає появу в міркуваннях Тетяни громадських мотивів. Вона, можливо, вперше замислюється над тим, що її особисте щастя залежить від перемоги більшовиків. «Тепер, може ж, таки повернеться доля до нашого брата і на однакових правах ми ще наживемося, я молода!»—говорить Тетяна Лістровому, розповідаючи йому і про одруження з Сакієм, і про вбивство офіцера Шимкевича з метою захоплення штабних документів.

Характерно, що саме завдяки особистій участі в подіях громадянської війни Тетяна стає активним громадським діячем. Вона, як і раніш, прагне родинного щастя, тієї радості, історія якої почалась давно, та різні обставини заважають їй щасливо закінчитись. Але тепер це прагнення не вузько особисте, воно злилося з прагненнями всіх чесних, трудящих людей. Після громадянської війни Тетяна Довгопол, як і раніш, чекає чоловіка, з яким її розлучають вороги, виховує дітей. Та одночасно вона, разом з комуністом Лістровим і з сільськими активістами Левком Вихрестом та Гнатом Ільченком, бореться проти куркульського засилля в рідній Чепелівці, організовує колгосп, пристрасно бореться за соціалістичну перебудову села.

З кожним епізодом письменник відкриває все нові й нові якості характеру героїні — передової радянської жінки. Тетяна — цільна натура як у громадській діяльності, так і в особистому житті. Незважаючи на всі тяжкі випробування, які випали на її долю, вона лишається вірною Сакієві, зберігає свою вірність і тоді, коли, здається, все втрачено, коли він, обдурений старою циганкою і навіть батьком, після повернення в село не заходить до Тетяни, відштовхує її від себе. Вона не відвертається від Сакія й тоді, коли його заарештовують, брехливо обвинувативши в конокрадстві. Якийсь час Тетяна вірить у це і все ж вирішує боротись за душу Сакія. При тому вона міркує над цією проблемою далеко глибше, ніж Вихрест, який радить їй просто викинути Сакія з голови. Тетяна сподівається, що в умовах радянського ладу настане переворот і в родинному житті, і в думках людей, а не тільки в їх суспільних стосунках.

Слід сказати, що характер Тетяни Довгопол в першій половині роману розкритий далеко виразніше, ніж у другій, коли вона стає знатною людиною в колгоспі. Тут ніби припиняється розвиток образу, а в деяких сценах, зокрема в тих, де описано зустрічі Тетяни в Сакієм, її поведінка іноді навіть суперечить логіці характеру. Під

час цих зустрічей вона, власне, забуває про свою обіцянку «перевернути душу» Сакія. Колись у неї вистачило мужності «женити на собі» Сакія, тепер же вона не знаходить переконливих слів, щоб відкрити йому очі на ворожі брехні. Звичайно, письменник мотивує непорозуміння між Сакієм і Тетяною, але ці мотивування не завжди переконливі. Однією з причин деякої штучності конфлікту в особистих стосунках цих персонажів, можливо, є те, що непорозуміння між ними надто затяглося — на цілих 16 років.

Різко індивідуалізований письменником життєвий шлях Тетяни Довгопол значною мірою сприяє тому, що в романі розкрито істотні сторони, суперечності життя. Цього не можна було б досягти, якби образ героїні був пригладжений, непомітний, середньо-статистичний. Зрозуміло, що шістнадцятирічні непорозуміння між подружжям — явище рідкісне, виняткове. Це засіб, з допомогою якого письменник укрупнює образ, робить його випуклішим, яскравішим. Незвичайність, небуденність життєвого шляху Тетяни Довгопол дає можливість письменникові яскраво відтворити типовий образ передової радянської жінки.

Роман «Історія радості» досить густо населений виразно окресленими персонажами — і позитивного, і негативного плану. Серед позитивних образів, крім Тетяни, яскраво змальовано образ Лістрового. Колишній робітник, учасник громадянської війни, комуніст Лістровий в роки мирного будівництва працює на партійній роботі як пропагандист, як начальник політвідділу МТС, як секретар райкому партії. Письменникові вдалось уникнути схематизму в змальованні образу партійного працівника. Лістровий постає перед читачем як людина великої душі і в громадській діяльності, і в особистому житті, хоч він і не позбавлений окремих недоліків. Благородство його характеру проявляється в боротьбі за лінію партії в колгоспному будівництві, в ставленні до Тетяни, яку він підтримує її тоді, коли вона не відповідає на його любов. І все ж Лістровий щодо цільності характеру в значній мірі поступається перед Тетяною. В романі, наприклад, недостатньо вмотивовано і його захоплення циганкою Сонею та одруження з Рахіллою, і те, що він як секретар райкому партії посилає Алілуяженка для налагодження справ у колгоспі «Ірдинська надія». Всі ці вчинки Лістрового міцно вмонтовані в сюжет твору і допомагають краще розкрити істотні риси інших персонажів, але вони не впливають з характеру цього героя, як він уже окреслився в уяві читача.

В образах Левка Вихреста і Гната Ільченка письменник показав рядових сільських активістів, тих, що першими відгукнулися на заклик партії про організацію колгоспів. Ентузіаст колгоспного руху Левко Вихрест «мріє збудувати будинок на шістдесят квартир,

з круглими ворітьми-в'їздом під будинком. Над тими ворітьми зверху Левко проектує великий клуб «для штуки», щоб там танцювала молодь, хоч і до ранку. Аби світло з вікон було далеко видно по степу». Вихрест не тільки мріє, а й самовіддано бореться за здійснення своєї світлої мрії, за розквіт колгоспного життя.

Своєрідне місце в романі займає Сакій Довгопол. В розвитку сюжету образ його відіграє, безперечно, дуже важливу роль, адже характер Тетяни у великій мірі розкривається саме через ставлення її до Сакія. Проте сам по собі цей образ все ж окреслений нечітко. Життєвий шлях Сакія настільки заплутаний, що читачеві важко схопити суть образу. Розкидані подекуди натяки на те, що Сакій і після громадянської війни «лишився власником в душі» і потім переборює в собі власницьку психологію, — так і не підтверджуються його вчинками чи міркуваннями. Навпаки, вже при першому знайомстві з Сакієм читач довідується, що він сильно незадоволений гарячковим збагаченням батька. Разом з тим, навіть через добрий десяток років після цього, він ніяк не може зрозуміти, що куркулі спекулюють його ім'ям як учасника громадянської війни і навіть сподіваються на його допомогу.

Образ Сакія потрібний в романі не так для художнього вираження центральної ідеї, тобто ідеї утвердження колгоспного ладу (ця ідея яскраво виражена через інші персонажі), як для вирішення проблеми морального вдосконалення радянських людей і зв'язаних з нею питань про сім'ю, любов і т. д.

Цим питанням в романі взагалі приділено багато уваги. Моральні якості позитивних персонажів письменник ніби випробовує через їх ставлення до сім'ї, до питання про взаємини між чоловіком і жінкою. По суті це випробування з честю витримала тільки Тетяна, яка виступає послідовним борцем за зміцнення радянської сім'ї і своєю вірністю Сакієві показує високий зразок моральної чистоти. В цьому відношенні вона на цілу голову вище не тільки від Сакія, але й від Лістрового, не говорячи вже про Рахіль з її фальшивою проповіддю «вільної» любові.

Звичайно, всі симпатії автора на стороні Тетяни. В романі справедливо засуджено легковажне ставлення до сім'ї, викрито вульгарні погляди на любов і взагалі на взаємини між чоловіком і жінкою. Роман «Історія радості» кличе до зміцнення радянської сім'ї, до утвердження комуністичної моралі й етики.

Незважаючи на те, що проблема морального удосконалення радянської людини поставлена в романі так широко, було б невірно вважати її центральною, як твердили деякі критики. Головною проблемою твору є проблема боротьби за соціалістичну перебудову села, за утвердження колгоспного ладу. Саме тому автор зосереджує увагу на змальованні класової боротьби на селі, особливо в період колективізації.

В романі «Історія радості» правдиво і яскраво показано ворожу, антинародну діяльність куркулів та недобитків українського буржуазно-націоналізму, розкрито їх звірячу ненависть до радянського ладу, до всіх чесних людей. Наскільки актуальним було тоді завдання художнього відтворення образу куркуля з метою викриття і засудження його огидної суті, свідчить, зокрема, одне зауваження О. М. Горького в листі до О. С. Щербакова від 22 травня 1935 р. Розповівши про вбивство куркулями піонера, Горький писав: «Уявіть собі психологію двоногого звіра-власника, який вбачає в дитині ворога. Не вміємо писати куркуля в усьому його огидному значенні».

Івану Ле в цьому романі, безперечно, вдалося змалювати типові образи куркулів, викрити їх як «двоногих звірів-власників». Це образи Ляховича, Микити Коровайного, Оврама Довгопола, Пилипея. Різні за індивідуальними характерами, вони, проте, об'єднані спільною ненавистю до колгоспного ладу і спільною боротьбою, спрямованою проти інтересів трудящих, проти заходів радянської влади.

Негативні персонажі в романі змалювані в основному сатиричними засобами. Цей прийом цілком виправдує себе в образах Ляховича та Оврама Довгопола: обидва вони сприймаються як різновидність Ідушки Головлєва. Проте в змалюванні Микити Коровайного, а також Алілуяженка, письменник іноді втрачає почуття художнього такту, внаслідок чого ці образи значною мірою окарικатурені. Карикатурність Микити Коровайного, зокрема, яскраво проявляється в тій надмірно перекрученій мові, якою він розмовляє.

Загалом же роман «Історія радості» свідчить про значне зростання художньої майстерності Івана Ле. Вище вже відмічалось виявлене тут уміння автора розкривати образи в дії, в розвитку, показувати їх як своєрідні життєві характери. Художня зрілість виразно проявилась і в композиції твору, в розробці його сюжету. Оригінальність композиції роману полягає в тому, що розповідь ведеться і від автора, і від імені героїв твору — Захара Лістрового, рідше — Тетяни Довгопол (сцена в госпіталі). Така, на перший погляд, ускладнена побудова роману все ж не заважає читачеві з напруженням стежити за розвитком подій, а письменник з допомогою цього прийому досягає особливої достовірності, життєвої правдивості зображеного. Тим самим композиція сприяє художньому вираженню ідейного змісту твору. Цій же меті служить гостро, цікаво побудований сюжет роману. Майстерність побудови сюжету виявив письменник уже в деяких ранніх оповіданнях, а також у «Романі міжгір'я». В «Історії радості» ця майстерність проявилась особливо яскраво. Основну сюжетну лінію роману становлять взаємини Тетяни і Сакія, конфлікт між ними, що затягнувся аж на шістнадцять років. Цей конфлікт між персонажами, які належать по суті до одного ідейного табору, тільки до певної міри має суспільне значення; з ним зв'язана важлива (але не корінна

в творі, проблема зміцнення сім'ї, моральної чистоти радянських людей. Разом з тим у романі накреслено цілий ряд побічних сюжетних розгалужень, серед них і такі, що рухають центральний конфлікт між двома антагоністичними групами персонажів. Все це складне переплетення сюжетних ліній і вузлів відбиває складність і багатогранність життєвих стосунків між людьми і допомагає художньо відтворити закономірності суспільного розвитку.

У порівнянні з попередніми творами, навіть з «Романом міжгір'я», «Історія радості» визначається багатством художньої мови. Правда, тут зустрічаємо подекуди мляво написані діалоги та безбарвні описи. Але в переважній більшості мова твору яскрава і виразна, автор знаходить точні й сильні слова для характеристики образів людей і подій. Головним же досягненням у цьому відношенні слід вважати те, що в «Історії радості» Іван Ле майстерно користується мовою як могутнім засобом типізації персонажів.

Роман «Історія радості» є одним із кращих творів Івана Ле і становить значне явище в розвитку української радянської прози.

Іван Ле не належить до письменників, які віддають перевагу якійсь одній жанровій формі або свідомо обмежують тематику своєї творчості. Він виступає в усіх прозових жанрах і прагне охопити якнайширше коло життєвих тем. Особливо це помітно в його творчості тридцятих років. Важливо підкреслити, що в ці роки письменник багато уваги приділив розробці такої актуальної теми, як революційно-визвольна боротьба трудящих капіталістичних країн. Уже в другій книзі «Романа міжгір'я» розповідається, правда, побіжно, про визрівання протесту трудящих колоній проти імперіалістичного гноблення, про їхню любов до Радянського Союзу. В «Історії радості» також показано страйкову боротьбу робітників Відня. Глибше і багатогранніше ця тема розроблена в новелах «Кільце порятунку», «Радіобільшовики», «Думи», «Кувада».

Події, зображені в новелі «Кільце порятунку» (1933 р.), відбуваються в одній з колоніальних країн Близького Сходу, що має вигадану назву Альвадор. В центрі твору — образи шукача правди Абу-Разема і робітника-комуніста Долла. Абу-Разем прийшов у місто на роботу, тут формуються його погляди на життя. Він любить свою вічнозелену країну і пристрасно прагне, щоб і в ній настало «царство радості життя». Але поки що він не знає, як досягти цього. Від Долла Абу-Разем довідується, що в країні йде жорстока боротьба: знедолені повстають проти гноблення й визиску, колонізатори і місцеві багатії руками солдатів придушують ці повстання. Абу-Разем не хотів би бути ні серед повстанців, ні серед тих, хто в них стріляє, він бажає просто жити спокійно й чесно. Виявляється, це неможливо.

У новелі показано, як під впливом комуніста Долла Абу-Разем усвідомлює необхідність боротьби, як у нього визріває протест проти гнобителів. Потрапивши в армію, він відмовився зняти зброю на повстанців і був засуджений до страти. Тільки завдяки винахідливості Долла, йому і всім засудженим вдається втекти з башти Сулеймана.

Письменник правдиво відобразив жорстокий колоніальний гніт, який панує в Альвадорі, розкрив провідну роль комуністів у революційній боротьбі трудящих за своє визволення. Описане в новелі електричне крісло, що «стояло, як гордий пам'ятник, що вінчав панування імперської влади в колоніальних країнах»,— сприймається як символ тієї «цивілізації», яку принесли імперіалісти трудящим колонії. Разом з тим глибоко символічне значення має опис втечі політичних в'язнів з легендарної башти Сулеймана. З цієї башти, спорудженої, за переказами, ще царем Соломоном, жоден в'язень не повертався живим. А комуніст Долл за допомогою точних математичних розрахунків винайшов спосіб втечі з цієї жахливої тюрми. Міцно взявшись за руки, група в'язнів охопила круглу башту і спустилась по ній на землю. Так художньо виражена основна ідея новели: тільки об'єднавшись у міцно згуртований колектив, трудящі під проводом комуністів звільняться з ярма колоніального гноблення, здобудуть жадану свободу.

Новела «Радіобільшовики» (1934 р.) присвячена боротьбі передових німецьких робітників проти фашизму. Основна сюжетна лінія твору зв'язана з ідейним зростанням рядового робітника Карла Таубера. Раніш він думав тільки про кращий заробіток, не цікавився політичними питаннями, тримався осторонь від комуністів. Але він чесний робітник і відмовляється присягнути на вірність фашистській банді, яка захопила владу в країні. Злам у свідомості Таубера настає тоді, коли в трудний момент, після звільнення з роботи, моральну підтримку і матеріальну допомогу він дістає саме від комуністів—Кюнца і його товаришів. І Таубер пристрасно віддається боротьбі проти фашизму, використовуючи для цього таке могутнє знаряддя, як радіо. Висококваліфікований майстер радіоапаратури, він вкладає все своє уміння у винахід, з допомогою якого підпільники-комуністи дістають можливість слухати радіопередачі з Москви. Завдяки винаходу Карла Таубера, фашистській пропаганді не вдалось обдурити робітників, які з усіх кінців Німеччини зібралися в «Національному будинку». Брехливу промову гітлерівського базіки заглушають могутні звуки «Інтернаціоналу», що линуть з репродукторів.

Письменник гнівно викриває людиноненависницьку суть фашизму, показує, як і в умовах жорстокого гітлерівського терору кращі представники німецького робітничого класу не припиняють боротьби.

В мужніх образах Карла Таубера, Кюнца відтворено типові риси незламних борців проти фашизму. В новелі яскраво передано палку любов трудящих капіталістичних країн до зореносної Москви. Приклад першої в світі соціалістичної держави надихає їх на героїчні подвиги у визвольній боротьбі.

Ця ідея проймає і новелу «Думи» (1935 р.), в якій Іван Ле поетично відтворив мрії знедолених капіталізмом людей про радянське життя. Правда про Радянський Союз все глибше проникає в серце трудящих, і це найбільше непокоїть і лякає буржуазних правителів. У новелі розповідається, як солдата Теодора Беньо розстріляли тільки за те, що він читав радянську газету і роз'яснював прочитане своїм товаришам. За це ж поліція переслідує його дружину Магду. Але ніякі поліцейські заходи не в силі закрити шлях радянській правді, вона, мов на крилах, перелітає через кордони, викликаючи в чесних людей почуття любові до країни соціалізму.

Важливу тему про місце і роль митця в суспільному житті, конкретніше — в боротьбі народу проти фашизму і реакції, майстерно розробив письменник у новелі «Кувада́» (1937 р.). Образ головного героя твору, знаменитого іспанського художника Хосе Бланко, розкривається насамперед в його ідейному конфлікті з фашисткою Марією Гіммельблут. Суспільна значимість цього конфлікту посилюється тим, що він розгортається в новелі на фоні історичних подій, зв'язаних з героїчною боротьбою іспанського народу проти фашистських інтервентів.

На початку твору Хосе Бланко постає перед читачем як людина, абсолютно байдужа до громадських інтересів, далека від суспільної боротьби. У відповідь на запитання дружинника-республіканця, як він ставиться до фашистського заклоту, Хосе Бланко говорить, що йому до цього нема ніякого діла. В дні, коли над Іспанією нависла загроза фашистського поневолення, він зайнятий тільки тим, щоб якнайшвидше виїхати в Лондон для підготовки в спокійних умовах до наступної художньої виставки. Хосе Бланко прославився серед буржуазної публіки ідилічною картиною «Адам і Єва», в якій зобразив рай, і тепер обмірковує такий же далекий від життя, «легкий» сюжет нової картини.

Але Хосе Бланко ще не втратив сумління чесної людини, як це часто буває з митцями в умовах капіталізму. Під впливом життєвих обставин він усе частіше замислюється над суспільними проблемами. Обставини ці різного характеру. Його, наприклад, вразило те, що прості іспанські робітники знають його ім'я. Ще більше вразив Хосе Бланко лист від Марії Гіммельблут: дівчина, портрети якої він бачив у бульварних газетах, гостро критикує його картину «Адам і Єва», кличе художника оглянутись на Іспанію, щоб зрозуміти, «як твориться життя», вимагає показати в картинах «провідну ідею нашої доби». То-

ді Хозе Бланко ще не знав, що його кореспондентка з Німеччини — фашистка і провідними ідеями доби вважає фашистські ідеї; про це він дізнався пізніше.

Злам у поглядах Хозе Бланко на життя, на роль митця в суспільстві стався після поїздки в Москву. Тут його не вихваляли так, як у Лондоні й Парижі, а просто й широко, по-товариському сказали, що він не знає справжнього життя, що його картини — дитяча ілюзія. І ось під впливом вражень від Москви у нього з'являється намір написати картину, яка б виражала справді провідну ідею часу, тобто ідею утвердження визвольної боротьби рідного народу. Прагнення це ще більш укріпилось після зустрічі віч-на-віч з фашистами по дорозі в Ніццу і в самій Ніцці.

Конфлікт між Хозе Бланко і Марією Гіммельблут назриває поволи. Вони полюбили одне одного і готуються до шлюбу, проте спільності в їхніх поглядах нема. Якимось в розмові в неї проходила фраза, що її не лякає філософія, за якою «вбивство діє прогресивно, бо воно оживляє надто повільний рух історії». Хозе зауважує, що це філософія дикунства і відчаю. Але тоді все ж не виникло прірви між ними. Ця прірва, прогнієність їхніх ідейних позицій, виявилась тоді, коли Марія побачила нову картину Хозе Бланко — «Кувада́». Вона з жахом розглядає картину, на якій зображено скривавлену і горду матір з немовлям на руках, що мужньо відбивається від озвірілих фашистів. Це—мати-Іспанія. Так художник втілює провідну ідею часу, протилежну тій, яку йому підказувала Марія. Фашистка втрачає маску, її красиве обличчя стає схоже на морду вищреної вовчиці. Вона злорадно говорить, що Мадрид оточений. Та художник Хозе Бланко вже не той, яким був, коли втікав від суспільних бур, шукав затишку: він, нарешті, знайшов своє місце в житті як митець і громадянин, він їде захищати Мадрид.

До творів, присвячених зображенню визвольного руху в зарубіжних країнах, слід також віднести цікаву новелу «Твердий характер» (1940 р.), в якій змальовано епізод з часів возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. В образах героїв новели — комуніста Славека та сторожа високогірної обсерваторії Петра Гринюка — письменник правдиво показав протест трудящих Галичини проти гнобительської політики польського панства і їх непереможне прагнення до возз'єднання з радянським народом.

В усіх цих новелах, застосовуючи різні художні прийоми типізації, письменник створив виразні образи позитивних героїв — борців проти соціального гноблення. В одних випадках (новели «Кільце порятунку», «Радіобільшовики») образи розкриваються в основному шляхом показу зовнішніх проявів їх характеру, через участь їх у певних подіях. В інших, як це маємо в новелі «Кувада́», письменник зосе-

реджує основну увагу на відтворенні думок, настроїв, духовного зростання героя; внутрішня динаміка образу досягається тут через його взаємини і зіткнення з іншими персонажами, через ідейний конфлікт.

Творчість Івана Ле тридцятих років характеризується насамперед різноманітністю тематики, широким охопленням життєвих явищ. Крім розглянутих творів на теми сучасного життя радянських людей і трудящих капіталістичних країн, письменник багато уваги приділяє відображенню історичного минулого українського народу. Ще в 1929 р. він починає працювати над історичним романом про козацько-селянське повстання наприкінці XVI ст., очолюване Северином Наливайком.

Характерно, що дальша доля цього задуму зв'язана з іменем основоположника радянської літератури О. М. Горького. Коли під час однієї з зустрічей Іван Ле розповів О. М. Горькому про свою роботу над романом про Наливайка, той не тільки гаряче схвалив цей задум, але й порадив розширити його, створити серію романів, присвячених героїчній боротьбі українського народу в минулому. Окрилений цією порадою, Іван Ле розробив план семитомної серії романів, об'єднаних спільною назвою «Україна», і енергійно взявся за його здійснення. Перший том серії — роман «Наливайко» — друкувався в журналах протягом 1937—1938 рр. і в 1940 р. вперше був виданий окремою книгою (в 1948 р. роман вийшов у перекладі російською мовою в Москві). З другого тома, присвяченого Богдану Хмельницькому, на початку 1941 р. були опубліковані уривки під заголовком «Кумася Хмельницька». На жаль, зібраний письменником матеріал для інших томів серії загинув під час тимчасової окупації України фашистськими загарбниками.

Говорячи про своєрідність художнього відтворення історичних подій, В. Г. Белінський справедливо зауважив, що «історичний роман є ніби точка, в якій історія як наука зливається з мистецтвом». Це зауваження геніального критика вірне як у тому розумінні, що правдивість і глибина художнього відображення життя в історичному творі залежить від рівня розвитку історичної науки, так і в тому, що письменник тут виступає і в ролі дослідника. Про це свідчать кращі твори радянських письменників на історичні теми, в тому числі й роман Івана Ле «Наливайко».

Роман «Наливайко» є значним творчим досягненням автора, і за своїми ідейно-художніми якостями він належить до числа найкращих творів про історичне минуле українського народу. Керуючись марксистсько-ленінським вченням про суспільний розвиток, про роль народних мас і особи в історичному процесі, глибоко дослідивши конкретні історичні події, Іван Ле правдиво і яскраво відобразив у романі боротьбу селян і козаків України в 90-х роках XVI ст. за своє соціальне й національне визволення.

Поставивши перед собою завдання «воскресити минулий вік в усій його істині» (вслів О. С. Пушкіна), письменник приділив основну увагу художньому розкриттю суспільних суперечностей, показові того, що було головним у житті народних мас. Цій меті підпорядковані і композиція та сюжетна побудова твору, що відбивають історичну послідовність подій, і змалювання образів історичних діячів та вигаданих персонажів, і авторський домисел, і мовно-стилістичні засоби.

В романі відтворено надзвичайно напружений, насичений важливими суспільними подіями і гостро драматичною боротьбою період в житті українського народу. Селянсько-козацьке повстання 1591 р., очолюване Криштофом Косінським, і особливо повстання 1594—1596 рр. під проводом Северина Наливайка, про які розповідається в творі,— це були перші широкі збройні виступи трудящих мас України проти феодального гноблення. Природно, що відображаючи ці історичні події, радянський письменник не міг обмежитись показом життя навіть такого видатного історичного діяча як Наливайко. За місцем і роллю в сюжетній канві Наливайко — головний герой твору, з ним в тій чи іншій мірі зв'язані всі інші персонажі позитивного й негативного плану. І все ж розповідь ведеться так, що з сторінок роману постає образ незмірно величнійший — образ вічно живого народу, справжнього творця історії, рушійної сили суспільного розвитку. Всі суспільно-значимі події письменник змальовує ніби з погляду народних мас того часу. Народ становить не безликий фон, на якому діють герої. Він оцінює зображені історичні події своїм ставленням до них, своєю активною участю в них. В цьому розумінні можна сказати, що основою розвитку сюжету в романі є боротьба народу проти панського гноблення, за своє соціальне визволення.

Проте таким змалюванням народу не тільки не затіняються конкретні персонажі, а, навпаки, вони окреслюються ще яскравіше. Саме в ставленні до народу, до його боротьби і його прагнень виразно проявляється соціальна суть персонажів, залежно від цього вони поділяються на ідейно антагоністичні групи. В образах історичних діячів Северина Наливайка, Матвія Шаули і вигаданих персонажів — запорозького полковника Ничипора, діда Уласа і його онуки Мелашки, Ониська з Оликів, Карпа Богуна, Панчохи та інших — письменник відобразив типові риси волелюбного українського народу, його непримиренність у боротьбі проти гнобителів, його прагнення до вільного життя, до возз'єднання з братнім російським народом.

Природно, що ці риси найвиразніше окреслені в образі Наливайка. В романі ми не одразу бачимо Наливайка таким, яким він малюється в народних піснях і переказах, яким він увійшов в історію. Пи-

сьменникові довелося чимало домислити, щоб вдихнути життя в скупі біографічні факти, показати живий характер хороброго ватажка народного повстання. Завдяки авторському домислу, образ Наливайка розкривається в розвитку, в процесі його духовного зростання, у взаєминах і конфліктах з іншими персонажами.

На початку твору Наливайко — сотник гусарів і довірена особа князя Острозького. Він співчуває пригнобленим, не вислужується перед панами, але й готовності до боротьби проти панів у нього ще нема. Та поступово в Наливайка зростає гнів проти панства, визріває намір підняти не тільки козаків, але й селян на боротьбу за свободу.

В романі історично правдиво і художньо вмотивовано показано складні умови, в яких доводилось діяти Наливайкові як ватажкові повстанців. Його підтримують селяни і козацькі низи, кращі люди з козацької старшини, такі, як полковник Ничипір. Вони однаково ненавидять і польських, і «своїх», українських, панів. Але розумний і далекоглядний князь Острозький намагається використати повстання в своїх інтересах, щоб стати незалежним від польського короля можновладцем на Україні.

Основне в характері Наливайка — його відданість інтересам народу, глибока віра в його перемогу. З того часу, як він став на шлях одвертої боротьби проти панства за визволення трудящих, всі його дії і помисли підпорядковані цій найвищій меті. Йому чужі прагнення до збагачення і честолюбне бажання владарювати. «Не старшинуванням дорожу, а ділом нашим святим, як вірою новою і великою.. Я прагну до кінця знищити панство, а життя людське зробити суцільним великоднем»,—говорить він полковникам Шостаку і Мазуру. Благородство Наливайка особливо виразно проявляється в порівнянні з гетьманом реєстрових козаків Лободою. Лобода також бере участь у повстанні, але керується він зовсім іншими мотивами, ніж Наливайко. Всю свою спритність Лобода використовує для особистого збагачення, за нагробовані гроші скуповує хутірці та млини, а за обіцянку Жолкевського надати шляхетство і герб він ладен зрадити справу народного повстання.

У конфлікті між Наливайком і Лободою переконливо розкрито суперечності в самому таборі повстанців, що були основною причиною розгрому їх польською армією під Лубнами.

Слід сказати, що домисли, з допомогою яких автор малює образ Наливайка, не завжди виправдують себе. Це, зокрема, стосується досить широко розроблених взаємин Наливайка з графінею Барбарою. Незважаючи на старанність розробки і підкреслену закругленість цієї сюжетної лінії, вона не сприяє виявленню жодної нової риси в характері героя.

З інших позитивних персонажів особливо привабливі полковник Ничипір — чесний і самовідданий борець за народні інтереси, а також Мелашка, яку вболівання за долю народу і велика любов до Наливайка перетворили з покірливої сільської дівчини на мужнього і кмітливого воїна.

Відтворюючи суспільну боротьбу понад трьохсотрічної давності, Іван Ле в основному зумів уникнути непотрібної модернізації образів і подій. В романі показано стихійність як одну з найхарактерніших рис козацько-селянських повстань. Історично вірно передає письменник невиразність політичної програми керівників повстання.

У мріях і міркуваннях позитивних персонажів, представників народу, про мету повстання і майбутнє життя передано основне — прагнення народу визволитись з ярма панського гноблення, жити вільно і в одній сім'ї з братнім російським народом.

Всі визвольні повстання українського народу були пройняті його прагненням до возз'єднання з російським народом. Цей ідейний мотив широко звучить і в романі «Наливайко». І польську шляхту, і князя Острозького найбільше турбує повідомлення, що Косінський піддався Москві, що в повстанні беруть участь і донські козаки. «Та ви знаєте, що таке московський люд, православний люд для нашого мирянина?—говорить князь Острозький на військовій раді.—Це найстрашніша нам зброя в руках бунтівника». Разом з наливайківцями мужньо б'ються донські козаки на чолі з отаманом Донцем. З метою посварити українських козаків з донськими в таборі під Лубнами гетьман Жолкевський наказує зрадникові Заблудовському вбити Донця.

Наливайко виступає в творі як палкий прихильник єдності українського й російського народів. Він, як брата, приймає Івана Болотникова, радиться з ним, цілком поділяє його думку, що «майбутнє наших народів — у братньому єднанні і в спільній боротьбі проти своїх і проти чужинських панів!..» Наливайко зв'язує успіх повстання з широкою підтримкою його з боку російських братів. Тому, коли повстанці примушені були відступати під натиском польських військ, він виступає проти зупинки під Лубнами і палко закликає козаків йти далі, на Путивль, до російських кордонів.

Проте образи представників російського народу в романі змальовано досить слабо. Отамани донських козаків Богданін і Донець, власне, тільки названі. Ширше показано Івана Болотникова, але й цей образ не можна вважати вдалим. Читач не сприймає його як живий характер, в ньому важко пізнати риси того Болотникова, який через десять років очолив могутнє повстання російського селянства.

Ворожий табір у романі представлений передусім образами відомих з історії державних і військових діячів феодальної Речі Посполитої. Це образи канцлера Яна Замойського, коронного гетьмана Ста-

ніслава Жолкевського, київського воеводи Василя-Костянтина Острозького і його сина Януша, Олександра Вишневецького. Важливо відмітити, що письменник реалістично змальовує ці образи, не знижуючись до карикатурності. Кожний з них — це більш чи менш виразно окреслений характер, із своїми індивідуальними особливостями, і разом з тим усі вони об'єднані спільними соціальними рисами, типовими рисами феодалів. Усім їм властиве почуття ненависті до черні, яка повстала проти їхнього панування. Жолкевський грубо виявляє цю ненависть, він знущається з дружини і дочки Матвія Шаули, катуює полоненого Наливайка. Високоосвічений, зовні стриманий, Замойський, звичайно, не здатний на це, але вся його діяльність спрямована до того, щоб потопити повстання в крові ненависного йому «бидла».

Особливо багатогранний є образ київського воеводи, старого князя Острозького. Як і польські вельможі, він байдужий до страждань поневоленого і гнобленого народу. В його численних маєтках так само, як і в маєтках польських панів, дозорці знущаються з селян. Але всевладного князя дратує те, що він мусить підкорятись королю, він хотів би бути незалежним володарем України. В цих своїх політичних інтересах Острозький намагається використати селянсько-козацькі повстання. Разом з тим письменник показує його твердість у відстоюванні православної віри проти наступу католицизму, а також (правда, дуже побіжно) його культурну діяльність як першого видавця книг на Україні. Проте ні показом опозиційності Острозького щодо польсько-шляхетського уряду, ні змалюванням його стосунків з відомими письменниками того часу Герасимом Смотрицьким та Іваном Вишенським не затушовується основна суть цієї історичної постаті. Острозький в романі — це, передусім, крупний феодал, ворог визвольного руху народних мас.

Роман «Наливайко» — зрілий реалістичний твір. З його сторінок постає яскраво змальована картина життя і боротьби українського народу в далекому минулому. Непримиренність інтересів пригноблених мас і феодалної знаті, що було найістотнішим фактором суспільного життя того часу, письменник правдиво і художньо переконливо розкрив через гострий конфлікт між антагоністичними групами персонажів. Цей життєвий конфлікт є основою розвитку провідних сюжетних ліній в романі. В сукупності з усіма іншими художніми засобами майстерно розроблений сюжет ефективно служить основній меті — виявленню історичної правди.

Варто відмітити, що в перших виданнях ідейно-художня цінність роману «Наливайко» значно знижувалась внаслідок надмірної стилізації його мови і перевантаженості архаїзмами — як у лексичці, так і в побудові фрази. Останні видання твору свідчать, що авторові в

значній мірі вдалось усунути цей недолік. Відмовившись від стилізації під давню книжну мову, зокрема від її синтаксичних конструкцій, характерних для польської мови, письменник, безперечно, досяг хороших результатів. Тепер мова роману сприймається, в основному, як сучасна літературна мова. Архаїзми та інші стилістичні засоби, які зустрічаються в авторській розповіді і в мові персонажів, у більшості випадків вжиті доречно, вони сприяють художній типізації образів і відтворенню колориту змалюваної в романі історичної епохи.

Роман Івана Ле «Наливайко» вийшов у світ незадовго до Великої Вітчизняної війни. Як і твори інших письменників на історичні теми, роман викликав у читачів почуття національної гордості за героїчну боротьбу своїх давніх предків і тим самим духовно озброював радянських людей для майбутньої битви проти іноземних загарбників.

*
*

З перших і до останніх днів Великої Вітчизняної війни Іван Ле перебував на фронті. Він працював у політуправлінні фронту, у фронтових газетах, часто виступав перед бійцями з читанням своїх творів, брав безпосередню участь у боях. Як спеціальний кореспондент «Известий» Іван Ле надрукував у цій газеті ряд художніх нарисів про героїчні подвиги радянських бійців та офіцерів, про мужність і нескоренність радянських людей у боротьбі з гітлерівськими окупантами.

Нариси й оповідання, написані Іваном Ле за роки війни, зібрані в книзі «Мої листи» (1945 р.). В переважній більшості це живі зарисовки з натури. На це вказує й сам автор у короткій передмові, якою відкривається книга.

В нарисах «Тут були німці», «Портрети «ангелів», в оповіданні «Шевченко» письменник розкриває звiryчу суть фашистських загарбників, їх знущання з радянських людей, що перебували на окупованій ворогом території. В останньому з названих творів особливу огиду викликає образ Аркадія Златоустенка, який називає себе українським письменником, а тимчасом плазує перед фашистським офіцером, підло видає на розстріл тяжко хворого селянина. В цьому сатирично загостреному образі письменник гнівно викриває огидне ество націоналістичних бандитів — найлютіших ворогів українського народу.

Разом з тим письменник показує, що звiryча жорстокість окупантів не зломилла радянських людей. Вони живуть вірою в перемогу над лютиим ворогом і борються за наближення перемоги. Такі є герої оповідань «Червона зірка», «Люба», «Брала дівка льон», «Така її доля». Героїня оповідання «Червона зірка» стара селянка Лукія Степанівна Іванець, мов рідного сина, доглядає тяжко пораненого партизанського

командира. Її не страшить загроза смерті, вона вважає свій вчинок звичайним і щиро дивується, коли партизани вручають їй орден.

Переважна більшість нарисів та оповідань книги присвячена зображенню бойових подвигів радянських солдатів і офіцерів. Почуття радянського патріотизму, готовність пожертвувати життям в ім'я перемоги над ворогом, хоробрість і кмітливість в бою — такі основні риси героїв, про яких розповідає письменник. Ковецький, Воронцов, Булгаков, Гамаюнов (цикл нарисів «Просто про героїв»), полковник Білюгін, Іван Ситов («Ще про героїв»), розвідник Калюжний («Висота 206») — все це образи трудівників війни, простих радянських людей, які на своїх плечах винесли тягар війни і здобули перемогу.

В нарисі «Українці» вдало розроблена тема дружби народів нашої країни. Письменник розповідає про військову частину, в якій служать солдати різних національностей — росіяни, українці, узбеки, осетини, евенки. Вони б'ються за визволення України з ярма окупантів і тому називають себе українцями. Лейтенант Калішев перед боєм говорить солдатам: «Всі ви були на Дону чудовими воїнами. Тепер ми на Україні. Я — осетин, ти, Бабаджанов, — узбек, а ось Вовчок — українець. І всі ми, сини єдиної матері — Вітчизни, визволяємо свою любиму сестру Україну...»

У книзі «Мої листи» є немало живих зарисовок, в яких схоплено характерні риси життя і боротьби нашого народу в період Вітчизняної війни. Та саме тому, що це тільки зарисовки з натури, що в них відсутнє художнє узагальнення, книга не стала значним явищем літератури.

До змалювання подій Вітчизняної війни письменник не раз повертається і в післявоєнний період. Цій темі зокрема присвячені такі твори, як майстерно написане «Оповідання про невідомого солдата», «Фронтowa біографія».

Подіям Вітчизняної війни присвячено також великий роман «Південний Захід» (1950 р.), написаний Іваном Ле в співавторстві з О. Левадою.

Але основну увагу в післявоєнні роки письменник приділяє зображенню мирної праці радянських людей. Образи сталеварів і шахтарів, колгоспників і лісоводів, працівників науки й мистецтва, які самовіддано трудяться в наші дні над піднесенням добробуту й культури радянського народу, — є основними в різних за жанрами творах, що складають книгу «Право молодості» (1953 р.).

Уміщені в цій книзі твори різноманітні і за темами, і за жанровими ознаками. Значне місце тут займають нариси й оповідання про життя і працю робітничого класу. В нарисі «Невідомі герої» (з циклу «Шляхами полтавськими») письменник розповів про мужню поведінку робітників Лохвицького цукрозаводу, які під час фашистської окупації, незважаючи на загрозу розстрілу, відмовились ремонтувати танки для

ворога. Творча праця робітників та інженерів на відбудові великого металургійного заводу показана в оповіданні «Марш». У своєрідній повісті-нарисі «Степан Грабар» відтворено типовий шлях робітника-гірника. Степан Грабар ще підлітком приходять на одну із шахт Криворіжжя і тут формується не тільки як новатор виробництва, висококваліфікований майстер добування руди, але і як активний громадський діяч.

Цікаві за темою оповідання «Світанок» і «Вчителі та учні». В першому з них показано, як підліток з гірського закарпатського села Михайло Кендик через ФЗО здобуває кваліфікацію шахтаря. Проте виразного образу молодого робітника письменникові намалювати не вдалось, бо всі зіткнення, в яких міг би яскравіше виявитись його характер, занадто швидко згладжуються. В другому з названих оповідань намічена цікава життєва ситуація, в якій між героями — молодим сталеваром Перекатовим і старим, досвідченим майстром сталеваріння Кравчуком — міг би виникнути конфлікт. Але конфлікту не сталося, бо автор пошкодував «зіпсувати» плавку. Все оповідання зводиться до думки, що іноді молоді робітники виступають в ролі вчителів. Твір занадто перевантажений незрозумілими для масового читача виробничими термінами, як-от: «летка», «футеровка», «динас», «шамот», «міксер» тощо.

Якщо в попередніх двох оповіданнях герої — молоді робітники — показані, власне, тільки на виробництві, то в новелах «Перший громадянин» і «Любов» письменник ширше охоплює життєві явища. В оповіданні «Перший громадянин», дія якого відбувається на Каховському будівництві, описується не тільки робота, але й історія одруження героїв — Вадима Конкордія та Зої Хлебникової. Правда, більше художньої проникливості письменник виявив все-таки в зображенні героїв на роботі: там вони окреслені досить виразно, чого не можна сказати про зображення їхнього кохання. Краща в цьому відношенні новела «Любов». В образі прокатника-стахановця Феді Перепелиці, який страждає від того, що закохався в красиву, але духовно пусту Раю, читача приваблює моральна чистота і глибина почуття цього передового робітника.

Найбільш значним серед творів, написаних Іваном Ле в останні роки, є «Право молодості», за визначенням автора — «лірична новела-повість». В центрі повісті — проблема становлення радянської молоді. Як зауважує автор в одному з останніх розділів твору, він мав на меті дати «художній образ молодій людині нашого часу». Таким образом у повісті виступає насамперед головний герой Захар Билина. Цей образ розкривається в характерній для письменника манері простежувати долю людей протягом багатьох років у різноманітних життєвих обставинах, у взаєминах з багатьма персонажами.

Життєвий шлях Захара Билини, при всій його своєрідності,— це типовий шлях радянського юнака. Схематично його можна переказати в кількох словах: після закінчення семирічної школи — робота на заводі, поєднана з навчанням у вечірній десятирічці; далі — навчання в Лісотехнічній академії, участь у Вітчизняній війні, робота ученого-лісовода після війни. Але це тільки схема. В повісті вона наповнена живим життям.

Письменник підкреслює, яку вирішальну роль у формуванні Захара Билини відіграла його робота на Харківському тракторному заводі. Парторг заводу Сергійко, майстер Моторний уважно спрямовували розвиток юнака, підтримували його ініціативу, заохочували до навчання. Тут він навчився працювати в колективі, навчився підпорядковувати свої особисті інтереси інтересам колективу.

Найбільше місця в повісті відведено зображенню роботи лісоводів. В зв'язку з цим письменник виразно змалював ще ряд образів молодих фахівців — насамперед Наташі Купрадзе і Жені Коман. Але і в цьому творі письменник проявив схильність до згладження конфліктів. Життєвий конфлікт намітився був між Билиною і Замковим під час їх спільної роботи в «Кам'яній діброві». Та не встиг він розгорнутись, як Билину викликали до Москви. Те саме можна сказати й щодо конфліктів між Билиною та Женею Коман і між Билиною та Кучеревським: вони штучно згладжені.

Не можна назвати вдалим образ Людмили. В повісті вона безпосередньо показана лише підлітком і через багато років — цілком сформованою людиною, якій минуло за тридцять. Як вона духовно зростала, з яких міркувань з музикантки перетворилась на вченого-ботаніка,— читачеві невідомо. Взаємини між Захаром і Людмилою де в чому подібні до взаємин між Сакієм і Тетяною з «Історії радості». Вони люблять одне одного, але через різні непорозуміння (не завжди добре вмотивовані) протягом більше десяти років не зустрічаються і навіть не листуються.

Відмічені недоліки, природно, до деякої міри знижують художню цінність твору, його ідейний вплив на читача. Все ж і при цих недоліках у повісті своєрідно утверджується ідея «права молодості» — непереможного прагнення радянських людей своєю творчою працею прославити рідну Вітчизну і тим самим здобути високе право на щастя в громадському й особистому житті.

До 300-річчя воз'єднання України з Росією Іван Ле написав оповідання «Побратими», видане окремою книжкою. Тут читач знову зустрічається з деякими героями, знайомими по роману «Наливайко», — Іваном Болотниковим, Мелашкою, кобзарем Карпом Богуном, Ониськом і Мартинком. Письменник розповідає про участь українських козаків у повстанні російських селян на чолі з Болотниковим. Опо-

відання пройняте ідеєю віковичної дружби і братерства українського і російського народів. Ця ідея яскраво виражена через бойове побратимство Болотникова з отаманом українських козаків Семеном Пушкарем.

В останніх з надрукованих оповідань — «Половинчик» і «Коли розлучаються двоє» — Іван Ле підносить важливі проблеми етики і моралі радянських людей, боротьби з пережитками капіталізму в їх свідомості. В сатирично змальованому образі інженера Половинчика письменник гостро засуджує такі негативні явища, як кар'єризм і хамське ставлення до жінки. Життєва правдивість цього образу безперечна. Художньо переконливо розкрити його суть письменникові вдалось завдяки тому, що він показав інженера Половинчика в зіткненні з позитивними персонажами — Майсю Калігір та Іваном Скоробогатовим.

Цікаво розгортається конфлікт між Галиною і Вадимом в оповіданні «Коли розлучаються двоє». Протилежність їхніх поглядів виявилась уже під час розмови в вагоні: молода лікарка Галина вважає головним у житті чесне служіння народу, хоч і не говорить про це, а скрипаль Вадим розмовами про «широкі маси» тільки прикриває своє шкурництво. Ідейна суть персонажів цілком розкривається за допомогою майстерного сюжетного ходу: злива розмила дорогу, поїзд надовго зупинився, і скрипалеві, як каже Галина, «є нагода зустрітись з масами...» Дівчину радує те, що Вадим може показати своє мистецтво, виступивши на вечорі в колгоспному клубі. Проте у Вадима вся ця пригода викликає тільки роздратування. Він не тільки дезертирує з кар'єра, де пасажирні допомагали каменярам ламати камінь, але й відмовляється грати перед колгоспниками. Тепер і для Галини та інших пасажирів, і для читача цілком ясно, що Вадим — егоїст і шкурник.

Кар'єристів і шкурників небагато серед нас, але вони заважають нам рухатися вперед, і їх треба викривати, ганьбити — до цього кличуть оповідання «Половинчик» і «Коли розлучаються двоє». Тим самим письменник художньо утврджує нову, комуністичну мораль.

Творчість Івана Ле становить значний вклад в українську радянську літературу. В його книгах правдиво відображено багатогранне життя радянського народу на всіх етапах соціалістичного будівництва. При всій своїй тематичній і жанровій різноманітності, твори Івана Ле проймає всеохоплююча ідея утвердження соціалізму. Вихований Комуністичною партією, письменник своїм художнім словом вірно служить народу, допомагає йому глибше осмислити ті все-світньоісторичні перетворення, які сталися в нашій країні, сприяє вихованню в читачів благородного почуття радянського патріотизму і дружби народів.

П. Мисник

**ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ**

З МИНУЛОГО

I

Серед старих документів у родинному архіві, розшукуючи свої грабарські паспорти, я натрапив на два папірці: один пожовклий від давнини, друкований крупними літерами, а другий — писаний каліграфічним почерком на офіційному папері. Друкований спочатку здався вирваною сторінкою з якогось старого журналу чи з книги. Він мав виразні сліди жмакання й кілька масних чи свічкових плям. А той — акуратно складений учетверо, з чиеюсь незграбною резолюцією навскоси...

«Кому й для чого цей мотлох потрібен?» — мигнула думка в першу мить. Але не розірвав, не закинув. Прочитав заголовок друкованого, учитався в зміст, переглянув каліграфічне письмо, резолюцію на ньому, і в уяві постала ціла хвилююча епопея далекого минулого.

Друкований — то був обіжник полтавської духовної консисторії від «іюля 16 дня 1902 года».

Давно, дуже давно, як бачимо, це трапилося. Обіжник духовної канцелярії сам по собі — дрібниця. Чи мало їх було в ті часи? Та він нагадав мені дитинство в селі і сусідського парубка Петра Недолу.

Петро на той час був навіть не просто парубок, а вже лідстаркуватий парубок. У батьків він, єдиний син, мав законну «льготу» й на військову службу не пішов. Ще підлітком ходив по наймах у куркулів села, а потім — пішов на грабарі, на шахти, в бурлаки. Було його скрізь, того Петра Недолі. Тяжка грабарська та шахтарська праця,

постійний контакт з масами робітників, часом забастовки — особливо в часі, який так яскраво згадується мені, — ставали великою життєвою школою для Петра. Коли в нашому селі боялися пана земського начальника чи урядника, то Петро вже не виявляв остраху до них, а лиш ненависть і зневагу. У підрядчиків чи на шахті ці урядники завжди «усмиряли бунтівників»; підрядчик, капіталіст, управитель шахти чи представник царської влади — все це були вороги Петрові, а з ними — ворожий і весь поміщицький лад.

Та дивував його піп, який завжди приїздив перед забастовкою і негайно ж після — до «усмирених» землекопів чи шахтарів і врозумляв їх, наставляв «на путь істини».

«І чого той піп втручається у зовсім не свої справи? Яке діло церкві до забастовки? Сповідали б собі там у себе, а не лізли б сюди, де мирська турбота людини бен-тежить дух», — часто думав Петро, вистоюючи перед урядником. Урядник вичитував «внушення» якомусь грабареві за борщ, висипаний під двері підрядчикові, за якусь дошкульне слово десятникові. А поруч стояв піп, тримаючи металевого хреста у схрещених на товстому животі руках.

Звісно, не зухвальство з борщем-«піснопаром» так турбувало урядників і царську владу. Інколи до грабарів забродили люди з шахт або з заводів, утікаючи від арештів. Робоча людина потребувала праці, а грабарські десятники не дуже вибагливі були до документів і приймали. Парняга при звичаювався до нової праці, землекопи показували нехитру науку землю копати, а він учив землекопів ума-розуму...

Так і вчився Петро Недоля, так і сам зазнавав бурлакування. Не було тої «усмиреної» забастовки, після якої б Петра не вигнано з роботи. І особливо йому набридали попи із своїми приставаннями сповідатися, «відкрити смятеніє душі своя». І за те прозвав їх «урядниками в рясах», шпигунами.

Цілком природно — за це його не милували теж. Крім «бунтаря» він придбав ще й звання безбожника, а в одному з рапортів урядника до вищого начальства зазвучала й пересторога, що Петро Недоля «как зачинщик бунтов и своеволий среди рабочих, будучи злостно неверующим, является неблагонадежным для существующего его императорского величества порядка и несомненным социал-

демократическим елементом, заслуживаючим изоляції...»

Петрові про це розповіла дівчина з контори рудника, коли він одного вечора прощався з нею, бо мав їхати в село поновити прострочений паспорт.

Кінчалось літо. Сонце нехотя наближалось до землі і змагалось з непокірними хмарами.

Баштани вкривалися жовтим листом та сухим огудинням. Курінь обгороджувався дорідними купками кавуняччя. Понад обніжками журились, похнюпившись, соняшники, а між ними виблискували пиками здоровенні сірі гарбузи.

Стерні степові зазеленіли мишіями та піріями і вкривалися куркульськими чередами худоби з чорними серед них плямами овечих отар.

Надходив релігійний «храмовий» день у Петровім селі.

Саме в ці дні приїхав Петро додому. Сусіди заговорили — приїхав одружуватися, здається, і з грошима прибав. Вік мав підходящий, та яка з дівчат відважиться зав'язати собі світ, вийшовши за «піднадзорного» в поліції та ще й «безбожного забастовщика»?

П'ять років не був дома. Де ходив, з ким знався? Сподівалися, що Петра зразу ж арештують. Але — свято, храмовий день...

Як же гарно в селі (поки спить урядник)! Здається, світ такий увесь добрий, лагідний. Давно не бачили Петра, скучили. Дівчата вулицею ходять, на хату косяться, чорнявого «безбожного» парубка побачити хочуть. А Петро замислюється, одяг чим простіший зодягає та сестру Уляну розпитує про вулицю, про дівчат, про чутки в зв'язку з його поверненням до села. Цікавився — хто старшина, чи випиває урядник та волосний писар. Уляна квітчала кісниками голову, прибирала хату, остерігала брата. Радила неодмінно сходити до церкви на храм:

— Ти, Петре, не думай, що дурна Уляна нічого не тямить. Як є не дадуть тобі нового паспорта, коли й справді ти з тих, що безбожні й революціоністи. А вже як на храму побачить сам батюшка, отець Іван помітять — матимеш паспорта. Про тебе ж таке говорили... Каторжником ніби прозивав урядник. А ти в церкву прийди. Там — перехрестився чи ні, хоч і це руки не відібрано б. До людей привітайся, от і не каторжний...

Переконала його ширість сестрина, а чи сам до того додумався Петро, а таки «на храм» пішов.

«На храму» зібрався кавунячий та бублешний ярмарок. Вся вулиця од школи, понад Нечипором та Сумським і аж до високої попівської брами, заставлена возами з кавунами, а понад самою «оградою» церкви вмостилися товсті бублешниці.

Між цими крамарями й проходжувалася молодь. Побачивши Петра, парубота в синіх чумарках та сивих смушевих шапках перешіптувалася між собою, сторонилася городського костюма. Дівчата маячили кісниками та квітчастими вуставками сорочок. Їх цікавив Недолин парубок, мовчазний, у лакових чоботях, у блакитній сорочці з глухим ковніром під розстібнутим городським піджаком. Чорний кашкет з блискучим ремінним козирком та городський піджак з годинником у верхній кишені так і приворожували до себе дівочі очі. Пучок вихруватого чуба хвацько звивався з-під ремінного козирка. Та за Петром стежили не лише дівчачі очі. Стежили жінки й чоловіки, стежив і урядник назирці.

Над храмовим ярмарком стояв галас, а з церкви вітром наносило вимуштрований спів хору та хрипке виголошування старого попа. Хтось сказав, що сьогодні отець Іван читатиме якусь нову проповідь, чи «маніхвеста». Люд товпився в церкву. Поліз туди й Петро.

Нелегко було продертися крізь таку дебелу людську стіну. Але Петрові треба було якось уникнути такого старанного урядницького нагляду. Продираючись, згадував сестрину пораду, був вдячний їй. З натовпом протиснувся аж наперед, опинився перед самим попом.

— Во ім'я отця...— хрестився білий, як гуска, піп. В руці він тримав якогось друкованого папірця.

— Дорогіє прихожани і братія... Так як я є ваш, можна сказати, духовний пастир, то в цей великий день дозвольте попередити вас...

Петра притиснули ще ближче, і він опинився просто біля тої руки з папірцем. Рука вперлася об налой, і папірець висів осторонь так, що Петрові легко було прочитати:

«По отношению Полтавского губернатора о содействии духовенства к предупреждению в Полтавской губернии крестьянского движения, вызываемого политической пропагандой».

Відчув, як йому зробилося душно, піт обкупав усього.

А руку ніби підбивало щось взяти цього папірця й шмигнути з церкви. Відчував, що вуха в нього горять.

А піп химерно кивнув головою. Окуляри, що стирчали на лобі, лягнули на перенісся. Рука з папірцем піднеслася до носа, і старечий голос пролунав:

— ...сына святого духа... По указу его императорского... из... духовной консистории причту церкви. Консистория слушала: Отношение... губернатора от 8 июня сего года за № 6892... беспорядки, имевшие место в текущем году в некоторых... вызванные политической пропагандой, обращают на себя особенное внимание правительственной власти. Крестьянское движение, хотя и прекратилось... ввиду наказания, понесенного многими... но можно с уверенностью сказать, что искра, брошенная подпольными агитаторами, еще не погасла и что соблазн приобрести чужую собственность путем насилия может вызвать новые беспорядки в губернии...

Принимая в соображение, что православное духовенство, издревле служа для народа источником просвещения, пользуется в крестьянстве вполне заслуженным влиянием, — я обращаюсь...

— Словом, православні прихожане, як отець ваш духовний, — звернувся піп своїми словами, знов поклавши руку, — мушу вас попередити і врозумити... о необхідності воздержаться од тих соблазнів, на которые склоняет вас преступна пропаганда, приносяща зло...

Передніх «прихожан» тиснули задні. Петро мало не в налої упирався, щоб вдержати натиск. Сам не свій стояв біля попа. Рука з папірцем неначе дражнилася перед його носом, і Петро швидко прочитав:

«...беспорядках, вызванных людьми злонамеренными, и укажет... священники обязуются наблюдать, не являются ли в их приход неизвестные лица со злыми внушениями, или не распространяются ли в их приходе неблагонамеренные слухи и толкования. В таких случаях... если бы слово его не было принято также немедленно... а в крайнем случае донесть обстоятельно...»

— Урядники в ризах... — прошепотів зненацька Петро. Піп якось струхнувся від того шепоту, і папірець випав на підлогу.

З-під густих, білих, закудовчених брів око сковзнулося на Петра і побачило, як він торопко чогось нагнувся.

Одного шепоту доволі було, щоб піп забувся, що він

казав і що далі робити. Навіть за папірець з переляку не спромігся згадати!

— Амінь...— кинув сердито й поплив у вітвар.

Петро вилазив з церкви, стискаючи в кишені папірця... Він либонь бачив, як рудий старий сторож Максим вискочив з вітваря й метнувся на ліві двері.

Свіже сонячне повітря та лемент храмового ярмарку вдарили на східцях. Одразу попросторішало, Петро поспішив вийти за браму.

Під широкими гіллястими в'язами товпилися храмові хазяїни, запрошуючи на обід. В'язи дрімали під сонцем, а воно востаннє пригрівало лагідним теплом баб'ячого літа. Плавали хвилі різнокольорових голів, здіймався урочистий галас, а щербатий дзвін розлягався над селом. Щось сіпнуло Петра за плече:

— Господін Петро Недоля!..

Очей, звичайно, в потилиці немає... Але інстинкт так призвичаївся до обставин, що, не оглядаючись, Петро впізнав мордатого урядника. Давно вже він, оцей Безверхий, урядникує в селі. Петро пам'ятає його появу, ще як ходив до школи. Одинадцятий рік урядникує він в одному селі. Всі куточки обнюхав, кожного як облупленого знає. Навіть одіж до гудзика вивчив на кожному селянинові, а молодіць по пелені взнає за гони...

— У тебе паспорт у порядку?

— Який паспорт? Я ж у своєму селі!..

— А, не вчи! Знаю, в чиему ти селі, а паспорт повинен мати — більше п'яти років не був у селі!..

Петро побачив поруч сторожа Максима, зрозумів, що то він посланий попом відібрати в Петра обіжник, попередити урядника.

Жменя поволі витяглася з кишені, а в голові промайнули плани, що робить, як поведеться з урядником.

— Ну, не був, так що ж? За тим і приїхав, щоб паспорта поновити.

— Ходім до волості, там добалакаємо...

— Так зразу?!

— Без балачок!..— а рука звично простяглася до рукава трохи вище ліктя. Петро озирнувся, ступив у гурт селян і поволі випустив поймакий папірець додолу...

Який же я був по-дитячому щасливий, підхопивши той жмуток паперу! Певен, що ніхто того не бачив, я кинувся продиратися геть крізь гурт, утікати.

— Не напирай!..— гукнув урядник до «миру» з деякою тривогою в голосі, бо розумів, що його можуть відтерти від уловленого «агітатора». А «мир» з усього храму, мов по команді, сунув під кучеряві предковічні в'язи, шумував і бродив. І в тому відчувалася не тільки стихія маси, а й цілком усвідомлені бажання.

— А-а-а!..— протяг урядник погрозово якимсь уже розпачливим голосом, шкопиртнувши через босого парубка, що ніби ненароком упав йому під ноги.— Шкуру зніму-у! — крикнув, замашно падаючи через парубка. Натовп обгорнув його тісним кільцем. Гуртом хапаються, щоб звести урядника, і на диво — ніяк не всилиють, раз за разом випускають або й самі падають на купу з урядником.

З усіх сил Петро рвонувся в гущавину людей. Перед ним, як могли, розступалися, а один, у рудій свитині, махнув рукою на двір і шепнув:

— Через мій двір, у луки, парубче, на Черкаси...

Навколо церкви пливло «обхожденіє», рвалося в захмарні далі урочисто благаючим співом вимуштрованого хору. Благим голосом канючив піп «благоденствія» та «благополучія», а кадильниця прозаїчно бряжчала без жодної вуглики. Старанно розлягались лунами всі дзвони, стелючись по зжовклих галях та німих забутих вільшниках.

Я запхнув зіжмаканий папірець у пазуку. Думалося таки віддати Петрові — певне ж потрібен він буде йому, коли вхопив майже з рук у попа.

Натовп ще довго гелготів, тепер уже реготом, ледве звівши урядника з землі. Він озирнувся навколо, зрозумів, що Петро вже як у воду впав, і без єдиного слова затопив кулаком у дражливо розсмішене лице босого юнака...

II

Шуміли столітні волохаті сосни кучерявим верховіттям. Стрункими колами підпирали що кучеряву стелю і стогнали, стрясаючи землю. А там підхмарні вітри лоскотались у верховітті й наганяли дикий жах своїми двиглючими жартами.

Ой, ліс, воля! Жагучими обіймами горнеш до себе, ховаєш хоч на мить будні, болючі скарги, журливі спогади...

Шарудять дорідні мохи, встеляючи сріблосливими килимами перегнійну вогку землю. Прислухаються, як кохаються сосни в хмарах та як гомонить Сура між крутими глинястими берегами. Сосни здавили цю живу прудку річку своїми покрученими коренями. Але Сура рветься поміж корінням, облизує на ньому жовту липку глину і розливається піщаними дюнами серед здивованих на долині чагарників.

Коли гомонюча Сура вигинала своє останнє коліно, щоб злитися з південною жилою, із спадистих південних берегів на неї байдуже дивився сивий, як і оці мохи, густоцерквий Алатир.

Щедра наша країна, чимало має цікавих, затишних міст.

Присадкуватими, позеленілими від давності церквами та високими багнетяними шпаківницями на дахах, мов щетиною, п'явся Алатир у глибоке без краю небо. Слалось це місто на пагорках зеленими кущами садів, що, мов бородавки, розтикались поміж цегловими та рубленими двоповерховими хатками. Простягало покорчені усім-усіма три вулички туди, де з диких соснових нетрів, через Суру, еиринув і розташувався закурений, присмажений вокзал.

Отам, серед засмальцьованих шпал та сталевих тенет, у старій дерев'яній, полинялій од давності сторожовій будці скоротав свій вік Іван Петрович. Двадцять шість років протяг, просторожував. Багато «крушений» власним серцем перетерпів, з дюжину начальства перемінив і знав вокзал, як батьківську заяложену дубльонку.

За його будкою-хаткою, граючись, зеленів густий, найбільший на весь Алатир, казенний сад. Він починався від останнього рядка червоних від іржі рейок і тягся аж туди, де за гігантським горбом кучерявіли сосни.

Іван Петрович старістю майже щодня відвідував цю зелену пахучу казенщину (як звали садок) та свого старого приятеля, сторожа-садівника. Мовчки зійдуться, посидять на сучкуватім ослоні, напозіхаються та й посунуть кожен у свою будочку, також мовчки.

Але бувають і такі виключні дні, коли й ці кремезні дідки зацікавляться якоюсь новою подією з алатирського життя і лагідно посперечаються.

— Чи чули, пак, Денисе Фотійовичу, в нас?..

— Депа бастує? — спокійно перепитує гаранкуватий, з рідковолосим обличчям Денис Фотійович. А очі й не миг-

нуть, устромляться вздовж пересипаних пісочком стежок, старанно та по-мистецьки облищтованих свіжими півниками.

— Знов не працювали сьогодні...

— Що ж на цей час висунули, які вимоги? Прибавку знов?

— Е-е, Фотійовичу, не те! Сам чув, не те! Царя хочуть скинути коняці в штани... Сам чув: у Петербурзі цар розстріляв робочу маніхвестацію. Так його тепер скинути хочуть.

— Царя? А хто ж тоді народом буде правити, роботу давати, маніфести підписувати, з японцем воювати?..— дивувався наївний Фотійович.

А Іван Петрович моргне оком, старим таким, безбарвним, з рудими бровами, і з гордістю знавця розповість, про що гомонять робітники:

— Сам чув, Петро Недоля казав!.. Свою, каже, владу поставимо, свій совет міністрів налагодимо, восьмигодинний робочий день оголосимо...

— А хто ж царем буде, може, Недоля? Звідкіля він узявся такий у нас?

— Царя, кажуть, не буде — не потрібен. Совет міністрів свій...

Нічого не розумів старіший роками Фотійович. Бачив і він і знає цього Недолю. Ну, й що ж: увесь всередині, тільки очі горять. Глянеш у лице — їсть тебе очима. Який з нього міністр буде? Він же робочий, забастовщик...

— Він у депо повз мене ходить. Жартує либонь, коли не дивишся в очі йому, а глянеш, аж мороз поза шкурою полізе... Ро-о-зумний бісів Петро, битий видать. Такий не збреше. А звідки? Росія велика, Фотійовичу...

І розходилися з різними думками...

А «депа» жила революцією.

Понад тисячу виснажених у щоденній тяжкій праці робітників не стримувались далі.

...Там десь, далеко за соснами, лунали січневі події. Їх тяжкі луни розлягалися по Русі-матінці, котились веснами по фабриках та заводах. Поринали в дужих цілинних соснах і журливим стогнанням оддавали в цих закуренних, перефарбованих пахучою нафтою цехах присадкуватої «депи»...

Петро Недоля з'явився в Алатирі років два тому десь аж з Петербурга і вміло керував робітниками. Та ні один

з залізничної жандармерії не міг розпізнати саме в ньому передового революціонера. Після великої квітневої забастовки в депо заарештовано дев'ять чоловік і трьох, які кинулися на поліцаїв з кулаками, «для приміра», розстріляно там, за соснами, під крутою «Кам'яною горою».

Через що вона кам'яна, ніхто не знає. З простісінької глини височенна могила повисла над Сурою і скалилась на каламутну воду чорними плямами-печерами. Вони ховались серед густого коріння в кручі, не моргаючи дивилися, як конали застрелені робітники. А дикі сосни стогнали сумом, та вітер бавився їх верховіттям.

На цій горі, кажуть, сам Разін висиджував та молодецькі пісні слав по річці й між соснами. Пісні котилися сивіючими мохами в замордовані душі, вітрами надихали надію. А гострогруді розмальовані човни виринали з-за крутих алатирських берегів...

Недоля жив недалечко за вокзалом у старенької вдови залізничника і її веселої дочки. Вдова тільки зітхала, а очі мокріли, коли приходив заклопотаний, стомлений їх квартирант Петро. Вона знала, що його не мине колись те, що й тих трьох під «Кам'яною горою». Чоловіка втратила в японській війні, до Петра як до зятя придивлялася й звикала. Хотіла благати, виплакувати, щоб кинув «хистку» працю. Але ж коли послухає, як він моторно та розумно говорить робітникам у хаті, то німіє язик, а серце хоче слухати та слухати.

Висока, струнка, повновида Поля теж звикала до Петра и не зчулася, коли стала йому близькою, рідною. Вона переховувала літературу і деяку зброю після того придушення виступу депо, ховала так, що тільки мохи знали де. Петро щиро покохав Полло, обіцяв згуляти весілля і мовчки вірив у це.

— Товариші! — чула Поля в хатині. — Кажуть, цими днями до нас приїжджає знову отой, чорновусий жандармський полковник. У Петербурзі почалися репресії над робітниками після того січневого розстрілу. З якими ж новинами приїде полковник? Він не любить навідуватись пусто-дурно.

— Може, знов арешти та...

— Може... Є чутки, що революція по робітничих містах все більше й більше зростає. Зрозуміло, що реакція готується до відповіді.

— Та відрядити його в сортир, гада! Головою вниз,— не видержала палка чиясь натура.

Але Недоля стримував:

— Не можна! Треба триматись одного! Терор — не наш засіб боротьби. Ленін проти терору. На приїзд полковника відповідаймо забастовкою. Завтра всі в депо і ні за холодну воду. А коли начальство почне репресії,— так всі на вулицю, демонстрацію по городу!

— А коли жандарми захочуть перешкодити?

— Не посміють, їх небагато, а конвойники з Алатиря роз'їхались. Та все-таки треба обійтися без гарячого, коли самі не почнуть...

Виринали з рубленої хати в позасмальцьовуванні одязі робітники, позирали на чорне, зірчасте небо і розтікалися у мовчазну ніч. Гасові ліхтарі дрімали на рябих стовпах з перехрестям, благаючи спокою. Довга розплатана тінь посковзнеться по дощаним паркані й розтане поза рогом. А око з-під блискучої кокарди потай, з-під ліхтаря, встромлялось у мовчазну тінь...

III

В обідню пору сипнуло робітництво з депо. Розчинені брами випускали сині замащені блузи, а сонце мовчки жмурилось і шкварило по рейках, по бляшаних дахах та по спадистому берегові між соснами.

Іван Петрович тільки що вийшов, відпочивши після нічної праці. Від уїдливого світла мусив прижмурити очі. Збоку, якраз під сонцем, дрімала «казенщина», і тільки скрипіла стара хвіртка, та десь свистів спізнілий паровоз.

— Казанський і сьогодні пізниться. Депа вже обідає, а він ще тільки з Ардатова плагузниться.

Солодко позіхнув, що аж старечі щелепи заскрипіли, й повернув до саду.

Вздовж рейок регочучись поспішали робітники. Недоля розмахував руками, а товариші смачно сміялись, переступаючи з шпали на шпалу. З блуз неначе аж капало мазутом, а по обличчі у декотрих мовби навмисне хтось тьопнув вугляною пилюкою, замішаною в мазуті. Тільки очі блищали та білі зуби танцювали від задоволеного реготу.

Іван Петрович щодня зустрічав їх тут — завжди Недоля голосно розповідав веселі анекдоти, а товариші його неначе навмисно дуже реготали. Коли ривнялися з Іваном

Петровичем, то крім привітання, щоденного, звичайного,— дружно викидали якісь дотепні жарти.

— З добрим ранком вас, Іване Петровичу! — наприкінці махнув Недоля засмальцьованою кепкою, і гурт, регочучись, повернув поза червоними вагонами туди, де понад соснами кінчався Алатир.

«А Фотійович каже — звідки такий узявся. Та наша земля незмірима! Народ у нас бувалий... Тільки що — забастовки не боїться й підігріває своїм гострим язиком...» — Покрутив головою, а коли остання спина зникла за вагонами і маневровий паровоз свистом заглушив веселий гомін цієї компанії, старий Петрович якось мов про себе кинув:

— Гарячий чоловік, шкода. З глуздом, але ж... начальство!.. — і почвалав крізь риплючу хвіртку до Фотійовича похвалитися зловісним сном, що перед самим пробудженням марою наліг на старий, виношений мозок.

З-за пахнучих живицею сосон виринув засапаний, спітнілий казанський поїзд. Глаголем обігнув семафор і врізався в станцію поміж вагонами високим, хвастливим паровозом. Поїзд не звичайний, бо недарма алатирське начальство вже за півгодини до його прибуття вертілося на пероні прилизане, вишмиговане й міряло очима колії.

Перон ожив золотими гудзиками, кокардами та майорів блискучими мідними наконечниками поліцейських шабель. Вусатий, сутулий жандарм блищав стоячими еполетами, крутив без жалю вуса та бряжчав на весь перон вичищеними острогами.

Пнями завмирали мордаті поліцаї, стражники, наводячи тривогу на цивільну публіку.

«Депа» розпачливо протягла гудком. Якесь довге «у-гу-у-у!» вимотувало й звиклі нерви, а незвиклому вухові здавалося вічним, нестерпним. Жандарм струснувся від несподіванки.

З великого жовтого вагона хазяйновито виходив чорнявий, круглий жандармський полковник. Новісінька сіра шинеля ладна була репнути вздовж спини, але туго затягнута портупеями та поясом, мирилася з становищем.

Важко стогнали приступки вагона.

— Команда смі-ір-но! — прорвалось на пероні крізь свистючий подих зупиненого паровоза.

— Здр-рав-жлай ваш-бродь!..— забилось між цегловими стінами та довгим паровозом рабське несамовите гарчання.

Завмерла метушня на пероні.

Полковник подав руку прапорщикові після рапорту: «всьо благополучно!»

— Є підозра, пане прапорщику, що не все благополучно! — сміялось у вуса пухле лице полковника.

— Вольно-о-о! — додав він, кинувши рукою на напружену отару мордатих «подчиньоних».

І життя знов вернулось на перон.

Ідучи в вокзал, полковник загадково натякнув:

— Ваше підвищення цими днями вирішується. Здається, після моєї подорожі одержите наказ,— і весело вдарив його по плечі.— Але ви все-таки підтягніться...— примовк.

— Я, бачите, пане полковнику, що? Звісно, стараємося по змозі. Здається, ні бешкетів, ні...

— Ну, ну, годі, годі! — либонь жартувало начальство.— Забастовочки-то ви вважаєте «благополуччям»? — і жартуючи моргнув у бік депо.

Припертий прапорщик то блід, то зеленів:

«Хто йому допіс?»

Депо чакало моторами. Здавалось зовсім не подібним до такого «забастовочного», як натякав полковник.

Жандарми «втримували порядок», а носильник Кирило Тузов кректав під чемоданами, що їх нав'язав йому хитрий денщик. Кирило, не слухаючи, все чув.

— ...Такий видатний, можна сказати, офіцер, такий як ви, що за шість місяців на підвищення пішов, а й досі не знаєте, хто орудує цією сліпою масою бунтарів. Це вже негативна риса ваша як служаки. Звичайно, я не думаю, щоб це була навмисність, але...— і якимось зовсім довге мовчання можна вважати невдалим вивченням ваших майже щоденних забастовок.

У прапорщика якимось нервово заворушилася спідня губа, виступив з-під картуза холодний піт. Боляче зачепило його таке натякання.

— Власне кажучи, я давно приглядаюся до старшого слюсаря, з шостого цеху. Виявляється, що він приїжджий, може, і справді з тих... Але, по молодості... все не зважувався...

— Хтіли краще вивчити цього... цього приїжджого...— а очі в'їдливо питали.

— Недоліна, чи Недолю Петра! — якось несамовито вирвалося у нестямного прапорщика.

Хоч би тобі бровою повів, якось би змінився, зацікавився занадто досвідчений полковник. Розмова також легко продовжувалася далі.

— Я, бачите, сам був прапорщиком і гаразд знаю ваше становище. Але я й вище начальство, взагалі, вами цілком задоволені...

Кирило поклав на фаетон речі.

З того боку вдарили три дзвінки. Вирвалось до сонця байдуже «у-гу-у!» — пшাকাючи поплив казанський поїзд понад запашним сосняком туди, де вирізувалися з-за Алатиря ребра залізного мосту через Суру...

Кирило поспішив поміж товарними вагонами до депо.

Робітники депо на купочки поділилися й пошепки гомоніли, а стіни... стіни мовчали, здригаючись від помірною чакання моторів.

Недоля в одному гуртку не втримувався. Його завжди бачили одного, замисленого, либонь байдужого до всього, що робиться навкруги. Але гострі очі перекидалися з гуртка на гурток заклопотаних вусатих забастовщиків, і вони без слів розуміли свого Недолю.

У четвертому цеху на Петра просто наскочив Кирило Тузов. «Виробничий» фартух свій тримав змотаним під пахвою, тільки номерок — «36», мов медаль у засідателя, теліпався на грудях.

— Недоля, ховайся! Прапорщик пробалакався! Чорт пузатий випитав!

— Дякую, Тузов. Та вони не посміють. Не зачеплять робочих.

— Краще ховайся, Петре! Якось самі робітники справляться, тікай.

Замислився, на Кирила Тузова подивився, аж очі почорніли від напруження...

— Іди собі! Дякую... А то ще попадешся,— пішов діловито-байдуже поза здоровенним казаном без коліс.

Сумно провів його очима Кирило і побрів із цеху. За повертальним кругом зустрів полковника з старшим вок-

зальним жандармом, а віддалік ішов начальник депо та прапорщик з чотирма «тілохранителями» полковника.

Старший жандарм повів просто до шостого цеху.

Робітники депо помітили цей урочистий похід. Збиралися до вагонного цеху, де було найбільше вільного місця. Вирішено було запропонувати полковникові зараз же виїхати з Алатиря, хоч на паровозі.

Ущухла станція в цю пам'ятну для неї годину. Тільки плювали, пчახали мотори та скрипіла за павутиною рейок стара хвіртка «казенщини».

— Чого це робітники байдикують у вагоннім? — запитав інженер депо в моторного сивовусого техника.

— Тільки що від обіду, Сидоре Андрійовичу, закурюють, — навмання відповів техник.

— Пане полковнику, ми всі розуміємо мету вашого приїзду і вважаємо її остільки неприпустимою для честі робітничого колективу депо, що... Пропонуємо вам залишити Алатир сьогодні ж, а витрачений на розмову з вами час ми відробимо зайво після гудка, — заговорив старий слюсар, нервово витираючи руки паклею.

— Та-ак! Бачу, що образив. Але хто... хто дозволив таким то-оном говорити зі мною?.. Арештувать сміливця, пегідника! — бундючно наказав полковник, показавши рукою в бік робітника.

Двоє жандармів схопили парламентаря і повели за браму.

Робітники якимось пригнічено вщухли — не ждали такого рішучого вчинку. Начальник депо тільки набирився духу, хотів щось сказати.

А з-за кучки вирнув блідий Петро Недоля. Він гостро вдивлявся в полковника, проходив між людьми і був справді страшний.

— Оце Недоля, — боязно шепнув вокзальний жандарм.

— Предать военно-полевому суду! — якимсь-то гидливо, але з поспішністю переляканого, кинув полковник, оглядаючись на прапорщика.

Недоля сміливо приступив до полковника.

— Пане полковнику, скажіть отим дурням, нехай не чіпають робітника! Він сказав те, що ми звели йому сказати!..

— Мол-чать, бунтар! — і з образливою зневагою брутально тьопнув Петра Недолю по обличчю білою рукавичкою. Коли б хоч не в такий час, не під такий настрій!

Напевне, і в полковника це був мимовільний рефлекс на перший страх перед революціонером.

Перед самісіньким носом у полковника мелькнув великий гаечний ключ, спритно підсунутий кимсь у руки Недолі. Блискавичний удар, як постріл, пролунав у порожніх казанах паровозів...

Тільки мозок полковника бризнув на купу новісіньких коліс. Хвацько обтягнута портупеями огрядна постать, мов підрубаний пеньок, загібаючи білими рукавичками повітря, повалилася сторч у порожню промивну яму.

За брамою навздогін Недолі вискочив ситий вокзальний жандарм. Його посоловілі очі, від напруження чи від переляку, вилізли з орбіт, як цибулі. Якийсь тваринний переляк та злоба спотворили людську подобу. Він щось бурмотів на бігу, та поліцейський сюрчок у роті заважав, а виплонуті його, напевне, здавалося рівносильним обеззброєнню. Не доміркувався збентеженій мозок.

Та що той обварений у салі тупий жандармський мозок? Вся істота жандарма, оця якась піби вистрелена з гармати чоловікоподібна потвора, спрямувалася на втікача. Рука ледве видобула з кобури прип'ятий на аксельбантнім червонім шнурі наган.

Жандарм ще встиг і замахнутись зброєю, намагаючись стріляти в замащену спину втікача, та Недоля у ту ж мить обернувся і неймовірно спритним ривком ухопив жандармську піднесену для пострілу руку, немов обценьками.

Борні не було. З великого розгону та з несподіванки жандарм химерно спіткнувся об рейки, поточився. Може, і не впав би, коли б Недоля кинув його руку. Та йшлося втікачеві про життя чи смерть. Він перехопив револьвер, рвонув з руки і кинувся геть, силкуючись утекти із зброєю. Ривок був надсильний. А наган міцно прип'ятий на шнурі, зачепленому на шії.

Жандарм упав. Міцний шнур зашморгнувся, врізався в шию, здушив, але не тріснув. Через рейки надсильно перетяг Недоля важкого жандарма на тому мотузці, зашморгнувши шию, і безнадійно кинув наган об землю...

Царизм подбав про міцні поліцейські аксельбантні шнури для наганів. Шия не витримала, поліцай на смерть захлинувся, швидко почав синіти. Але Недолі не пощастило порвати шнур, щоб заволодіти жандармською зброєю.

Сонце клало пообідні тіні — чорні, холодкові тіні...

Недоля перестрибнув через гальма вагонів, поринув поза сторожовою будкою. А за ним манівцями перли, чіпляючись у шаблях, збуджені поліцаї. Робітники з депо лавою посунули вслід — якось же треба рятувати товариша!

«Хоч би швидше через «казенщину» та в сосни...»

Чулись постріли.

З-за будки вискочив засапаний прапорщик. В руці димився наган. Він перерізував шлях втікачеві, щоразу стріляючи.

«Скоріше б він вистріляв увесь заряд нагана»,—збігла думка.

Гладкі поліцаї були за півгони. Є надія втекти. Ось і риплюча хвіртка.

— Петро! Петя, стій, голубе, давай у хвіртку! — почув Недоля. Повернув до хвіртки.

— Іване Петровичу! Тікай з дороги!..

Але Петрович теж прожогом кинувся до защепнутої хвіртки.— Як це так? Хто чув, хто бачив? За ним гоняться, а ти любуйся! Може, і хвіртку замкнути?.. Що люди скажуть?!

— Давай, Петя. Мовчи. Все рівно паркан високий. Давай на хвіртку...

— Петровичу, худо буде — я сам!

А ззаду чути було, як хекали гладкі поліцаї. Недоля нервово оглянувся, а в цю мить пролунав останній постріл прапорщика.

— Петровичу!.. От прокляті!..— уже несамовито закричав утікач. Остання в нагані прапорщика куля тільки свиснула, поціливши сторожа. Іван Петрович ухопився рукою за правий бік, упав і, стогнучи, загородив хвіртку. Недоля мусив п'ястись на високий паркан-частокіл. Рука в сум'ятті заскочила між дві дубові штахетини—рвонув її, і на останній стрибок уже забракло сили.

За блузу вчепилися дужі жандармські руки.

— Дурак, Петрович...— безсило промовив Недоля, уже й сам боронячись від поліцаїв.

На вокзал приїхав замовлений ще полковником по телефону кінний взвод алатирських конвойників...

Пахло горілим мазутом та болюче стогнав поранений Іван Петрович під риплючою хвірткою...

Була мокра, дощова неділя. З самого ранку виглянуло з-за високих сосон за Сурою червоне, як чавун із горна, сонце та й заховалось за хмари. Уже й полудень, а воно не показується. Дощ дбайливо, через кожну годину, полоще забруднений Алатир. Сумний настрої давив на місто під важкими дощовими хмарами.

Шпаки визирали із тупаківниць, та мокрі кури бродили в засмічених калюжах.

Аж перед самим вечором виглянуло таке червоне, здивоване сонце. По місту вивішені чорні жалібні прапори.

Од вокзалу, по крутій Володимирській вулиці, несли дві домовини. Прив'ялі квітчасті вінки безпорадно гоїдалися на трунах. Потіли поліцаї під тяжкими ношами. Бряжчали корогви, стягнуті з усіх церков алатирських, та наввипередки ревли соборні хори.

Алатирське начальство хоронило жандармського полковника й нещасливого жандарма, задушеного поліцейським «аксельбантом».

Нишком сміялося сонце, облизуючи промінням росу на засніжених, гомінких соснах.

Отак виряджали нікчемні трупи безсилих оборонців насильництва та чорної неправди.

Ніхто їх не бивав, ніхто не мав бруднити своє ім'я званням убивці, посягнувши на цих нікчем у поліцейській уніформі. Це сама сліпа неправда на пні гнила її зі смородом гинула перед загрозою дужої, як і ті запашні сосни, революції...

А за трунами гримів побідним дзвоном закований у кайдани Петро Недоля. Ззаду йшов поліцай і ніс дощечку з написом «Розбійник». Сентиментальні матінки хитали головами. А здивована дівтора-школярі наївно запитували матерів:

— Хто, мамо, розбійник — той, хто несе дощечку?

— Ступай мені геть у хату! — тупала ногою мати. — Пропаде шеймина дитина, як і оцей Недоля...

— Що, Недоля? — мріяли діти. — Я, як виросту, так усіх перестріляю, а в кайдани не дамся.

Але «Святий боже, святий крепкий...» — гнусаво заповнювало повітря й глушило оці хисткі дитячі мрії.

А «розбійник» гордо йшов... Мусив іти й прислухався,

як шептали з горба дощові струмки, що, зливаючись унизу, текли дужими водами Сури між коренястими глиняними берегами.

У

Івана Петровича нагально попровалили з експресом до Казані в лікарню. Його життю не загрожувала смерть, але куля застрягла в спині...

В університетській лікарні доктор прочитав височайшу телеграму, каліграфічно випсану на коштовному папері: «Передайте моє царське дякую сторожеві алатирської станції. Поправляйся, чесний муж, та й до праці! Такі піддані потрібні для православної держави! Ніколай».

Зацікавилось казанське студентство:

— За що це така «милють»? Що міг зробити старий, виснажений залізничний сторож?

Та того ж вечора не було жодного студента, що не знав би, яку роль випадково відіграв цей уславлений царською честю дідок...

Губилися сосни в небі зеленими колючками, гомоніли з вітрами про палку, гучну революцію...

Іван Петрович переслав Полі ту царську подяку, а до мене вона потрапила тільки після великого Жовтня, коли повернувся Петро Недоля з далекого заслання разом з дружиною, яка ходила з ним і в заслання, навідався на кілька день в село. На тому «височайшому» папірці грубим почерком навскоси ледве помітний ще виднівся напис олівцем: «Ложь. Не мы, а они разбойники! Поля».

Сивіли мохи бувалими далями. Річки, як і Сура, граючись полоскали береги і несли на дужих глинобарвих хвилях до моря відгуки далеких революцій.

1920 р.

ЗМІЧКА

«...Сидіти б, скажімо, нашим ільківчанам мовчки та й не рипатися. А то, бідо моя, хапаються за те «шехство». Чи ви знаєте, що воно таке, чи ваші батьки, діди куштували його? Шехство!.. А нам-таки більше за вас відомо. Безкорисно й вам скажемо, дурні неїжпапи. Та що з того: кажемо, а за те й маємо — «ти куркуль, кровопивець!» За те моє жито, за доброзичність, мене ж і побито. Я з хорошим словом, а до мене — з погрозою: «куркуль». Назвисько ж яке вигадали. Та, напевне ж, не самі. Куди їм? «Шехство, куркулі...» Ні, оці мажники не вигадують. Завезені слівця. У нас — хазяїн, дядько, ну і... скажімо, добродій. Сучий син, коли вже полаяти хто наважиться. А «шехство» ж — просто якесь німецьке чи турецьке слово, мудрування чієсь. «Шехствувати»... Може, це й означає на мигах, так би мовити — пшеничку забрати, як комнезамівці недавнічко зробили для 189-го совєцького полку. І знов «шехство», та ще й «змичка»! Ото, напевне, вже смикнуть-таки нашого брата. Чує моя душа, підбираються за допомогою тих ростовських робітників. З тими ще як зімкнуться — пускайся берега...»

Так міркував Остап Закаблученко, товстенький ільківський хазяїн, чи дядько, що живе в селі на Оболонському кутку. Міркував, звісно, голосно, щоб чули те й сусіди, не сміливі, як він їх уживав, і помірковані господарі з того ж кутка. Були вони всі оце на зборах селян і слухали розповіді голови комнезаму та комсомольців про те, що робітники ростовського залізничного вузла беруть культурне шефство над Ільківцями.

На тих зборах було зачитано й урочисту ухвалу робітничих зборів вузла про це шефство.

Ільківці — село чималеньке. Присіло в падині, неначе кліщ уп'ялося в зарослі очеретом та осокою пологі береги Каялу.

Крізь дорідні очерета протікала, немов проціджувалася, вода, тихим журчанням доповнюючи заворожливий шепіт очеретів. Чи тягне вітерець річковою долиною, а чи нема його — очерет шепоче, шелестить, хвилясто коливаючись ген-ген далеко по кривулястій долині за Ільківцями. Застаріла й ветха гребля, досипана попелом та сміттям, споконвіку слухала цю пісню очеретів, яку завжди супроводжувало ще й потужне квакання жаб та дзвінке й колоче дзижчання комарів у задушливий літній вечір.

Колись давно, ще перед першою імперіалістичною війною, тут був і млин старого Мажника. Тепер тільки дубові недогнилі сохи стирчать, порослі печерицями та мохом, і старий, вищерблений жорнов нерухомо й сумно прислухається до неугавного шелесту моря очеретів.

Давно вже немає того млина. Ще в ті роки, коли Закаблученко, молодим бувши, мав тільки два вітряки з обох боків села,—Мажників млин молів. Вітряки немов у піжмурки грались на вигонах, змагаючись із ветхим водяним Мажниковим млином. А вже коли Закаблученко збудував і парового — раптом, проти храмового дня вночі, пі з сього ані з того — прорвала вода греблю, підмила й зруйнувала ще дідівський Мажників млин.

І ні винуватого в тому злочині, ані суда. Влада й суд— усе було в руках заможної верхівки села. Закаблученко хоч і не був ні старшиною волосним, ні старостою церковним, та кому ж у селі не відомо, що саме він і верховодив. Старшина покумив Остапа й Остапову жінку і правив волостю здебільшого з хати Закаблученка.

— Гнилувата справа, оці водяні млинки,— хизувито співчував Мажниковому лихові Остап Закаблученко. І запропонував оголосити по селу збір «на постраждання з половоддя», сам десятку пообіцяв дати. Та на тому тільки посварилися, а винуватого ніхто й не збирався шукати...

Отакі були Ільківці над Каялом у першій десятку років після Жовтня.

А за ними — безкраї океани степів. Рівні, хіба що з балочками, немов хвилями, на загальній рівнині. Ні кущика тернів, ані клаптя лісу. Тільки стоги щоосені та копи.

Стоги й копи та ще й високі бур'яни й кураї по обміжках та межах. Ільківські ниви пишалися своїми срібно-полинчастими та дорідно-кураїстими обміжками. Врожаї хлібів часом губилися в тому завітлому та полинево-запашному дорідді.

Ось над цими Ільківцями і взяв культурне шефство ростовський залізничний вузол. Ільківська біднота, на чолі з комітетом незаможних селян, або, як звали його попросту — «комнезам», та кілька організованих комсомольців захоплено сприйняли звістку про шефство, ухвалу свою прийняли про влаштування гідної зустрічі шефів, які сповістили про свій приїзд у село. Приїдуть городські люди в село, робітники! Чи привезуть яку культуру (ніби живі картини привезуть, лекції читатимуть, чи єсть бог, та Ленінський куток відкриють,—пояснював проворний попик, отець Охвиноген), чи просто хоч поговорять з людьми, життя якесь порадять новітнє,— і то гаразд. Сутужно самим доводиться.

Але «хазяї», «дядьки» з заможної верхівки села, такі, як Остап Закаблученко з Оболонського кутка чи Карпо Вусатий, що був волосним старшиною, та ще дехто — ті інакше подивилися на справу. На передбачення отця Охвиногена тільки посміхнулися собі в вуса. Підсвідомо вони десь-то відчували, що зближення ільківської бідноти з робітниками міста в першу чергу зміцнить революційні заходи «комнезаму». Коли б тільки лекції про бога чи червоний куток — нехай і два, три кутки... І глибоко та важко зітхали. Бо хочеться значно іншого. Хочеться, щоб отак і захиріли ці комітети всякі в селі на червоних кутках, а щоб життя таки поверталось б знов до волосних порядків, до згоди з Остапом та з батюшкою...

І від міркувань уголос, від незадоволених балачок у жменю вони переходили до несусвітних брехень по селу, вигадок і провокацій...

За селом на куркульських токах ще ревіли молотарки. Пилюга стовпами здіймалася на шляхах до тих токів. Парні гарби на дзвінких ходах, кваплячись, возили копи врожаю до ненажерливої «генріхланцовської» молотарки Закаблученка. Котилися гарби з поля в долину села, пірнали на греблі в очерети, знімали пилюгу над Ільківцями, говорили про тривогу їх господарів з приводу робітничої ухвали.

Як бджоли, снували гарби в полинях і кураях обміж-

ків, вихоплювали врожаї, щоб перенести їх до ільківських рублених комор якомога швидше.

«Шехви! Змичка!..»

А сільрада, комітет незаможних селян, комсомольський молодіжний осередок клопоталися з приготуванням урочистої зустрічі шефів-робітників. Готувалися писані пропозиції про культурну перебудову села, про допомогу робітників бібліотекою. Адже — ось завтра в неділю приїздять шефи.

Найбільший клопіт — звідки, з якого шляху чекати шефів. Їх же зустрічати треба десь за селом, як личить шанобливим господарям. Можуть приїхати поїздом — тоді з Кушівки їхатимуть до села. Але ж не виключена можливість їхати й візниками чи машинами по тракту, або й навпростець. І все — інший напрямок.

Ламали голови в сільраді.

Стало відомо, що приїде ніби аж двадцять чоловік! По тракту це треба десяток візників. Машинами — теж витрати і клопіт. Та й з Кушівки мусили б з годину добиратися до Ільківців. Коні до Кушівки посилати все рівно треба, а шефи візьмуть та й приїдуть по тракту...

Писалися плакати, гасла. Стіни школи й сільради прибирали портретами вождів, квітчали квітами. Побідкалася, що на всі Ільківці немає жодної ялинки, щоб на трибуну зеленій вінок сплести. Крім очеретів, полину та кураю не було в Ільківцях іншої декоративної зелені. Не з колючої ж акації в'язатимеш гірлянди.

Десятихатники знетямилися, бігаючи до молотарок, на токи, де здебільшого були люди села, щоб нагадати всім, яке має відбутися завтра громадське свято.

— Робітники приїдуть! Культурне шефство беруть, нове життя починається! Неодмінно всім треба бути на зустрічі.

Та й саме готування трибуни посеред села на майдані, квітчання трьох тріумфальних арок на кожному в'їзді до села, портрети на вулиці — все це красномовно говорило, який то день надходить завтра.

Неділя. Ще й півні не проспівали народження світанку, а вже голова сільради спорядив і вислав на Кушівку десять підвід — шефів забирати. Не хотілося Закаблученкові посилати свою пару коней аж на Кушівку, не його то гості

прибувають. Але комсомольцеві, що прибіг за тою підводою не світ не зоря, Остап чи не наймиліше в цім році усміхався й лестив:

— Та господь з вами, хлопці, що ти говориш, Тимко! З охотою запряжу, ще звечора звелів окремо нагодувати, як тільки попередили з комнезаму. Чи я не був молодим, не захоплювався молодецтвом?.. Може б, обидві пари запрягти, Тимоше? Тільки то вже буде не хід, а гарба на розворині...

Комсомолец удав, що не зрозумів сенсу господаревого «молодецтва», заспокоїв, що підвід вистачить на селі, досить і одного ходу від Остапа Юдовича. І поїхав. А Остап зачинив ворота й завмер біля перелазу. Щось смоктало під ложечкою, як на бурхливе похмілля після кумування. Кого привезуть комсомольці його кованим ходом, найкращими на селі кіньми? Сходити б порадитися з Кирилом— старшиною чоловік був, чогось би мусив навчитися з того. Чи краще вже зайти просто до отця Охвиногена? Батюшка, духовний навчитель... Все рівно — Кирило буде в нього.

Попідтигну щільно не пройшов, а проплазував, реп'яхів набравшись,— аби менше на очі потрапляти сільським активістам. І все-таки уздріли. В усі кінці села на виїзд гінців порозсилали й побачили:

— Не спиться й вам, Остапе Юдовичу?

— Га, не спиться, кажеш?.. Та, до утрені мали б скоро задзвонити, поспішаю. Адже свято в селі, певне, зарані й випустить отець Охвиноген...

Священик дійсно вже чимчикував з двору до церкви. На коротких ніжках, товстий, аж круглий, він ніби котився, а не йшов. Закаблученка не лише впізнав здалеку, а й розгадав, якими турботами заклопотана людина. Підкотився назустріч.

— ...Отця і сина, і святого духа... Чи сталося щось, що так рано, Остапе Юдовичу? Кирило теж заходив. Може б, уже після зайшли, Юдовичу? Службу божу веліли не зволікати.

— Хто велів?

— Не знаю. Мажник старий приходив, ніби од общества.

— Вірте йому, отець Охвиноген, общество...

— «Отвергніте мерзості очес ваших і да не осквернітеся ідоли Єгипетскія...» Нехай. Сказав же, ніби од общества.

А коли сонце заглянуло в ільківські закутки по долині, отець Охвиноген справді встиг одхамаркати найкоротші ектенії й поблагословив на вихід. Люди очевидячки поспішали. Роса, неначе сором'язлива дівка, зашарілася від перших променів, заграла й знітилася. І тумановою опар'ю знімалася над очеретами Каялу.

На вигонах худоба неначе звикала до ранку, до дня. Бавилася розквітлою квіткою дорідної будячини. Обережно візьме самими зубами колючу квітку й, неначе граючись, оступиться, напне. Прозора ниточка слини простягнеться, як павутинка, і заграє райдугою сонця. Пагінець з квіткою трісне, і розкішна колюча будякова квітка пережовується також повільно, з обережністю і смаком.

Так надходив той урочистий день, теплий передосінній день.

Дозорчий на битому шляху зліз з коня й пустив його в будяки. В такий ранок закортіло лягти на суху, ледве одволожену рососою землю й дивитися в безмежні простори блакитного неба. Невже комуністи не призведуть до того, що й там побуває людина? Адже ж літають, революцію он яку зробили.

І мимоволі прислухався, щільніше приклавши вухо до землі. Почув чи здалося — неначе заgrimіло щось. Чисте й порожнє небо, сонце знімається вже за сніданок. Який же тут грім? Але ж гримить...

Дозорчий схопився на ноги, на коня озирнувся, але шляху не спускав з уваги. Довгий, занадто вже довгий, без кінця, прихований уже у вденішню млу, битий шлях спочивав після тижневої праці. Неначе й дихав маревом, гублячись у фіолетових заростях будяків по обидва боки. І так, аж до Ростова, куди хлопцеві гаряче кортіло заглянути хоч би одним оком. Тільки марево, як спочинкове дихання шляху.

Але раптом, десь аж на крайкові шляху, де вже блакитне небо голубило фіолетові будякові голівки, хлопець побачив, як стовпом вирувала вгору й неслася вперед курява. Клубочилася, як грозова хмара, зростала вгору й гнулася від легенького вітерця, який ніби заважав їй дістатися до сонця. І пилюга протестувала, на вітер гримала потужним грохотом.

«Йй же бо, шефи!.. Та невже ж це вони?! Гримить, курить... Це вони», — міркував спантеличений дозорчий.

навіть і не думаючи про те, як же він мусить повестися з такою новиною.

А клубки пилюги тепер покотилися вздовж шляху, застилаючи собою придорожню смугу будяків. Замість грому тепер виразно стало чути ритмічне вуркотіння. Неначе сама пилюга дрижала, вібруючи по сухій землі. Сонце привітно всміхалося, як і раніш, світ не міниться — пересвідчився дозорчий, кинувшись до коня.

Стоп пилюги пірнув у останню балочку й вискочив уже зовсім близько перед оторопілим вершником. Він таки встиг видертися на коня, але зрушити не міг, так тягла його сила цікавості — поглянути зблизька на такі дива по шляху. Бо що ж і розповісти в селі?

— Автомобіль! — у голос майнула раптова думка, як блискавка.— Так он який він...

Але ж який?.. Крім куряви і гуркоту хлопець ніби нічого ж ще й не бачив. Та «диво» виринуло з балки. Випереджаючи хлопця на коні, по бугру видиралося з куряви сіре, аж чорне опудало. Загрозливо наблизилося по шляху, і ось — люди вирізьбилися з пилюги. Справжні люди сидять на двох возах, зачеплених до машини-опудала, закурені, занюхані, як біля молотарки.

Шефи! Аж голова ходором пішла в комсомольця, але ж тепер-то він переконаний — шефи! Оце-то — да-а!..

— А скажи нам, пареньок, чи доїдемо ми в Ільківці оцим шляхом? — запитав літній чоловік, збиваючи порох з вусів. Машина загримотіла й умовкла, твердо зупинившись на одному місці. Порідшала їй хмара пилюги, та скоріше від того, що вмовкла машина, хлопець відчув, як просторо стало йому в степу. На возах сиділо біля двох десятків чоловік, таких же закурених, страшних. Тільки очі та зуби блищали в кожного. А вони жартують, сиплять дотепами, привітно всміхаються до молодого селянина.

— Чи ви не шефи, бува? Ото ж і Ільківці за греблею...

— Ну, звичайно ж, шефи! Ти ільківський?

— Ільківський. Вас же виглядаю, сільський комітет доручив. То я ж помчусь... Н-но, чорт, застоявся! — ударив путом по кряжу рябого. «Трактор! Не інакше, як трактором ото їдуть. Бач, дві гарби залюбки цупить з робітниками!..»

І зник кудись навпростець, між будяками.

Трактор знов загримів і, обкутавшись курявою, рушив з возами на греблю. Гребля ніколи ще нічого подібного не

знала на собі. Встелена гноем і сміттям, неймовірно тряслася, немов цупка подушка.

— Чи то ж то витримає нас оцей блаженський місток?— ні до кого звернувся тракторист, спинившись на греблі перед мостом.

— Витримає. Мусить витримати...— гукнуло з очеретів.

То старий Захарко Мажник трусив рибу з ятірців для великого обіду шефам. Старістю не знаходив собі місця в селянському житті після тої аварії, що знесла йому млина. Ловив рибу в Каялі. І сьогодні набився з своїми послугами сільраді — карасів уловити для гостей в шелесткому очеретом, рідному Каялі.

— Чому не витримає? Закаблученкові так он якого паровика перевезли чотирма парами волів. І витримав, шеймин місток...

Очерети привітно кивали мітличками, бо шелесту їхнього не чути було в буряному клетоті нової сили, що так упевнено прямувала в село. Дід Мажник вибрів з води, зійшов на греблю. Хотів бігти за возами, забувшись, що йому вже за шістдесят перевалило. Та й торба з карасями нагадала старому, що не зійти вже йому з цією новою в житті машиною. Тільки головою похитав, відчуваючи, як підперло йому дихання від багатьох несподіваних і таких настирливих та неосяжних думок...

— Невже й шефи не допоможуть скрутити в'язи клятим закаблученкам? Не може бути! Отака сила! Допоможуть... Не я буду, допоможуть, чує моя душа!..

Сонце підбивалося під обідню пору. Трибуна скрипіла, а майдан важко дихав, тремтливо хапаючи кожне слово, яке неслося з тої трибуни. Скинули шапки, коли вітали гостей. Та так і не надівали їх до кінця мітингу. Слова в промовців були якісь залізні, більше того — сталльні! Гарячою запорукою братерства клалися вони в душу, тривожили серце. І що не слово, то новина!

Головний промовець-шеф закінчував свою промову:

— Так от що, товариші селяни. Коли ми були розпорошені, то нас ламала буржуазія, як хотіла. А потім об'єднав нас товариш Ленін і повів у лоні комуністичної партії більшовиків та разом з товаришем Сталінім учить, як, об'єднавшись, суспільно будувати нове життя. Тоді не страшна стала нам буржуазія. Товариш Ленін лишив нам

свій великий заповіт про змичку робітників та селян. Цього ми не повинні ніколи забувати і всіляко зміцнювати нашу братерську змичку. А вона — змичка робітників і селян, — то погибель буржуазії, вірний порятунок трудящому люду у всяких випадках... Отож, робітничий колектив ростовського залізничного вузла, виконуючи заповіти великого вчителя трудящих, товариша Леніна, для зміцнення змички між селянами і робітниками, бере культурне шефство над селом Ільківці. А щоб наші підшефні не забували про нас, ростовчан, то ми скріплюємо наше шефство робітничим подарунком — трактором! Орить ним ваші землі, єднайтеся навколо нього, навколо робочого класу. Що потрібно буде від нас — допоможемо, розкажемо. Трактор, машина в полі та організованість ваша виведуть вас із нужденного животіння, поставлять на ноги ваше роздрібнене й нерентабельне господарство...

— А можна опрос? — майже перебив Остап Закаблученко аж з-під верб. — Скажіть нам, селянським тям-гречкосіям, як же його... Отак усім обчеством і сідати на цю машину, щоб орати землю? Чи сяде спочатку, скажімо, старий Захар Мажник, виоре собі наділ, а я вже підожду... Потім Олена Гречана, а за нею вже й ще хтось по жеребку, чи як? То ж так до мене, скажімо, черга може дійти десь аж у спасівку, коли Мажник і обмолотиться... Розкажіть, будьте ласкаві, інтересно послухать.

І регіт, і викрики ільківчан припинили Остапове запитання. Та й він сам моторно встав з колоди й посунув у натовп, змішався між людьми.

— Думаю, що на таке запитання відповідь вам саме життя. Чи відповідати? — гукнув шеф, злегка ніби всміхаючись.

— Не треба!

— То Закаблученко допитується, йому воно й потрібно...

— У нього дві пари коней, обореться, бреше — не ждати Мажника...

З трибуни знов зажадали уваги. Народ клекотав, і Закаблученка вже й хортівими псами не розшукаєш у натовпі. Згодом утихли, заспокоїлися.

— А тепер я пропоную вийти в поле чи хоч на вигін, за село, і спробувати оцюю машину. Може, там і відповідь сама знайдеться на всі запитання. Бо їх, напевне, в кожного багато? — закінчив шеф і перший пішов з трибуни.

Лавою посунув народ за трактором на вигін, до греблі. За дитячим лементом годі було почути не то чийсь слова, а навіть і ритмічне гудіння тракторного мотора.

Старий Захарко Мажник переждав тісноту гурту і теж рушив уже за останніми селянами. Велична процесія людська на поле здалася йому не тільки урочистою, а й чимсь глибоко пророчою.

— Пішов народ, як за долею своєю,— бурмотів про себе.— А то ж дихання не стає в людини з цією землею в таку пору. Є вона, земелька, а її, як власного ліктя, не вкусиш з обробітком. Знов іди, Остапа кландай, бо в нього й коні, у нього й плуги, борони... Та не будемо кландати, не сіятиме глитай Остап споловини, годі!

А понад тином, поспішаючи за натовпом, ішли тісним гуртом і ті, про кого так голосно говорив народ — ільківські глитаї. Остап мудрував:

— Воно, як розібратись, то, може, й на краще йдеться. А то ж замучили: тут своє порать, своя борозна пересишає, а тобі комнезам комсомольця присилає, щоб удові виорать, червоногвардійцеві заволочить, там ще комусь. Бідна худоба переривається.

— А ви справді гадаєте, Остапе, що тепер краще буде, чи жартуєте? Один чорт! Хто ж ним орати буде в Ільківцях? Залізничник свою працю має. Ото привів його, чорта безрогого, може, і прооре чиюсь оце борозну, та й поїде собі на залізницю. Нас комнезами чаєм внакладку не збаляють. А трактор стоятиме біля сільради, для ораторів за трибуну правитиме...

— Та й те сказати,— озвався отець Охвиноген, шулячись попід самим тином.— Машина, вона теж рук вимагає. Вимагає, а кусок хліба таки у вас доводиться заробити тому ж товаришеві червоногвардійцю. Там чи до молотарки, чи й коноплі помочить... Тракторове оце лапате колесо не вкусиш, присоливши...

— Я так, для слова озвався, а ви — всурійоз,— грубо втрутився Остап.— Коли б, чуєте, панотче, нас з вами кусати не почали й не посоливши. Чули: «організуйтеся і орить!» А організація — це сила у них, це погібель наша. Революцію зробили організацією. А ви... посоливши.

Тракторист вискочив за вигін до царини й став, оточений діворою з усього села, як гороб'ячою щебетливою зграєю. Другий молодий робітник устав з тракторного

крила й пішов до плуга. Щось там поворожив біля нього й гукнув:

— Отут і почнемо, Вітю? Чи зручно, що впоперек обміжки?

— А чорт їх знає. Та ми ж тільки спробуємо, бо справді обміжків до біса,— відповів тракторист.

Надійшли передніші, молодші. Дехто ще в червоногвардійській одежині, у військовій будьонівці.

— Як думаєте, товариші? — звернувся тракторист до них.— Чи можна отак і полосувати поперек меж?

— Полосуй межі. Все рівно, товаришу, їх розорювати будемо,— відповів хтось з молоді.

— Кінець клаптям наших наділів. Дайош масив! Загонь, товариші, через межі!

І тракторист загнав. Немов аж земля застогнала під шестилемішним плугом. Товсті рівні скибки землі, мов стружки з-під гембля доброго майстра, кручено звивалися з-під блискучих полицок і безсило клалися проти сонця впорядкованими смугами землі. Гострі диски-чересла неначе спересердя різали, шматували обміжки з полином, і... рвалися межі.

До розораного обміжка підійшов спочатку один ільківчанин, потім другий. Зібрався гурт, їх обгортало все село.

— Ну що, Явдокиме, взяло й цілину на обміжку?

— Не взяло, а потрощило. Оце-то змичка, люди добрі...

Молодий, у червоногвардійському одягові парубок протиснувся в гурт. Пройшов і розтоптав груддя з обміжка. Подивився вслід тракторові, оточеному хмарою дітей, усміхнувся й мовив:

— Та я, громадяни, такий, що й згоден змикатися. Оце ж була межа моєї землі, комітетом наділеної. А оце вже межі й нема. Дядьку Петре, приставайте, тут і ваша земля межувала. Давайте, люди, організуватися. Товариші шефи правду кажуть, що в гурті краще буде. Сам Ленін думку про змичку подав. Шефи ж і допоможуть. Пропоную організувати першу земельну артіль-комуну. Трактор нас єднатиме, а комуністична партія в обиду не дасть. Ну, дядьку Петре, починайте, я перший.

— Та що ж, я не від того. Змичка, так змичка! Ось і Олена теж, куди їй самій? Змикаєшся, Олено Федорівно, в артіль? Вдовуєш, з чотирма дітьми, Закаблученко землю половинить...

Вдова Олена Гречана лячно озирнулася, зіщулилась, але таки посунула до гурту.

— Я ж неграмотна,— озвалася,— хто ж мене запише?

І тоді головуючий між шефами заговорив своїм дужим голосом:

— Чудова думка, товариші селяни. Єднайтеся, усупільнюйте землю, реманент. Оце й буде вам, Олено Федорівно, настояща грамота. Так і запишемо, що трактор буде належати сільськогосподарській артїлі села Ільківці. Артїльну землю обробите й іншим допоможете. Отже, я запишую: перший — Микола Кривокінь, другий — Петро Терновий, третя...

— А можна старому? То й мене, Мажника Захарка, запишіть після Олени Гречаної...

А трактор повернувся й гнав другу широку, шестиборозневу стрічку, ламаючи старі обміжки, рівняючи ниву.

ТАНЕЦЬ ЖИТТЯ

Якось восени найтемнішої почі 1925 року ми нишпорили по вагонах у вокзальних зазубнях, длубалися в смітникових коробах, зазирали в каналізаційні ями, словом, всюди, де б міг принишкнути безпритульний. Ми збирали їх, обдертих, знелюднілих, ганялися поміж вагонами, лютували з невдач.

За мостом стояли вантажні автомобілі, а з усіх кінців, тримаючи за оте брудне й зогниле лахміття, ми зводили безпритульних дітей.

Щоб це було дуже приємно — сказати не можна. Але якесь невиразне і водночас благородне задоволення все ж таки відчувалося. І не спортивне, мисливське задоволення чи почуття сильного, що приборкує слабкого. Ні, зовсім ні! То таки дійсне задоволення з того, що знайшовся у нас час і можливість взятися, нарешті, і за дівчату, яка в роки громадянської війни та розрух лишилася на вулиці.

Між підвалинами пакгаузу мені показалася чорна пляма. Привчені до темряви очі відрізнали цю пляму від стовпів та бруду. Щоб не ганятися поміж вагонами, вживаю хитрощів — не помічаючи, проходжу. Та очі в «плями» бачили й у темряві далеко краще, ніж мої. І, очевидно, мої руки, готові схопити жертву, було помічено, бо раптом пляма зривається з-під підвалин і мчить у ніч. На хвилину мене опановують дивні почуття: від мене тікає дитина! Але свідомість, що дитину треба врятувати, змушує мене грудкою кинутися за нею і, не вимірявши сили, вхопити її за лахміття.

— Ой, дядечку, мені болить! — тихо простогнала вона в моїх руках.

— Болить? — напруження в ту ж хвилину спало, і я послаблюю руку. Тепер відчув, як повно в моїх грудях повітря, як проступив піт. Жаль до дитини збентежив душу.

— Мені було тяжко... я тікати не буду, дядечку, рідненький...

Повірів. Такий то був болісний і щирий дитячий голос.

— А то гляди мені! — напускаю страху і таки розтискую напівзакляклу жменю. Випустив і йдемо. Мої ноги то чвакнуть у калюжі, то тріску переломлять, а вона ледве дріботить. Від неї тхне розпареною цвіллю смітника.

— Не будеш тікати?

— Ні! — вже пошепки відповідає. І ще більше зробилося шкода її. Таке, думаєш собі, невинне хлоп'я, слухняне. Чи розуміє воно, що я зараз уневолюю його для його ж кращого майбутнього?..

Командир сотні, що брав участь разом з нами в цій нічній роботі, вів у обох руках дорослих хлопців з-під бетонного містка.

— Зловив! — чи то запитав він мене, чи то хвалився своїм успіхом.

— Зловив! — я також відповів надвоє. Свою обідрану жертву схопив і посадив на вантажну машину. Великий ліхтар на стовпі ніби обкупав світлом дитину. На голові, замість звичайного дитячого чуба, стирчала якась збита в котяхи кудла. З чорної плями обличчя блищало двоє оченят, неначе в базарної ляльки. Те цвіле лахміття, що я за нього так учепився, являло собою колишню червоноармійську гімнастюрку.

— Та це дівчинка, а... мовчить.

— Це ви так розпанахали мені... — і покwapно схопила обома руками ганчір'я, загорнулася, відвернувшись до дітей в авто.

— Ану, молодці! Не підсаджувати ж мені вас... — скомандував командир сотні своїм хлопцям. І, потираючи руки, хтів чимсь похвалитись, та, поглянувши на «мою» дівчинку, схаменувся. Підійшов збоку і повернув за плече до світла.

— О, Ноночко! Ти знов?!

Він так гукнув, що мені здалося, ніби він щонайменше зустрів свою рідну дочку...

В колекторі діти мовчки купчилися біля вікна, а ми спочивали «на лаврах». Адміністрація колектору метушилася, бігаючи з кімнати в кімнату, неначе якісь великі події чекали ще попереду.

Я стежив за нечесаною, в зіпрілому одязі дівчинкою і вигадував усякі історії, що закинули її в лоно безпритульництва. Але найфантастичніші вигадки стали дитячою казкою в порівнянні до дійсної історії цієї дитини. Я згадав, як командир зітхнув, побачивши дівчину ще в машині при світлі ліхтаря.

— Товаришу Дрон, що то у вас за такі знайомства серед безпритульних?

Дрон озирнувся, не зрозумівши. Але коли я показав очима на дівчинку, що по-дитячому наївно сиділа під колоною, байдуже чекаючи на свою чергу, він на очах прояснішав і підійшов зовсім близько до мене, ніби ховався з відповіддю.

— Да, про це слід розповісти. Преінтересна історія...

І, примостившись на протилежному вікні, Дрон розповів.

...За артисткою полк послав двоколку з полкового обозу. Концертом керував Дрон. Йому доручили залучити на день полкового свята і музик, і співаків, і артистів. Та сталося так, що тільки танцюристку пощастило знайти, бо вона саме перебувала в цьому «заштатному» місті. Дроніві не було з чого вибирати, і тому, коли прочитав на написаній рукою старій афіші: «Відома балерина Гайзер», — негайно ж її запросив.

Червоноармійці з культкомісії та полкова канцелярія визирали, коли привезуть «її». Деякі жінки командирів з квартир поприходили, щоб «составить общество» балерині, привезеній на вечір.

Дрон допоміг Зінаїді Карпівні вилізти з двоколки. Червоноармійці всміхалися, відвертаючись, щоб танцюристка не помітила. Сама ж Зінаїда Карпівна досить демократично перекидала ноги через бильця і ніби зовсім не помічала ні оцієї некомфортальності екіпажа, ні занад-

то врочистої зустрічі. Хоч, мабуть, подумала-таки про себе: «як циркача стрічають провінціали», та нічим цього не показала присутнім.

Танцювала вона тільки прості танці. Може, думала, що червоноармійці не зрозуміли б чогось складнішого, а може, і тому, що музиканти ще не володіли таємницями класичного балету.

— А добре в неї ото виходить: т-та, т-та... і попливла... Да...— лаконічно й просто ділилися враженнями на лавах глядачі.

Дрон, коли платив за виступ, запропонував їй, що сам і відвезе тією ж двоколкою до міста. Глупа ніч, мокро. До міста не близько. Запропонувати ж лишитись балерині заночувати в казармах ніхто не насмілився.

— Можна вашого саквояжика на руки взяти?

— Зробіть ласку. Він, здається, вашим ногам заважає?

Такий був початок розмови. Дронові здався надто приемним її голос у такій темряві й пустці. До того ж вони самотні, і це вимагало не мовчати.

— Може, ви зморилися, і вам.... неприємно, що я потурбую вас розмовами? Хочеться поговорити, щоб не так скучно їхалося,— знов насмілився Дрон.

— Мені самій якось теж спала така думка. Темрява, дико. Чому не поговорити? Ви б от розповіли про ваше військове життя, або...— замовкла. Дрон зрозумів, що це для слова було сказано. А втім, розмову все ж таки розпочато.

— Якраз навпаки. Я, власне, хотів запитати вас про ваше життя. Воно цікавіше. От ви танцювали й раніш. Ну, скажімо, на офіцерському рауті...

— Ні, ніколи на раутах не танцювала та ще на офіцерських,— перебила балерина.— Зроду військові мені були загадкою в своїй жорстокості, я не розумію їх і запитую вас не так собі, аби розмовляти. Мене військові справи просто лякають.

— М-да,— мовив Дрон,— це дійсно... Та знали ж ви раніш військових?

— Чоловік у мене, з капризу долі,— капітан генерального штабу царської армії.

— О, бачите...— зрадів Дрон, передбачаючи цікаву розмову.

— Але ж оця війна,— балерина повернулася до

Дрона.— Війна, війна. Неначе люди тільки й мріють про те, щоб убивати.

— Це ви про яку війну? Імперіалістичну, звичайно?

— Звичайно, ні! Та війна хоч між чужими державами велася. Та й скінчилася ж вона.

— Чи скінчилася? А держави такі ж, знаєте, чужі, як і зараз. Тоді хоч ворогувала одна, а зараз навалилися аж чотирнадцять...

Балерина енергійно перебила. Вона не помітила, як захопилася розмовою і вільно взяла за руку Дрона.

— Пробачте! Які чотирнадцять? Денікін чи Петлюра? Та це ж свої якісь вороги. Громадянська війна, а не чужі держави. Може, вони там десь підтримують, симпатизують комусь і нацьковують своїх на своїх. То інша справа, а поки що я бачу інше. Де це видано, щоб син ішов на батька, щоб служили вони часом у військах протилежних політичних поглядів? Син на батька! Воскресли Тараси Бульби, і скільки їх розстріляло своїх Андріїв... За честь, чуєте, за шану вважав отакий прилюдно признатися, що він покарав свого рідного. Ну й воювали б з тими чотирнадцятьма. Та на чужих увесь наш народ піде!

— От і пішов народ. Ви просто не поцікавилися глибше, який Тарас і якого Андрія розстрілює. Вам здається, що барон Врангель не чужий барон, і Колчак теж свій. А вони воюють проти нашого народу англійською, французькою і японською зброєю. Наш народ обложено імперіалістичними ескадрами... Розумію, що до вас це не дійшло з якихось причин. Тараси, Андрії... Хто Тарас і який білогвардійський Андрій — треба вам зрозуміти. Не говорю вже про те, що такі сутички, як ви нагадали, траплялися в громадянській війні досить рідко, і вони виправдуються класовими, а не якимись родинними мотивами.

— Психоз! Все психоз. Отакі ж класові мотиви були в царя Едіпа, щоб одружитися з... рідною матір'ю?

Тепер Дрон рвучко повернувся до балерини.

— Так це ж, дозвольте, Зінаїдо Карпівно, не з тієї опери. До чого ж тут військові?

— А до того, що психоз! Лякає воно мене все...— і, помовчавши, додала: — Людина стала іншою, аніж була до революції.

Цікава розмова урвалася. Дрон міркував собі про балерину, про її розуміння громадянської війни. Здавалося,

що ця жінка, танцюючи в полку на естраді, не мала ніяких своїх думок.

«Чи запитати про її капітана генерального штабу? — міркував далі Дрон. — Напевне ждесь у інтервентів». Балерина хворобливо закашляла.

— Ось, бачите, кашляю. А чи з добра? Все війна. Мене, може, і не обходить ваш «класовий» критерій. Я — балерина, людина позакласова.

— Цікаво.

— Отож... Нічого цікавого. Та коли хочете, я зараз просто здекласувалась. — І засміялася якимсь уразливим сміхом. — З буржуйки пролетаркою зробилася: люмпен чи як там. Ні, ви не смійтеся, правду кажу, здекласувалась. Я ж сама куховарю і взагалі... А дочку свою ніяк забути не могу. Все можна забути, а Ноно, тих оченят, пухкеньких дитячих щічок і лепету дитячого до своєї мами... І це заважає зрозуміти оті родинні жертви ради якихось класових міркувань...

До самого міста балерина розповідала.

...Хіба ж можна тепер знайти свою дочку? Третій рік уже минав, коли те страшне, неблаганне лихоліття забрало її від матері. Забрало серед білого дня на очах у ледве притомної Зінаїди Карпівни. Вона гадала, що їй не видужати вже від холери. А як не хотілося вмирати! Ой, як не хотілося кидати денного світла, ранішнього шепотіння ковиль-трави оренбурзьких цілинних степів по весні.

Зінаїду Карпівну проти її волі закинуто в ті чужі їй, але такі милі тепер безкраї степи. І вона рада була їм, як її п'ятилітня Ноно (мабуть, Нінка) новій ляльці. Здавалося, що не дихаєш — і груди повні, і груди дужі степовим повітрям. А оте рідкохате, не зажурене від високих багатовікових будинків місто! Як тепло, гостинно воно прийняло її, знамениту балерину Маріїнського імператорського театру, Зінаїду Карпівну Гайзер з малятком Ноно!

Розбурхався люд, настав кінець і безтурботному, лагідному життю на імператорській сцені. Перетялося її життя, розквітле разом із свіжими букетами квіток, шодня дарованих на сцені. Минулися лоскітливі аплодисменти, не стало ворохів привітальних листів. Ще не встигла вона, молода жінка, натішитись щастям матері, що має свою Ноно (з родимочкою під лівим вухом), щастям дружини, що пишається чоловіком, чорнявим капітаном генерального штабу, а вже все пішло обертом. Її капітан, батько

дорогої пухкенької Ноно, десь зник, якось раптово, несподівано. Лише за кілька днів їй приніс колишній ординарець, оренбурзький козак Дем'ян, коротеньку записочку.

Прочитала: «Скоріше виїжджай до Оренбурга. Дем'ян допоможе. Жди, може, і стрінемося, а може... Цілуй Ноно. Кирил».

Це було немов по той бік життя, десь за давніми, вже забутими снами, тоді ще, як вона, будши знаменитістю, знала, що завтра всі проспекти таки будуть заліплені афішами, де величезними літерами красуватиметься:

ВЕЧЕР-КОНЦЕРТ ЭСТЕТОВ
ПРИМА-БАЛЕРИНА ГАЙЗЕР
«ТАНЕЦ ЖИВОТА»

але зовсім не знала, що́ то є життя, не цікавилася ним, не вслухалася в могутній гомін подій. Куховарити призвичаїлася пізніше.

...Ось літо, гаряче, сухе, оренбурзьке. Ешелонами голодуючих встелялися дні. Це були довгі-довгі дні тривоги, безнадійного ждання. Жили мріями, вслухалися в щоденні чутки, що десь їдуть повнісінькі ешелони справжнього-таки зерна. Ляжеш спати, і воно принадно манить до себе золотобарвними хвилями, дратує голодні очі, або насунеться шелестючим ворохом, захопить дух, тисне хворі, обважнілі груди...

Хтось розривається, щоб угамувати голодну стихію, щоб заспокоїти розпачливих. Розривається й кличе свідомих на допомогу.

Зінаїда Карпівна згадала, як вона, присоромлена прокомісаром, згодилася працювати в Комітеті боротьби з голодуванням. Пішло ж усе вчительство, інтелігенція, і вона мусила йти.

Ташкент. Оренбург. Самара. Саратов. Поїзд швидкої допомоги. Холера... Це якийсь чад, а за ним не стало її шестилітньої Ноно,— ось уже три роки вона не може її знайти.

Пошастило напасти на слід: Ноно привезли до Полтави, а звідти до Золотоноші. Була вона в дитячому будинку в монастирі, між очеретами. А далі... Згубилася нитка. З будинку дітей роздавали на села, а зовсім малих знов до Золотоноші, в ешелони, на південь відправляли.

І ось вона з останніх сил вибилася, одтанцьовуючи ці подорожі з міста до міста, без надії на те, що таки знайде свою дочку.

А хіба можна її знайти після трьох років? Якщо холера обминула її, якщо від голоду врятували, то хіба ж знайдеш її серед оцих однаковісінських, вишмигованих піонерчат або, може, серед оцих... Немов аж сльози виступили від давлючих болів материного серця. Скільки разів вона виплакувала ці болі, щоб легше стало на душі.

Весною 1924 року дістала злого листа від Кирила. А щó той лист, коли він сухий, без обіцянок, без надії, без людяності! Коли навіть адреси немає, щоб хоч пристойно відповісти на нього! Не скаржитись йому б хотіла на неосяжну, переможну силу, що плутала шляхи до їхньої пухенької Ноно, а докоряти за бездушність, породжену чужим їхній родині гонором...

Був і в неї гонор, коли вона, знаменита Гайзер, ладна була б умерти в момент найвищого захоплення новим танком, аби вмираючи чути, як здригається концертний зал від оплесків, як пахнуть, п'янять серед зими пучки свіжої троянди!..

Та це гонор власної майстерності, творчий гонор, а не оберігання фамільної слави батьків.

О, ні! Тепер вона ще більше розуміє й цінує життя.

Тепер Зінаїда Карпівна, розшукуючи свою Ноно, немов по-іншому танцює, з іншими переживаннями. Кожне місто радо приймає її, як і колись. Вона задоволена цією гостинністю і живе мріями, що нарешті таки знайде свою доньку, свій безцінний скарб. Ані оплески колишні, ані подарунки так ніби не захоплювали її, як тепер захоплювала задрість до отого життєрадісного задоволення, що відбивалося на обличчях глядачів, червоноармійців, матросів, коли Зінаїда Карпівна пливла по сцені в танку.

— Вони живуть, розумієте, живуть своїм життям, повним, зрозумілим. Вони дивляться, як я, Гайзер (подумати тільки), танцюю для них, слухають музику і мимоволі просяють мене не одну необережність, не одне фальшиве па. Вони прийшли в театр подивитися, яке воно є мистецтво, а не цинічно роздягнути очима молоду танцюристку і милуватись нею, як це було на камерних концертах в часи Маріїнського театру... Вони живуть і в театрі, і поза театром і змушують мене теж жити... творити для них мистецтво танку, а я...— захоплювалася дедалі балерина.

— Чудово! Значить, за кордоном ви б не краще себе почували? Пробачте, згадав я, що пишуть в емігрантських газетах про вас, «цінують».

— Читала і я. Мушу вам сказати, що мене тільки виводять з рівноваги оті нещасні писарі. Кажу ж вам, що часом здається, ніби я стаю таки іншою, як була раніш, навіть морально собі більш подобаюся такою. Відчуваю, що швидкими кроками йду в якийсь інший світ. Аж боязко інколи робиться: «перековка!». Гм... «Цінують»!.. Що мені та ціна закордонна, коли я прагну тут розшукати дочку. А вони там пишуть... Чомусь починає здаватись, що нашому братові і в Росії добре жити можна. Чи то я опускаюся, може? Коли б тільки вже остаточно налагодилося життя. Щоб я почувала себе безпечніше і не боялась би за завтрашній день...

Це говорилося голосно, з захопленням, упевнено.

— То що б же ви тоді зробили? Покинули б танцювати та вийшли б заміж за члена профспілки і самі б почали працювати на більш продуктивній праці? Та, власне, я жартую...

Зінаїда Карпівна перебила:

— Ви, мабуть, глузуєте з мене, а не жартуєте... А я серйозно. Я таки танцювала б, але не мучилася б душею за оці бешкети... Подивіться ви на безпритульних по вокзалах. Невже ж влада не бачить і не знає, які неприємності суспільство мусить терпіти від оцього нечуваного натиску босяцтва? Соромно в вокзал заходити: нічліг якийсь для безпритульних, а не будинок культурної догоди пасажирам...

— Але ж це не система, а лише печальний наслідок війни... Ці ж закордонні газети приблизно те саме говорять, що й ви. Не треба губити голову, Зінаїдо Карпівно! Всьому свій час: спочатку Денікін, Врангель, Петлюра, а потім — безпритульні. За кордоном теж є безпритульні, напевне ще й більше, як у нас, але вони в «культурних» умовах здихають собі, і ви б їх там, мабуть, і не побачили, прошмигнувши в авто до свого готелю. А в готелі швейцари стіною затуляли б вас від усього, що «труїло б» життя.

— Я за кордон не їду, і не збираюся.

— Взагалі з вас ще будуть люди, Зінаїдо Карпівно, щиро вам кажу. Аби б тільки це не результат настрою. Шукаєте свою дочку, а, знайшовши, може, плюнете на оті

обличчя, що захоплюються, як ви танцюєте, і такі поїдете туди, де вас цінують, як Гайзер, а не як митця-танцюристку. Не піддавайтеся обставинам переходового часу. Служіть таки мистецтву, а не власним почуттям, настроям, пробачте за відвертість.

— Але ж я захоплююся! Мені здається, що я навіть... ну, як вам пояснити: служу народові, радянській, народній владі... і відчуваю в цьому, уявіть собі, моральне задоволення.

— З цим можна тільки привітати вас. Служіть, проходячи дещо складну, як для вашого кола, науку життя. Ви й не обижайтеся за мою прямоту... О, ми вже приїхали.

— Будь ласка... Так, приїхали, а шкода.

— Невже? Приємно.

— Шкода, що не закінчили розмови. Я не часто маю такого щирого співбесідника.

І ми, як добрі знайомі, попрощалися.

Це було восени... Якимось зимою, вже 1925 року, я, їдучи з Москви, застряв на одній вузловій станції, через пересадку. Зал цього провінціального вокзалу парувал сирим зимовим людським потом. Він слався по стінах, осідав росою на їх давню-предавню помазку олійними фарбами, не наче по стінах ходжено босими брудними ногами. Ця старовинність стін залу зберігалася ще і в традиційно вокзальнім убранні — в широкомовних плакатах. Щоправда, між ними з'являлися вже й нові — «Плодовинсиндикату», «Нарзану» та «Нижегородського губраднаргоспу», але і вони зберігали ще ту ж крикливу форму.

Відчуваєш себе в атмосфері пересадки, нескінченної подорожі, важкого дихання людським потом. Кіюски ще тоді не торгували, і пасажери швидко знайомилися та бавилися розмовами, щоб, дрімаючи, не прогавити своїх речей.

* *

Надворі сіріло, у вікнах прорізувалися на білому снігові чорні силуети привокзальних будівель. Відряджалися робочі поїзди з клопітливим гомоном там, за вікнами.

Більшість пасажирів просто пересиджувала, щоб не їхати проти ночі в місто візником. До міста було біля десятка кілометрів.

З приміщення колишнього буфету пасажирів попросили перейти до залу «третього класу». Дрон уместився за довгим дубовим столом, з наміром хоч сидючи заснути ще до поїзда, і раптом:

— Товаришу військовий, з добрим сном вас! От не сподівалася!

Зінаїда Карпівна Гайзер сідала за той самий стіл з протилежного боку.

— О, доброго здоров'я! Ну, як живете? Примірилися вже з військовими, знайшли дочку?

— Ні ще,— відповів за неї якийсь чоловік у пенсне з блискучою золотою оправою, галантно підтримуючи балерину під руку, коли та сідала. І цей жест (бо це тільки жест вивченої «культурності»), і несподівана відповідь мусили сказати Дронові, що на зовсім близьке знайомство з Зінаїдою Карпівною має право тільки оця друга людина, оте золоте пенсне.

Танцюристка тільки подивилася просто на пенсне, але ні заперечень, ані подяки за таку дошкульну увагу не виявила. Туманним прошарком промайнула в очах якась думка. Зінаїда Карпівна без напруження повернула до Дрона таке ж привітне, задоволене обличчя.

«Таки натрапила на тій свого минулого, і тепер урівноважені, напевно, її надто вільнодумні захоплення своєю «перековкою»,— мислив Дрон, приглядаючись до тієї прилизаної (навіть у вокзалі, на пересадці) людини в пенсне з золотою оправою.

* * *

Обірване, замурзане хлоп'я, без шапки та з важким торочкуватим шарфом на шиї, «одирало» серед залу чечітку. Порожній великий зал з вогкою кахляною підлогою оддзвонював густими вилясками.

Якась імпровізована гімнастюрка «самошвейка» (мабуть, сам пошив) зачочувалася і показувала брудне, аж блискуче чорне тіло, що ледве різнилося своїм кольором від обтіпаних лантухових штанчат. Штанці, видимо, належали колись дорослому, холоші обірвані до потрібної довжини, а матня зв'язана в жмут шпагатинкою. Все це теліпалося, тряслось, а на ногах дівчачі черевички з погнутими на бік під'ятками хвацько тьопали об підлогу і, де слід човгнувши, наче самі доказували оте: і ца-ца!

Хлопець розмахував якимись онучами в руках і, мов у залі крім нього нікого не існувало, викрикував найвишуканіші витребеньки.

Зінаїда Карпівна хитала головою. Може, хотілося б не бачити отакого вияву «необачності радянської», а відірвати очі було важко, неможливо. А може, і жаль обнімав жінку, дивлячись на хлопця. Хвилинами ніби якийсь захоплення опанувувало її танцюристську вдачу, і перед нею замість пацьорків важкого шарфа мовби мигтів розкішний костюм іспанського танцюриста, що еластично виконував свій черговий номер.

Але безпритульний разом спинився, нашвидку кинувши очима на публіку, щось згадавши, пішов до вікна і моторно почав витирати його онучами. Зінаїда Карпівна звернула увагу на інші вікна: на кожному з них стриміла обшарпана, завітчана ганчір'ям менша чи більша істота і старанно мила, витирала, прихажувала.

На ближчому вікні працював хлопець років дванадцяти, великий на зріст, худий, замузаний. Армійські непомірні підштаники, що були надіті замість штанів, являли собою якусь суцільну дірку, поплутану рубцями.

Обличчя в Зінаїди Карпівни зашарілося. Хоч він і безпритульний, але все ж — дорослий хлопець. Чи прояв чемності, а чи якоїсь внутрішньої провини викликав сліди сорому на свіжому інтелігентному обличчі Зінаїди Карпівни, коли вона дивилася на того обірваного хлопця.

До кожного вікна підносила воду зовсім уже доросла дівчина. Її набубнявілі очі були підпухлі, немов вона не спала кілька ночей, червоненька блузка випиналася недитячими грудьми, а безтурботний вигляд говорив, що це дівча не тільки спробувало безпритульної дівчачої долі, а й глибоко вже усвідомлювало її.

За нею пленталося меншеньке дівчатко. Кудлата, нечесана, чорна голівка швидко крутилася на тонісінькій, вкритій брудом шиї, а босі ноженята схожі були на немазані юхтові шкарбанці. Одягнена вона була в добру захисну військову гімнастюрку і, видимо, почувала себе щодо одягу байдуже. Живими, розумними оцінками бігала по пасажирах, і навіть ледве помітна посмішка погордливих губенят говорила, що дівчатко гаразд розуміє свій безпритульний стан. На неї звертали увагу, і це її тишило.

Дивлячись на оцих дітей, на їх старанну працю, на їх

обірване лахміття, схудлі, невмивані обличчя, Зінаїда Карпівна по-материнському відчувала жах за їх становище. На якого не глянеш, кожен мов на вибір прикостюмився в смітникове ганчір'я, крім дівчини в червоненькій блузі, що носить воду. У неї й спідниця чорненька, непокривана, і довгі чорні панчохи, і цілі, хоч і не чишені, черевики на ногах, а зверху ще в'язана жіноча кохтинка, розстебнута зверху донизу. У Зінаїди Карпівни набігли на очі дві сльозинки, вона не помічала їх...

Старий дід, сторож, порядкував над оцим десятком закинутих до нього на вокзал дітей. Він звик до їх ганчір'я, йому байдуже було обличчя невиспаної дівчини. Знав, що вона за старшу править у них, до неї йдуть усі «прибутки», вона ж видавала найбільшому хлопцеві, «Музкоманді», гроші на хліб для всіх.

Командував ними:

— Убрати куб! Підмести підлогу! — А коли бачив, що в його робочій силі з'являвся якийсь новий кошик з харчами, висипав усе в комірчину. Не сперечався, коли хто з дітей кошика клав у велику грубку, що гріла з комірчини зал третього класу... А черевики шкварили по мокрій кахляній підлозі. Ставало вже навіть весело від такого невтримного завзяття. Воно ніби лилося через вінця, клекотало в тісному животинні відіпхнутої від життєвого берега істоти.

* * *

Найменший хлопчик в чобітках, в селянській свиточці, без шапки, ходив поміж пасажирами на закабуках і весело розповідав:

— Ось коли б тільки потепліло. В Донбасі, там далеко краще: живемо ми собі в печері, де йдуть парові труби, подрабатуюмо й контетуємось...

— Чим же ви підробляєте? — зацікавилася балерина.

— О-о! У нас кожний має своє ремесло. «Музкоманда» грає; «Кудла» та Гриць-цаця танцюють; Сонька по-своєму, хіба я знаю... А я брехеньками. Інколи хлопці пешать, тільки рідко...

— А що то «пешать»?

Сплюнув через губу набік:

— А ось, як у вас спешать корзинку з харчами, то догадаєтесь.

— Ви б у найми йшли в села, працювати або в дитячі будинки, в школи...— спробувала знову Зінаїда Карпівна.

— А ми ж працюємо,— показав він на вікна.— А в села — нікуди йти... Батьків у багатьох немає, а ті, що є— нас не впізнають. Чужому ж ми й зовсім не потрібні. Єт, та що там про це говорить! Краще дайте копійчку.

Щиро виїняла з гаманця кілька монет і віддала. Давала й озиралася, чи не помітив хтось з пасажирів. Мабуть, філантропкою якийсь назве, а їй би хотілося розкласти свого саквояжика з їжею і нагодувати всіх оцих сиріт, чим мала...

* * *

Червоно жевріючи, сходило зимове сонце. Випав день, коли накопичені на горизонті хмари не заволокали його сходу, і воно, мов соромлячись, кралось по обрїю та слало морозне освіжаюче проміння поміж вагонами, поміж будівлями. Протерті, вимиті вікна крали це проміння й снопом простеляли вздовж здивованого залу, відбиваючи стовп пилюги, що її зняли вбиральники.

Балерина чекала дня, щоб можна вже було її компаньйонові вийти в місто. Він згодився дістати добрих коней, щоб приставити славетну танцюристку до міста якомога краще. Адже вони поволі, «танцюючи», наближаються до наміченої прикордонної станції... Її зморені від подорожі очі мов придивлялись, як пливло пилячиння в простягнутих пасмах проміння, але, здавалося, бачили далеко десь за межами цього випадкового сонячного гостя. Її вуха звикли вже до гудків паровозів: не чули, як маневрова «кукушка» горготіла, свистіла попідвіконню, не чули, як дзвонили оповістки, спроваджували поїзди за поїздами. Вона вся ніби поринула думкою в своє життя. Чи спогадів привітних шукала, спогадів, що, як жарт колючий і скоробіжний, з'являлися й зникали. А чи майбутнє своє туманне малювала в екзальтованій уяві.

По залу раптом розлилися незвичні для провінціального вокзалу звуки. Для вуха, не привычаєного до ніжної, вишуканої мелодії, ці звуки не являля чогось дивовижного, а балерина виразно почула, як немов з узгір'я котилися розбуркані, стривожені ранковими спізними вітрами звуки, нагадуючи стогін віолончелі, яку так любила

слухати колись Зінаїда Карпівна. Вона почула по-мистецькому виконаний її улюблений «Танець живота» — танок життя.

Знаменита балерина відчула, як захопило в неї дух. Забулося раптом усе зле, що так немилосердно накладалося часом на ім'я, на людську гідність. Вона не помічала, як скривив рота в задоволену посмішку, як, скам'янівши, вслухався її супутник, шукаючи очима, звідкіля лилися такі чудові, соковиті звуки. Разом в уяві промайнув Петроград з величезними плакатами:

«ГАЙЗЕР — ТАНЕЦЬ ЖИВОТА»

Горготіння паровозів за вікном здавалося громом гучних оплесків, а віолончель манила солодкими пестощами нерозгаданих таємниць, захованих чар музики. Немов навмисне хтось налагодив цю гру, щоб зробити тяжкий моральний іспит Зінаїді Карпівні...

Вона давно не чула такої лагідної, такої милої, теплої гри. «Невже радянський музикант? Чи якийсь з «колишніх» маестро розважається в такому ж турне, як і вона, шукаючи щастя в забутих звуках, милуючись далеким забутим...»

— Знайшов місце й час, — майже вголос висловила, зітхнувши.

А стогін віолончелі бився в безбарвні росяні стіни залу, солодко зачіпав, закликав розбуджену душу, ятрив припшклі рани...

Спорожнілий зал неабияким резонансом доробляв те, чого не вистачало в музики.

Повернула голову на звуки віолончелі...

* * *

На широкій лутці, проти зблідлого зимового сонця, сидів, забравши коліна в згорнуті руки, той самий безпритульний, що коло Зінаїди Карпівни мив вікно. Його пошарпані штани з підштаників здавалися вже звичайними. На голові був туго натягнутий синій старий кашкет без козирка.

Це був «Музкоманда» — так звали його безпритульні. Кажуть, десь-то служив він у музикальній команді барабанщиком, навіть платню якусь мав щомісяця.

Опершись спиною на лутку, він дивився просто себе, а губами та долонею імітував гру на віолончелі. Спершу Зінаїді Карпівні, видимо, не вірилося. Але присутні всі принишло дивилися на вікно, це переконувало. Безперечно, то на губах безпритульний грав «Танець живота».

«Відкіля такий хист у безпритульного, у босяка? Хто викохав такі витончені смаки? Що розуміють вони, оці знешчасливлені діти в такій рафінованій сполуці танкового ритму з мінором мелодії?» — шептали уста балерини.

Під кубом сиділо, підперши обома руками голову, оте хлоп'я в селянській свиточці і, не моргаючи, дивилося на «Музкоманду», серйозно, уважно й зажурено слухаючи імітацію.

Але ж як здивовано мусило стривожитися серце в Зінаїді Карпівні, коли, поглянувши вниз, вона побачила справжнісіньку танцюристку.

Маленьке дівчатко, босе, в захисній військовій гімнасторці, з закуйовдженою чорною головою, з обличчям, де блищали живі оченята, старанно вигинало всі найскладніші па цього вишуканого танцю, який вимагав високої кваліфікації виконавця.

Така манісенька, така худа, замурзана, а як гордо пливе на хвилях благальних зітхань імпровізованої басолі.

— Ах, яка ж вправність техніки! — не стримала балерина професіонального захоплення.

Заколело, йокнуло в серці матері — вхопилася рукою.

«Хто ж, як не Ноно, зуміє виконати так цей тапок, як виконувала його знаменита балерина Зінаїда Гайзер?.. Це ж вона на нудних репетиціях, малям будши, топталася за матір'ю, сердилася на маестро, коли не показував їй складних зворотів танцю...» — пригадував Дрон ту осінню нічну розповідь.

Очі, може, нічого не бачили. Та серце матері радісно й тривожно забилось...

На вогкій кахляній підлозі, де клалось боязке латаття зимового сонячного проміння, мов рефлектором освічуючи мініатюрну танцюристочку, танцювала безпритульна Ноно, боса, невмивана, закуйовджена.

Серце матері впізнало.

Чорненька родимочка під вухом ледве вирізнялася на недбало вмиваній, брудній шийці.

— Ноно! — вирвалося з грудей матері, і вона, хитаючись, пішла до сполоханої дитини.

Раптом стихла журлива пісня «Танець живота».

«Музкоманда» замудровано, якимось ледве чутно, свиснув, ніби попередив друзів про небезпеку. Тут же сплюнув крізь зуби, як прирік докором розкішно вдягнуену чисту жінку, що мов кралася до «Кудли».

— Мамочко!..

І впало бідне дитинча в руки матері. Скільки горя, поневірянь, хвороб, неприємностей воно витерпіло за оці три довгі сумні роки без матері. І все оце разом вилилося в один сполоханий дикий покрик, крізь річку щедрих дитячих сліз:

— Мамуню-у-у!..— довго плакала й сміялася, неначе збожеволіла дівчинка від чаду пахощів парфумних у пелені, пригортаючи коліна, хапаючи тепле, рідне тіло...

Ні, це не сон, це не зрадницькі мрії, це дійсно її пахуча мати.

Дочка знайшла свою рідну матір!..

Мати чула й бачила, але з трудом розуміла. Сльози на цей раз її зрадили, як на зло не зволожували посоловілих очей, каменем давили в грудях, у горлі. Не дивлячись, тулила те, що в серці цвяхом ятрило колишні виразки.

— Невже Ноно?..

— Безпритульне! — огидливо пролунав голос «золотого пенсне».

* * *

Як сон тяжкий, далекий, промайнуло все...

Коли жовтогарячі сонячні зайчики посунулися, мов від сорому, попідвіконню, а пасажири після оторопілої паузи почали цікавитися, запитувати її,— Зінаїда Карпівна стверезіла, прочумалася.

Перед нею стояв її компаньйон і не ховав за пенсне в золотій оправі своєї огиди, дивлячись, як горнулася на колінах брудна, закуйовджена, мов покинуте цуценя в смітнику, безпритульна дівчина. Без ніякої тобі поваги горнулася до оцієї охайної, надушеної жінки. Зінаїда Карпівна повела стурбованими материнськими очима вслід за отим іронічно-огидливим поглядом пенсне, наче за стривоженим своїм гонором, і мовби вперше побачила лукаву, неприкрашену деталь дійсності.

Несподіваний внутрішній дотик глибокого жаху скривив її ще молоде і гарне обличчя.

— Мамунько, ти таки прийшла! Не вмерла! А як я плакала, плакала за тобою! — пестилася дочка коло теплих грудей і заглядала в люб'язні материні очі.

— Я теж. Що!..— Жах все більше охоплював Зінаїду Карпівну. Вона не розуміла, кому відповідає: чи дочці, яку знайшла з такими труднощами, чи тому впертому «золотому пенсне». А воно боляче встромлялося вглиб до серця і владно вимагало звернути увагу на коліна, на свою чисту, незабруднену одіж. Що йому потрібно! Доки воно буде мучити своїми вічними нагадуваннями про високе походження її чоловіка, про славетне минуле? Прокляття!.. Чому вона мусить прократатися з ним до тої прикордонної станції, о, горе матері! Ця вічна опіка роду капітана генерального штабу! Яка непотрібна вона зараз, коли так хочеться бути і так потрібно бути тільки матір'ю.

З неприхованим жахом придивлялася...

По шовковій, бурякового кольору з васильками, сукні лізла величезна швидка воша... Перед очима крутилася на довгій виснаженій шиї якась засмічена чорна куделя, що злилася від гнид і мов аж ворушилася якимось осоружним кублом. З-під широкого коміра виглядало брудне залощене тіло, засіяне розчуханими струпами.

А під лівим ухом дівчини дражнилася чорненька, така мила родимочка.

— Я замовив автомобіль, Зінаїдо Карпівно! — вивело з зачумлення «золоте пенсне».

За вікнами загомонів знайомими мотивами, заманив звичними сиренами замовлений автомобіль.

Не корилася руці, яка так послужливо і владно водночас підводила її. З колін зсунулася дівчинка, немов щось чуже. Хтось владний над нею без жалю загриб золотою жменею її сповнене життя, любові, надії серце. Треба б кричати від нестерпних болів чи, може, благати, молити цю нежалісливу жменю, щоб вона дала вільно битись її серцеві поруч з чимсь таким далеким, недосяжним. Зростала прірва між нею та життям, і на мить воскреслі обличчя матросів докірливо всміхалися їй, реготали... Чи не шкода балерині отих трьох найкращих років, коли в неї було поривання, була надія, коли вона жила цим усім, натхненно танцюючи перед незнайомими й щирими до її мистецтва обличчями?..

Ноно інстинктом загубленої дитини відчула всю непевність, дикість цього коротенького, подібного до її щоденних тривожних снів, щастя. Вона хапалася за материну пелену й ледве шепотіла, захлинаючись рясними дитячими сльозами:

— Мамочко! Мамуню! І я ж? Еге ж, і я? Мамусю! Вкупі поїдемо? І я ж!.. І я ж!..— поривалася знов обличчям між коліна, міцно охоплюючи їх руками.

Збоку близьенько підійшла дівчина в червоній блузі, що з нею Ноно носила воду.

— Покинь, геть, дурне! Хіба вона тебе візьме? Непманші обірваних з вошами не беруть! Ходім краще воду носити. Дід лається.

Знаменита балерина Гайзер на мить образилася, серце останнім ритмом зусиль напружилось.

— Ваше діло отам...— і не доказала, кивнувши лиш навшманя головою.

— Шлюха, плюха!..— на допомогу матері обурилася і збентежена Ноно. Вона забула, що при матері — дружині дворянина Гайзера — так говорити непристойно.

І це переповнило чашу чоловіка з золотим пенсне на перенісці. Він пирснув і відвернувся, а сама балерина раптом внутрішньо стислася в клубок, брови докупи зійшлись, лівий куток губ нервово тремтів і псував обличчя. І дивно якось стало. Дівчина в червоній блузі без ніяких заперечень схопила за злиплі від гнид парші спантеличену Ноно:

— Дурне! Я тобі дам шлюхи!..— і шльопаła бідну дівчину тут же перед очима в матері, на порозі такого близького бажаного щастя.

— Ма-а-ам-м!..— на весь вокзал неслося несамовите благання.

— Автомобіль чекає. Речі вже складено...— під самим вухом почула знаменита балерина Зінаїда Карпівна Гайзер.

Стомлений, умерлий вид її говорив:

«Не можу! Геть від мене, маро в золотому пенсне!..»

Губи, як після отрути шепотіли страхітне: «Шлюха, шлюха!». Важкі ноги не корилися. Але «пенсне» під руку волочило її до виходу, до авто. Позаду в неї чути той же нелюдський крик відчаю, що бився в здоровенному, але тісному від дитячого горя вокзалі:

— Ма-а-а-а!..

— ...Я аж тепер опам'ятався й розборонив дітей,— закінчував Дрон.— Дівчина в червоній блузі не в жарт намірялася помститися малій за ту гірку образу.

Елегантно, але безжально підтримуючи балерину, пройшов по залі невідомий у золотому пенсне, не випускаючи з рук своєї жертви. За дверима знов почувся різок автомобільної сирени.

Ноно, мов підстрелене козеня, порснула до дверей на двір.

— І я ж, і я ж...— рвалося вслід Зінаїді Карпівні. Я бачив безжиттєве обличчя балерини вже за дверима. Мені здалося, воно говорило:

«...І справді! Як до цього часу не додуматися, що Ноно ж умерла. Всі діти мерли, чому ж Ноно? І я ж умерла... Дурна, дурна! Простісінької собі речі не згадала! Знаменита балерина Гайзер, дворянська жона!»

— Здається, що вона, розумієте, в ці хвилини вже й не шукала якогось виправдання своєму надприродному вчинкові. Вона була як непритомна... І я згадав нашу з нею розмову про синів та батьків, про Тараса Бульбу. На жаль, автомобіль уже рушив.

Далеко на звороті від червоного цегляного вокзалу гналася по снігу боса Ноно... Балерина, певне, й не бачила, як дитя вгрузало в сніг, як борсалось, рачкувало з усіх сил, розмахуючи довгими рукавами гімнастюрки. Потім безсило вткнулося закуйовдженою головою в сніг...

Серед гомону автомобільного чути було одчайдушне:

— І я ж, ма-му-по-у!..

З вокзалу бігла дівчина в червоній блузі слідом за Ноно, а оддалік висипала й решта її вірних товаришів, що горе і радість ділили нарівно.

Забрали й понесли у вокзал з тією ніжністю, якої вистачило в них для такого випадку...

Я поїхав тоді з тої станції, забравши частину дітей до дитбудинку, з якого, як бачите, це дівча втекло, очевидно. Пам'ятаю ще: вона тоді мовчала весь час і тільки в будинку підійшла до мене.

— А маму знайти можна? — пошепки запитала...

— Цікава історія,— не втримався я.

— Але я її ще не закінчив, стривайте. Якось у газеті, в судовій хроніці, десь за кілька місяців по тому я прочитав уже зовсім приголомшливе повідомлення.

Виявляється, що в ніч після мого від'їзду з дітьми з тої станції в готелі міста сталося убивство, як писала газета, «імпресарію відомої балерини З. К. Гайзер. Балерина зізналася в убивстві...» Спочатку суд засудив балерину на вісім років ув'язнення, але після апеляції балерини вища судова інстанція визнала, що вбивство сталося «в стані гострого афекта», і це покарання для неї змінив на умовне, без поразки в правах...

— Ну й «танець життя», скажу я вам! То треба розшукати її тепер, товаришу Дрон.

— Звичайно! — похопився Дрон.— На цей раз уже дочка знайде матір...

1926 р.

КАМІННИЙ МІРОШНИК

1. ВДАЧА

Минають, зникають роки. Дещо й забуватись почало. Та не можна не згадати тяжкий, голодний 1922 рік, а за ним непевні дні, потім роки, коли починалося нове, в муках народжене життя.

Село Халайдаївка жило на відшибі від залізниць та міст. Це був якийсь ніби забутий закуток. Нове доходило до Халайдаївки дуже повільно. Зате старе, віджиле, трималося в цьому селі міцніше, лихо людське покотом котилося, не зустрічаючи належного опору, тяжке і безжальне. Так натрапив Халайдаївку сумний 1922 рік...

Наче неприкаяний, Остап блукав самотньою тінню по чагарниках. Куди дівався й хист його молодечий. Ніби людей відцурався, під горою ховаючись від них, наче той злочинець.

По селу поговорі пішов: хто гадав, що ягоди якісь на денне «пропітаніє» збирав, щоб голодну смерть на якийсь час відволікти; декому здавалося, що недобре щось Остап замислив і, може, з лісовиками зв'язок тримає через гірське яраччя; а більшість вирішили, що Остап збожеволів. Таке чоловікові скоїлось: в один день і жінку, і дочку поховав. Чи ж витримає таке навіть найміцніша голова? Всякі чутки про Остапа ходили по Халайдаївці.

А сталося це через голод. За щастя в селі вважалося умерти, щоб не нудити світом, не чути, як криком надриваються здичавілі від жаху, голодні люди. І мерли щодня, щоночі, мерли, як мухи від морозу. Мерли виснаженіші, а здоровіші виряджали їх до ям без почуття жалю чи

розпуки. Сусіди ж тільки слухали набридле бряжання щербатих дзвонів, слухали байдуже, як наперед жданий вирок. Старий церковний сторож Оверко не перестаючи дзвонив день у день. Позаторішні сороковустівські сухарі немочені догризав і ретельно віддавав данину тим, що вже не слухали цього бряжання. А живим здавалося, що то земля пожадливо їх кличе кидати життя.

«Бав-бряз, зяв-гр-р!..»

Останні сорочки без латок одвезено кудись і обмінено. Коли б можна було одну шкіру зняти—познімали б. А лишилося останні два тижні до врожаю тільки ждати. Терпляче наджидали своєї черги вмирати або доскочити молодого зерняти з остюками, перетерти його іржавосмаглими зубами. Нехай не харчить оте щербате виття з дзвіниці, оте ненависне нагадування про байдуже, покірне вмирання з голоду.

Собаки борсалися перед смертю. Благеньким голосом вили, греблися в землі, їли її, шерсть на собі смоктали. Собаку дзвіп тільки дражнив, і пес у переліски, як п'яний, ішов, здихаючи дорогою, п'явся все туди, під гору, аби знайти десь порятунок.

Тоді ще й Пріська Остапова з дочкою теж сиділи щоразу на призьбі проти сонця, наче бавилися щоденним халайдаївським сумом. Мати була молода, а дочка ще зовсім мала, і вмирати їм було ще надто рано. Вони недавнечко тільки діждалися повернення після війни та революції свого батька й чоловіка.

Оце напровесні повернувся разом з ластівками. Яка радість для одиноких, зголоднілих. Вони сім років чекали його з Німеччини. В полоні опинився, отруений газами. Дочка з материних слів любила і чекала, як тільки можуть чекати діти, свого батька...

І ось знов сидять, чекають, доки Остап привезе наміняного хліба. Чимало халайдаївців їздило чи ходило на прилуцькі врожайсті степи міняти хліб. В своїй господі збирає все, що навернеться на очі, і везе або пішки несе, незважаючи на те, чи зайва це річ у господарстві, чи ні. Все зайвим стало. І свій шлунок теж зайвий, його обміняти б оце на час голодування.

Іхали, везли збіжжя або свої руки, щоб за безцінь майструвати, шевцювати чи плести ятері прилучанам. Та назад не всі поверталися. Хто, тиняючись попід хатами в чужім краї, сковизне десь під лісою, хто в дорозі із наміня-

ним хлібом загине, коли не з холери, то від рук злочинців, а хто і сам на себе руку здіме з невдачі.

Так не повернувся до шістьох дітей Яловеженко Михайло, загинули десь Грицько Марченків, Іван Кубанський, Люлька Федір і ще, і ще чимало їх...

Сирокваші з нестями нахватається, макуху нежованою проковтне — і гине. Та Пріська вірила в Остапа, в його спритність. Може, хоч крихітку привезе, щоб болі в шлункові вгамувати на день, на тиждень. А там... зіжнеться — і життя.

Життя!.. Гукали дружина з дочкою, вдивляючись, у далечінь. Молодому вмирати страшно. Жити хочеться!

Потім лягли обидві серед хати. Сусідський парубок зірвав із стріхи стару околотину, розкинув її серед хати, і вони лягли, щоб не вставати, аж доки не повернеться Остап з тими омріяними крихтами. Напівсвідомо, в голодній нестямі, все чекали.

Привіз. На плечах приніс. Сухий та жовтий сам. Як повернувся з Німеччини, ні разу бороди не поголив. Пізнати його було важко. Солдатський одяг, що був на ньому, як їхав — проміняв. У самій сорочці та в військовому німецькому кашкеті повернувся, а таки ж приніс півтора пуда гречки та дев'ять фунтів картоплі. Почував себе незрівнянним багатієм. Радів, тішився.

Заходився картоплі в «мундирах» варити. Звик до неї він у полоні, замість хліба скільки років там її вживав. Ще й недоварену гаразд уніс ледве живим істотам. Захоплений був одним бажанням — якнайшвидше врятувати дружинине й доччине життя. Важко було терпіти їхне безтямне стогнання з хати в лад дзвоновому гарчання, і він квапився. Вирячилися бідолахи на картоплю голодними очима, загорілися дикунським бажанням їсти, і годі було здержати їх. Недоварена картопля не жувалася, і вони ковтали її цілими куснями.

«Чи, може, так ішлося? — один раз тільки запитав себе Остап уже після смерті обох і відповів сам собі: — Ні, не йшлося. Можна було б зварити юшечку, можна було б, не губивши голови, врятувати їх. Е-ех, життя!..»

Яка жорстока неминучість такої нікчемної, такої маленької помилки! Зварив на кабиці картоплі, неначе сам того хотів, щоб картопля ця, така дорога, коштовна, та на отруту обернулася.

Обох в один день і в одній труні поховав за півтора

пуда гречки. Півтора пуда не пошкодував! Та за півтора пуда гречки тоді і його живцем поховали б на додачу, а може, і ще з десяток підряд покладали б.

Отоді й пішов Остап у чагарники під гору. Посидів дома зо два дні, поблукав по порожньому городові, порився на попелищах, ніби когось шукаючи в тих кучах. Понасипала ж їх Пріська по всьому городі, без ладу по закутках.

Підійде Остап до кучі старого, давнього попелу, зірве дорідну лободину, що на диво спеці таки зросла, та й сидить, додивляється, розгортає. Сам ще більше зжовк, змарнів.

Чого шукає він на попелищах? Чи не з'їжа збереглася там з покидьків колишніх. А потім зник. Не бачили й коли. Та чи було кому стежити, коли й куди дівся Остап? Побачили якось у чагарниках невмиваного. Подивилися селяни, як блукає він там, самотній, смутний, обірваний — тільки очі дико горіли — і вирішили, що як не свій Остап. Збожеволів.

У ті саме підгірні чагарники почали селяни по зеленкуватій глід ходити. І сусідській парубок здибався там з Остапом. Він сидів під скелями, що нависли над проваллям, нагадуючи обварені, обсмоктаці кістки з м'яса. Сидів і тер камінці об скелю, неначе майстерно обточував дітям крем'яшки. Картопля в казанку недоварена стоїть поруч, а він працює і навкруг себе не дивиться. Підійшов до нього парубок, навмисне здалеку кашляючи. Навмисне ж привітався бадьоро, так, неначе оце тільки-но з весілля повернувся. Боявся, щоб необережністю не розбудити щось в Остапові дикунське, щоб не розбудити його одиноких, може, божевільних мрій. І вмовк, стежачи за працею.

Остап спинився. Очима показав на свою роботу чи то на картоплю в казанку, чи на борошенце, що натерлося на плоскій скелі. Дивись, мовляв, скільки його в мене, і все сам...

— Голодуємо здря... — промовив Остап болісним, висохлим голосом. — Гуртуватися б та землю гуртом і з толком обробляти...

Парубок тільки головою кивнув, догоджаючи, як хворому на розум. Зо три рази задки ступив і пішов поза кущами, цілком переконавшись, що Остап уже пропада людина. А Остап тільки озирнувся, як парубок уже за куща ховався. Уста ніби в скорботну усмішку розпливлися.

Махнув рукою, немов і наперед йому було відомо, що парубок втече від нього, як від трапного. Знов узявся до праці, знов до камінців, наче покуту якусь відбуваючи, уперто тер їх на камені.

Отак і никав Остап Залізний під горою якийсь час, не вертаючись до Халайдаївки. Дзвони не перестаючи гули й гарчали день і ніч. Це гудіння, як повідь сумна, котилося попід горою, плуталося в чагарниках, гнітило своєю одноманітністю та безкраєм. Остап вилазив на найвищу остроху—могилу скитську. Слухав оте стогнання голодного, що з безсилля помирав, люду. Слухав і виміряв очима широченні лани степів поза селом... Блідли вже ниви із клаттями житця, що доспівало, золотилися живущі надії, життя аж пахло від тих нив. А дзвони все гарчали й гарчали.

— Чи то ж часом не піп умер з голоду? Цікаво б знати скільки їх, патлатих, умерло за цей час...— заскреготав зубами в лад дзвонам, а лиха думка свердлила далі.— Чи ж виміняв піп за останню рясу півтора пуда гречки, щоб по собі самому похорон справити? Чи йому всміхається той дзвін веселощами, а чи хоч щось сумне говорить?.. Е-ех, як то задзвонять дзвони по попові...

Від цих думок ставало так боляче в голові, що, безсилий, він зів'яне від них, упаде ниць на голу землю і зариде...

У нерозлуці з ним були оці дірчасті, чорненські, як перерарений курячий пуп, камінці і між ними пов'яла вже картопля в казанку. Пропорція камінців та картоплі помітно мінялася: в міру зменшення картоплі збільшувалося камінців і борошенця з них.

В такі хвилини суму тільки ота божевільна думка переслідувала виснаженого Остапа: як то задзвонять дзвони по попові? Хвора фантазія малювала варіації переливчастого дрижання того дзвону. Лютя клубком під серце підкочувалася і видавлювала сухе, болюче ридання. Хотілося Остапові, щоб ці дзвони загули на попову загибель, і загули б востанне.

То знов, як зо сну, прокидався Остап, спускався з гори до тієї самої плескатої кручі, знов ще енергійніше брався до своїх камінців. Неначе квапився заглушити оте невблаганне гарчання дзвонів та звільнити зморений свій мозок від думки в'їдливої про дзвони по попові...

Діждалися. Дехто вже зварив м'яке молочне зерно недоспілого жита.

Знов умирали, вже з раптової отрути, та не те вже почувалося. Намагалися випростатися поскорчувані істоти, і зір забринів новими іскрами живцю.

Повернувся і Остап до порожньої господи з першим снопом зеленкуватого жита. Може, і не на своїм полі нарвав того снопа — буде хтось там додивлятися, де своє, а де чуже в таку пору. Виставив снопа під хатою проти сонця достигати. Понаносив з-під гори дірчастих камінців та сірої якоїсь порохні, порозкладав цього добра на вікнах, понасипав на столі. Все, що натер, блукаючи, тепер старанно зберігав.

Не розуміють селяни свого Остапа, дивуються. По городу знов блукати став щодня та камінним борошном лободу на попелищах присипав, поливаючи колодязною водою. Як святощі якісь чи ворожіння, проробляв оце все, неначе тільки й утіхи йому лишилося, що оця безглузда робота.

Не розуміють сусіди, дивуються.

Співчутливо кивають головами, стежачи за Остаповими турботами.

— Пропає чоловік! Зажурився і загинув. Отаким розумовичем з полону повернувся — і на тобі: таке лихо сталося, не витримав. Сказано воно — дурному легше на світі жити...

— Да-а... Був, був чоловік людиною, та й перевівся...

— Що й казати, як дитя тее... Шкода чоловіка...

Аж здивувалися халайдаївчани, коли в першу педілю після зажинків раптом замовк набридлий дзвін. Чи сторожеві настогидло теліпати мотузками, чи таки радістю повіяло на селян і заборонили вже йому знущатися з їхніх нервів.

Зібралися сусіди на Остаповім кутку та вирішили зайти хоч до двору. Заговорити до нього, почути, як заговорить він до них здичавілою, а може, і божевільною мовою. Один він на все село так чудно повів себе, тому запав у голови. Свої ж турботи, обвіяні надіями врожаю, поступалися назад, та й шлунок зажився вже трохи. Голова починала жити й тим, що навкруги було.

Остап під хатою виминав на ряднині підсушені колоски. Гадали, що злякають його таким гуртом, і з обережності до двору входили по одному. Віталися хто як: дехто так тільки собі під носа щось буркне, про око людське.

Здавалося, що от-от схопиться й почне ганяти за всіма по двору та пінити, як скажений бик.

— Ну, що ж, значить, таки врятувалися на цей раз?..— слабим, але нормальним і навіть веселим голосом почав Остап, зриваючи загадковість мовчанки.

Гуляльнички від несподіванки розгубилися, презирнулися між собою. Таке розчарування. Чекали застати божевільного Остапа, віддалік розсідалися від нього, а тут справжнісінький їх Залізний, той самий, що знали його ще з весни.

Він навіть на виснаженому обличчі не здавався такий мертвотно-жовтий, як кожен з його сусідів. На його обличчі помітно відбивався живець надії, а очі розумно й тепло віталися до кожного.

Це був справжній Остап Залізний.

— А ми, знаєш, Остапе Даниловичу, записали вже й тебе...

— В граматку? — докінчив Остап Удовиченкову фразу.

— Та таки й таке. Майже... Так, бач, ти..

— Облиште, Федоре,— обережно хтось спинив збоку.

Та Остап переможно посміхнувся, перепитав:

— Мабуть, у божевільні зарахували?..— і зітхнув.

Остапа не здивуєш таким відкриттям. Він гаразд розумів, що не минує йому цього, розумів, ідучи в чагарники, що селяни скажуть про нього. Бо селянин у своїй масі — він загрубілий консерватор. Найвищий закон життя у нього — традиція, батьківські, дідівські втопані стежки. І хто звертає з цих стежок, хто шукає манівців, той, коли не злочинець, так божевільна людина.

Остап зрозумів, що його до божевільних прилучили і тільки жаліють. Та й те сказати: чи знають вони його ближче, як свого сусіду? Ні, не знають. І змолоду жив не по-людському, по наймах десь тинявся — ніхто його розпізнати не міг. Так собі, босяк не босяк, та й на хазяїна не схожий. А одружився — війна почалася, в полон потрапив. Тільки як повернувся, то перекинулися кількома словами і зрозуміли, що «недурний». Та й тільки ж то. А поговорити з людиною, що світа бачила, усякий селянин жадає, не без хитрої думки випитати щось йому цікаве.

І розмови почалися. Скільки за цей час набралось неговореного! Такі думки свердлили голову. І соромно було їх думати, і відмовитися важко. Щось було в Остапові

від більшовиків, тому й зчепилися люди говорити з ним.

Голодування було вихідним пунктом. Чому це раптом так воно настигло і неодмінно тоді, коли більшовики пішли потоптом через віру, кинули самі молитись і радять іншим? Одинокому нужденному селянинові треба було знайти оцю страшну розгадку, щоб виправдати голодування, лихоліття.

Євангеліє.

Тільки воно в устах усяких юродивих Мокрин та безглузких Омельків Назаренків пояснювало подію. Воно лякало страшними пророцтвами, обіцяло остаточну і безповоротну загибель чи то вірних, чи невірних, воно слало прокляття всім, не знати з якої провини. Євангеліє примушувало ненавидіти тих, хто прогнав чи перестріляв цих павуків-панів, що вічно смоктали з селянина орендне, подушне, поземельне. Смоктали, щоб росло пузо, тримали його, селянина, у бруді і темряві. Євангеліє виправдувало панів. А голодування євангеліє розгадало...

— Дурниці ото все, повірте мені. Йї же совісті, брехня попівська. Євангелія собі зовсім не про те говорить. Спасибі навіть нема чого казати людям, що її написали. І зовсім там понаписувано не те, щоб невдачі наші у незрозумілих тих словах розгадувати. Пани давно вже плюнули на євангелію і тільки для нас її лишили, щоб дурнішали...

— Але ж там сказано: «І мор, і глад...»

— Так, вірно. Там це справді сказано, що мор і глад посилатиме хтось за гріхи, звісно ж таки, на бідноту. Он я був у Німеччині шість років,— розповідав Остап.— Я бачив там отаких самих, як і ви, нужденних селян. Бачив, що і вони, як і ви, ще й досі ходять по церквах і, мабуть, не скажу вже достотно, але моляться, читають євангелію хоч зрідка. Є такі. А пани, поміщики замінюють євангелію іншим, не забувають за ниву. У поміщика нива—то його бог, а агрономія — справжня основна євангелія. Ми кінчаємо свої обов'язки перед землею тим, що вкинемо в неї так-сяк зерно, загребемо похапцем, позираючи весь час на сонце, чи не час додому їхати говіть чи вербу святить, а ти, боже, тоді роди, як хочеш. А поміщик до бога з такою відповідальною справою не лізе. У цій справі він тільки на себе, на свої знання і спроможності звіряється. Сорок богів віддасть за крашу сівалку, а на жменю вгноєння й попа з

чашами перепалить. Капіталісти Європи будують заводи, угноюють землю...

— Заводами?

— Еге ж, заводами-таки. Я працював три роки на фосфатнім заводі. Щодня там вироблялося тисячі пудів камінного добрива, тисячі, багато тисяч пудів і все оте...

— Камінного добрива? — запитали разом декілька голосів.

У тім дружнім запитанні почувалася розгадка Остапового блукання під горою, в проваллях. Його камінці та борошенце тепер раптом набрали іншого змісту, і гуляльники не почувилися, коли підсунулись на призьбі, стиснулися. Остап їм розповів про досліди свої над камінцями в час сумного голодування. Не втримався, щоб мрії свої їм переказати і надії змалювати уміло такими досяжними.

— Я дійшов, що ми самі своєю марудною старовиною допомагали лихові. Ми самі поклали в домовищу своїх рідних. Чи можна так далі поводитися із своїми жінками, дочками?.. Е-ех, бити нас треба. Хіба не можна б працювати якое гуртом, таким великим господарством, як у поміщиків? І вони ж, як і в нас, багато ще волами орють, але добре вгноєну ниву. Чи не час би вже евангелію на паперову фабрику відправити на сировину, щоб замість неї та мати добру, розумну книжку про наші пекучі потреби, про врожаї, про голод... Он багатирі наші не голодують — у них клин, у них гної...

Неначе найшло щось на Остапа. Від довгої самотності чи від передуманого він розряджався, як акумулятор від електрики. Заволодівши гуртком силою свого розбурканого розуму, Остап розгортав перед ним життя, не шкодуючи барв, малював, як воно є в нас і як мусить бути. Пережитий жах, ще живі в уяві щоденні похорони і гарчання дзвонів примушували дослухатись, про що говорив Остап, а вміле наведення фактів робило його промову зрозумілою і близькою. Не часто чули вони такі розмови. Їхні розмови — це лайка із сусідою за що слід, за що їй не слід: за лозину, що з ліси випручалася не в той двір, за півня, що перелетить через найвищу лісу до курей, за скрипливі ворота, за злі собаки — за все, за все. І це ж зовсім нова розмова. Її вперше за життя таку одверту довелося почути. Хто б насмілився отаке про бога, про евангеліє, про попа... А господарювання на суцільній ниві, як у економії! Та це ж правда свята!..

Уже надвечір вимучені голодуванням селяни розходилися з Остапового двору. Розходилися і все проміж себе купочками докінчували цікаву розмову. Неначе запалене багаття догоряло в одних зворушених головах. Були тут, у купочках, і прихильники Остапові, хто з молодих, були й суперечники, такі, що, коли не вірили в попівські проповіді, то боялися віковичним, старезним ляком невідомого, нового.

Остап їм загадав загадку: складатися в один лан, стягтися худобою та тартак * громадський поставити під горою, де скеля, мов обварена кістка, випиналася,— і молоти камінь на добриво для виснаженої землі. Така чудна загадка. Тільки вперта Остапова вдача змогла розбуркати їх поморочені нуждою голови, і вони вхопилися за цю загадку, обговорюють, сперечаються...

2. ПРИСМЕРКИ

І в жнивах, і на молотьбі ще довго обмірковували Остапову загадку. Лиха чиясь воля всі його пропозиції звела лише до одного тартака. Дійшлося вже, що про камінного млина говорили як про якийсь веселий анекдот. Не хотілося навіть згадувати про чесьь пророцтво, що засушливих років поспіль буде шістнадцять. Коли вперше почули це число, може, і повірили, бо мали наявний перший рік, і такий тяжкий. А вже коли з-під коси, шелестячи, слалися золоторупні валочки з повними колосками, то й шістнадцять років стало не кращою вигадкою, як і Остапове гуртування та камінне угноєння. Усе стало вигадкою, коли в мішку, в засіці зашелестіло зерно. Навіть і те, що під сумний, неугавний дзвін виряджали на гробки рідних, і те ситою думкою витискалося, ставало жорстокою вигадкою. Серйозною розмовою стала та, що дбає про овечата, про корівчину, про одяг і навіть — про весілля під осінь.

А Остап таки не звик. Ні дружини, ні дочки не забув, а вже про вигадку свою і говорити нема чого. На папері лани планував, сівозміни. Натер того борошна, удобрив ним землю і сто квадратів озимої пшениці засіяв. Дома в горщиках всякої землі понасипав і все щось клопотався з нею, поливав, притрушував своїм фосфатним порошком.

Щонеділі на збори до сільради ходив. Почував, що роз-

* Тут у розумінні — кінський привод.

мовами про гуртування, про суцільний клин землі губить повагу до себе, губить авторитет, але таки вперто доводив переваги в тому, домагався будувати громадського млина, щоб камінь молоти.

Він і в шістнадцятирічні періоди в природі вірив і пробував довести, що голодних років може бути значно більше, коли не дбати про правильний обробіток землі. Та були в селі й інші сили. Від байдужості селянство перейшло на сміх. Камінним мірошником спочатку зрідка стали прозивати, а далі вже й зовсім ніби забулися про його справжнє ім'я. Так і прозивали чи в вічі, чи й поза очі.

І Остап умовк. Якось востаннє восени вийшов до стола на зборах, а з гурту хтось жартома, вдаючи Остапів хрипкий голос:

— Дайте слово! Я три роки в полоні на фосфатнім заводі працював... Ха-ха-ха...

— Го-го-го! Тисячами пудів камінного борошна викидав завод, і брали поміщики, як перець...

— Як пе-е-рець!.. Га-га-га! Як перець...

Остапові було боляче, і лють заливала очі.

— А брали,— крикнув він,— як перець, брали іродові поміщики!..

— Ха-ха-ха...

— Суперфосфату нестало. Завод вишукував під землею каміння, а в нас його на поверхні хоч бийся... Поміщики затрачують на це мільйони, мелють камінь, не соромляться, як ви, і мають по двісті пудів хліба з десятини, а ви... Чи давно...

Остапа спинила президія, і він, не дивлячись ні на кого, вийшов з гурту і пішов додому. Злість його мучила.

Відтоді ще більше замкнувся в своїй хаті, в своїх камінцях. Поназносив їх з-під гори, неначе з баштана покаляних гнилизною кавунів. Щодня, щовечора сидить та молотком розбиває, перетирає камінь об камінь і збирає, як скнара золото, камінне борошно.

Голодування в Остапа не припинялося. Покійна Пріська свою пайку засіяла чужими руками (а ними ж тільки жар загірбати добре). Пилип Зажеря все споловини поробив. Було тієї пайки одна десятина. Привіз Пилип Остапові 17 пудів жита та два вози соломи — оце й увесь урожай. Перевіряти хіба підеш його. В його руках, він сам зробив, сам одважив і привіз. Остап і за це був вдячний.

Сімнадцять пудів з десятини!..

— Покинь, Остапе Даниловичу, оті дурощі, бо з голоду здохнеш,— радив половинщик.— Де такі видано, щоб з каменю та хліб їсти. Зроду-віку супряги були, але ж кожен своє порав, до себе, а не в гурт урожай звозив...

— Ні, не покину! — заперечив Остап.

Згодом вже і перестав навіть сусідам говорити. Вислухає отаку пораду, інколи плюне, а то просто махне рукою і поливає свої горщики з висадками. Йому дедалі вже важче було навіть на мир показуватись, і сидів тижнями в своїй присілій хатці, як шур.

На весну з його жита не лишилося й зерна. З їжі одно воно тільки й було в нього і коли вийшло, то в хаті ніщо не змінилося проти минулого голодного року. Їсти знов нічого. А з поля сусіди, сміючись, принесли звістку, що озимина не росте:

— Ніяк не збагнемо: неначе ж і борошном камінним ползив той солончак, а, скажи ти, як на долоні...

А другий додав:

— Та може ж, ще й зійде. Воно, як на пімецькім угноєнні, то це звикло так рано. Як у поміщика, на двісті пудів вилежується...

Це ще більше перувало Остапа і, крім злоби, викликало зневіру. Але чи зможе він тепер відступити?

— Може ж, вимокло. Або й посіяне зерно...— хотів виправдуватись.

Сусіди зареготали, лишаючи Остапа.

Треба було і ярину посіяти, може, і озимину переорати, та як він це зробить, до кого піде? Надіятися на товариську сусідську підтримку немає чого. Його цуратися вже почали з вигадками. Невиросла озима на полі була найкращим доказом безглуздя цієї вигадки. Але посіяти ж щось треба було.

Навіть члени сільради, і ті кидали всілякі дотепи та жарти на адресу Остапового угноєння. Нову економічну політику в Халайдаївці сприйняли, як поворот до всього старого. Знов прасол Здорик солоною бочковою рибою торгувати зібрався, базари оживали.

Остапові лишилося одне: звернутися до свого постійного половинщика, Пилипа Зажері, щоб похазяйнував на його наділі землі. Було це після теплого Олексія в неділю. Виснажений недоїданням та клопотами, Остап ішов халайдаївськими вулицями в драному покидьковому одягові, з неголеним обличчям. Ішов і, не вслухаючись, чув, як смі-

хом проводжала його вгодована молодь, що гуляла на вулиці:

— Камінний мірошник! Ха-ха-ха...

— Двісті пудів з десятини наджидає і не їсть третій тиждень...

— Виголоднюється...

Ніби сама з себе сміючись, гомоніла вулиця. Небагато крові було в Остапа, та й та вдарила йому в голову. Хіба ж найтерплячіше серце витримає таку образу не знати за що!

Чому вони сміються! З кого?..

Остап озирався на гуляльників і жодної душі, що дивилася б на нього, не помітив. Усі вони, неначе й не помічають, що він іде попід протилежним тином, гуляють собі, задоволені. А як одводив на шлях очі, вони знов і ще дошкульніше кепкували. Тоді швидше, нервовіше ступали поги. От-от зірветься і побіжить він, утікаючи від того образливого сміху, що ніби батогом стьобав його наздогінці. Він уже не озирався, а тільки шулився в своїм дранті. Вулиця знущалася, проклінала його за те, що намірився він зламати старовину і павутиння віковічне перепрясти новими дзвінками веретенами сучасності...

У Пилипа був традиційний обід з гостями. Дебеленький батюшка сидів на покуті, чорна його густа грива слалася м'яким руном по плечах. Ні, це не той рідкобородий попик із засмоктаною, зачуханою кіскою та з прозорою каплею на кінчику носа. Це лев червонощокий, з бровами стиснутими, з архидияконським голосом, що від нього й паперова квітка на лампаді дрижить та сипле пилом. Він сидів важно, не так, як у гостях,—самовпевнено. Поруч умостилася вдова Уляна Дев'ятчиха, з самогону розчервоніла, а очі ніби оце тільки прополіскано петрівчаною россою. Її навмисне кличуть на врочисті обіди, де буває й отець Левонтій: це підбадьорює його молодечий настрій, і гостювання відбувається жваво та довго.

Сиділи поза столом і Пилипові родичі з столипінських хуторів. У святковий одяг усі повдягнені. Молодиці виблискували лобами з-під очіпків та пошиванками в уставках з-під никсових старовинних керсетів (скажи-бо, і не обміняли під голодування). Тільки в Уляни ради посту червоні квітки в рукавах та жовтогарячі поворозки на новім буряковім очіпку. Не лінувалася для батюшчиного ока чепурно і шатно зодягтися. З-під очіпка, як личкований

крам, прорізувався ще дівоцький проділ у косах, а очі грали, як ставок під яворами.

Остап, уздрівши це, хотів був ще з дверей повертати, тікати геть.

«Несповна розуму»,— подумав, ще й дверей не зачинивши.

Він забувся, що на світі є якісь розкоші, не гадав за рік після голодування побачити таких лискучих та безтурботних людей. Адже він уперто так працює, ледве вдовольняє свій зголоднілий організм.

Пилип Уласович підвівся з лави, поставивши чарку на кінець столу, і, вдавано зрадівши, спинив Остапа. І те сказати: для Халайдаївки це вчена людина. Як не як, а в Німеччині скільки років на заводах прожив, говорить поїхньому, та й з учителями розмовляє про щось, не про мужиче.

— Що це ви, Остапе?.. Заходьте. Хіба ми, хай бог милує, як? Заходьте, прошу... Може, і не обідали ще сьогодні?.. Воно ж таке, варити в вас не дуже є кому, заходьте, та...— За норваний рукав обережненько взяв Остапа і тяг до столу...

— От це... не сподівався заважати. Не знав, спасибі вам, пробачте вже... По ділу я до вас, Пилипе Уласовичу...

— А, там іще... Після, після про діло. Усе ви з ділом, от уже людина... І в свято, коли душу розважити з добрими людьми... Усе, мабуть, про те ж... камінне борошно?

А гості непаче тільки на це й сподівалися. Раптом зареготали, не стримуючись навіть задля ввічливості. Засміявся й піп, пустивши на волю свій кругленький живіт, де, як у порожній бочці, загуркотіло.

Виляйтесь! Виляйтесь, щоб душу розважити, і зникнути геть. Чого він прийшов до них? Хіба можна йому, обірваному, голодному, ходити до них, зодягнених, веселих?

Очі розбігалися по цих розсмішених обличчях і спинилися на попові. Ледве збагнув, що й він сміється, не приховуючи своєї огиди до Остапової вигадки.

— Ото й вам, батюшко, чудно?

— А мені що? Сміх — це діло людське. Чи я ж не людина? Го-го-го-га-рр..— ще більше задвигтів животом, що аж чарка десь об пляшку дрібно задзвеніла.

Гості підхопили знов попівський сміх, навіть Пилип Уласович роззявив чорну пашеку, обгорнуту безладними кущами шерсті, і по-господарському засміявся.

— Дивно! От дивно...— промовив Остап так широко, не наче переконував, що груші на вербі не родять, а два та два, то зроду не сім, а чотири.

Він удивлявся в спітнілий нестомлений попівський вид. Якою дужістю та молодявістю віддавало це обличчя. І згадався торішній дзвін. Як сьогодні, пам'ятає Остап. Сидить він один на найвищій острюсі, поруч казанок з п'ятьма зів'ялими картоплинами, камінці дірчасті та борошенце, а понизу, як повідь сумна — дзвони. Безугавні, брязкучі дзвони.

«Як то задзвонять дзвони по попові?» — сплигло на розум тодішне.

— І ніякого дива,— намагався піп перемогти Остапів погляд.— Справді-то ти, Остапе, зробився камінним мірошником з якоїсь химерної вигадки. Ти людина недурна і, мабуть, гаразд розумієш, що це не тільки мені смішно, а й тобі...

— Мені не смішно. Та і вам я не повірю, щоб ви не знали чогось про мінеральні добрива. Оскільки мені відомо, то й ви учились дечого і читали не тільки ектенію, а й інші книжки...

— Книжки? — особливо поважно перепитав піп з виглядом псабійкої переваги над Остапом щодо знання книжок, неначе Остап нагадуванням про книжки забруднив їх недоторканий зміст.— Книжки, говориш?.. А читав еси, що в книжках говориться: «Кто из вас просящему у вас хлеба подаст камень?..» Ось що в книжках написано. Камінь — не хліб. А ти ж каменюку голодному хочеш подати. Та схаменися ти, людино! Це смішно і грішно. Тим більше, для мене...

Остапові очі бігали по столу, по пиріжках, по пляшках із самогоном. Мелькали веселі, насмішкуваті обличчя гостей і попова товста пика.

«Як задзвонять дзвони»,— мішалось в голові, а ввіччу крутилася, ніби розцвітала, впевнена пика.

— Е-ех, тільки каменя просить твоя курв'яча пика... Ви тут п'єте...— і не доказав.

Його виснажена голова пішла ходором, очі зблякли, і якесь тільки бурмотіння зле виривалося крізь захлинання. Видно було, як хвилювання та лють відібрали в нього слово.

— Він божевільний,— виголосив піп здивованим гостям...

Остап востанне розтулив рота, але тільки застогнав, ухопившись за ріг стола. Видно було, яку страшенну внутрішню боротьбу він переживає, щоб таки стриматись і щось не висловити.

Пилип узяв зів'ялого Остапа під руку, вивів на свіже повітря. Той розплющив очі, глибоко зітхнув і став на ноги. Хотів подякувати Пилипові за те, що вивів на свіже повітря. Глянув йому в обличчя і, коли побачив п'яну слиняву посмішку, ніби на губах зазмерло оте презирливе: «Камінний мірошник...», мовчки рушив і, тишяючись, пішов геть з двору. На вулиці дехто проходячи, може, і сказав собі: «Хильнув чоловік на дурницю в добрих людей». Та Остапа обходило лише одне: швидше геть звідси, тут йому нема чого робити...

«Скудоуміє, скудоуміє...» — вертілося в Остаповій голві не знати де вичитане мудрування. Починало інколи здаватися, що не з того боку він почав. Один він. Коли б йому товариша, щоб поговорити з ним, порадитись, почути бодай слово співчуття.

По інших селах були такі, що повернулися з Червоної Армії комуністами, вони вносили в село струмисько нового. Там утворювалися радянські активи. А Халайдаївка якесь забуте, затуркане село. До кого йому звернутися за розумною підтримкою? Нехай би хоч переконав отих невір-насмійників.

Та ще й з харчами знов скрутуватимуть. З полиці сухарці, недоїдки позбирає. Картоплю перевіряє у кутку за дверима.

— Скудно скрізь, — упевнився боляче, — зовсім скудно. Живеш, неначе ось-ось на переселення в Сибір чи до Акмолінської області вирушиш... І хіба живеш? Хіба це життя? А живуть же. Скудоуміє...

Не вірячи сам собі, знов перевіряє свої харчові запаси. Не знайшов ані крихітки ніде, махнув рукою і вийшов надвір. За сінешнім порогом знов хотів би повернутися, ще полицю зняти додолу, може, щось знайшлося б. З учорашнього дня рісочки в роті не було. Та на вулиці вгледів Василеного Терешка. Бойовий хлопчина, збирається комсомол у селі створити, цікавиться всім. Побачив і здивувався: невже оце за два роки він не бачив коло свого двору цього Терешка? Два роки, як жив у Халайдаївці, не

поцікавився молоддю, кооперацією, школою. З учителями на зборах стрічався, про колектив та фосфорити говорив, а молодь... тільки оце вздрівши Терешка, згадав, що вона є в селі.

Кого, як не їх, молодих юнаків, дівчат запалювати треба, поговорити з ними, порадитись. Щоправда, в Халайдаївці Терешко не в шані був. Про нього таке говорилося, що Остап часом дивувався, але не вірити не міг. Та хіба й про нього, про Остапа, краще говорять в селі? А що правди з того, що про нього говориться? Божевільним охрестили з легкої попової руки, ледачим обзивають, та власне його ім'я... ніби й не було його зроду: камінний мірошник — було відомо від найстаршого до найменшого.

— Добридень, Терешку! Парубкуємо, значить.

— А таке, драстуйте. Парубкуємо, раз парубкувати. Ваше діло інше, ви вдруге парубкуєте... Що поробляємо?..

«Чи не хазяїн — що поробляємо...» — думав Остап, наближаючись до перелазу, де стояв юнак. І відповів, потрапляючи в хазяїнський тон:

— Так собі... Зітхаємо потроху. На грабарі б оце вивратись, треба заробити трохи, а то вже тіло собак дратує... Не чув там, ніхто не набирає піших?..

— Угу...— промимрив Терешко, розглядаючи крізь ворітницю Остапів двір.

Там, серед двору, перед порогом, з-під талого снігу вирирала купка дірчастого каміння.

— Чули ми, що ви щось робите з оцього каменю, та все не впевнимося.

— З ким це ви чули? Де?

— А молодь. Ми ж комсомольський осередок утворюємо.

— Комсомольський? — перепитав Остап, неначе побоюючись, що Терешко не стримається і продовжить оте образливе: «Камінний мірошник»...

— Еге ж. До нас інструктор уже приїздив. Про колективи, як і ви, дещо говорив, а ми нагадували й про фосфоритне добриво... Землі в нас, знаєте...

— Да-а... Цікаво було б і мені побувати у вас на тих зборах. Старуватий для комсомолу, але дещо пояснив би... Отож роблю. Доробився, що на вулицю хоч не виходь.— Остапові здалося, що оце й є та людина, якій можна хоч поскаржитись.— Камінним мірошником продражнили, у божевільні записали. Чи я собі тільки хотів добра? Отак

страждаємо всі. Поки голодували, доти й згоджувалися, а як виросло хоч щось, так... божевільний... Та ще й на гріх... у самого ні крихітки...

— Погано, як так... М-да,— міркував щось юнак.— Ви б зайшли коли-небудь до нас. Не цурайтеся, нічого, що не молодий. Доповідь би можна було поставити вашу...

— Доповідь? Що там доповідь, коли я, бач, тепер голодую... з голоду здихаю...

Терешко на хвилину відірвав очі від камінців, глянув на змарнілого Остапа. Здалося, що людина обвинувачує молодь.

— То зовсім погано. А ми, на жаль, бачите й не поцікавилися. Це вже скандал... Хто ж знає, що ви на харчав святого Антонія?.. Комнезам хоч сам бідний, але ж у критичну хвилину міг би підтримати...— і раптом запитав:

— Ви в комнезамі лічитеся?

— Ні, не лічусь.

— Ну, от тобі, а кажете — голодуєте. Коли б же ви в комнезамі, обрали б оце вас до комітету, може, і на голову. Працювати і не голодувати. А так справді пропасти можна самотньому. «Голодую»... Звісно, голодуєте...

І не закінчив фрази. Його знов приваблювали оті камінці, і коли очі відвернулися від Остапа, неначе й забув, про що хотів поговорити. Та й Остапові раптом здалося, що добра від цієї зустрічі з Терешком мало. Його пекуча потреба лишається і після зустрічі такою самою.

Юнак припав до ворітничі, мабуть, викинувши з голови Остапа та його турботи про день пасущий, замимрив собі під носа:

— Фосфорити, суперфосфати...

А коли збоку кашлянув Остап різким кашлем, ніби аж тріснуло щось у нього в грудях, Терешко струснувся з несподіванки, знов побачив поруч голодного, випрацьованого Остапа, виправдувався:

— Треба поговорити у нас. Я неодмінно питаю в комнезамі. Заходьте, Остапе Даниловичу, післязавтрього, здається, намічаються збори, побалакаємо... От тільки знаєте, воно... Суперфосфат. то він суперфосфат... та чи на наші землі він потрібен? Треба б в агрономів розпитатися. Самі ж знаєте, сіяли ви, здається, в балці на солончаку...

Балачці прийшов край. Остап потис юнакові руку і, простеживши, як той пішов від двору, відчув іще більшу самотність.

3. ПОДІЯ

Надвечір, стомлений, ледве живий, повертався Остап з комітету незаможних селян. Цілісінький битий день простовбичив у прокуреній хаті. Надивився, наслухався всього. Спробував був де з ким ще заговорити про свої плани суспільного обробітку землі, та, коли побачив, що рідкого це цікавило, замовк. Тут інше життя вирувало. З ранку до вечора товпилися люди і чомусь безугавно лаялися. Ну, хіба буде хтось слухати Остапові вигадки, такі мрійницькі, чудні, коли тут про землю на двір, а чи на душу спорять, в кутку ділять хліб, обділяють. Раптом ускочить хтось у хату, дверей не зачинить і замість «драстуйте» ще з порога, та так, щоб перекричати галас хатній:

— Підіть ви під три чорти! Нестеренкові так і на посів, і на галушки, а мені... Та що це... Хіба він член кращий чи дочку заміж видає?..

— Чого ви галасуєте? Ви ж на Одарку півтора пуда брали, грішми брали?

— Грішми? А він? Куди дерево, що на лазню, поділось, га? Корови вимінюють, на хазяйство стягаються... Грішми, чуєш... Я, може, на Одарку і зерна не взяв би, коли б не віддавав...

А в той самий час двері пеначе буря розчиняє, і двоє людей з клунками застрягають у них. Скільки люті зосереджено, скільки турбот відбито на мокрих, спітнілих обличчях, якої ваги надають вони обоє тому, хто перший ускочить і закричить:

— Що це, по закону так? По долівці розсиплю, сучий син буду, а не дам! У нього корова з телям...

— Зарізати мене хочете... Годі вже... та я...

Голова, комітетчики втручалися, мирили. Не було коли зосередитися на незвичайних пропозиціях Остапових. Остап пішов. З головою якимсь у присінках говорив про свої потреби. Голодує, бач, він, так чи не дали б, бува, хоч картоплі...

— Але ж ви не член комнезаму.

— Ну то запишіть... Я ж їсти хочу, як і оті комнезамці.

— Звісно... Щось дамо, звичайно. Збори ось будуть на тім тижні. Ви сьогодні заяву подайте з анкетою, і вас мусять збори прийняти... Годі запишемо на допомогу... порядок такий...

На воротах у себе Остап сплюнув. Що йому ті заяви, анкети, коли сьогодні, оце зараз, немає чого їсти. Що йому той порядок, коли він хитається від вітру, і в очах метелики в тумані.

— Ех, їсти б,— знову сплюнув, у двір не пішов.

Обняв каблучку на воротах і застиг. Які широкі обрії малювалися йому, коли він, повний сил, надії, повертався додому. Він знав своє село, розумів і лихо від малоземелля. Людям треба до чогось руки прикласти. На обробітку тих клаптиків самотужки нидітимуть і також голодуватимуть. Робочу силу поставити б на більше діло! Он каміння під горою, це щастя халайдаївчан! Треба тільки загребти це щастя власними руками, піднести Халайдаївку. Ці скелі його манили, вони обіцяли збагатити країну. І раптом — Остап умирає з голоду поруч із цим камінням-золотом. А як звук його шанувати! Він пропадає, терпить знущання...

«...Заходьте коли-небудь...» — диким дисонансом звучить ця фраза спокою, непоквапності, коли треба горіти, гнати, щоб не спізнитись.

«...Заходьте, коли матимете час...»

Чи зібратися і піти десь до міста, порадитися з розумними людьми? Адже там комуністи, статечні люди. Це ж вони йому про комуні говорили!..

Знесилений, напівсвідомо пішов вулицею. Йому здавалося, що він біля своїх воріт, що він усе ще стоїть і мріє, як зустрінеться, розкаже про свої плани... А ноги самі пішли, щоб рухатись. Тільки й лишилося рухатись або лягати вмирати.

Та не ляже він! О, ні! В ньому була ще сила, тремтіла вона ще в мріях — ще не все спробовано! Сили ще вистачало, щоб жити, щоб боротися, а може... щоб здавити чиясь сите горло, щоб і воно не могло їсти, голодувало б, як і він.

Ледве рухався попід тинами.

Раптом спинився. Усвідомив, що опинився біля попових воріт. Не подумавши, опинився, а, побачивши ворота з покрівлею, відразу запалав люттю до попа.

В голові п'яним вихором крутилися спогади, штовхали на нерозважливий акт.

— Зайду! — зірвалося з вуст, ніби з похмілля.— Зайду та попрошу в нього, в патлатого. Побачимо... По-ба-а-чимо, що він скаже! Чи не камінь подаси, ти,

голубе, «аще попросять» у тебе хліба. Святитель! У-у, побачимо.

Невідоме почуття обережності примушувало озиратись коло хвіртки. Пастухи скотину з паші гнали повз Остапа, позирали і всміхалися, минаючи його, обірваного, а на вигляд божевільного. День догоряв, спокійно згасаючи. Надходив вечір, а за ним прийде і самота ночі. Якись тривожні почуття будила згадка про ніч. Пальці в кулаки стискалися, а в голові дзвонили якісь дзвоники й дратували. Намагався зрозуміти, що ж це так опанувало його, зрозуміти та, може, повернути назад. Ще не пізно. А ноги рухались, і вже, коли в руках відчув залізо — клямку, таки вирішив зайти.

Двері незасунуті, в кухні лампа горіла. Катерина, попова наймичка, видно, тільки-но знадвору з дійницею ввійшла, підкручувала лампу з витертим склом.

— Дома батюшка?

Швидко озирнулася, пізнала. З бічних дверей вирнула оstarкувата, на диво нечепурна попадя. Своєю розчавленою поставою, яка переливалася через пояски, як перекисле тісто з діжі, вона більше скидалася на черкаську перекупку, що торгує курми та яйцями, аніж на дружину такого огрядного і непоганого молодого попа.

— Вам отця Левонтія? Додому? Він тепер не може, зайнятий...

— Ні, я маю з ним поговорити... У мене ні до кого кликати отця. Я тут у вас...— пояснив Остап матушці.

— Добре, зараз скажу. У нього люди, заждіть.

«Ніби це фельдшер чи коновал, що його з господарських потреб закликають додому»,— збігло на думку спокійне міркування.

А коли зачинилися за матушкою двері, Катерина розігнулася від підилки, прополіскуючи дійницю, промовила:

— Ще з дня сидять. Пилип та з хуторів якісь. Аж обридли. Три рази самовара наставляла.

В Катерининих словах звучала ота вічна зненависть попівських наймичок до своїх господарів. Вона проворніше гримотіла посудом, нервовіше рухалася за кожним словом. Остап ненароком звернув увагу на гнучке тіло цієї дівчини. Як на стовпі, висіло на ній старе міщанське плисове пальто з облізлими латками. А з-під нього, з-під розстебнутого, виривалася достигла молодість, неначе от-от вилупиться і розквітне ранньою квіткою. А коли Катерина

знов нахилилася над дійницею, а полотняна пазуха дразливо розхилилася, Остап примусив себе відвести очі на старий, засиджений мухами лубок-картину і вголос прочитав:

— «Битва под Ляояном».

— Що? — не розгинаючись, запитала.

Він був ще молодий, а так скрутило життя. Його тридцятилітній вік зник уже до старування, і те, що молодь, звертаючись до нього, звала дядьком, поклато свою печать на молодечу вдачу. Колективом та суперфосфатами забита голова не знала інших думок. А тут, коли ненароком глянув на дівку, в нього забурувала кров, захотілося жити.

За бороду свою лапнув рвучко, як п'яниця спросоння за кишеню. Неначе в тій зачучканій бороді, саме в ній, сидів лукавий дух, що лоскотав і збуджував його і заважав розпростерти його осміяні, а все ж завзяті крила...

— А-а-а, Остапе Даниловичу, здрастуйте! Не цураєтесь таки? От, спасибі, не сподівався...

— Драстуйте, панотче Левонтію. Даруйте мені, я, може, заважаю вашій праці. В мене до вас...

Отець Левондій розкрив, як для пригортання, долонясті круглі руки, безтурботно всміхаючись, взяв Остапа трохи нижче плечей і весь час, підкреслено звертаючись на «ви», перебив:

— Зробіть ласку. Що це ви... Я цілком щиро задоволений з ваших одвідин. Ви ж у нас... І ніколи не буваєте. Що ви, що ви? А до кого б же вам звертатись? Може, допомога якась потрібна?

— Атож.

Остап губився від несподіванки. Нервова напруженість, що привела його сюди й тримала на ногах, поволі спадала, відчував, як підгиналися в колінах ноги, закортіло сісти.

— Катюшо, внеси Остапові Даниловичу склянку чаю з молоком...

— Та спасибі... Чи слід турбуватися?.. Я тільки позичити хотів...

— Ну, що за розмови, така дрібниця... До кого ж вам?.. На жаль, грішми я обмежений, але чим багаті...

Ледве спромігся Остап перебити цей потік марудної влєсливості і такої несподіваної благодійності.

— Ні, ні, дякую. Мені б хліба... Я з тиждєнь не бачив у себе печеного хліба.

— Та чого ж раніш не сказали. Такий жаль. Голодус чоловік, а — ні слова. Та ще який чоловік! Я от зараз на хвилику,— і зник за дверима.

Ось цього тепер Остап і не чекав. Можна було сподіватись, що піп поспівчуває його гореві, навіть пообіцяє. Остап чекав, що він, як і в Пилипа, просто поглузує з нього і на двері вкаже. Отоді й почне Остап. Тоді він доскаже йому те, чого не встиг, а може, не зміг домовити у Пилипа. А тут раптом, як у доброго батька-матері, прийняли, теплим словом привітали і вмерти з голоду не дадуть. От тобі й попи!

Зробилося знов млосно, і треба було спертися на судник, щоб не впасти. Протирав спітнілий лоб, міркував. Доскіпувався — що б мало оце все означати? Чому й справді йому раніш було не звернутися до отця Левонтія? Чому ні разу в голову не прийшло, що, може, і попи, хоч іпоки, хоч на мить, стають людьми.

«Як то задзвонять дзвони по попові!» — сплигло, як ота надокучлива ідея, що врешті доводить до божевілля. Хотілося вже вірити попові, а так важко це зробити. Чи піп не може зжалобитися над стражданням? Думка так уперто, аж до болів, вишукує в цім якийсь хитрий «трюк», якусь провокацію, що раптом примусила попа бути милостивим і добрим. Піп уміє жебрачити і не в сезон, на те він піп, щоб тільки брати...

До кухні вийшла попада, і Остап, не помітивши її, піби відсахнувся, як зловлений. Попада, ні слова не сказавши, гляннула, що немає Катерини, зникла в ті самі двері.

— Та й одвезеш, Катерино, вправшись,— почувся поїв голос за другими дверима.

Услід йому засначало, шарпонулося вбік...

— Я й попоралася вже надворі!...— в дверях відповіла розчервоїла Катерина.

В руках вона несла склянку чаю з молоком та на тарілці добірну закуску. На плечах не було вже того староміщанського облізлого пальта. Замість гуглястих, як генеральські еполети, рукавів бризнула в очі, замайоріла мережка в рукавах.

«До гостей, значить, у вилинялім пальті виходити не годиться».

Товстий червоний пояс напружено стримував заховану дівочу енергію і розісланими китицями урочисто промовляв про добу молодості. Наймички вміють одягтися, коли

того вимагають господарі. Остапові здалося, що піп ще більше розчервонівся, а очі блищали, як у kota. Неначе Катеринина свіжість, як у дзеркалі або в чистому ставку відбилася, так заграли ласою свіжістю очі, обличчя.

— Перепрошую, в мене люди... Ви більш...— мабуть, хотів сказати: нічого не проситимете, але знов по-парубоцькому обкрутнувся, розвіявши гриву, на Катерину ско-са поглянув гордовито.— Пробачте...

— О, ні, спасибі, спасибі й на цім.

— Ну, не варто. Будь ласка, не забувайте тільки... Дівчина вам одвезе. Повсякчас заходьте. У нас найдуться з вами цікаві розмови...— і на прощання подав Остапові руку.

Це була хоч трохи й глевкувата, але мужня рука. Вона так стисла суху Остапову руку, що аж пальці позлипалися. Знай, мовляв, наших. Остап гостро відчув у цім тисканні якусь умисність, певність. Воно ніби говорило: «Знаємо, що діємо — на щось здастесь і ви нам».

Зогрітій чаєм, погодований, Остап їхав, сидячи поруч із Катериною. Вона в тому самому гуглястому пальті, розіпнута. Коли виїжджали з двору, вже зовсім поночіло. В чорних вікнах ще сірих у темряві хат загорялося світло. Тоді раптом хата зливалася з нічним мороком, тільки світло цяточкою горіло на її тлі. Проти світла вешталися тіні роздягнених людей. Остап мовчки стежив, як починала жити ніч у хатах. Його ж бо думки теперішні скидалися на ніч, де цяточками миготіли вогники, а темрява заволокала і давма давила на мозок. Усе змішалось. Прикутий язик не спромігся б вимовити слова, коли б не Катерина:

— Ви каміння мелете, Остапе Даниловичу?

— Мелю, а що? — не подумавши, відповів Остап, так несподівано одірваний від лагідного споглядання та філософського розгадування ночі.

— Так питаю. Говорять про вас усяко...

— А говорять. Хіба затулиш рота.

... Сміються на селі. Дехто дивується, що ви такий учений, а ото... І батюшка наші он з людьми...— та й примовкла.

— А батюшка що? Теж сміється, чи що?

— Е, ні. Вони хуторянам якимось казали таке, що й не зрозумієш: і розумна, мовляв, річ, і заважає...

Коняка раптом чогось скочила вбік, і Катерина тільки ікнула щось незрозуміле. З темряви на перелазі з'явилася сіра істота. Ступила на стовпчик з загороди й зникла, тільки коняку сполохала.

— Дев'ятчиха Уляна, побігла вже... потаскуха.

— До кого побігла? Хіба вона...

— Та таке витіває... Сама бачила, або й люди кажуть. Нашого батюшку в страм уводить, хвойда така...

— Он який він у вас... Так про що, пак, вони говорили?

Катерина щось до коня саме говорила і не вчула, мабуть, запитання. Було щось, очевидно, таке, що турбувало її, бо перегодом вона продовжила:

— Гріх один, хоч кидай найми. Ситий, як бугай, а попадає... Стидовище, та й тільки,— Уляну припрошує: «Хіба тобі, каже, що станеться...» Щоб не казився щодня. А Уляна, як муха на струпа.

— Гм, ото здорово! А тебе, тобто, й не чіпає?..

Це запитання якось мимоволі вирвалося в Остапа. Нова, невідчута досі сила штовхнула на це запитання.

— Де там не чіпає? Коли б яку, мабуть, не посолити, з'їв би. У кожному закуточкові боюся. Щипається, як парубок, щоб піддалася. Намучилася вже, не знаю, чи її витримаю, хоч кидай. Вночі засувайся та зашіпками... Ота попадає ще, паскудство одне, та й годі...

Згадав Остап характерне сичання за дверима, як уносила йому Катерина чай. Тепер зрозумів, що то піп щипається, «як парубок». А поруч з цим таки кортіло дізнатися, що говорили про нього оті хуторяни з попом. Запитати Катерину про це ще раз уже не смів, щоб не сполохати її набридлою цікавістю.

— Та й записалися ви в члени? — раптом запитала Катерина, вирівнявши коня.

— У які члени, хто це тобі казав?

— Я чула, як отець Левонтій говорили з Пилипом про це. Вони вже самі радилися посилати вам борошно, і це гаразд, що ви зайшли. Пилип обіцяв усе батюшці поповнити. Вони дізналися, що вам у комнезамі трохи обіцяли...

Заплутала ще більше Остапові думки. Відкіль така щирість у Пилипа, чого це їм болить так, що комнезам Остапові може допомогти? А Катерина, не помічаючи в темряві, як мінилося Остапове обличчя від її новини, говорила далі, аби не мовчки їхати..

— Батюшка кажуть, що коли комітетчики йому ще не дали, то мусимо дати ми. Не пропадати ж, мовляв, людині. «Він недурний»... це виходить ви, Остапе Даниловичу, недурний. Доки, каже, він не йшов до них, то, може, і лишився б тільки камінним мірошником.

— А тепер що?

— Не знаю. У комсомолі теж якісь там постанови роблять про молебні, щоб, значить, їх не наймати на врожай. Ну, батюшка з Пилипом хотіли вас просити... Або й з камінням отим: вони хочуть, щоб ви перестали та відмовилися від підбурювання селян до супряги та кинули б геть борсатися з отим борошном на добриво. Гріх воно ото людей так спокушати, чи що.

— Он як? — тільки й промовив Остап, коли кінь уперся в його ворота й став.

Закляклі каблучки не корилися знервованим Остаповим рукам. Він оце тільки вперше натрапив на такі нові запитання, шукав на них відповіді. Чому це попові потрібен такий захисник від комсомолу, як Остап? То, значить, не одному Остапові в селі таким осоружним здавався піп? Так і кортіло зараз же, серед ночі, ганяти по всьому селі, щоб знайти комсомол і поговорити з ним.

«Заходьте коли-небудь...» — згадав Терешкові слова. Тепер здалися вони такими звичайними. Тільки обережність та пошана до нього, до Остапа, ніби стримувала хлопця звеліти просто прийти до комсомолу того ж чи другого дня.

«Завтра ж розшукаю їх і поговорю».

Знесли мішок з борошном, одну добру, ще й не зовсім черству паляницю та шматок солоного сала, загорнутий у торішній капустяний листок. Беручи з воза оце все, Остап нітрішечки не пошкодував, що бере його від попа. Він певний став, що все оце справді тільки йому, голодному, і належить. Навіть зважив на руці шматок сала, ладний нагадати, що його обважено, недодано. О, він піде ще до нього, до патляня, він вимагатиме в нього, а не проситиме, як сьогодні він упадав.

— Тьху, проклятий!..

— Що? На кого то ви?..— щиро зацікавилася Катерина.

— Га? — схаменувся Остап і, зрозумівши запитання, відповів: — Та це я про своє. Тобі не боязко буде їхати самій?

— Чого б це? Скільки раз їжджу. А я візьму у вас ось хоч камінця, щоб не з голими руками.

— А то... може, і справді, Катре... провів би...— насмілився вже в воротях промовити. Йому кортіло сказати оте: Катре... і боявся, щоб не подумала чогось дівка, тому й сказав його ніби про себе.

Дівчина не відповіла. Може, не вчула. Мабуть, не вчула, бо колеса дзвінко заговорили із сталевими тарілками на осях. Остап довго ще слухав, як віддалялася луна цього дзенькоту, і доки не замовкло останнє їх тремтіння, все зривався наздогнати воза, сісти знов поруч із Катериною, промовити їй ще раз, але щоб почула:

— Катре!

Голова обважніла. Фосфорити тепер переплуталися в колючім рої думок. Тут і лайка в комнезамі, і комсомол сплелися в строкатій чехарді з молебнями, суперфосфатами та з Уляною Дев'ятчихою. Коли б удень поглянути на такого Остапа, здалося б, що він підкрадається до свого ворога, от-от загарбає його в свої сухі пазури, як кіт горбчика. То ось знов розгладжувалося його чоло, спинялися ноги, напружений слух ловив давно замовклі звуки. Катерина опанувала його стривожені думки й підкорила їх, як сонце підкоряє сизі ранкові тумани. Тремтячим бажанням гріла Остапове завмерле серце така боязка й така шипуча думка.

Село прокинулось, як від електричної іскри. Неначе кожен вчора ще знав і до чогось готувався. Звістка була раптова. Кожен, перебиваючи один одного, сповіщав сусідові, а сам не вірив. Тягло на вулицю, щоб дізнатися першому таку новину, щоб спізнілому сусідові її сповістити.

Халайдаївка, як у лихоманці, затряслася. Було всього на віку: пожежі, злочинства, покритки в ополонках, розкопані гробовища перед війною, а це вперше:

Попа вбито!..

— Чи правда ж то?.. Невже-таки попа?..

— Його, голуба. Своїми бачила.

— Моя матінко, як святий... З пики мазка патьоками...

— Біля воза в клуні... Матушку дванадцять раз одливали.

— Та ще хоч би сорочку... Об соху так, мої людочки, і розпанахав... Ляна та додільна...

— Боже мій, розбійник... І не чули хто?..

— Звісно, знайдуть. Оце приїхали з міліції.. Усе село, казали, переберуть.

— А таке. Знайдуть, як є...

Попів двір і вулиця, і майдан коло церкви заповнювалися людом. Починала вулиця густо роздратованим бджолиним роєм. Тріщали голови в напрузі знайти винного.

Панотця Левонтія вбито!

Пилип Зажеря встиг уже міліцію з району привезти власними кіньми. Сам блідий — певне, з ляку, а може, і тому, що не спав. Хазяйські голови вміють для господарства ніч у жертву принести, енергію свою віддати «на добро людське...»

Крізь юрбу мотоциклом проскочив слідчий. Ще тісніше зімкнувся люд до брами.

Аж ось невідомо хто подав звістку в патовп. Її перехоплювали на льоту, з жахом кидали в гурт. Ніхто не міг одразу збагнути цю звістку. Але, збагнувши, захлинаючись передавали іншим.

— Остап!..

— Камішний мірошник з наймичкою!..

— З Катериною пізно їхали...

— Отакі! Знюхалися... Попада застала в клуні.

— Остапів камінь... Камінем по скроні...

— Та в клуні? Під сохою? Як же це сталося? — зісподу прокрадалося підозріливе таке, боязке запитання. А злість, прихована за розверстки та за «розкулачки», тепер під'юджувала на Остапові зігнати серце. Подія ніби дала волю всім ворожим язикам, і вони розв'язалися, виливаючи отут, в юрбі, сплісневілі скарги. Бідніші одступалися від заможних чи то з поваги до такого лиха, чи щоб не слухати тих підозріль та докорів. А ті почували, що їхній день настав.

Попа вбито...

Пилип не розпрягав коней, клопотався, бігав. Незабаром двоє міліціонерів вискочили з клуні і прожогом скочили на воза. Пилип, стримуючи коней віжками, гукав на людей і пропихався на вулицю. На обличчях міліціонерів — поважна зосередженість. Люд плавом плив на вулицях, уперше бачив таких поважних міліціонерів і проймався почуттям громадської пошани до них. Вулиця вже знала, куди Пилип везе міліцію.

— По Остапа... — кожен уголос думав.

А разом із сонцем ударив перший дзвін по попові. Вкритий пилом, зачерствілий великодній дзвін стріпонувся, розіслав по селу свій прихований голос. Це не той щербатий, буденний дзвін, що хрипінням остогидлим виряджав померлих з голодування. Ні, його вилито тільки для урочистих подій. І той ливар, що голоса йому давав, неначе закликав його, щоб не лякав, а тішив він своїм двигінням...

— Диви! От дзвін! — захоплювалися діти.

— О-йо-йо-о!

— Якби бахнути, га?

Років із шість мовчав цей дзвін та пилом припадав. Тепер неначе прокинувся від загального лементу халайдаївчан і загомонів. От-от вирветься з тісного кола старої дерев'яної дзвіниці і враз не голосом своїм, а металом промчить вперед, щастя отій юрбі понесе. Машиною б крутитися шалено, а не в пилові кохатися вік.

— Бав-ав-ав-у!.. Ба-ав-ав!..

У міцному спізнілому сні Остап відчув, як від дзвону заколихалася ранкова тиша. Приверзся ранковий дзвін, неначе у прірві десь, а він картоплиною влучає попа. Що бав, то й картоплина. Потім перекинулося, що то й не піп, а Катерина. Стоять вони з нею над прозорим ставком, а піп сомом плаває й плямкає своїм здоровенним ротом. Від цього встає тяжка двигтюча луна. То знов піп зловив під горою в скелях його, насів своїм важким тілом і бив, як у дзвін, об його голову дірчастим каменем...

Прокинувся. Не розплющаючи очей, прислухався. Справді, дзвонив тяжкий великодній дзвін. Перебрав у голові все, що знав з календаря, і, не знайшовши свята, хотів заспокоїтися на тім, так солодко вернуло його на сон. Та ніби вчув у цю хвилину, що до хати ввійшли люди. Згадав ніч і сам собі промовив:

— З радощів та мрій і про засува забувся.

Звісив на лікоть. Голі дошки на полу заскрипіли. Напружував волю, щоб відігнати плетиво сну та зрозуміти, що, врешті, сталося. Мружив очі, придивлявся.

До полу підступав Пилип Зажеря. Промайнуло в голові, що це сон, і Остап сів край полу. Перед ним таки стояв Пилип. Почуття огиди вдарило Остапові в голову, коли згадав вчорашні Катеринині слова. Остап накинувся на Пилипа:

— За душею прийшов, крамарю поганий! — помітивши двох поважних міліціонерів, спинився, тільки додав: — Доберуся я й до тебе, шкуро!.. Насміхатись... Продавати...

— Схаменіться, Остапе! Вдягнені й спите...— показавши ввічливо на міліціонерів, пробурмотів: — Чоловіка арештувати приїхали, а він похваляється. У чобітках, чуєш, і на покій.

Міліціонер запропонував не гаячись іти, бо там жде слідчий, начміліції, люди. Як приголомшений, Остап ніяк не міг збагнути розумом, що ж справді сталося. Чого насміхається з нього оцей половинщик, міліції навів. А тут ще й дзвін. Надіваючи солдатського кашкета, що лишився в нього, як єдина згадка про пережите, він помітив на правіці якісь сліди, рвонув руку. Міліціонер вловив ту руку, а другий за другу.

— І помити не встиг,— огидно прошипів Пилип, не стримуючись тепер.

— Пізно, при каганці...— вже злякано виправдувався Остап, озираючись на стола, де стояв той каганчик і поруч лежала стара, вищерблена бритва. На міліціонерів так привітно подивився, мовляв — братці, куди, за віщо? Ще раз озирнувся на свою пустку, на паляницю й сало в листку, незачеплені ще. Йдучи поперед міліціонерів, запитав:

— То за що ж це? Я нічого не розумію.

— Та за попа ж!

У цю мить ударив дзвін.

— За по-па? За якого попа? — спинився в одвірках.

— А що там мудрувати, Остапе? Іч, як виголився... Слідчому скажеш, за що вбив...

Остап зблід. Очі раптом вирячилились. Пилип оступився назад. Побачивши акуратно поголеного Остапа, ще раз подумав: «Іч, як причепурився». А вголос:

— Держить його!

Остап слабів. За руки вивели його до воріт. На воза першого посадовили. Сусідські жінки та дітвора збиралися до двору й гомоніли. Жінки, побачивши Остапа без борода та вусів, зітхнули:

— Дивись, моя матінко. Чи не ховатись надумав?

— Та який молодий, як парубок!..

А дітвора на шнурок міліціонера дивилася та заздрила його руці, що так вільно гралася з револьвером.

— А то снуорок цирвоненький...

— Та ні-і. Он шнугочок, а то лівогва...

Остап не задовольнив цікавості жіноцтва. Їм кортіло почути бодай одне його слово. Про те, що це він наважився на попа,— жодних сумнівів не було, це й так ясно. Усе село встигло про це, разом з великоднім дзвоном, наговоритись.

Байдужісінько виряджали воза від двору. Чомусь, як рушив Пилип кіньми, то рушили всі за ним, а, ступнувши кілька кроків, спинилися, почали кивати головами і міркувати про дальшу Остапову долю. Тільки дівтора чередою гнала за возом, викидаючи свої кругленькі п'яти, або, наскочивши на торішнього колючого баранця під тином, стрибали на одній нозі.

Уже біля церкви, коли виразно почулося з гурту: «Вбивця мірошник! На попа поквапився...»,— Остапові прояснішало в голові, і він байдужніше зітхнув.

— Бав-ав-а-у! Ба-уав!

Яксь далека, незрозуміла радість підказала: «Так от як дзвонять дзвони по попові! Великоднім дзвоном...» Не зважав ні на лемент людський, ані на образи. Він і сам уже звук, що він камінний мірошник, і навіть гордощі якісь відчув, що це він у селі такий заколот про нове зняв, а не хтось інший.

4. СІРІЛО

До зелених свят тривало слідство.

Остапа та Катерину водили по камерах та судах. Намагалися дошукатися правди: хто й за віщо вбив попа. Речовий доказ — чорнуватий з дірками камінець — возили при справах. Камінь справді був з Остапової кучі — цього не заперечував Остап. Не крилася й Катерина, що каменя того вона взяла з Остапового двору і, лишивши на возі, забулася про нього. З Остапом вона справді того вечора їхала, розмовляла про його мірошникування. А щодо попа, то вона таки не знає, хто на нього зважився. Вона, приїхавши, до хати не заходила, а спала в інбарці, бо боялася...

— Кого боялася? — допитувалися в Катерини, та вона червоніла і не відповідала.

Так обоє не визнали себе за винних. Остапа справді ніп називав камінним мірошником, але усе село його так

прозиває. Щодо попаді, то вона не пам'ятає, коли саме вона застала його в себе на кухні, коли він намагався їх пограбувати. У ту мить він був так вдячно настроєний, що не до грабунків йому було.

— А до вбивства?

— Не знаю, чи здібний би я справді вбити попа. Але цього вбив не я. Я собі пізно ліг спати, нічого не знав, доки мене не розбудили.

— А кров на руці?

— Далєбі, що я голився пощербленою бритвою і вшкрябнувся.

— Чого це вам раптом припало зняти бороду, вуса?..

Остап спалахував, очі запалювалися і гостро відповідав:

— О, то вже моя справа. Бородою своєю я сам порядкую...

Неначе змовилися обоє — що не допит, то те саме...

Тільки одного разу на суді, коли суддя запитав, чи не хоче хтось із присутніх дати підсудним запитання, у залі звівся один остаркуватий, але безвусий, і почав:

— А скажіть, підсудний, що вас змушувало завдати клопоту селу з тими колективами та каміння молоти?

— По-перше, це дбання про добробут людський, а по-друге, звичка...

— Не розумію.

Остап озирнувся на запитувача. Він здавався ніби робітником, хоч одягнений був чистіше. Серйозний вигляд говорив, що той цікавився цією справою неабияк. Суддя вкинув і собі:

— Підсудний! Точніше поясніть громадяниніві свою відповідь...

— Я багато наслухався, що Ленін говорив про розвиток сільського господарства, а в полоні мені довелось працювати на фосфатнім заводі. Може, я мрійник, але здавалося, що коли б підняти мир, зламати застарілі форми користування землею та ще й дати їй мінеральні добрива, то легше людям жилося б. А в нас уся гора майже з самого фосфоритного каменю складається. Намовляв селян єднатися, усупільнювати земельні наділи і тартак влаштувати та суперфосфат робити, удобрювати усупільнені лани...

— А де це саме? — перебив запитувач.

— У селі Халайдаївці...

Запитань більше не було. Остаркуватий чоловік щось записав собі в манесеньку книжечку, а на ході судової справи це аж ніскілечки не відбилося...

А в той час у селі своє слідство, свої суди провадилися. Село вже й на похороні свого попа починало гомоніти іншим гомоном про подію. На цвинтарі молодиці додивилися, що Дев'ятчиха в затінку нишком сльози втирала, сторопіло озиралась і мовчала. Молодиці в своїй простоті душевній ладні зажаліти Уляну, але цікавість жіноча, вона й крізь землю бачить. І Улянин сум хто як розумів: знає люд, що того вечора вона вечеряла з людьми в попа; випили на цьому вечорі не до міри.

Знають і про те, що Уляна таки трохи посварилася з попадею того вечора і додому городами, як відьма, прибігла перед світом. На Катерину вдова незгірш за господиню накричала.

— Не смій мені батюшку манити! Зеленкувата...

Усе знають капосні молодиці для себе. А суддям усі свідки говорили одне таке просте:

— Не знаю, нічого не знаю...

А собі, щоб було про що в великі дні теревенити, викопували такі подробиці. Про Остапа, про Катерину позабувалося скоро після того, як їх забрали. А от удова, чому вона на похороні сльозу пустила? Чому тільки вона безсоромно віхала пеленою та очіпок завжди новіший, ніж у них, носить?

І раптом, уже на третій день зелених свят, нова подія в Халайдаївці. До сільради — не знати де взялися — підкотили два автомобілі. Понаїздило якихось людей з портфелями. Халайдаївчани саме обідали після церкви. Хто з ближчих вискочив до воріт. Дітвора — з ложками в капусті та з шматками хліба.

— Слідувателі! Одкопуватимуть! Суд... — росли догадки.

Терешка-комсомольця взяли в сільраді, посадовили в авто і десь поза церквою зникли.

Хто кинувся до сільради, а хто й сам уже догадки свої оформлював:

— Остапове дворище описуватимуть...

Остапова хата стояла з позабиваними знадвору вікнами й дверима. Старими дошками сусідський парубок

позабивав, а Катеринин батько наглядав за двором. Нещастя доччині наблизило цього незаможника до Остапа, і він стеріг його камінці, як щось своє. Три купки цього каменю серед двору рясно поросли зеленою, дорідною лободою.

Терешко показав на двір. Остаркуватий, безвусий чоловік зайшов перший. За ним, з портфелями, в окулярах, інші, немов сердиті. На кашкетах злиняли значки часом догори висіли в декого. Розрили, розкидали по двору каміння, найкращих собі в автомобілі понабирали. Одбили дошки і в хату всі зайшли, а говорять, як на похороні, ні словечка не вловить найцікавіше вухо. Хіба що очима. У ворочечки, у кишенькові хусточки поназгортали порошок з луток. Паляницю зацвілу з полиці дістали, а на столі зацікавилися пощербленою бритвою. На клаптиках припалого пилом папірця присохле шумовиння з мила, волосся з бороди та іржаві цяточки крові.

— А й справді він голився цієї почі і, здається, порізався...

— Дуже можливо, що й невинно страждає. Коли б у свій час аналіз крові звірили на руках...— між іншим перекидалися фразами ці люди.

— А фосфорити безсумнівні і якості незвичайної... Він, безперечно, знався на них. Ніяк не розумію цього вбивства,— говорив той, що в пенсне, в найкращому одягові, обережно переступаючи високого сінешнього порога.

— Еге, на жаль, слідство тільки на отім злощаснім камінці побудоване, та хіба ще на неприхованій антипатії Залізного до попів. На дзвоніві тому він помішався. Жодних доказів,— лагідно відповів високий з остаркуватим обличчям.

Терешко м'явся весь час і якось вирвалося в нього:

— Та воно...

Умовкли. Нащурили вуха.

Недомовлена фраза ніби застрягла в горлі, а всі спинилися й чекають. Машини вуркотіли за ворітьми, підганяючи. Терешко озирнувся. Своїх ні душі. Його душила оця пляма на Халайдаївці і кортіло її за всяку ціну зняти. Але як? Усе чужі, далекі люди. З камінням господарюють, як у себе вдома, незгірше за самого Остапа. Черстві обличчя, чекаючи, закам'яніли. Мовчанка ставала вже неприємною.

— Ви щось хотіли, товаришу, пояснити,— перетнув мовчанку сухорлявий, остаркуватий.

Терешко відчув, що це був допит.

— Власне, я не те, щоб пояснювати. Тут... У нас, знаєте, на селі звичайно... Особливо оці жінки... Усього наговорять оце, як зберуться...

— То чого ж ви, комсомольці, замовчуєте? Ви ж повинні перед вести,— з докором запитав той же приїжджий.

— Коли б же це не балачки оті, не брехні. А то ж баби...

Сідали в автомобіль. Терешка, як магнітом, притягав той високий, що вже мостився і все також дивився на юнака.

— Але ж цікаво, що то за балачки? Може, їх припинити слід? Як бачимо, ваш мірошник, чи як ви його прозиваєте, людина недурна, затівав корисну справу... Може, ці балачки ваші...— і не доказав.

Цигарку вибив, покрутив у пальцях, але не запалив. Терешко поставив ногу на підніжок, ще раз озирнувся й ледве голос відтяг:

— Уляна тут є, вдова Дев'ятчиха... Коханка попова... На вечорі тоді пиячила в попа, з попадею сварилася. Перед світанком, як відьма, городами... Тепер — ні з двору, людей цурається. Можливо, що з горя... І наймичку попову того вечора корила... Люди, звісно, всього наклепають...

Не озирався і не бачив, як на цигарничці щось записав той, що в пенсне.

Всі запалили цигарки. Жоден мускул в очих людей не показав ні задоволення, ані байдужості до того, що сказав Терешко. Аж прикро робилося. Хотілося ще раз переказати, голосніше,— може статися, що не вчули. А вони вмостилися в машини, димом заволокли свої обличчя і тільки спитали дорогу під гору в чагарники, де Остап здобув оці фосфорити.

Машини заревли, піском запорошили Терешка.

Та змінилося в Халайдаївці з цього. Раптом перестав дзвонити дзвін. Він востаннє пролунав на дев'ятий день після похорону. Попи, що ховали отця Левонтія, роз'їхалися, і сторожа неволити не стало кому. А селянам хіба до цього тепер? Згадаєш тут про дзвін, коли від щоденних новин голова обертом пішла.

Перші тижні після вбивства селяни, як приголомшені, перешіптувалися. А потім в комсомолі пішли доповіді

якісь, постанови про Остапа, далі комісії оці на автомобілях, шатра поставили під горою, де Остап з казанком висиджував,— усе це відвертало від події з попом. Але ж попа на селі не стало. Послали були старостиного сина до архієрея. Повинен же десь бути архієрей: у Полтаві чи в Переяславі, чи в Києві. Тодось, хоч і молодий, але парубок по-селянському недурний був і до церкви щонеділі ходив, ставники парубоцькі не пропускав запалювати в урочисті дні — ну, і послали.

Узяв Тодось 200 карбованців церковних грошей та посвідку з печаткою «Якіма-Аннівської» церкви, припечатаною від свічки, і поїхав. Навіть благословення від благочинного не забувся. Треба було підшукати попа. Маркутно здавалося без нього попервах.

А то звикли потроху. Минали дні, проходили й тижні, як спогади мовчазні, а за ними й місяці. Немає ні попа, не чути й Тодося. Переказав хтось, що Тодось у Донбасі грабарює. Купив тобто на церковні гроші коняку та й заробляє собі по-господарському. Це знов збудоражило людей. Міркували, жартували, дивувалися. Невже ж хазяїські розрахунки для Тодося більше важили, аніж піп на селі!

— Не може статися! — заперечував церковний староста, Тодосів батько.— Не може цього бути. Тодось учений. Такого не вчинить. Я повертаю вам ці гроші в церкву, нехай їм...

— Заспокойтеся, Йосипе Кириловичу. То ж, може, кенесе * балачки тільки пускає, ману? Заждемо...

— Не хочу я страму. Балачки... Добрі балачки, коли другий місяць... Я повертаю вам ці гроші. Заспокойся, чуєш. Сам знаю, що треба тепер супокоїться. Геть звільняйте мене від старостування. Годі! Не час тепер. І без цього роботи по зав'язку. Нехай уже молоді попрацюють. Я вже шість років настаростувався,— розпалювався дедалі дужче церковний староста.

— Е-е-е, якраз молодших! Нароблять,— зауважив хтось безнадійно.

А задні розходилися з церкви. Та так на тім і кінчилося. Нового старости не обрали, а Йосип Кирилович уважав, що вже зняв свої повноваження. Ніхто й не згадував більше про це. Замість Тодося з попом, автомобілі врядигоди в селі показувалися, а під горою щодня якісь нові

* КНС — комітет незаможних селян.

люди найдждали. Шатрів стало двоє, землянка з'явилася, прапор на острівці замайорів червоний.

А селу робота: хто та чого приїздив? Навіщо Остапову порохню брали в хаті, камінці? Чого під гору, як на покло-ни, їздять, а то вже й шатра, прапори... Тріщали голови від цього.

А то ранком якось міліціонер з'явився в Халайдаївці та ще й городський якийсь. Розпитували, де живе Дев'ят-чиха Уляна, і поїхали обое з села. Знов балачки, здогад-ки. А нові люди з-під гори, з шатер отих, до села чи хліба, чи молока глечик купити заходять. На зборах шонеділі, а то й серед тижня бувають і все говорять про фосфорити. Згадалися халайдаївчанам ті далекі тепер уже дні, коли отак Остап виходив, як оці, і все про ті фосфорити, про добрива говорив, говорив. Фосфоритами заповнялися ба-лачки та думки, навіть сни.

Молитву богобоязливий селянин тепер не прочитає, щоб не лізло, не вертілося на язиці оце коструbate й таке цікаве тепер слово. Вопо входило в щоденний вжиток. Дітвора гралася у «шоварити» й камінці неодмінно з ча-гарників приносила. Парубки дівчат «фосфориточками» звали, і це подобалося.

Приїжджі під гору людей на роботу примовляли. Гро-ші з'явилися в парубоцтва, цигарки фабричні чи не в кожного.

Почали з села гуртки людей під гору ходити, з-під гори до сільради. На вулицях ніхто в купки не збирався — кудись поспішав кожен. У синіх сорочках люди нові запо-лопили Халайдаївку. Чудні якісь — за молоко не торгу-ються, цигарки з рота не викидають. Комусь у голову спало привезти кінематограф у Халайдаївку. На майдані, коло млинів, шатро велике нап'яв і п'ятаків не обкидаєть-ся: так лізе люд. А тут іще оці фосфорити, фосфорити, фосфорити...

І пішло, як пошесть, гарячкове життя, кудись намага-лися встигнути, когось випередити. Завтрашній день щось болюче цікаве обіцяє. Лягали спати пізніше, як завжди, і непомірно рано схоплювався кожний. Ще звечора не пе-реставали тягтися новини, і кортіло їх не прогавити.

Думкою одно заволоділо, нове й таке грандіозне:

— Будують фосфатний завод!

Старіші, поважніші люди поміж себе бідкалися по-первах. При дітях ніби соромилися й згадати, а самим

таки кортіло в спогадах знайти щось краще. Та зрадлива думка і в них на автомобілях, на колективі та тракторах спинялася. І їм важко було обминути шатро-кінематограф, щоб хоч у щілинку не заглянути та не переказати навперебивки.

— Там таке творять... І, господи, що й виробляють... Просто, як глянеш... Та скажи ти й навидумовують...

Жалю чи докорів не було. Було якесь спантеличене здивування, та хіба що заздрощі прокинуться напівсвідомі.

Під гору плавом пішли, хто міг працювати. Гора тепер стала центром, де творилося сьогоднішнє й кувалося завтрашнє життя. Навіть сторож біля церкви, старий Оверко, щодня вдосвіта тинявся поміж робітниками під горою.

— Сторожувати б тут на людях, — міркував старий, — прислужитися б заводові, коли він, приміром, щодня, як і в городі, щось вироблятиме... От би, га? А то майталачиш отими дзвонарськими вірьовками, як свиня порожнім мішком... Тьху! І за що, сказав би?

Пристигли жнива. Вони забрали з хат останню душу. На заводській будівлі нікому не кортіло кидати заробітку, а від жнив — чи хочеш, чи не хочеш — не відмовишся. Жнива були, як у гарячці. Навіть почамі не переставали лунати маптачки, як перегукування на глухій дорозі. І ранками на нивах виростали копці, а на заводі рвалися бурки, клекотала праця.

В неділю з-під гори валками пішли робітники до халайдаївської сільради. Селяни, хто як міг, перехопив обід — і теж на збори. Кортіло кожному, як на циган, подивитися, послухати, що скажуть. Старий робітник, вусатий, але без борода, щось довго говорив і наприкінці таке запропонував:

— Ми дамо свій трактор, а ви сслом купуйте молотарку. Бо, справді, як же ви з хлібом будете? На будівлі у вас заробітки, та й хліба ж не будеш кидати, а ціпом потеліпайся... Держава вам дасть кредит. Тільки дайте протокол, а ми вам у районі через кредитове товариство проведемо. Тоді поставимо молотарку отак за городами в толоці, і підвозь: у два щоти, заіграшки помолотимо. Чого це, справді, ми так відстаємо... Та це тільки початок, половина діла. Треба вам гуртуватися, землю усупільнювати, хазяйство машинізувати...

Селянам і подобалося, та не йняли віри, знов те ж саме, що казав Остап! Щоправда, робітники ще й трактор свій пропонують. Гаврило Минович щось у протокол записав і, заклавши перо за вухо, запитав, чи згодні. Це й зроду так було. Гаврило Минович заздалегідь, не питаючись, писав у протокол всіх «неграмотних», що більшість уже й вимерла, розписувався за них «по їх лічній прозьбе» і тоді гукав, чи згодні. За своє життя він «послужив» народу за всяких влад і начальства. Свою справу гаразд знає. Писар з нього незамінний, і чоловіча, як мовиться, прекрасний. Тільки, як говорить, то так на чоловіка наступає, неначе роздавити його хоче, та все шукає, щоб у вічі йому вскочити. Добрячий писар.

— Згодні! — непевно прокричали передніші. Задні ще декілька раз перепитували в сусід, про що саме питався згоди Гаврило Минович. І коли розходилися, то деякі ще й виправдувалися:

— Гаразд, що я не говорив: згода...

А коли за півтора тижня на толоці загуркотили трактор і червона «генріхланцівська» молотарка стала проти села, роззявивши пащеку,— повірили.

Життя старе в муках боротьби здавало свої позиції. Новісінька молотарка така була реальна і так привабно манила, що старовина від цього тільки ятрилася спогадами. Нове манило, як незакінчена казка. Трактором глушилися старі звички...

За чергу молотити машиною сперечалися гарячіше, аніж колись за обміжки. Машина жерла снопи, і з ними, ніби в прірву, безповоротно гинула стовічна залежність від порепаних рук. Улас подавав у барабан, а збоку здавалося, що він пореається з одвічним ворогом. З-під рук хапав снопи, що дівчата порозв'язували, і обіруч, як недолу злу, шпурляв у молотарку. Пілюкою сліпило йому очі, а дівчата з обох боків невпинно клали розв'язані снопи. І весело, і любо молодому здоровому дівчаті розв'язувати свою працю, пишатися спритністю власних рук та оцієї машини.

Так і не дзвонили більше дзвони. На себе глянути не ставало часу. А може, і бовкнув якийсь раз старий Оверко на сороковуста з навички, та чи хто чув?

Життя творило іншу урочисту музику, від неї п'яніла голова...

5. КАМІННИЙ МІРОШНИК

Як поїхала Уляна з міліціонером до міста, то незабаром поїхав і Пилип. Не сам, звичайно, а теж з міліціонером.

І тільки тоді, коли Уляна та Пилип назад у Халайдаївку не повернулися, село заговорило. Підгірні робітники газети читали й сміялися. Селянам уже робилося з цього весело і зрозуміло:

— Та вона, проклята молодиця, так день і ніч... Я як возив батюшці сіно з руги,— прямо сором їй-богу... Таки переживав, вийшовши з клуні, доки вони там жирували. Панотець Левонтій так і казав: «Ти, каже, Лигорій, спочинь там на дворі трохи...» А в неї очі, як у ялівки весною,— доповнював картину Ониськів Грицько.

А в газеті писалося, як розповідала Уляна про той вечір. Усе розповіла. Читати було брудно.

Панотець Левонтій на підпитку тоді з Пилипом посварилися за Уляну. У клуню з Уляною пішов сам батюшка напочатку, а потім і Пилипа потягло туди, чи так умовилися вони за чаркою? Уляна не заперечувала такої угоди, їй бо воно все одно, а попові то й не по собі зробилося, коли таки пішов Пилип. Товсту матушку хтось із хуторян у світлиці забавляв, і п'яна попова натура не витримала. Через п'яних, як через трупи на бойовищі, переступав і таки помандрував у клуню...

Уляна тільки й знає, що чоловіки, справді, посварилися біля воза. Та коли взялися за грудки, а обоє ж ситі та дужі,— то вона втекла з клуні і поза городами додому. Що далі, не знає. На ранок почула дзвін і зрозуміла...

Пилип довго й не сперечався. Чи в нього не людська душа? А як роздивився він на попа, то кнур кнуром, і святощі оті, то тільки про людське око. Коли вже на те йшлося, то він, Пилип, теж потерпів у тій сварці: «Ось, дивіться, судді»,— розстебнув гаплички на синій чумарці, пазуху розхристав і на грудях свіжий шрам показав. То піп каменем у груди його вдарив.

«...Однєв я того камінця в покійних батюшки, прикро стало. За таке стерво, звиняйте, в груди чоловіка. Ще й проказав-таки їм: «Не смій, гемоне чубатий, у груди, кажу, чоловіка...» і ненароком стукнув тим же Остаповим камінцем з воза... Мені здавалося, що то я об соху в темряві, аж батюшка й зів'яли...»

— Отакі-о праведники,— висловлював хтось із гурту чи не загальну думку. І дивно, що тільки оцю новину ніхто по селу не розносив. Прочитали, сплюнули, і забулося.

А Остап із Катериною, виправдані на суді, не повернулися відразу ж до Халайдаївки. Коли б не ця подія, то чи зійшлися б вони отак, як оце нещастя їх звело? Ще в камерах почали скучати, а коли вийшли, подивилися одне одному в очі, Катерина озирнулася на людей.

— Ну, Остапе, тепер ви вже...

— А ти, Катерино?

— Та я... може, і в село не пішла б.

— То давай не підемо! Га?

Ще раз подивилася на нього. Зрозуміла, що широко каже.

— Я вже й не знаю... А куди ж тоді? Ну, ви то знайдете...

— Разом! Коли б ти, Катерино... Або, щоб я...— погладив свою бороду.

Катерина зрозуміла його, засміявшись, пішла. Остап пішов поруч. Нічого більше не сказав...

Два роки не чути їх було. І вчився, і працював Остап. З вечірньої школи приходив, і годинами просиджували вони з Катериною, вчилися. Про Халайдаївку ніби вже й забули. Може, забули і про фосфорити?

А раз у свято, читаючи газету, Катерина (бач, і читати вже навчилася) прочитала слово «Халайдаївка», Остап голився за столом, а по долівці лазило пузатеньке хлоп'я, бурмочучи щось своє.

— Дивись, про нашу Халайду газета пише...

Намилений до гоління, Остап перебіг очима дрібненькі газетні рядочки:

«Закінчується будівля Халайдаївського фосфатного заводу. Будівельники до свята десятиріччя Жовтня готуються урочисто здавати до ладу завод. З нагоди відкриття заводу, комнезам та колгосп «Жовтнева перемога» подали спільну заяву до старости Петровського, щоб дозволив хрести зняти з церкви і до Жовтневих свят клуб відкрити...»

Навіть зрозуміти важко йому стає. Так раптом про все заговорила газета! Зовсім про все: гора, фосфатний завод, колгосп, клуб... Які діла творяться!

Завод побудовано під скелями, де Остап з п'ятьма картоплинами висиджував у той голодний, страшний рік. Чи годиться ж, та чи й можна йому, Остапові, втриматися тепер тут, у місті, коли там давно ждана його мрія вже лоскоче зір людський будівлями, машинами, пасами!..

Лагодився говорити ще раз про це з дирекцією. Ледве переcheкав вихідний день. А другого дня Остапа покликано до осередку, а потім і в завком. Виявляється — не забули його колишню заяву. Говорилося про якесь висування по праці, розпитувалися про настрої. Остап спробував нагадати про свої давні турботні мрії, а йому лише дали подорожню до окружкому партії, мовляв — там порадишся...

Де вже то в окружкомі він буде говорити про свої мрії! За ці роки він уже звик не тільки вірити, але і користися партією!..

* * *

В заяві комітету незаможних селян та первістка в Халайдаївці — молодого колгоспу — писалося:

«...бо не можемо ми, не маємо де культурно змичку з робітниками провадити. У них, щоправда, біля заводу є свій новий клуб, збудували разом із заводом. А у нас... стоїть оце одоробло серед села в столітніх кленах та в липах, горобців та гав плодить.

Просимо, щоб дозволили пам офіційно і по-господарському хрести з неї зняти та клуб у тому приміщенні відкрити. Маємо охочий люд до драмгуртка, до музики, бібліотеку перенесемо з писаревої хати. Соціалістичне будівництво вітати хочемо...»

Певне, вже не старий писар Гаврило Минович писав цю історичну хартію! Може, задні на зборах не все й чули, про що писав сільський секретар комсомолу, та вже повірили, що той пише те що слід, і голосували всі разом. На десятім році Жовтневої революції було б соромно не голосувати за такі пропозиції! Стояти, як пень, на таких зборах і соромно, і злочинно. Хто наважиться сказати, що на день десятого Жовтня можна втримуватися, не голосувати? Та той і на збори вже не ходить, у кого досі не знімається рука голосувати за радянські справи. Тепер таких у Халайдаївці і селянами не звать — просто: «куркулі»...

— Пишіть там, щоб усе в такту! — гукав якийсь грамотій із задніх лав.— Та про соціалізм не забувайте, це вам не до земського пишеться, а до самого Петровського. Про завод теж нагадайте: раді ми, пишіть, дякуємо... Про все щоб...

— Згода! Згода! — захоплено вигукували в залі.

* * *

В ті дні шляхом з міста повертався Остап. Підвода з станції, збіжжя в корзині та в клунку. Катерина з немовлям на підводі. Остап на взгір'я скочив з воза, неначе і не він: щоки поповнішали, рухи, як у парубка, чистий одяг. Тільки очі, як і тоді, світилися ще з більшим завзяттям...

— О, диви! Камінний мірошник наш повернувся. Остапе Даниловичу, драстуйте. Отак тебе, брат...

— А тут млина вже споруджено! Мірошника підшукують, а ви... І дитятко, ди...

— Остапе Даниловичу! Підсівали вже ми... всі мірошникуємо потроху, спробували. Це діло... агрономія! Росте, брат!..

Так зустріли колгоспники того самого Остапа, якого кілька років тому так брутально довелося випроводжати в супроводі міліції.

Находив той святковий день. Суха приморозкувата осінь якось теж напружувалася, чекаючи. Обсипалося листя золотаве, неначе переряджалися дерева до свят. Не вмирання то було, бо й смерть пожовклого листя — то тільки підкреслювання невпинного процесу життя. І шуми вітрів у верхівіттях, і хмари швидкі, але ж сонце таки проривається крізь них, щоб бавитися в сірих цементових стінах корпусів. Листя з переліску стелило до них золотаві килими під ноги своїм господарям...

У ті ж саме дні вся країна готувалася до свята. Десь далеко, може, за тисячі кілометрів, дріботіла друкарська машина. Урочистий голос диктував останні постанови, розпорядження. Там, за тисячі кілометрів, теж раділи цим першим халайдаївським перемогам великої перебудови! Сухі, випрацьовані пальці вистукували гідну відповідь на щире клопотання халайдаївських селян. Перші заводи на десятиріччя Жовтня уже обумовлювали саме таку відповідь:

«Задовольнити бажання селян. Замість Халайдаївки назвати село — Жовтнівці. Артїлі, що з підсіву саморобного фосфатного добрива, при правильній агротехніці, вперше в практиці господарювання зібрала три тонни озимої пшениці з десятини, видати нагороду — трактора, а членам активних бригад по сто карбованців грїшми премії...»

Голос, урочисто впевнений, закінчував друкарці:

«У день відкриття заводу, згідно з рекомендаціями окружкому... а також і за згодою селян Жовтнівців на директора призначити висуванця... «Камінного мірошника» — Остапа Даниловича Залізного...»

1927 р.

КІЛЬЦЕ ПОРЯТКУ

I

Місіонер хотів зробити Абу-Разема релігійною людиною. Було дано потрібну для цього літературу з неодмінним додатком — іконою, розп'яттям. Абу-Разема кликано на спасенні розмови в новому, недавно збудованому костьолі в столиці Альвадори.

Не допомогло. Після двох одвідин костьолю Абу-Разем перестав пускати до себе в кімнату попа-місіонера.

— Набридають...

Абу-Разем натуру мав непосидячу. Місіонери ніби роздражнили його своїми привертаннями до «культурної» віри. Закортіло тоді розібратися в своїй вірі, якої вчили колись батьки, яку так і забув він, осиротівши в дитинстві.

В столиці Альвадори не один Абу-Разем. Стільки їх кидали зубожілі свої луги і йшли на заробітки до великого міста. У місті тім доводилося і звички свої, альвадорця-степовика, ламати і пізнати зовсім інші життєві норми, навчитися розуміти, хто ти і в якій країні живеш.

Альвадора — прекрасна, вічнозелена країна на земній кулі. Абу-Разем любить свою батьківщину, як рай земний, і все чекає, що в цій країні таки настане царство радості життя. А яка радість, коли оці місіонери... Ну, не місіонери, так військо, повстання, неначе на землі тільки й клопоту, що оці повстання та військовоє їх придушення. Чоловік на те й родиться в Альвадорі, щоб коли не повставати, то йти з військом придушувати повстанців. А де ж

ті стимули, щоб існувати на світі, коли ні повставати, ні йти проти повстання Абу-Разем не хоче?

Таку філософію свого буття виклав Абу-Разем новому товаришеві, що недавно оце став працювати теж на канатній фабриці, де Абу-Разем працює вже шостий рік.

— Тобі, здається, смішно від моїх думок. Я ще не знаю, як і звати тебе, а чомусь вважаю, що ці думки по тобі. Я вже й молитись пробував у місіонерів, бо наша брамінська віра некультурна. Я никаю після роботи і думаю про це все, а від думок тільки злість напосідає. Якийсь мішок, а не життя. Прилучаємося, щоб не зав'язали нас, і в цьому ніби весь сенс життя...

— А чого б же ти хотів?

— Жити!

— Жити — сказати дуже легко. А ти розумієш його, оте життя?

І знову Абу-Раземові доводилося довго й уперто думати, що ж таке життя? До нового свого товариша придивлятися почав, ловити його на прохідній, щоб таки відповісти на його запитання.

А коли оголошено Абу-Раземові, що він мусить піти до війська, — життя саме уперто намагалося датися йому до розуміння. Тоді він прийшов до тої думки, що треба в товариша дізнатися, про що він його запитав.

Товариша того звали на фабриці Доллом. І інколи до цього прізвища додавалося ще й «рукатий Долл». Він з'явився на фабриці непомітно й намагався себе тримати надто приховано від оточення, особливо від начальства. З Абу-Раземом зіхловився обережно і, говорячи, кожне слово перевіряв перед тим, як сказати його товаришеві.

— Життя — не казка в материних устах. Жити — значить боротися за право ступати по землі, як її владика, дихати повітрям, їсти, спати, не чекаючи на це дозволу чи заборони.

Ой, мудро... Ламав, ламав голову Абу-Разем і вирішив, що Долл сміється з нього, з його неписьменності, і перестав набридати із своєю філософією.

Та Долл тепер сам почав нав'язуватися з розмовами.

— От ти йдеш у військо. Що ти там робитимеш? Ти будеш боротися проти повстанців? Ти підеш стріляти таких, як і ти, не знаючи, за віщо стріляєш?

— Я цього не зроблю, — подумавши, відповів Абу-Разем.

Канатна фабрика чужоземного концерну містилася за містом, понад річкою. Кожного разу, зарані йдучи на фабрику, Абу-Разем прямував до річки й з берега милувався високою баштою Сулеймана, там, на битому шляху. Після розмов з довгоруким Доллом помічав, що йому стають цікаві звичайні речі, а військо чомусь спротивилося. Сяде на березі, камінці обточені перегортає й дивується, чому раніше він не звертав уваги на військо. На вулицях альвадорської столиці скільки їх зустрічав і в формі колонізаційних, імперських армій, і в своїй, національній, і в голову не приходило ненавидіти їх.

Тепер це почуття опановувало ним.

II

Долл попервах працював на відвантаженні тюків конопель та манільської рогожі. Ніби грався з тими тюками, припасовуючи свої надто здовжені руки. Без жодного зауваження перекидав тюки і тільки спостерігав товаришів, вивчав їх, а часом і допомагав, ніби заробляючи в них довіру.

Абу-Разем подобався Доллові своєю ширістю й нечіпаністю. І думалося, коли стежив за тим вслетом:

«Молитися почав. Почнеш тут... За кожного чоловіка треба битися. Такі Абу-Раземи стають або наші, або... моляться. Середини не буває. В країні, де папує чужоземний капітал спільно з її буржуазією,— є тільки незадоволені або п'ятолизи. І не Абу-Раземова буде провина, коли йому таки доведеться йти з багнетом проти повстанців на прикордонні».

Коли Долл читав не тільки свої національні газети, Абу-Раземові робилося противно. Імперські газети на фабриці робітники також бойкотують, як і в місті. Особливо їх почали бойкотувати після отих повстань. І Абу-Раземові хотілося просто вилятися, коли він бачив у руках Долла імперську газету «Час».

— Що вас вабить у тій чужій газеті? — майже злісно запитав одного разу він у Долла.— Адже наша місцева далеко зрозуміліша, і... своя вона. Ми всі... Хоч би з чемності солідаризувався з людьми.

Довгорукий Долл не зразу відповів. Взагалі він не балакучий був на фабриці, ніби таку присягу дав

комусь не говорити з людьми. Відвів Абу-Разема з очей, озирнувся перед тим, як відповісти вперше по щирості:

— Хто сказав, що в нас з тобою в Альвадорі є своя газета? Дурниці говориш. Треба читати все... Треба вивчати ворогову думку. А вона, ця думка, і в альвадорських газетах є, тільки більш прихована. Я читаю «Час», щоб і те приховане розуміти. Он у ній сповіщено, що повстанці на прикордонні борються під гаслом:

«Хай живе Народна Демократична Республіка Альвадора!»

Цього разу він сказав більше, аніж за всі часи свого перебування на фабриці. Та, сказавши це, треба було ще більше говорити. Стало потрібним щоденне, щохвилинне пояснювання. До Долла почали придивлятися робітники, носити йому газету для пояснення, оберігати його від ока наглядачів.

Абу-Разем і Долл зустрілися одного разу в трамваї й на заводській зупинці разом вийшли з вагона, разом поспішали на зміну. До фабрики було з півкілометра від вагонної зупинки. Загін імперської кінноти перетяв їм шлях, і довелося його перечікувати.

— Може, в тих газетах більше пишуть, куди це їх? — запитав Абу-Разем, киваючи на вершників. Раніш його не цікавили ці щоденні марші імперських і своїх військ на прикордоння.

Долл усміхнувся, ніби його запитали про звичайну, щоденну дрібницю.

— Червоних повстанців у горах застукали...

— А чого ж ти всміхаєшся? — Абу-Раземові здалося, що Долл кепкує з нього.

Аж за прохідною, коли розходилися кожен на свою роботу, Долл відповів:

— Мені згадалося, що й ти цією вулицею промаршируєш у тому ж напрямку.

III

Абу-Раземові оголосили вже і день явки до війська. Самотній він. Тільки дівчина одна з шовкомотальної фабрики (віце-короля Альвадори), може, прийде його врядити в цю дорогу. Вирішив поговорити з Доллом і для

цього закликав його після роботи до чайного столика, де сам щодня і снідав, і вечеряв після зміни з фабрики.

— Так я вже збираюся до армії...

— Добровільно? — неначе він не знає, що Абу-Разема покликано.

Розмова не клеїлася напочатку. Долл розумів, що товаришеві треба розваги, треба поради. Та не вмів він розважати.

— Да-а. Тепер їм військо ой як потрібне. Червоні повстанці раз за разом тріпають їх так, що одним набором не задовольниться влада.

— А ти був у війську? — запитав Абу-Разем.

Спочатку тільки похитав головою, а потім пояснив:

— Багато честі для цієї армії. Військо в нашій країні зараз потрібне виключно для того, щоб утримувати владу капіталістів, владу наших фабрикантів над працівним альвадорцем... Ні, я до війська не здатний.

— Чому? Адже ти альвадорець, як і я? Мене ж кличуть... Ти, мабуть, відбув уже?

— Я... комуніст, більшовик. Іти до армії, коли червоні повстання? Я ж штрафний на фабриці, хіба ви не бачите? Але вам... Я раджу йти. Іди, Абу-Разем... Там треба теж говорити, як говорю я на фабриці. Нам треба розходитися, як ропа, розлізтися по шпаровинні, щоб потім зійтися переможцями за оте гасло, що в повстанців, на прикордонні...

Так розійшлися вони після трьох місяців товаришування.

IV

Це було восени. Абу-Разем пішов до війська і, може, забувати почав про химерні розмови з Доллом. Напочатку таки спробував одному-двом розповісти про свої думки, про повстанців на прикордонні, та йому тоді ж розповіли про башту Сулеймана та про карі в ній...

Аж ось прийшла весна. Червоні повстанці знов примусили владу нашорошитися. У війську пішли чутки про запеклі бої, про можливий похід великих військових одиниць на прикордоння. За переказування цих чуток солдатів каралося найсуворішими дисциплінарними покараннями.

І раптом, 4 березня не вийшли місцеві газети. Жодна назва, крім імперського «Часу». За «Час» ухопилося

офіцерство, і Абу-Разем мимоволі згадав свого фабричного друга Долла та його знання мови «Часу» і пожалів, що сам не вивчив цієї мови.

А під обід у полку прочитали наказ про виступ полку. Наказ короткий, як і всякий військовий наказ. Та Абу-Разем з нього все потрібне йому зрозумів.

Спочатку Абу-Разема не зрозумів лейтенант, потім здивувався. Але коли Абу-Разем категорично заявив, що він відмовляється зняти зброю на братів, які повстали проти свого поневолення,— тоді лейтенант, зберігаючи інтонацію начальника, запитав:

— Бунт?

— Як хочете, вважайте, а я не підую...

Його заарештовано не одного. Виступати проти червоних повстанців відмовився не він один. Та, як зачинщика-верховода, його тільки одного віддано до польового надзвичайного суду.

А полк розформовано й розіслано в усі частини Альвадори. Найближчих Абу-Раземових товаришів, хоч і не помічених у цій «бунті», надіслали в охорону до башти Сулеймана.

У

Людність Альвадори переживала одну з найтрагічніших сторінок своєї історії. Більше двох років селяни Альвадори, як у казані, киплять у хвилях протиурядових повстань. Невистачало снаги терпіти подвійне знущання: з боку своїх князів і магнатів і з боку неофіційної, але міцної імперської влади. Доведені цим до жебрацтва, селяни вибирали між смертю та повстанням і повставали. Їх активно підтримали безробітні, на повстання відгукнулися страйками.

А що робити їм, знедоленим, у країні природно квітучій і багатій? Колись розвинене в країні тваринництво поволі завмирало, луги ж селянські та пасовиська порожніли, та й вони, природно, переходили до рук промисловців.

Або здихати, або...

Столиця Альвадори була недалеко від кордону другої, такої ж поневоленої, як Альвадора, країни. І ось на цій кордоні запалало повстання, зчинилися запеклі бої без

мудрої стратегії, але з упертим намаганням нищити одні одних. Там не йшлося про завоювання території. Ніхто її ні у кого не має наміру відбивати. Там ішлося про історично безповоротне:

— Хто кого?

Четвертого березня повстанці раптом зникли. Ніби їх проковтнуло ненажерливе гірське провалля. Ще вчора в долині близько гірських неприступних бескеть ішов завзятий бій. Повстанці із своїх вигідних позицій буквально нищили урядові й імперські війська. З башти Сулеймана до пізньої ночі сам віце-король спостерігав гори й околиці навколо столиці. Повстанці ж могли прорватися й спуститися з гір на долину, увійти в столицю.

На допомогу каральним військам кинуті нові й чималі військові підкріплення. І раптом повстанців не стало...

На заводах дивовижно акуратна явка робітників, на вулицях збільшилося безробітних жебраків.

А куди ж поділися червоні повстанці? Їх два дні старанно шукали в горах. Кожну діброву обнюхали, кожну скелю перевірили, вони були порожні і мовчазні. Ні в горах, ні в долинах, ні в лісах. Країна зробилася спокійнішою, аніж вона була коли-небудь за тисячі років свого існування.

Надзвичайно дивовижний своїм характером страйк знервованої країни. Влада божеволіла від люті. Такої контратаки вона не чекала й розгублено хапалася, щоб не втратити ініціативи. Бо ж навіть карних злочинців не стало, щоб було на кому бодай зло зганяти.

Та на те й вовки, щоб чабани не дрімали... Коли існує в Альвадорі влада, та ще й подвійна, «злочинці» знайдуться. У тюрми за ці дні вкидали комуністів, що за ними так довго і вперто стежила поліція. Їх хапали поспішно й мстилися за зникнення повстанців.

Так починалася ще одна кривава сторінка хроніки двадцятого сторіччя.

VI

Рукатого Долла заарештовано надвечір того ж 4 березня. Цей день знаменний для Альвадори ще й тим, що саме ввечері столиця дістала від своїх імперських хазяїв дорогого подарунка. Вони дбайливо стежать за ладом та

міццю Альвадори і надіслали електричне крісло для культурного карання державних злочинців. Цією подією захопилася офіційна Альвадора. Крісло перевезли до башти Сулеймана й цим знов привернули до неї суспільну увагу. Башта Сулеймана не сходила з вуст кожного альвадорця, вона-бо заслужила такої високої честі від імперської влади.

Знаменна башта Сулеймана.

Стоїть вона на перехресті восьми доріг з усього Сходу. Від неї простягся через ліс у гори отой єдиний шлях до Мекки. Башта була орієнтиром для будови мечетей у всьому мусульманському Сході, до неї ж, а не до сонця, лицем ставали молитись правовірні.

Тисячоліття історії загадкою причаїлися в цій башті.

Присіла в землю, легендами вквітчана, як диким виноградом оброщена, хатка біля башти нагадувала собою гніздо застарілих, скорочених за ветхість, духів пекла. Ще цар Соломон будував цю башту, вкладаючи в неї весь зодчеський хист і міць епохи. Кращим фінікійським майстрам замовив будувати цю башту на шляху з Єгипту. З височини башти мусив сам виглядати свою пову наречену, дочку багатого єгипетського царя. Доки росла наречена, фінікійські майстри чотири роки будували башту з тесаного білого мармуру, щоб сонячне світло ввібрала в себе і в темні ночі ним освітлювала б далекий шлях нареченої. Тому башта здійматися мусила «до самого неба», щоб уся путь нареченої, з її численними караванами та челяддю, були в Соломона, як на долоні.

Тірський цар Хірам не пошкодував Соломонові найкращого білого мармуру на башту, якого й на саркофаг не завжди діставали для наймогутніших фараонів. Прекрасно поліруючись, він справді горів, як мільйони дзеркал, відбиваючи проміння сонця. Особливо ж вечором. Приховане за горами сонце ще довго слало по мрамурові свій умираючий сніп проміння, і башта горіла, як вогненний маяк, показуючи шлях на Схід.

Віки міняли звичаї... Башта Сулеймана завжди горіла привороженим сонячним світлом. Тільки хатка біля неї перестала бути мечеттю, башта ж з мінарета переробилася на загадкову башту легенд і жаків. Будинок заростав диким виноградом та плющем, а всередині — зеленим мохом. Қолись молилися правовірні в цім будиночку, а тепер у ньому «богу душу віддають» державні злочинці.

Мох та дикий виноград робили з цього будинку пристановище незліченних плазунів та... духів. Про таємничі й зловісні легенди нагадували буквально кожна щілина, кожний карниз, кожний зацвілий мохом камінь.

Всередині будиночка було колись порожньо. Глибоченна, каменем вимурована яма під стіною,— тепер це тільки мішок з бархатистого моху, темний і страшний. Легенди переконують, що в цю яму ще Олександром Македонським було вкинуто першого царевбивцю. Намісник Бактрії, Бесса, убив перського царя Дарія, а за те Олександр закатавав Бессу й ледве живого вкинув у цю глибоку яму. І довго лунав з ями його стогін, відганяючи молящих від мечеті. Так і стала тоді мечеть будинком прокляття.

В крайньому кутку будинку врізалися в мох залізані ковані двері. Вони вели через підземний хід на башту. Сто тридцять шість крутих сходинок в тісному дуплі башти виводили на площадку її відкритої верхівки. А з неї, справді, відкривався безмежний, мапильний простір.

Після Бесси до башти було замкнено другого державного злочинця. Його засуджено на смерть, і судді винайшли найгостріший засіб карання. З околиць лісів та гір назбирали в муровану яму найлютіших гадюк. На дні ями утворилася неймовірно страшна й гидотна потвора, що тільки шелестом луски та зміїним сичанням доводила до божевілля.

Але... засудженого не стало в башті. Щоправда, ковані двері були не замкнені, та сторожі запевняють, що всі три дні вони он як пильнували коло цих дверей. Злочинець зник. І мусив один сторож під присягою признатись, що він бачив, як засуджений виліз на верхівку башти і, в глупу північ, розправив руки, як крила, і полетів...

Легенда ця так і лишилася провідною для тисяч засуджених протягом віків. Їх кидали до тієї мурованої ями з гадюками, а із зростом культури — зростала технічна озброєність людства, змінювалися засоби кари. Яму замінили сокирою, сокиру — вішалницею, потім кулею з найновішого карабіна, і, нарешті, влада встановила над ямою подарунок цивілізованої країни — електричне крісло.

На стінах, по зеленому моху, гадюками звивалися товсті електричні жили. Блискучі, нікельовані частини крісла вкривалися найкращими оксамитами з королівських

фабрик. Крісло стояло, як гордий пам'ятник, що вінчав панування імперської влади в колоніальних країнах.

За будинком кари збудовано нові будівлі для сторожів, механіків та коменданта, а поруч з ними і високовольтну електростанцію.

Історія башти довга й заплутана. Легенди переходили в традиції й ставали непорушним законом. За прикладом того засудженого, що полетів від гадючої кари, у всі тисячоліття засуджені не чекали, доки їх скарають. Виробились дивовижні звичаї на башті. Засудженого впихали за ковані залізні двері, і, маючи в темряві тільки один хід — на башту, він вилазив наверх. Хоч хвилина волі...

Сторожі обачно запитують, чи знає він легенду про башту. Вгорі, на волі, родиться упертість: умерти, так краще власною смертю, аніж бути скараним. Може, коли й були такі фанатики, що вірили в можливість полетіти і врятуватися від кари. Та вдосвіта сторожа не дивувалася, що засудженого в башті не було. Його знівечений труп вони напевне знаходили ранком коло башти, на каміні. За тисячоліття це стало законом і для засуджених, і для суддів. Вимощений круг башти мармур з білого зробився червоний, напоєний кров'ю.

Така була страшна традиція. Засуджений, якого живим знаходили вдосвіта в башті, дивував усю країну. Про це захопливо писали газети, шушукалися в казармах, на вулицях. У башті таке явище ламало життєві норми, а для засудженого було неймовірною ганьбою.

VII

І в хроніці ХХ сторіччя історія Альвадори повторювалася. Державних злочинців «високої марки» неодмінно «карають баштою», як звучить найсуворіший параграф судового кодексу Альвадори.

Наших героїв теж чекає ця жахлива доля. Поки що їх тільки заарештовано, і ведеться нудне й безконечно довге слідство. Їх хапали в усіх містах і селах Альвадори. Найменш підозрілих після допиту або випускали зовсім, або, на всякий випадок, розстрілювали десь за містом. Зате проводирів, комуністів, яких уже кілька літ тримала влада на пильнім оці, тільки їх у найсуворіших обстави-

нах надсилалося до столиці Альвадори, до верховного державного суду.

Долл по праву займав серед заарештованих перше місце. Тим, що він тубілець-комуніст, він посилював свою «провинність», і влада особливо суворо ставилася до його охорони та слідства. З першого дня арешту його посаджено в одиночку, і протягом восьми місяців до суду він сидів, не знаючи, що поруч з ним, у таких же одиночках, сидять його товариші, може, і добре йому знайомі. Ще до арешту він знав, що його новий знайомий, робітник з канатної фабрики — Абу-Разем, не захотів йти із зброєю в руках проти червоних повстанців. Скільки не розпитувався в своїх сторожів, як не домагався зістукатися з сусідами по камерах-одиночках, нічого не пощастило взнати.

За кілька день після арешту до Долла зайшов піп-місіонер. Побачивши попа, Долл відчув, як рушиться під ним камішня підлога тюрми, як тьмяно, чорно стало йому в очах. Адже кому в Альвадорі не відомо, що заздалегідь приречених на смерть «тубільців» віддано на відкуп місіонерському товариству християнських понів. Вони мають до самого суду підготовляти душу колишнього браміна чи мусульманина перейти життєвий рубікон і потрапити в «царство боже» вірним християнином, католиком. Влада з цього мала ще й ту користь, що такий християнин перед самим судом починає каятись у «гріхах» і виказувати своїх однодумців.

Долл прекрасно це знав. Значить, смерть? Виходить, ще кілька місяців слідства, і йому лишається єдине — це розважатися з оцим місіонером душеспасенними розмовами, щоб «спокійніше» прийняти смерть.

Так, це прийшов до нього представник смерті.

— Рабе божий! Так прекрасно, що ти знаєш культурну мову цивілізованої країни. Ми зможемо поговорити...

— Нема про що говорити, отче святий.

Долла опанувала невиразна якась рішучість. Йому зрозуміло, що смерть уже для нього забезпечена — він умре. Так чому ж у ці дні, доки ще живий, він не може протестувати, заперечувати, знущатися з цього хитрого попа? Умирати, так не смирним телям на різниці...

— Забирайся, отче, звідси і не псуй мені настрою, — додав Долл після паузи, ледве стримуючи лютю.

Та «отець» не здавався так просто. Хіба в його практиці з першим так починається? Всі вони фанатики своєї релігії чи переконань, і довести їм їх помилку доводиться терпінням і упертістю.

— Гордия й безвір'я говорять твоїми вустами, рабе божий.

Чого йому треба від приреченого? Невже, як садист, він хоче мати насолоду повтішатися муками смертника за ці кілька місяців до офіціального оголошення, що Долл таки вмере.

— Що ви від мене хочете? Так, я знаю добре і вашу мову. Але переконайтеся хоч цим фактом, що ви з мене нічого не візьмете. Давайте говорити по совісті: я вже вмеру, то для чого вам морочити голову і собі, й мені. Адже вам відомо, що комуністи — войовничі безвірники, а я ж — комуніст. Треба сподіватися, що ви хочете полегшити мої страждання, — я вітаю такі ваші наміри. Але перехрещувати мене в іншу віру, коли я вже ніякої не маю, абсолютно зайві сподівання.

— Наш орден хоче одного: бути друзями страждущих, у темницях заточених.

— Друзями? — перебив Долл, щось вирішивши.

— Так, смиренними друзями.

— Гаразд. То я вас прошу, не чіпляйтеся до мене із своїми релігіями, бо полаємося. Шукайте собі інших пацієнтів, а мене лишіть. Хоч я... власне, не маю жодних намірів з людьми заїдатися. Коли ви щира, так би мовити, людина... і зможете розділити, пом'якшити моє становище... Прошу вас як... «друга».

Місіонер оживився. Відчуваючи іронію в тоні розмови, він з практики знав, що коли людина дається на розмову, з нею можна діло мати. Він увесь увага, він справді друг і навіть іронії не хоче помічати. Тільки чого ж, чого хоче ця скорботна заблудша душа?

— Приносьте мені читати книжки, хоч і вашою мовою. Тільки... — не релігійні. Жодного релігійного слова.

VIII

Ранком другого дня прийшов місіонер з хитрими думками. Поруч туберкулаза він тримав під рукою ще якусь товсту книжку.

«Біблія,— подумав Долл і подивився на попа довгим, презирливим поглядом.— Друга знайшов, коли він піп...»

— Друже мій, смиренний брате. Ну, як ця ніч, після нашої розмови?

— Однаково.— Долл показав пальцем попові на товсту книжку і, ледве стримуючи ненависть, попередив: — Майте на увазі, що тією біблією я можу й голову розбити... у всякім разі — свою. Але читати я її не буду. Місіонер усміхнувся.

— Я приніс тобі книгу, як обіцяв, але не біблію. Я добре пам'ятаю нашу умову — жодного релігійного слова. Хіба є така на світі книга, крім, може, цієї? Адже ж і ваші соціалістичні книжки мають ці слова, бодай засуджуючи їх... Наше братство може запропонувати тобі тільки цю.

Домініканець витяг з-під руки й подав Доллові важку, в шкіряних палітурках, книгу найновішого лозаннського видання.

— «Вищий математичний аналіз»,— голосно прочитав Долл заголовок книжки, і ще більше презирство відбилосся в нього на лиці.

— Я ж не професор з Калькутти. Це по-дружньому так починаєте зпущатися? — і, ледве стримуючи гнів, повернув ту книжку попові. Місіонер загався, брати чи не брати назад книжку.

— Співчуваю, рабе божий, але тільки цю або...— він брався рукою за другу книжку в себе під пахвою,— або...

— О, ні. Тільки не біблію... Давайте.— Долл вирвав у домініканця «Аналіз», кинув його на свої нари і так подивився приязно на попа, що той в ту ж мить пірнув у двері, павігь не зробивши Доллові хоч повітряного благословення, як звичайно. Але він був радий, він свого досяг. Так і було вирішено. Дати цьому заклятому безвірникові саме вищу математику, щоб, зневірившись у такому читанні, він таки взявся за біблію.

І дні за днями поринали в упертій боротьбі цих двох «друзів». Як годинниковий маятник, щодня, в точну годину, з'являвся домініканець і протягом довгих восьми місяців переконувався, що Долл не зневірюється в математиці, не повертає її, а, як зголоднілий їжу, ковтає ті складні й справді абсолютно безрелігійні знання.

За кілька день перед судом Долл зустрів свого місіонера-«друга» привітною посмішкою. Стіни камери було списано цвяхом з нар, наскільки міг сягати людський зріст. Найскладніші математичні формули вкривали ті стіни, неначе віки тримали в цій камері збожеволілих Коші, Лагранжа, Фредгольма, Ейлера...

— Ну, дякую, отче... Придумано справді геніально. Та я радий, що попи промазали. Ви гадали, що я таки заміню математику на біблію. Ну, признайтеся, праведний отче, чекали?

— У тебе, нещасний, зараз настроїв не перед добром.

— Настрій?.. Я тільки шкодую, що слідство вже закінчено. Я міг би напам'ять переказати найскладніші теореми, я зрозумів логіку формул, я дисциплінував мозок. Ах, як жаль...

— Чого? — похопився місіонер, не гублячи останньої надії.

-- Ці знання прийшли трохи запізно.

ІХ

Тільки п'ять комуністів приведено на суд. Долл упізнав своїх товаришів, і стало боляче. Вони потрапили сюди за непримиренну боротьбу з колоніальним режимом, за те, що допомагали Доллові міцно вкорінювати в робітничі й селянські голови соціально-визвольні комуністичні ідеї. Ці краші сили краю приречені на смерть.

Влада вміло вибрала. Що зробила вона з рештою заарештованих — невідомо, але цих п'ятьох вона вирішила показати ще й на суді, познущатися їм, заробивши на цьому політичний капітал, ганебно скарлати в башті Сулеймана.

На суді багато говорилося відомих обвинувачень комунізму, брехливих вигадок, але там же було мимоволі сказано, що комуністичний рух погрожує повалити капіталістичний лад. Цей лад остільки ненависний трудящим Альвадори, що свідчення суду відіграло агітаційну роль. Комуністи — за повалення влади іноземних і вітчизняних гнобителів трудящего люду!

Судді підкреслено брутально поводитися з цими «злочинцями», як з тубільцями, бидлом, півлюдьми, бо судом невидимо керував сам віце-король Альвадори.

І оцих п'ятьох провідирів комунізму в Альвадорі засудили на смерть, на «кару баштою».

Закон традиції башти Сулеймана грізною марою вхорив у силу.

Засуджених відправлено того ж вечора за столицю, на перехрестя восьми доріг, і посаджено за ковані залізні двері, в будинкові башти Сулеймана. Тисячосвічкові електричні бра сліпили світлом очі. Розкриті оксамитові покривала урочисто відтіняли королівський блиск нікельованих поручнів, керм та контактів, конденсуючи в них всю міць і зненависть хазяїв до цих засуджених. Вони гордо проходили, мружачи очі від сліпучої електрики, вони не відверталися перелякано від цього культурного страховища, подарованого країні. А Долл навіть спинився з цікавості до цього практичного прояву найскладніших математичних формул електричної енергії, так завчених ним за вісім місяців.

За залізними дверима морок і відчай. Чули, як офіцер імперської армії за щось нагримав на солдатів і сам заперав засуви й віддалявся з ключами, як ляскали вмикачі, гасячи сліпучу електрику в будинкові.

Скільки не бійся головою в ці кам'яні стіни, в ці ковані двері,— волі собі не здобудеш. Вони навіть не дзвенять, а тільки гупають, і цей глухий звук губиться тут, у камінному мішку, як у домовині. А тисячолітня історія цього підземелля свердлить мозок тут, у темряві, з болючою настирливістю. Голови цих п'ятох напружувалися, щоб забути страхіття історії, але ж... досидівши тут, під дверима, до ранку, вони мусили переконатися в жахній дійсності.

— Ні, на крісло не сядемо. Краще власна смерть з башти, об камінь... аніж ця ганьба.

І, захлинаючись підземним повітрям, вони полізли по крутих східцях угору, збиваючи в темряві коліна, руки... Вже перед останніми східцями, коли серця ладні були вискочити з грудей, або стиснутим повітрям вибухнути груди, засуджені почули стогін. Щось вовгузилося нагорі й стогло.

Останнім зусиллям дістався Долл верхівки башти.

Який прекрасний світ!

Ну, що може дорівнятися до тієї жаги жити, якою охоплюється істота тут, «під самим небом», над усією квітучо-прекрасною Альвадорою? Десь з-за гір, із-за лісів має зійти сповнений нічної величі місяць. Уже зажеврилося небо, одколалося від ламаних і загадкових контурів

гір. І блякли навкруги зірки. Прохолоджене вечірне повітря поллялося в легені, запалило кров, і вона з неймовірною силою забуяла — жити!

О, це неперейдена ще ніким кара. Тепер зрозуміло, чому віки не пам'ятають, щоб з верхівки башти забирали засудженого на кару. Тільки той, що лишився там, біля залізних дверей, беспорядно б'ючи в їх мертві ребра, тільки він потрапляв до рук катів. А той, хто добирався на останню приступку башти, хто ковтнув перший подих цього благословенного повітря, того знаходили на ранок під баштою...

Така невмолима логіка тисячолітньої традиції.

Ледве вміщалися на тісному колі верхівки башти. Під ногами лежала й стогнала напівмертва людина, друга, вимучена, сиділа поруч.

— Він так мовив допомогти йому викинутися з башти, щоб не сідати в те крісло, — стримуючи голос, промовив той, що сидів.

Долл упізнав голос. Тільки мить одну шукав у себе в пам'яті хазяїна того голосу й знайшов.

— Абу-Разем?

— Так... Це я. А...

І схопився на ноги...

Але це ще додало нових мук до його страждань. Тут, перед самими дверима смерті, здибатися з людьми, яких знаєш, яким вірував і слугував їх науці аж до цієї башти. Яка це мука, яка це мука! Він одинак, але ж мав свої плани життя, у нього була й любов. Вона єдина виряджала його до війська, вона ж відвідала його, смертника, в тюрмі. У нього не стає сили, він так хоче жити й вимагає неможливого:

— Ну, врятуйте ж! А-ах, прокляття! Невже немає порятунку, Долл??! Я ж не тільки вірив тобі, — я певний, що комуністи, як і їхні ідеї, невмирущі. А сам мушу вмерти? Не може цього бути, Долл! Чи не ти, чи не комуністи вчили нас про солідарність робочого класу? Я сам навчав того своїх однополчан. І де ж вони, де порятунок? О, прокляття...

Абу-Разем скреготів зубами, от-от заплаче, розпалений жагою життя. А яким чудовим здається життя з цієї площадки прощання з самим собою...

Уже світання просилося в ночі. Місяць стояв над самою верхівкою башти, як шуліка, заглядаючи в її підземелля, в її жахну історію.

В будинкові кари знов засвітилася сліпуча електрика. Крісло запалало своїми нікельованими поручнями, і два механіки в чорних костюмах були готові проробити свою смертоносну роботу, коли б засуджені сиділи за кованими залізними дверима. В цей ранок буде багато роботи.

Адже ж ще не було випадку, щоб на ніч засаджували за двері більше двох-трьох засуджених. Цю ніч їх аж семеро за тими дверима.

Офіцер всю ніч тривожився. Звечора хотів завбачливо познімати з варті колишніх Абу-Раземових однополчан. І не знімав, боячись слави боягуза. Солдати чітко рапортували йому, повертаючись з вартування. Придивлявся до механіків коло крісла — адже всі ці люди жили якийсь час тут разом з однополчанами Абу-Разема, вони мають можливість заходити до башти в лішню хвилину... Навіть здалося, що їй шепталися в що ніч вони більше, аніж звичайно, йдучи в зміну на варту...

Офіцер сам відкрив двері й пропустив двох солдатів, щоб узяти першого на кару. Цим солдатам не первина. Отак заходять вони за скрипливі двері, присвічують у коридорі підземелля й не знаходять засуджених, лізуть по сто тридцяти східцях угору, щоб переконатися, що на останній зверху нікого нема.

Нема, і це не дивувало. Так споконвіків було, так і зараз. Подивляться, зітхнуть свіжим ранковим повітрям зверху, спустяться до офіцера й урочисто сповістять його, що засуджених нема.

Перше здивування солдатів. Карний злочинець, якого звечора вкинуто сюди побитим до півсмерті, міг, може, і видертися нагору, але викинутися за борт — у нього сили нестало б.

— Ну, допомогли ті, друзі народу... — з'ехидничав офіцер.

Не кваплячись, знов замикали ковані двері. Механіки накривали оксамитовими чохлами крісло й гасили електрику. Адже кожен раз так буває: засудженого в башті нема, значить, робити їм нічого. Засуджені самі подбали про свою смерть.

А біля башти лежав тільки один труп — карного злочинця. Цілісінький, не зім'ятий, ніби його обережненько тут поклала жаліслива рука.

Недіставало шести трупів на камені...

Офіцер псом ускочив у башту. Він не довіряє солдатам, сам здерся нагору, в очах почорніло від напруги. Сонце ось-ось вирветься з-за гір, обкутає своїм полум'ям блискучий мармур башти. Засуджених нема.

Знов униз, як збожеволілий, збігає офіцер.

Засуджених не стало, ніби повітрям свіжим зійшли під сонце. Тільки мертвий карний лежав нерухомо, обережно покладений жалісливою рукою поруч башти.

XI

Історія не пам'ятає другого подібного випадку. Був один злочинець, що полетів з башти. Але ж то було в часи чудес. Нехай тоді ще могли люди літати.

Подія ця збудоражила обидві влади. Особливо занепокоївся віце-король. Він зовсім не припускав нічого чудесного. З рапорту вартового ад'ютанта він зрозумів, що втекли найнебезпечніші для держави «злочинці» — п'ятеро провідників комуністів. З ними втік і «тубілець» солдат Абу-Разем, що збунтував полк, що перший зламав непопущність військових законів.

Та чи слід сушити голову над тим, як утекли засуджені на смерть?

— Хто комендант башти?

— Капітан гвардії його величності, сер Уеддінг.

— А команда охорони?

— Команда? Команда... є й тубільці з розформованого полку.

— Бунтівники, загітовані Абу-Раземом?

Ну, а далі ж усе ясно, як на долоні: ще віце-король не вимовив останнього слова, як десятьох солдатів-тубільців, недавно надісланих комендантові серу Уеддінгові, було наказано заарештувати. Того мало, що не всі вони в цю ніч були в караульній зміні, що ключі від залізних дверей переходять за традицією в самого коменданта тощо. Все це тільки формальні моменти. Суть же була страшна для влади. Комуністи не те що не покарані на електричним

кріслі, а ще й насміялися і з охорони, і з суду його величності.

Десять тубільних солдатів, полкових товаришів Абу-Разема, посаджено до військової тюрми і справу передано тому самому воєннопольовому судові, який недавно засудив на електричне крісло й Абу-Разема.

Але ж у країні не тільки польові суди; не тільки віцекоролі, не тільки влада. Альвадора має численний пролетаріат, який може мати свою думку. В Альвадорі є збідніле селянство, пастухи, що можуть повставати.

Знов запалали повстання, страйки. Страйкарі столиці Альвадори перші виставили, крім інших вимог, і політичну вимогу: звільнення невинних десяти солдатів, що їх заарештовано й віддано польовому судові за втечу з башти засуджених на смерть комуністів.

Чи слід спинятися на ролі профспілкового керівництва в буржуазних країнах? Досить того, що воно в столиці Альвадори погодилося розпустити страйковий комітет, діставши від влади запевнення, що заарештованих будуть судити, і коли буде доведено, що вони невинні, їх звільнять.

Легко сказати: коли буде доведено їх невинність, а спробуй довести. Буржуазний суд і не гадає доводити це. Досить факту, що вони сидять уже у військовій «бастії». Кому ж треба, нехай доводить їх невинність.

Та і хто буде її доводити у країні, тероризованій військовою владою? Всякого, хто наслідиться виступити на захист заарештованих солдатів, обвинуватять у прихильності до комунізму, до повстанців. Адже повстанці теж висувають на своїх гаслах вимогу звільнення цих солдатів.

Міжнародний пролетаріат відгукнувся на події в Альвадорі. В передових країнах утворилися комітети врятування невинних альвадорських солдатів. Комітети МОДР'у послали своїх представників у ці комітети. Вони називалися КОВНАС (комітети врятування невинних альвадорських солдатів), і ця назва стала гаслом революційної боротьби проти фашистської вояччини, проти беззаконня й сваволі.

І як не намагалася альвадорська влада цю справу приховати в анналах кабінетних вирішень, її доводилося виносити на прилюдний суд, довелось допустити втручання в судовий розгляд і правозахисників-юристів.

Втікачів не було чути ніде. Що новий вибух повстань керувався комуністами, це влада знала. Серед проводирів значилися зовсім нові імена, але імен утікачів серед них не було. Як не випитувала влада в полонених повстанців— вони категорично відкидали припущення, що повстаннями керує сам Долл і його товариші. Втікачі так само загадково зникли, як зникли дев'ять місяців тому повстанці. Жодним словом, чуткою ніде ніщо не відгукнулося, не нагадало, де вони, куди поділися. Та й розвідка за кордонами Альвадори теж не знайшла ніяких слідів, не виявила ніяких натяків на ці імена серед революційних емігрантів кількох країн.

Владу навіть почала тішити думка, що вони десь загинули. В башту таємно посилали спеціальну комісію, чи не закопалися часом засуджені десь у мармур. Та ні. Мармур покладено фінікійськими майстрами сумлінно, і жодна плеха ще з часів Соломона не ворухнулася на своїм місці.

І юристові Бен-Дархану, що вже кілька часу жив за межами Альвадори як політично ненадійний, було, нарешті, дозволено взяти на себе прилюдний захист десяти солдатів.

Становище Бен-Дархана було незавидне. З одного боку, він політемігрант-альвадорець, допущений у свою країну тільки з ласки влади, тому з тієї ласки може бути й заарештований. З другого боку, ця справа була такою темною, як морський глибок. Такі прозорі самі по собі морські води й така непросякнення темінь на дні.

Що солдати невинні — це впливало з численних і вірогідних матеріалів справи, і їх виправдання було ділом революційної честі для Бен-Дархана. Але також безсумнівним стало, після знайомства з справою, що довести цю невинність зможуть тільки самі втікачі.

То й як же бути? Розшукати втікачів десь у запіллі Альвадори, серед повстанців, і ціною їхнього життя врятувати цих невинних? Адже як інакше можна дістати їхні переконливі свідчення?

Представники воєнопольового суду, представники влади, вся буржуазна преса світу одверто сміялися з комітету врятування та того уповноваженого юриста Бен-Дархана. А термін суду наближався, і з ним віддалялася можливість урятувати приречених на смерть невинних солдатів.

Бен-Дархан насмілювався й оголосив у місцевій і світовій пресі відозву до втікачів, у якій просив в ім'я спасіння життя невинних, в ім'я класової справедливості допомогти з'ясувати факт утечі.

Сам він говорив з кожним зокрема солдатом, які вартували й не вартували в ту ніч. Говорив з механіками електричного крісла і навіть з сером Уеддінгом. Можливість співучасті солдат у втечі Долла та його друзів абсолютно відпадала з цих свідчень. Але вони не могли жодним словом, натяком висвітлити таємницю втечі, і це створювало цілковиту неможливість виправдати їх.

Уже Бен-Дархан відчував у тоні преси нотки, що зазіхали на недоторканність його особи. Його ось-ось можуть заарештувати й, може, разом з тими солдатами послати на кару. Та справа набрала остільки гостро політичного характеру міжнародного значення, що він ризикував собою для діла...

ХІІ

І нарешті день суду.

Палац на центральному майдані в столиці Альвадори за три дні до дня суду оточили імперським військом й нікого ні туди, ні звідти не випускали без перепустки відповідного бюро. Спеціально було перевірено всі телефонні, електричні дроти й зовсім знято радіоустановки в палаці, щоб унеможливити безконтрольну інформацію про хід судового розбору.

Була пізня осінь, найблагодатніша пора для Альвадори. Сонячна спека остільки на цей час зменшилася, що давала можливість хоч і весь день перебувати на вулиці. В день суду на вулицях, біля майдану, де починалося судилище, збирався натовпами люд. Ні вговорання, ані погрози не допомагали.

Довелося оголосити, що про хід судового розбору щогодини будуть сповіщати порайонно, в місті, вивішуючи світлові бюлетені.

А на суді, власне, й розбирати не було чого. Судове обвинувачення формулювалося досить просто: десятеро тубільців-солдатів служили в полку з Абу-Раземом. Сам він виявився революціонером, відмовився збройно виступати проти червоних повстанців. Як друзі Абу-Разема ці

солдати, певне, знайшли засоби допомогти йому втекти, а з ним і п'ятьом проводирям комунізму в Альвадорі. Адже це Абу-Разем розводив на суді теорію про збереження проводирів комунізму:

«...для революції вигідніша втеча проводиря з рук класово-ворожого закону, аніж його геройська смерть. Втікши, він лишається реальною силою для переможного руху революції, а геройською смертю заслуговує тільки славу у нащадків...»

Оце і все обвинувачення. Застенографовані допити обвинувачених і свідків нічого не додавали й не змінювали офіційної думки.

Не допомогли й виставлені Бен-Дарханом докази, що не всі обвинувачені в цю ніч були при варті. Адже встановлено, що вони аж до ранку спали в приміщенні варті саме в час, коли засуджені на смерть комуністи були приведені в башту.

Але ж вони могли заготовити втечу раніш. Вони могли підібрати ключі й підготувати співучасників утечі ще тоді, коли «злочинці» сиділи і чекали суду. Ймовірність такої теорії доводилася прикладами з багатющої судової практики капіталістичних судів. Факту, що ці солдати були друзями Абу-Разема, ніхто не заперечив, навіть самі обвинувачені.

Суд, нарешті, пішов уже на нараду, щоб винести смертний вирок, як Бен-Дарханові кур'єр негайної авіапошти подав термінового пакунка. Наскоро прочитавши його, Бен-Дархан закричав, порушуючи всякі судові норми такого відповідального державного суду:

— Докази, докази! Вони невинні... врятовані!

Суд майже закінчив уже редакцію судового рішення, як змушений був ще раз спинитися на нових доказах громадського захисту.

Бен-Дархан дістав зізнання втікачів, лист, у якому до дрібниць було описано деталі втечі. Листа засвідчено нотаріальною конторою й комітетом урятування в одній з великих держав...

І слово для захисту вдруге мав Бен-Дархан. Підбадьорений успіхом, свідомістю своєї правоти, тепер так наочно доведена, Бен-Дархан зробив блискучий експромт-виступ. З завмиранням серця чекали присутні в суді — і публіка, і обвинувачені, і навіть сам суд — дізнатися, як же утікали засуджені комуністи з башти...

Оповідав лист зі слів Долла, засвідчених юристами Альвадори. Вони добре знаються на законодавстві країни, довірили свої імена міжнародному комітетові, який урочисто ручився за їх перебування на території Альвадори:

«...Долл не марнував часу в тюрмі, за всім місяців до суду вивчив вищу математику. Настирливі місіонери, що прагнули спротивити йому цю науку й замінити її біблією,— домоглися контрнастирливості, і Долл переміг. Він осягнув таємниці математичних істин, якими обгрунтовано все життя.

А коли їх, роздягнених до білизни, впустили в башту й змушували чекати смерті саме там, де так гостро приворожує життя, коли Абу-Раземів відчай і домагання вже набирали характеру розпачу, він, Долл, вирішив...

У голові виникла точна формула кільця, що охопило б башту, охопило б її кругле, обшліфоване мармурове тіло міцними обіймами. Адже в першій-ліпшій точці башти можна надіти таке кільце, з якого завгодно матеріалу. Башта має форму ледве помітного конуса, що розширявся донизу. Навіть невеликою силою стягнене кільце буде лежати в тому місці, де його положать, затримане законним розширенням вниз кожної наступної точки обводу башти.

В даному разі за матеріал для кільця Долл мав тільки руки шістьох засуджених на смерть.

Смерть мала прийти за три години. Розрахунки його довели, що нормальні людські м'язи здатні витримати вагу лише шести чоловік. Більше шести людей, зчеплених за руки, неминуче мали розірватися вагою власних тіл.

І раптом утруднення. Переріз башти зверху досить вільно охопили, взявшись за руки, шість засуджених. Але ж вона має конус. Уже висіли п'ять чоловік на шліфованих боках башти, тримаючи міцно один одного за руки, тільки сам Долл тримався ще за верхній край башти. До його рук з обох боків припаялися товариші, й вага шести тіл катастрофічно давала себе почувати.

Але ж конус. Їх рук ледве стане на три чверті височини башти. Далі переріз остільки поширшає, що рук не стане, і вони неминуче мусять загинути...

З якими неймовірними зусиллями довелося видиратися на верх башти. Долл, витягшись руками й перехилившись тілом у башту, зачепився, тоді своїми руками повитягав

товаришів з обох боків, доки вони могли самі вхопитися за край башти...

В башті був сьомий чоловік. Він уже ледве стогнав і все ще шепотів прохання викинути його за борт, щоб не вмирати йому на кріслі. Адже однаково йому смерть.

Розрахунки доводили, що вага сьомого чоловіка вже сягає за небезпечні межі інтегральної формули кільця з людських рук. Але хіба тут будеш вибирати.

Вся надія на надлюдське напруження м'язів робочих рук. Особливо ж надійні були руки самого Долла. На те ж він і «довгорукий».

Умираючого карного злочинця взяли з собою в «кільце порятунку».

...А коли ноги засуджених були на мармуровій підлозі, руки ледве-ледве вже тримали «кільце». Вони здерев'яніли, обвід башти був уже ширшим, ніж можна було охопити найдовшими руками.

Та пальці ніг найвищого Абу-Разема вже вперлися в мармур підлоги.

— Врятовані!...— прошепотів він так, що ніби й земля з баштою загойдалися від того шепоту...

М'язи цих семи були міцніші за технічно прийнятні в світовій техніці норми міцності людських м'язів. Тільки карний на половині башти вмер і, коли втікачі стали на ноги, то він уже починав дубіти.

Його обережно поклали вдячні втікачі!...»

— Не може цього бути! — запротестував голова суду. Бен-Дархан переможно перечекав цей протест.

— Але ж тут є ствердження правильності математичних розрахунків від професорської математичної експертизи з відомих університетів, з світовими іменами. Їм не можна не довіряти!

— Не може бути! Не може цього бути! — вже істерично й зле вигукував голова суду, виходячи знов на нараду.

ХІІІ

Того ж вечора, як тільки засвітилися перші зірки на небі, десять солдатів-тубільців було доставлено на кару електричним кріслом згідно ухвали суду. Традиції злама-

но, і їх у башту не посаджено, а просто з суду на крісло.

Робітники столичної електростанції у відповідь на ухвалу суду оголосили страйк, і вся столиця вмить потонула в темряві.

— Не може цього бути! — лунали істерично люті вигуки голови суду.

А на ранок, де була башта Сулеймана, стало порожньо. На тому самому місці не стало за ніч жодного каменя, вони були звезені за ліс, у прірву. Башту зруйновано. Колючим дротом старанно обнесено будинок з кріслом.

Того ж ранку стало відомо, що Бен-Дархан із зали суду не виходив і невідомо куди зник... Влада через пресу пояснила це дивне зникнення... страйками робітників та цілковитою темрявою в приміщеннях суду. Десять же солдатів-тубільців, засуджених на смерть, втекли до повстанців у гори, захопивши з собою одного механіка й двох вартових. А в місті з'явилися комуністичні відозви до народу за підписами Долла та його товаришів...

1933 р.

РАДІОБІЛЬШОВИКИ

В Німеччині творилися страшні діла. Шаленіли політичні пристрасті фашизму, підпалювався рейхстаг і розпалювався кривавий терор проти комуністів, переслідувались прогресивні вчені і заповнялися радіохвилі тваринним голосом та людоненависним ім'ям Геббельса. Серед усього цього несподівано сталася ще одна подія, а з нею їй залунало зовсім випадкове ім'я Карла Таубера.

Хто такий Карл Таубер, просто цікаво знати. Серед зойків і стогону катованих робітників Німеччини, серед фашистського галасу про збереження чистоти німецької нації пролунало це ім'я, як вістка про нескоренність, про гостру боротьбу пролетаріату з силами реакції.

Карл Таубер теж став безробітним. В цю пору такий факт нікого не дивував. Його, найкращого радіомайстра з цеху радіоприладдя у Вертгейма, звільнили, щоправда, останнім. Але звільнили, промимривши для форми, що звільняють за відмову перекваліфікуватися. Цех ладнався до виробництва речей військового характеру, і Карлові треба було зайти до обер-лейтенанта Гейнеса, дати йому зобов'язання вірності «новому порядку» в Німеччині та згодитися працювати за вісімнадцять марок на тиждень. Заробляючи протягом трьох років у того ж Вертгейма тридцять одну марку без зобов'язання на вірність, Карл Таубер не вбачав ніякого резону ламати традицію й переходити на вісімнадцять марок. До комуністів не належав, походженням — берлінський німець, тому не мав причин остерігатися обер-лейтенанта і зайти до нього не хотів.

Це була звичайна людина. Живуть вони з Анель уже одинадцять років, мають трое дітей і в теорію так званої «арійської раси» (надто модерна й ніби достатня гарантія дотримання вірності «новому порядку») обоє не вірять. Обтяжений дрібною діворою, Карл своєю роботою й поведінкою в цеху не давав ніякого права ні старшому майстрові, ні інженерові-конструкторові й начальникові цеху фон-Бределю вважати його ледарем або неуком у своїй професії. Найновіші конструктивні зміни фон-Бределя Карл засвоював на ходу, без найменшої затримки виробничого процесу, і це давало можливість Вертгеймові конкурувати новизною продукції з найсоліднішими фірмами.

Маючи незмінно тридцять одну марку тижневого заробітку, Карл сподівався, що його викинуть з цього підприємства тільки тоді, як воно припинить своє існування. Чи воно припинить його коли-небудь, це не було для Карла проблемою дня, бо інерція постійної тридцять однієї марки збивала з таких думок. І він сумлінно працював навіть тоді, коли з підприємства забирали активніших робітників, причетних чи не причетних до будинку «Карла Лібкнехта». Куди їх забирали, для чого все це не було таємницею навіть у Вертгейма на підприємстві, де більше наглядачів, ніж робітників.

Уся промисловість Німеччини навперебій кинулася на «стійкіше» виробництво найновішої військової апаратури. Досконалі вертгеймівські радіоапарати почали все більше й довше застоюватися в крамницях, бо продукція з маркою «Маузер» дедалі більше ставала популярною в країні.

І Вертгейм вирішив теж перейти на стійкіше виробництво.

Аж дома, на Остенштрассе, Карл достатньо зрозумів, що з ним сталося. Його викинуто на вулицю, як викинуто Кюнца, Лізберга, Штейна.

І має тепер думати щодня про те, як влаштувати завтрашній день для своєї чималої сім'ї.

Та він, добрий радіомайстер, тішив себе певністю, що не буде гуляти безробітний. Зрештою, йому тільки треба мобілізувати замовників, повернути їх своєю вправною роботою, щоб перечекувати. Не можуть же вічно триматися ці модерні «порядки», якимось, напевне, зміняться обставини.

Як вони зміняться, Карл не давав собі ради. Але саме твердження, що таки зміняться, він чув від Кюнца і,

вірячи йому, чекав тієї зміни. Товариші ще з імперіалістичної війни, Кюнц і Лізберг зайшли до нього в той же день, як дістали повідомлення, що й Таубер викинутий з підприємства. Соромно було цих товаришів. Відомо ж бо, Карл держався трохи осторонь від них, особливо від Кюнца. Тепер захотілося й про це їм пробачливо сказати й запевнити, що він уже не засуджує навіть їхню колишню приязнь до будинку «Карла Лібкнехта». Чи був Кюнц комуністом, чи ні — Карл не знав і таки серйозно здивувався, що той після фашистського підпалу рейхстагу ховається від поліції.

Ці товариші пообіцяли прислати Тауберу замовників, надсилати зібрану ними для лагодження апаратуру, і Карл міг, висиджуючи дні й ночі, все ж заробити собі двадцять — двадцять п'ять марок на тиждень.

На початку травня 1933 року, коли ще дотлівав німецький рейхстаг, пізнього й темного вечора до Карла прийшов з радіоприймачем старий робітник, зовсім йому не знайомий.

— Мене прислав Кюнц, коли такого знаєте. Каже, майстер ви добрий.

— Кюнц? Приємно. Сідайте й показуйте, що там у вас... Скільки роботи тепер...

— Ото гірше, коли ви так переобтяжені. Нам треба терміново, — занепокоївся гість і перестав розпаковувати з газет свій радіоприймач. Карлові здалося, що замовник образився. Адже обличчя в нього немов замкнулося на замок після Карлового застереження, і по очах помітно, як опанувало його внутрішнє каяття.

— Ви, може, образилися. Я лише... для відому сказав. Та я ж не знаю навіть, що у вас за робота. Може... дрібниця якась, і потім же... Кюнц.

Згадування про Кюнца приємно вплинуло на настрої старого. Він, ніби вирішуючи якусь складну проблему, не зразу відповів. Чи то стерігся Анель, що проходила через кімнату, чи зважував щирість Карлових слів. І таки вирішив:

— В тім уся й халепа, що ремонт тут не простий. Я, власне, і записку маю до вас від Кюнца. Та краще на словах передам.

І підсів ближче до Карла.

Почалася тиха розмова двох незнайомих робітників. Вони намагалися найобережнішими словами сказати про

суть справи, лишаючи собі можливість у кожному мить заперечити сказане, коли в тому виявилася б потреба. Бажання промацати співбесідника, не викривши себе, часом доводили то одного, то другого до стримуваної посмішки. Але трималися, приховувались, як це робили тисячі німецьких робітників і збіднілих селян у ті часи.

— Тут, до речі, й не лагодження, а маленька переробка.

— Переробка? То, може, краще новий апарат придбати? Скільки їх на полицях тепер! — Карл розумів уже, що робітник (може, разом з Кюнцем, та й не з одним Кюнцем) довго думав раніш, ніж понести саме до нього переробляти цей апарат.

— Кажу, краще новий купити.

— Звісно, краще новий, хоч і цей недавнечко куплений. Та й новий тепер теж треба переробляти. Не приймає... розумієте, сили станцій.

Карл таки усміхнувся.

— Ви маєте на увазі оці неподобства, що чинить наша берлінська радіостанція із змінними хвилями?

— Ну да... Хвилі щоразу міняються і, розумієте... ми теж потроху міняємось, а апарат,— він машина: як не втрутиться добрий майстер, може стояти, знаєте, за мебель — пауків плодити між лампами.

— А таке. Паук, він любить спокій, снує... Ви й інші станції слухаєте? Апарат у вас універсальний і, здається...

— Ні, ні, що ви! Це наш, тобто німецький, типу «Телефункен». А з хвилями щось у нього не виходить. Навіть Варшаву ще так-сяк бере, а вже далі ніяк не сягає.

— Тільки Варшаву? Це дивно...— Карл уже ледве тримався, щоб не сміятись.

— Да, от і ми кажемо...— все також конспіративно ствердив робітник.

— М-да-а! — протяг Карл великодумно.— Коли далі Варшави не сягає, то що ж то за приймач? Та ще оці викрутаси берлінської радіостанції з наказу міністра пропаганди... Звісно, апарат тоді вважай ніби й зіпсований.

— Ну от, ви й самі, бачу, добрали ваду апарата. Кюнц мені й казав, що саме ви, товаришу Таубер, здається, так ваше прізвище?— саме ви розумієте наші... так би мовити, смаки. Варшава, вона, звісно, інтернаціональна, хто ж заперечує. Ну, а коли й вона набридне?

— Ще б пак! Та я вам скажу, просто образливо: маєш апарат, а... неначе тільки й світу, що в вікні. Я сам, он своїм приймачем.

— Слухаєте?

— Кого? Ви, може, думаєте...

— Ні, боронь боже, чого б це я думав, та ще й на вас? Я ж вас уперше бачу...— Робітник аж упрів і теж ледве стримував посмішку на губах.

Карл нахилився до того цілком нового приймача й оглядав його з таким неприхованим інтересом, що, здавалося, він уперше бачить цю аж надто знайому йому універсальну конструкцію суперапарата.

— Да, звичайний «Телефункен». Заглушені хвили... Цим тепер не візьмеш...

— І уявляєте собі — я ж не сам. Сором такий перед ними... Власне, Кюнц до мене інколи зайде. Хата велика, ну й зберуться, та й...

— Давно ви вже перестали слухати?

— Кого?..— тепер уже робітник насторожено запитав у Карла.

— Та її ж, Варшаву, чи... поза Варшавою...

— Йі?..— ще раз перепитав робітник, озираячись.

І обидва замовкли. Вони гаразд уже порозумілися. Карл переконався, що Кюнц має цілковиту рацію, посылаючи цей апарат саме до нього. Переробити апарат, щоб слухати Москву, незважаючи на берлінську станцію, що намагається заглушити станцію імені Комінтерну, так переробити — не всякого майстра попросиш. Накази міністра пропаганди Геббельса про заборону слухати радіостанції Радянського Союзу робили свою справу не тільки в головах фашистської поліції, вони впливали й на майстрів, далеко не прихильних до фашистської влади.

Карл зрозумів, що апарат він мусить налагодити не для цього старого робітника, що до нього «Кюнц інколи зайде». Апарат потрібен для цілого колективу переконаних і непохитних порушників геббельсової, фашистської волі, і від такого усвідомлення Карл відчув гордість своїм фахом, своїми друзями. Він кине всяку найнегайнішу роботу, укладе всю свою невичерпну винахідливість і частку себе самого в цей апарат. Нехай ті, що збираються слухати переробленим ним апаратом, розуміють, що Кюнц своїх рекомендацій на вітер не розкидає.

— Так би й сказали... А то Варшава, Варшава!.. Я й справді думав, що тільки Варшава.

— Коли б же, чоловіче добрий, тільки Варшава, я б і не бідкався так. Близенький світ мені з Ельзассерштрассе теліпатися сюди проти ночі.

А на прощання таки дав записку Кюнца. Карл тут же в дверях прочитав її і тільки ще раз очима дав згоду та навздогінці кинув робітників:

— За чотири-п'ять днів...

В записці написано рукою Кюнца:

«Карле! За роботу заплачу я, бо цей старий теж безробітний. Треба тільки зробити апарат так, щоб ним можна було широкій робітничій аудиторії слухати московські інтернаціональні радіоконцерти, оминаючи перешкоди інших станцій. Коли вправишся — зроби, а як ні, то поверни йому апарат і записку.

Привіт від товаришів.

Твій К-ц».

Пізно ввечері, 10 травня 1933 року, повертався Карл Таубер з Ельзассерштрассе додому. Майдан Берлінської Опері, проти університету, раптом запалав загравами величезного пожарища. Коли б не марш «Хорст Вессель» та старий імперський гімн, то Карл міг би подумати, що пожежа німецького рейхстагу ще й сьогодні не потушена. Вона перекидається на оперу, на університет, вона невідступно супроводить погано зіграний, але бундючно шумливий фашистський спектакль.

Майдан оточено загонами штурмовиків. Оркестри розриваються, витискуючи навперебій в повітря то марш «Вессель», то гімн. Звуки оркестрів переривалися очманілими криками штурмовиків. Карл потрапив у хвилі демонстрантів і, живосилом перенесений через увесь майдан, намагався бодай за мармур монументів затриматися й вивратися з юрби екзальтованих штурмовиків.

І зрозумів. Карл Таубер не був великим прихильником книжки, але коли побачив, що робиться тут на майдані,— жахнувся. Глибина людської мерзотності втратила свою міру. Карл Таубер зрозумів тепер завзяття Кюнцевих товаришів, які хочуть наперекір гітлеризмові таки слухати московську радіостанцію. Це була ідейна потреба збере-

ження класових сил, це була культурна потреба на фоні оцього варваризму й люті.

На майдані палали книжки «не німецького характеру», як сповіщали вечірні бюлетені й офіціальні повідомлення міністра пропаганди. Він оце так провадив пропаганду проти марксизму, спалюючи в першу чергу надбання культури прогресивного людства, зібрані в бібліотеках Берліна. Він нищив на вогнищах думки, що, палаючи в умах кращих синів людства, гріла, будила кращі поривання, плекала надії...

— Ми не є й не хочемо бути країною Гете,— почув Карл чийсь пискливий, істеричний викрик з репродукторів майдану.

Радіомайстер побачив картину, надзвичайно сумну, повну жахливого символу такої жалюгідної Німеччини, й незабутній акт конденсованого юродства. Тут, на майдані аутодафе, оточеному юрбами гітлерівських наймитів і поплічників, де палає багаття з книжок, тут, справді, нічого немає від Гете. Історична легенда переказує, що каліф Омар спалив знамениту Олександрійську бібліотеку з такою ж немудрою логікою. Йому не треба було в інших книжках того, що вже написано в корані, і він палив такі книжки як шкідливі...

Криваво-багровим відблиском від того аутодафе освічувалися мідні постаті монумента Олександра і Вільгельма Гумбольдтів. Монумент фундатора берлінського університету і друга поета Гете— Вільгельма фон-Гумбольдта з якоїсь дивної іронії випадку став фоном для гидотної промови і міддю резонував ті слова прокляття Гете, прокляття культурі, для якої він, Гумбольдт, жив.

«Не хочемо бути країною Гете...»

На вогні горіли книги, конденсовані думки марксистсько-ленінського розуміння світу, спалювалися книги Карла Лібкнехта, Гейне, Барбюса, Гете...

Потвора людської подоби, що так істерично пропагувала варваризм, стояла біля пам'ятника Гумбольдта, палаючи звіриною радістю «перемоги» над марксизмом. Потвору оточували десятки мікрофонів, словесна маячня транслювалася радіостанцією Берліна, проклинаючи всіх неарійців.

«Ось чому поліція наказувала включати радіоприймачі, щоб слухати берлінську станцію...»— подумав Таубер і затаїв подих. Він згадав, що там... зараз слухають

інші промови з станції імені Комінтерну. Навіть холодно стало раптом. А з репродукторів ляцала істерична проповідь дикунства. Промовець будь-що намагався довести усьому світові, яку героїчну функцію історії виконує він, спалюючи книжки—надбання прогресивного людства, руйнуючи культуру, набуту народом за довгі віки існування. Він по-блюзнірському взивав це «днем національного піднесення», початком вогненного походу за нацистську «культуру». Література, театри, кіно, музика, радіо віднині оголошувалися скасованими, і «наці створять своє евангеліє мистецтва». Усе неарійське в мистецтві він засудив на згубну стихію вогню...

— Пане Геббельс!— пролунав у всі репродуктори голос.

Карл бачив, як пропхався до трибуни захеканий коричневий штурмовик. На його стурбованім лиці печать тривоги, яку клала надзвичайна подія, що своєю значністю далеко перевершувала цю, на майдані Берлінської Опери.

— Пане міністр! На розі Ельзассерштрассе... де міститься інтернаціональний студентський клуб, у квартирі робітника...

— Що?.. що?.. що сталося, прокляття, не тягни!

— Вони... Москву слухали!

— Москву?— міністр так стишив голос, що мікрофони ледве вловили це запитання переляку. І опам'ятався. Тепер виразно засичала злість у репродукторах:

— Москву слухали? Скільки їх? Хто вони? Зрадники, більшовицькі агенти...

— Їх одинадцятєро, пане міністр, з кількох підприємств. Головним чином, великих підприємств, Сіменс-Шуккерта, Електричної компанії, Вольфа тощо... Апарат працює бездсганно, якийсь винахід...

— До цурки знищити!

— Єсть, зроблено! До цурки! Робітників заарештовано, один утік.

— Згноїть зрадників! Хазяїна квартири негайно в концентраційний табір... Де він апарат такий придбав?..

Настрій міністрові було зіпсовано настільки, що він і промови своєї не закінчив, кинувшись до авто серед виструнчених рядів штурмовиків. Гостра й слизька тінь від машини віхнула по натовпу. Карл провів її очима і аж тепер зрозумів, що значать слова: «Де він апарат такий

придбав?» Вони захочуть знайти відповідь на це зловісне запитання.

Згадав сьогоднішній день. До четвертої години сиділи у нього Кюнц і той старий робітник, чекали закінчення. Карл поспішав і забувся ізолювати зворотну проводку від «диференціонального» трансформатора, що є його власним конструктивним винаходом. Згадав тільки під час обіду і, не закінчивши його, побіг доганяти товаришів з радіоприймачем. З думки не виходили можливі докори товаришів, коли вони довідаються про таку недоробку. Чого доброго, подумають, що навмисно. Адже Таубера останнім від Вертгейма звільнено: раніш викинули комуністів, потім тих, що їм співчують. А Карла останнім...

...В «унтергрунді», в вагонах — об'яви про «всенародне» свято спалювання ненімецьких книжок на майдані Берлінської Опери. На персадці в «Галішес Тоор» поліція затримала чотирьох робітників з радіоапаратами й надіслала до штурмовиків в авто, тут же під естакадою «унтергрунду»...

Дві години сидів у того робітника й разом з півтора десятком робітників слухав станцію імені Комінтерну. Апарат працював краще, ніж на це сподівався сам Карл Таубер...

Згадавши це в такій загрозливій для себе ситуації, Карл озирнувся навкруги і раптом пригадав, що поліцей на розі Ельзассерштрассе піби придивлявся до радіомайстра пильніше, ніж вимагав цього державний обов'язок. Спускаючись в метро коло Фрідріхбангофа, Таубер востаннє озирнувся на поліцей і... неначе зараз ось бачить його біля трибуни. Здається, він помітив Карла. Він переводяє свої білі рукавички й...

Карл повернув поза монументом, визирнув з другого боку і, не побачивши біля трибуни того поліцей, вибираючи найтемніші й найтісніші закапелки людського натовпу, кинувся тікати.

А на майдані все нові, нові авто старанно підвозили партії книжок з блискучими, коштовними палітурками. Тієї ночі було відряджено не один загін штурмовиків на берлінські робітничі передмістя. Трощилися радіоприймачі в квартирах робітників, ішли арешти сміливців, що приходували своє радіомайно. І звучно пролунало нове для Німеччини й для всього світу слово — радіобільшовики.

Дома, в своїй робочій кімнаті, Карл застав чотирьох штурмовиків. Вони рилися в його майстерні, шукали невідомо чого й вимагали від Анель признатися, куди сховався чи втік її Карл. Анель плакала, широко клялася, що не знає, бо таки й не знала, де він зараз, а звечора був дома.

— Може в кнайпі * десь засидівся.

Тільки на одну мить Карл знітився, зайшовши в двері. Навіть кольнуло гостре й нагальне бажання повернути й шезнути в глухих завулках Остенштрассе, понад брудною Шпрее, та то була тільки мить. Перед штурмовиками стояв Карл Таубер, як монумент, упертий і рішучий. Він таки справді заходив у кнайпу й випив дві гальби ** чорного пива, щоб одволожити ту сухість у роті і в грудях, що так пекуче сушила, смоктала його в час утечі з майдану.

Його вигляд спокійно-здивований. Він не розуміє, що потрібно цим бундючним кавалерам гітлерівської свастики в його приватній і досить бідній майстерні в цьому далекому завулку міста.

— Карл!— перша кинулась Анель.

Карл відсунув її рукою й підступив ближче до штурмовиків. Серед них він побачив свого колишнього майстра. І раптом стало так весело з невідомої причини.

— Герр Гельдман? Що це мусить означати?

Гельдман як консультант штурмовиків покінчив оглядати апаратуру, інструмент,— він і робив це більше з професійної зацікавленості. Старший штурмовик звернувся до Карла на диво спокійно:

— Де ви були до першої години ночі, герр Таубер?

— На майдані... палив книжки й... трохи в кнайпі, ось у чеха...

— Я ж вам говорила... Гальба пива— то його слабкість, навіть коли він безробітний, — зраділо похопилась Анель.

Така відповідь Карла й дивний збіг попереднього повідомлення Анель ще більше пом'якшили старшого, хоч він і не задовольнився цим. Він далі перевіряв Карла:

— А що було на майдані, зможете докладно розповісти?

— Палили книжки...

— І?

* Пивнушка.

** Півквартовий бокал.

— І... говорив міністр пропаганди... Потім раптом поїхав...

Карла перебив уже переконаний Гельдман:

— Це, власне, і не трус у тебе, Карл Таубер. Владі відома твоя чесність, твоя... робота у Вертгейма. Єсть наказ перевірити всіх радіомайстрів. Про тебе ніхто не скаже поганого.

І Карлові полегкістю зігрілося в грудях. Навіть позіхнути скортіло, а відволожені очі ніби стримано-привітно виряджали штурмовиків.

Коли б не Анель, Карл дійсно впав би оце й заснув, заспокоєний безпекою навіть від штурмовиків. Але ж Анель:

— За кого вони тебе мають, Карл?

Може, вона мала на увазі запитати зовсім не те, що вчулося Карлові. Напевне, хотіла дізнатися, чи не за більшовика вони його вважали, коли прийшли робити трус. Та Карл у тих словах запитання дружини зрозумів інше й жажнувся.

— За кого, Анель? Моя лояльність, чесність... Вони вважають, Анель, що Карл Таубер... теж за «новий порядок» наці? Карл Таубер нездатний боротися проти них, щоб захищати свій клас, захищати своє право на нормальне робоче життя... Ха-ха-ха! Вони вважають Карла своїм. Ганьба, Анель, ганьба! Ні, я піду й відмовлюся від такої милості. Я скажу їм, що я переробив апарат. Я їм у пику наплюю. Карл Таубер робітник, він не хоче, щоб Кюнц почув, що Таубер разом з штурмовиками бсронитиме владу Гітлера... Він зубами відгризатиметься від такої милості, і... ніхто не має права вважати його штрейкбрехером загальнопролетарської справи, зрадником самого себе!

Анель вчепилася за чоловіка. Було ясно, що Карл сьогодні випив більше, як одну гальбу пива, і це її особливо тривожило. А що як справді піде? Тверезий він би цього нізачо не зробив. Що робитиме вона, лишившись з отими трьома дітьми? Хіба не знає вона родин, де чоловіки кілька місяців тому пішли отак і до цього часу не вернулися? Навіть не всі знають, в якому концтаборі їх шукати і чи взагалі вони є живі. Ні, на таку безглузду затію вона не пустить Карла з своєї квартири.

— Карл, Карл! Навіть для того, щоб довести твою відданість Кюнцеві... краще бути на волі, аніж іти й відда-

тись до рук. Ти випив трохи. Ляж, прохолонеш. Такі події розгортаються, а в нас діти малі.

Так до ранку сидів Карл у темряві кімнати й вислуховував розумні поради Анель.

В міністерстві пропаганди була урочиста піднесеність. Кілька місяців міністерство галасувало, що воно діє для «народу», для «нації», творячи таке діло.

Великі сподіванки в цьому плані покладалися й на новий «Національний дім», який ухвалено спішно перебудувати з великого недобудованого кафе-ресторану «Гох-Дюран» на Ортодокс-плац.

— Треба не боятися дещо запозичити і в наших противників, — говорив промовець, — «Національний дім» повинен врахувати всі вади з досвіду бременського «Народного дому» й засліпити робітника розкішшю та німецькою технікою, яку ми здатні тепер дати. Асигнування на безкоштовне користування робочого люду культурними догодами будинку нам значно дешевше обходитиметься, аніж дати робітникам волю самим слухати шкідливі духові нашого народу радіопередачі...

Кафе-ресторан «Гох-Дюран» вирішили добудувати, як майбутній будинок проведення міністерством пропаганди «виховної» роботи серед робітників. Його треба для цього значно поширити, перепланувати тощо, але збудований уже величезний зал на дві тисячі душ давав можливість терміново управитися з закінченням усієї роботи.

В день першого серпня мали відкрити цей будинок грандіозним всенімецьким зльотом старих кадрових робітників-майстрів з найбільших підприємств Німеччини. Цьому зльотові буде дано приголомшливий радіоконцерт з доповідями, щоб протиставити це все міжнародному антивоєнному дню. Міністерство дбає про те, щоб на зльоті все, від проїзду робітників і аж до найменших дрібниць, оплачувалося учасникам коштом міністерства пропаганди.

Чутка про таку подію не була розголошена в німецьких газетах, але не сходила з уст жителів Берліна і в декого за його межами.

На Ортодокс-плац справді заврушилися будівельники. До будівлі «Гох-Дюран» знов валками потяглися автомобілі з матеріалами. Місце будови завжди було

старанно оточене штурмовиками й обкутане таємничими несподіванками.

Карл Таубер після тієї ночі своїх моральних мук не виходив з квартири. Замовлення на ремонт радіоапаратури різко зменшилися, а далі й зовсім припинилися. Навіть деякі замовники не заходили забрати свої полагоджені апарати,— так настирливо діяв закон про заборону радіослухання в приватних приміщеннях.

Таке становище загрожувало Карлові і Анель голодуванням, перспективою жебрацтва.

І ось у такі напружені дні до Карла вдень зайшов майстер Гельдман. Заклопотаний, але уштивий, чемний,— слова, ніби підмащені, розраховано лилися з уст. З пошани до Карла, і тільки з пошани, він зайшов до нього сьогодні і навіть не скидав цивільного пальта, щоб не показувати Карлові свастики на рукаві коричневої блузи.

— Поважаючи тебе, Карл, я зайшов у дуже важливі для тебе справі. Вертгейм і інженер фон-Редель про тебе доброї думки.

— Дякую,— насторожено відповів Карл.

— Пусте, не слід. Ти такий добрий майстер... Вертгеймові запропонували радіоустаткувати новий будинок міністерства пропаганди на Ортодокс-плац. Інженер фон-Редель вестиме цю роботу і пабирає кваліфікованих робітників-німців. Тебе він згадав у першу чергу.

І знов Карлові Тауберу зробилося на якусь хвилину тепло, легко на душі. В дверях стояла схудла, заклопотана дитьми Анель. Вона чула все, і радісно блищали її очі. Мрії про аванс у інженера фон-Ределя, а там і про постійну роботу для Карла втішно заспокоювали її.

Тільки на вулиці, коли проходили повз поліцаю, що впізнав Гельдмана і козирнув йому по-військовому, тільки тоді Карлові знов зробилося не по собі. Значить, завтра, чого доброго, той же шуцман козирятиме також і йому, Карлові, як сьогодні Гельдману.

Але до фон-Ределя таки зайшов з Гельдманом і на роботу став. Коли б не оті блискучі з радості очі Анель, він би ще повагався. Ні, без вагань відмовився б так ганебно співробітничати з людьми, що робітничою кров'ю залляли свою путь до влади...

Карл Таубер став найближчим помічником фон-Ределя в реалізації його нового винаходу «вібруючої антени».

Карлові було цікаво дізнатися про таку новину в радіотехніці, і навіть гордощі якісь відчував, що саме йому, а не багатьом іншим майстрам, довірено цю технічну новину й таємницю...

— Треба так зробити, герр Таубер, щоб протинімецькі станції не псували настрою робітників-німцю. Особливо я маю на увазі Москву.

Повертаючись з роботи, Карл до пізньої ночі сидів у своїй кімнаті, практично перевіряв теоретичні догадки. Винахід фон-Ределя збудив у Карлові його невідступний творчий хист. Він кожну конструкцію інженера доповнював у деталях, а траплялося, що навіть кардинально міняв.

«Вібруюча антена», може, і не зробила б такого різного впливу на Карлову винахідливість, коли б вона не несла в собі загрози заглушити інші радіостанції, тобто — найперш усього, радянські. І Карл Таубер працював удень на Ортодокс-плац, а вночі — за своїм робочим столом. Йому виплатили наперед за місяць, по сорок марок тижневого заробітку. Йому обіцяють забезпечити такий же зарібок і надалі, після закінчення цієї термінової роботи.

Від недосипання почали запалюватися й боліти очі — довелося знов надіти сині окуляри, як і колись при надурочній роботі у Вертгейма. Ні на домагання Анель, ні на хворобу очей не зважав Карл, працюючи над «вібуючою антеною». Пропускаючи через трансформатор освітлювальний струм, він змушував свою мініатюрну модель антени «вібрувати» від того струму з такою частотою, що її переставав відчувати навіть за допомогою спеціальних ультрачутливих фотоприладів. Вмикаючи таку діючу антену в магнітне поле, спеціально створене ультракороткими радіохвилями, Карл справді здобував приголомшливі наслідки. Антена оберталася на готовий і математично-слухняний радіоприймач в руках техника...

Перед першим серпня, за два дні, була проба й прийом «Національного дому». Для Карла Таубера це був останній іспит його творчих здібностей.

Інженер фон-Редель, урочисто настроений, злегка нервуючись, показував будівлю урядовій комісії. Розкішний величезний зал особливо сподобався комісії. До нього тричі поверталися, щоб не тільки схвалити, прийняти від будівельників, але й задовольнити свої естетичні почуття.

Нарешті почали випробовувати радіобладнання, яким так гордився фон-Редель і про яке говорено навіть у кабінеті «фюрера»!..

Інженер перед початком випробування розповів коротко про конструкцію обладнання. Звісно, для комісії нецікаво знати деталі конструкції, обрахунки. Найцікавіше — це «вібруюча антена». Її ніде не видно, але вона є, і при найменшому бажанні техніка вона ловить потрібні будинкові радіохвилі. Антену прокладено в верхньому поясі стіни всього будинку. Цілою системою ізоляторів (теж новина в техніці ізоляції) цю антену ізолювано від заземлення через масив стіни.

Карл Таубер стояв на трибуні, коло розподільної дошки, готовий включити першу-ліпшу радіостанцію. Ще вчора він мав нагоду робити це, і апаратура працювала бездоганно.

Карл такий же, як завжди, — спокійний, упевнений. Йому вчора обіцяв інженер нагороду й набивався з рекомендацією до партії націонал-соціалістів. Інколи на Карла находили хвилини якогось занепаду, і впевненість його вичахла. Він ніби збирався в далеку дорогу або хотів перед смертю порадитися з найближчими друзями. Але ж де вони, ці друзі? Кому він відкриє свою душу, полегшить болі й сумніви розвіє? Скільки їх переарештовано, в концтабори заслано...

Та це тільки хвилини. А досить інженерові або Гельдману звернути на нього свою високу увагу, похвалити чи повтішатися його вправною роботою, як Карл кам'яніє, знаходить себе й неначе от-от засміється від колючо-бешкетної певності свого успіху, від нестримних бурхливих почувань...

Комісія уважно слухала захопливий трактат інженера фон-Ределя про його власний винахід.

— Ті численні черепашки нашого ліпного узору на карнизі, отой вишуканий «рококо» по стелі, на стінах — то все найчутливіші репродуктори, безпосередньо з'єднані з вузлами антени в кількох місцях. Кожен такий вузол діє як радіоприймач. Ми керуємо антеною й вузлами там, на розподільній дошці, і маємо можливість вловлювати яку завгодно станцію найпростішим способом, міняючи частоту вібрацій антени. Це такий слухняний апарат, такий точний щодо реагування і такий постійний, якого ще не мала жодна технічна галузь...

Карл відчував, що ось-ось скінчиться інженерова лекція, і тоді буде діяти він, Карл Таубер, радіомайстер, помічник інженера-конструктора.

Намагався відігнати спогади, такі недавні і такі в'їдливі. І квартиру робітника на Ельзассерштрассе, і тих півтора десятка одчайдушних бійців, що слухали Москву його, Карловим, апаратом, і... Кюнца.

Руки помітно затремтіли на ричажках розподільної дошки. Ху-у! Такий неприємний спогад і в таку хвилину...

...Позавчора він дістав анонімку. В ній друкарським машинним шрифтом написано:

«Карл Таубер! Кюнца засуджено на смерть, але він не сказав, хто переробляв апарат. Чи здатний ти на такий героїзм, будучи помічником Ределя? Ходять чутки, що до фашистської партії тебе тягнуть. Невже вступиш?»

Тоді Карл порвав ту анонімку і клапті спалив. Але не забув, і щодня ті слова вогнем палили мозок...

— Герр Таубер!— гукнув уже розгніваний інженер.— Я даю вам сигнали, а ви... як задубів чоловік... Давайте берлінську центральну!

Карл струснувся й правою рукою повернув ричажок угору, аж поки на склі побачив цифру «6». Тоді лівою просто включив рубильника «вібратор-антени», і зал заповнився мелодією:

«Berlin, Berlin, du Stadt der schöne Frauen...»*

Так, неначе саме повітря, оцей грандіозний зал озався тими звуками, і хотілося справді вірити, що тільки місто гулящих дівчат здатне чарувати урядову комісію таким акустичним і музикальним досягненням.

Фон-Редель звів догори руку, і Карл одним рухом на дошці наче вирвав з м'ясом ці звуки. Тільки ледь-ледь догоряли луни майже невловимих тонів.

— Італію, Рим...— звелів інженер Карлові.

І той же зал заколихався в звуках квартету скрипок. Мимовільна посмішка захоплення, зачарованості розквітла на обличчях комісії. Карл стояв суворий, і досить було інженерові ворухнути одним пальцем, як зал наповнявся новими й новими звуками станцій обох півкуль цивілізованої землі.

* «Берлін, Берлін, ти місто вродливих жінок».

Голова комісії щось сказав інженерові на вухо, і фон-Редель підніс догори руку, щоб Карл вимкнув апаратуру.

Зал замовк. Навіть звук «вібруючої антени» було вдало приховано спеціальними вловлювачами. Зал так замовк, що Карл чув зовсім тихе запитання голови урядової комісії:

— А більшовицькі станції?

Інженер упевнено й гордо засміявся, а Карл ледве помітно для самого себе здригнувся.

— В цьому й весь могутній секрет, що більшовицькі станції зовсім виключені з антени.

— Зовсім? Оце-то досягнення!

— Абсолютно! Навіть коли б ми спеціально хотіли включитися в одну з більшовицьких станцій, вони намертво ізольовані...— Нагнувшись до вуха голови комісії, додав: — Але ми певні, що робітники воліють почути Москву. Ми й до цього готові, дамо «Москву». Берлінська станція на новій своїй філії виготовляє спеціальні «московські номери»...

Голова заперскав стриманим сміхом. В тон йому, беззвучно, самим тільки животом сміючись, інженер фон-Редель пояснював далі:

— Першого серпня я сам буду керувати радіомовленням у будинку й все зроблю точно. Надалі ж доведеться ставити якогось техника. Чи всім технікам можна довірити тепер таку відповідальну справу? Тому краще виключити, зовсім ізолювати Москву...

— Більше певності!..— ствердив голова комісії, задоволений таким поясненням.

Карл зрозумів і теж задоволено, ніби в тон своєму інженерові, посміхнувся.

О дев'ятій годині зал був повний. Карл стояв у вестибюлі й розглядав сотні облич робітників, що були привезені сюди з усіх кінців, з найбільших підприємств німецької індустрії. Вони почували себе не зовсім вільно в такому фешенебельному вестибюлі й нерішуче, групами проходили до залу. Один робітник з якогось берлінського підприємства спинився в дверях і гостро подивився на Карла. Може, впізнав, бо й Карлові здалося, що десь зустрічався з ним — не то в Кюнца, не то на мітингах у «Тір-

гартені». Робітник зайшов у зал тільки тоді, як Карл одвернув від нього очі на інші групи підстаркуватих і молодих, і солідно-сумних робітників, що проходили в зал.

Уже хотів теж зайти в зал, щоб послухати, про що буде сьогодні говорити відомий уже йому міністр пропаганди, як у дверях Карла ввічливо спинив інженер фон-Редель.

— Ви, герр Таубер, сьогодні можете йти відпочивати. Сьогодні я сам демонструю радіоприлади, а далі... коли ви вже вирішили, очевидно, вас поставлять на постійну роботу.

Карл ніби відчував у тих словах образу, принаймні так здалося інженерові. Карлові спали на думку часті нагадування про неодмінну умову вступити в члени фашистської партії, щоб бути достойним радіотехніком будинку й одержувати п'ятдесят марок тижневого заробітку, постійного заробітку...

П'ятдесят марок!

Згадалися і одягнені очі Анель, і троє дітей, що останнім часом одягнені і неголодні, не гірше, як у сусіда, якогось працівника офіційної газети.

Тільки очима подякував інженерові й пішов до виходу. Уже в під'їзді почув, як один робітник питав у другого:

— А не чув, радянські станції включатимуть?

— Не чув, але, мабуть, будуть... у запрошенні ж написано, що всі станції Європи, Азії, Америки...

Карл постояв, навіть поривався щось сказати цим робітникам, щось пояснити, але стримався і, тільки гірко всміхнувшись, швидко рушив додому. Коли виходив з станції «унтергрунду», почув легкий оклик:

— Таубер!

Озираючись він побачив Штейна, що заходив на станцію. Він пальцем поманив Карла:

— Кюнц учора втік з тюрми перед розстрілом.

— Втік? — У Карла як не вискочать очі з орбіт, таким почуттям наповнила його ця звістка.

Штейн тільки потис Карлові руку, а на прощання зовсім тихо вимовив:

— Чекаємо, як ти поведешся з нацистами. Переконають-таки тебе заробітком чи... А в Німеччині ж є й наша, комуністична, партія...

І зник у натовпі, що нахлинув на станцію.

Карлові хотілося відповісти, поговорити ще з Штейном, та тільки капелюх його майнув у повітрі вже за хрестовиною будочки-каси.

Вдома на годиннику в Карла було пів на десяту.

— В Москві, значить, пів на дванадцятую...—пробубонів Карл, надіваючи навушники від свого радіоприймача, щоб слухати, що даватиме радіостанція в «Національному домі», на Ортодокс-плац.

...«Національний дім» гудів, як колосальний вулик, виділяючи разом не один, а декілька роїв. Робітники оглядали виставки в кімнатах і обговорювали між собою чутку: буде чи не буде дано станцію імені Комінтерну. Чиясь настирлива вимога передавалася з уст в уста:

— Запропонуємо подати Москву...

В залі ж один за одним виступали промовці від всіляких міністерств, щоб протягти час до приїзду головного уповноваженого від міністерства пропаганди.

Нарешті й уповноважений приїхав до «Національного дому».

— Тепер ми розпочнемо наш всенімеський радіоконцерт!— почув Карл Таубер через свій радіоприймач і схопився з-за стола...

Зал завмер, напружуючи слух. Інженер фон-Редель стежив за уповноваженим міністерства пропаганди, чекаючи сигналу. Голова уповноваженого ледве хитнулася, і інженер поставив ричаг на берлінську станцію. Легкий шелест з стін, стелі. Інженер тихенько гукнув у телефонну трубку, постійно з'єднану з радіостанцією:

— Давайте!

І в зал прорвалися бурхливі звуки все того ж маршу «Хорст Вессель». Робітники перезирнулися, так уже обрид їм цей затертий, як мідяк, пам'ятник фашизму. Неначе й станція зрозуміла ці перезирання і вдало-гармонійно перейшла на інший мотив. Окремі голоси в залі хвастливо підхопили цей мотив і змовкли, зустрінуті не зовсім привітними поглядами товаришів, сусідів.

Але й очі проспівали кінцівку того мотиву вже без відповідного супроводу з репродукторів.

Сталось щось незрозуміле. І інженер був певний, що не станція наплутала — раніше подаючи не те, що треба,— тому не чіпав апаратури, що так прекрасно почала працювати сьогодні, так ідеально працювала вчора і позавчора...

З репродукторів чути було спочатку мелодію гімну, потім гімн ніби потрапив у якісь бурани інших звуків. Вони завихрили в какофонії, заревли роздираючим душу хаосом. Неначе зчепилися в смертному герці два вороги, і неодмінна тиша покаже наслідки цієї борні. А хаос то згасав, то знову запалювався, неначе й будівлю розгойдував своїми одчайдушними буранами звуків. От-от розірве цю кам'яницю, випорсне на простір, щоб його безмежністю погасити ту стихію в ефірі...

Та борня звуків вирівнювалася. Співзвуччя находили свої гармонійні тони, техніка залу переможно мобілізувала свої акустичні досягнення, убирала звуки в систему, в виразну... бойову мелодію...

Інженер фон-Редель побілів, як мармур розподільної дошки, а робітнича аудиторія поволі шанобливо вставала з стільців.

Зал наповнився гармонійною мелодією так давно нечуваних звуків «Інтернаціоналу» з московської станції імені Комінтерну.

...Чуєш, сурми загралі,
час розплати настав...
В Інтернаціоналі
здобудем людських прав...

Не витримала робітнича аудиторія. Всі дві тисячі робітників тепер стояли на ногах і слухали гімн пролетаріату, «Інтернаціонал».

Першим прийшов до пам'яті інженер фон-Редель. Він рвучко виключив вібратор, і... очі йому полізли на лоба: радіообладнання не виключалося, а продовжувало так само ідеально приймати Москву й сотнями репродукторів-черепашок «рококо» передавати цій задоволено здивованій аудиторії...

— Розійдись! Геть із залу!— крикнув уповноважений, зрозумівши, що сталося щось таке, чого не в силі виправити й сам напівзбожеволілий інженер.

Робітники заворушилися, але не пішли. Навіть дисципліновано почали сідати, коли закінчився «Інтернаціонал» і в репродукторах гукнув голос:

— Genossen! * Зараз розпочинаємо наш інтернаціональний радіовечір німецькою мовою. В програмі доповідь

* Товариші!

на тему: «Міжнародний антивоєнний день і наступ гітлеризму-фашизму на пролетаріат Німеччини». Слово має...

— Геть! — знов закричав уповноважений.— Поліція! Де поліція, лейтенант Гейнес? Стріляйте в цю пекельну машину, підстроєну більшовиками. Зрада!.. Зрада!.. Радіобільшовики!..

Сам перший почав стріляти з маузера в карнизи, в стелю, щоб зіпсувати обладнання й промову доповідача з московської радіостанції. Знайшлися ще такі ж завзяті. Стрільянина справді заважала нормально слухати ту доповідь. Робітники, звезені з усієї Німеччини, теж розгубилися. Що це, справді якесь технічне непорозуміння, чи московська станція перехитрувала кваліфікованого конструктора фон-Ределя?..

Поміж рядами в проході пробіг розпатланий інженер фон-Редель, несамовито кричачи:

— Поліція! Штурмовики! Де Карл Таубер? Скоріш до нього! Радіобільшовик!!!

Робітники рвонулись тікати з залу тільки тоді, коли побачили в дверях упрілих від поспішання коричневих штурмовиків. Штурмовики миттю вишикувалися і раз за разом зробили чотири залпи під карниз залу, де мала бути закладена в стіні «вібруюча антена». Сам уповноважений керував штурмовиками.

Посипалась штукатурка зі стелі, з ліпного «рококо». Робітники витиснули штурмовиків з дверей, рвонули, хто куди бачив. Радіо захрипіло й за останнім залпом замовкло...

...Карл Таубер виключив штепсель у себе дома з освітлювальної сітки. Мов п'яний пройшов по кімнаті, витираючи піт з обличчя.

— Анель! Прощай... Я тікатиму. Прислухайся, як не розстріляють завтра, значить — утік і хованюсь разом з... Кюнцем.

— Карл, Карл, що ти верзеш?! Карл...

— А апаратуру... — поспішав Карл, — апаратуру... Та ж її однаково знищать... То краще я сам.

Підбіг до штепселя, ткнув його в електрисіть, а сам кинувся до апарата, повернув ричажок до краю.

Пахнуло різким електричним вибухом, засліпило очі

Анель; в кімнаті смерділо горілою смолою, і її затуманив дим.

— Ну, тепер усе...— мов крізь сон говорив Карл.— Пожежі не буде, не бійся, а там у них... не знаю...

Другого дня в повідомленні міністерства пропаганди було вперше опубліковано Карлове ім'я. Його підхопили інші газети:

«Радіобільшовизм.

Майстер Карл Таубер став більшовиком і тим зрадив Німеччину. Він своєю хатньою радіоустановкою включив радіобладнання «Національного дому» в хвилі московської станції і дав змогу двом тисячам збільшовичених робітників у залі слухати протинімецьку передачу. Коло сотні «радіобільшовиків» затримано. Сам зрадник Карл Таубер зник безслідно».

Січень, 1934 р.

Київ

ДУМИ

Поєма

«Вони напосідають несподівано, переслідують настирливо, як тінь. Ні сну від них не було, ані тієї служби королівської. Навіть їжа стає нудною отрутою... такі вони, ті думи, дорога моя Магдо. Я не один, а чогось мені стає страшно з ними або радісно. За них... Та про це тобі не знати. Цілуй Анджелю й маніського Піетро. Може, останній лист...»

Перечитувала цей, списаний олівцем клопоть друкованого паперу. З уривчастих слів, друкованих фіалковою штемпельною фарбою, ледве догадувалася, що то інструкція для арештованих з військової в'язниці.

— Та й що ж? Оце і все від мого Теодора? Коли ви бачили його востаннє? Ну, й чого мовчите? Матінко моя, він мовчить!.. Цить, цить, Піетро... А-а-а... Он дядько тата бачив, а-а-а... Бач, дядько мовчить, бо тата бач... у нього... цить, замовкни, Піетро... Піетро! Дядько пла-а-че за тат... том!

Магда заридала, притиснувши дитину до грудей. Все зрозуміла. Он які вони, ті думи. Як тінь, переслідують до військової в'язниці. Потім... Магда вдова, Анджеля сирітка, і маніський Піетро навіть батька свого не знатиме. «Такі вони, ті думи, дорога моя Магдо...»

— Про які-то думи пише Теодор, ви ж знаєте?

— Не знаю. Краще й Теодорові б їх не знати, як так... у гарнізон інколи потрапить советська газета... Тільки ви, Магдо, не думайте, що й я, боронь боже, читав її хоч раз.

І взагалі, я до вас, як до доброї, за сорок кілометрів прибився, а ви... гляди й порозкажете: приходив, мовляв, про советську газету говорив...

— Говоріть ще, говоріть, що він передав сказати дітям.

— Оце і вся розмова. Теодор, може, і читав їх... Тому, другому дасть, не вимовчить та й скаже дещо. Далєбі, зо мною ні слова аж до того дня розстрілу, перед казармами, в дворі полку. І то, я собі стояв у задній шерезі, а його ведуть. Думаю — Теодор чи не він? Дай визирну з-за плеча в товариша, і визирнув. Ну, він помітив мене, товаришували ж... Всмійнувся і ніби до всіх, але знаю, що мені те сказав: «Запам'ятайте цей день, товариші! Теодор Беньо вмирає... за наші думи свободи...» Руки позаду були забиті в залізо. Сприймаю на собі пильний Теодорів погляд і бачу, як закована рука випустила недокурок. Не дивився, коли стріляли... бо очі мої стежили за недокурком. Загнали нас у замкнуте каре. Недокурок зім'ятий чобітьми; другого клаптика цього листа я так і не знайшов... Тепер уже все. Прощайте й не думайте, чого й за чим я приходив. Єй-єй, міг же я прийти за боргом. Я й не правлю, але зайшов. Так і казатимете, Магдо, мовляв, борг Теодорів правити заходив, коли хтось запитає... У мене теж діти.

— Не чула я про вас і не бачила. Скільки там боргу було в Теодора?

— Не турбуйтеся, ніякого боргу. Власне... якісь дрібниці, я зажду. Часом трапиться що, майте нас за рідню. З охотою пособимо. Це сюди-о... до радянського кордону. Прізвища ж не забувайте.

Зима кінчалася, весна минала. Журилася Магда, та не плакалася сусідам на своє лихо. Радянську газету пообіцяли розшукати, як недокінчену звістку про її Теодора. Серйозно розпитувала бідних сусідок, за що вмирають Теодори. Думи? У кого нема своїх дум? Та не стріляють же за них? Розгадати б Теодорові думи, може, перестануть умирати такою наглою смертю молоді чоловіки, батьки... Одному думи — другий стріляє. Який нерозважний Теодор. Чи можна так: одному думи — інший стріляє? Всім думи! Не буде кому стріляти Теодорів...

Шукала радянської газети, уперто домагалася розгадати Теодорові думи. Пішла до міста в аптеку за настоем

слабосильному маніському Пієтрові. На трилітню Анджелю хлопця кинула, сусідку попросила навідатись.

В цьому місті була вона не раз, та вперше прислухалася до газетчика:

— Останні новини, останні! Всі газети світу, останні новини!..

За «советські» газети розстрілюють — це Магда засвоїла. Що з усього світу газети — не вірила газетчикові. Стояла оддалік і чекала. Вслухалася — газетчик не вигукнув про «советські». Його шість слів автоматично рвали повітря й дратували слух. Раз за разом: «Останні новини, останні. Газети світу, останні...» — як набридлі волання жebraка, в'їдалося в мозок. Уже й не газетчик, а власний голос от-от виспівуватиме ті слова надокучливим мотивом.

Ішла до другого кіоска, ходила назирці за рознощиками газет і журналів, зазірала з-за плечей у розгорнену газету. Ох, думи, думи! Розгадати... розгадати вас. Як віспу, щепитиме іншим — нехай знають, за що вмирають Теодори.

— У вас хустка набік, жінко.

— От-то... дякую. А ви звідки мене знаєте?

— Не знаю, а бачу — заклопотана жінка. Пробачте...

— А так, клопіт у мене. Дитині настій треба... і ось уже від ранку ніде... її не знайду...

Прохожий приязно подивився на жінку, розгадуючи клопіт, ледве добрав сказане.

— Ви фармацію шукаєте, аптеку? Дозвольте, я йду в той бік, покажу. Не зважайте на мене, з нічної зміни я.

Покірно пішла за робітником. Посивілі виски в нього, на лівій брові родимий куш із мідну монету. Одяг заквацьований, як у механіка з паровоза. По-батьківському оглядає, ніби й настій той для онука зараз вийме з кошика і дасть Магді.

— Тут і живете, тобто в цьому місті? — поспитала, щоб не мовчати.

— Тут. Дев'ятий рік.

— Ого! То-то, бачу, знаєте й фармацію і... все. Раніше, мабуть, теж у селі жили?

— Ні. Раніше працював, як і зараз, тільки в іншому місті. Оце і фармація. Може, допомогти розмовою з провізором?

Замість відповіді насмілилася запитати, як батька, одним шепотом:

— Може, знаєте? Чоловіка мого, Теодора, розстріляно...

— Теодора Беньо? Що в військовій в'язниці?

Значить, знає. Майже знепритомніла, зіперлася на руку і слухняно пішла геть від аптеки. На лаву в палісадничку посідали. Неначе сперечалися перед тим, поглянути в очі одне одному не сміли.

— Я так тільки... Говорили про нього і в нас, згадували й сподівалися. Так, так. Значить, умер Беньо...— робітник старанно обгризав на пальцях нігті, щось згадав і подивився на Магду, як на диво земне. Молода, в селянському поношеному вбранні, зів'яла жінка. Ковтнула плач, наважилася всміхнутися.

— Настій таки і сама знайду. Мені б газетку.

Робітник тільки приязніше подивився на Магду, потім звівся з лави.

— Мені йти треба, із зміни я... Газетки там,— показав на вулицю.

— Там нема такої, не продають...

— То й прощайте... Мені йти, я з зміни...

— А я думала... Так хочу прочитати. Теодора розстріляно, а я й не знаю за що. Кажуть, у «советських» газетах...

— Тс-с! Божевільна жінко... Йди собі додому.

Згодилася, хитнула головою. Робітник рушив геть похнюпившись, потім спинився.

— Ви з кимсь приїхали чи самі?

— Сама. Пішки йтиму великим шляхом, але ще спробую знайти.

Робітник пішов.

Клонився день на вечір. Гуділи бджілки в липовім запізнілім цвіті над великим битим шляхом. Одна ішла Магда понад рядом лип та верб, очима виміряла шлях і не могла його виміряти. Губився він у приярках і туманній, надвечірній далі.

Не злякалася, коли з-за товстої липи назустріч вийшов чоловік. Раніш не помічала — може, і давно йде людина своєю дорогою, в місто поспішає. Чи настою для дитини, чи газети...

— Купили ж ви дитині настою?

По сивих висках, по мові Магда впізнала свого вра-

нішнього знайомого. На ньому був інший одяг, лице мало людський колір і не хапався, як тоді, ідучи з зміни. Повільно повернувся і пішов з Магдою поруч, ішов аж до пагорка. Нічого не розпитував, а тільки розважав. Намагався полегшити гірку її долю. А потім:

— Ну... прощайте. Якщо й справді цікавитесь тією газетою, то... Та беріть, беріть, ми собі дістанемо. Не плачте, Магдо. Теодор живий у наших серцях... Прощайте, там он курява від авто. Я поспішаю в зміну... Хустка у вас знов набік.

Ну, ось вона, газета. Горять груди, де за пазухою лежить цей аркуш паперу, зроблений у Москві. Не йшла, а летіла додому всю ніч. Удосвіта читала її вперше за своє життя...

Довго, до ранку читала. Сусідка навідалася до дітей, застала Магду за газетою. «Дивись, чи не пани поробилися, газетки читаємо — з глузду з'їхала жінка...» Сусідка ради не прибере, таке сталося з того горя.

— Принесла напою?

Читали вдвох. Як у тумані, шуміла голова, вперше билося серце трепетно-гарячим ритмом. І вирішили, що газету треба читати всій бідності...

Того закликали, до іншого в хату заходили. З газети списувалися промови колгоспниць на нараді у товариша Сталіна, і йшли ті промови через руки, в десятках, сотнях переписувалися. Як вітер у гаї, шелестом перегукувалися в збуджених серцях слова:

«...була я, товаришу Сталін, бідна й неграмотна. Царська війна дітей моїх посиротила й погнала з торбами попідтинню. Скільки таких дітей загинуло в той час. В селі ми мали дві церкви й одного фельдшера і для людей, і для скотини. Я не знала, яка вона буде, Жовтнева революція, але вірила, що мусть бути з нею краще. Ненавиділа старий панський уряд і пішла з більшовиками бити панів, куркулів. Перемога далась нам не легко і не зразу. Ми з тобою, наш дорогий командире Йосифе Віссаріоновичу, не раз тривожилися серцями, боронячи здобутки Жовтня, не раз життя своє ставили під загрозу смерті й таки перемогли: старший син (той, що з торбою

ходив дитиною) Микола — інженер-конструктор на Волга-Доні; дочка Настя — приват-доцент біохімічного інституту, а найменший — повітрофлотець Трохим, має орден Леніна за свою роботу. Та це не все. Я, мати їхня, вивчилася грамоти, живу в своїй теплій хаті, ударниця-бригадир, маю дев'яносто один пуд хліба на трудодні і обрана членом уряду. Справдилися пророчі слова Леніна — я керую державою. У наше село район перевели! Новий кінотеатр будуємо, працює радіостанція, дві початкові і одна середня школи, лікарня з двома лікарями та парк культури. Будуємо електростанцію на річці і друкарню...»

Магда напам'ять, як колись молитву з материних вуст, вивчала ті промови і горіла жагою переказати їх усьому світові. І раптом поліція.

В село вантажною машиною заскочили поліцаї. Спилися біля управи старости, попа покликали і ще декого з хазяїнів, недовго й радилися. Тією ж машиною поїхали до Магдиної хати, благі ворота розтрошили й аж перед порогом стали. Посипалося потріскане скло в вікнах, перелякане Піетрове кошеня вискочило, хвіст і шерсть поставило дуба й божевільно заверещало. Метким каменем зім'ято шерсть, а погрозливий хвіст розплющено, як бадилину. Нікчемний протест одинокої тварини луснув, як прищик...

Магди з дітьми в хаті не застали. Недарма ж вона дружина розстріляного революціонера! Її вихопили з хати, ще тільки машина стихла біля старостиних воріт. На всякий випадок за село, в хазяйські жита, бігцем — городами попровадили. І стежили, стерегли. Коли загорілася Магдина хата, надходив вечір. Поліція обшукувала клуні й горища в селі. До старости десятками бідноту зганяли, штани й спідниці безсоромно здирали й не шкодували лози...

— Хто?.. Хто на більшовицький бунт проти короля і бога вас піднімає?

Як домовина, мовчазні, тільки думу свою міцну в серці полум'ям роздимали та прокляття катам і долі шептали кривавими вустами. Магди не виказали, та далеко не всі знали, де й вона.

Смеркало, коли дістала торбу харчів і повідомлення про смертельне побоїще бідноти, безневинних людей.

— Піду! Явлюсь! Нехай не катують...— плакала Магда з дітьми.

— Цур — дурної! Так-то й пустили тебе явитись. Коли, кажеш, є хороші люди в тім селі, прямуй до них. Пересидиш, доки переказяться, а там... побачимо. Газету нам лиши. Повернешся, назад віддамо, а ні, то здасться й нам...

Вийняла з-за пазухи замотаний у ганчірку пакунок.

— На, Захаре, зберігайте її. Треба розумнішати всім... Коли б у місто послати. На заводі чоловік такий, із сивими висками й на лівій брові бородавка, як мідна монета. Нехай порадить, що мені з дітьми. Сама я подалася б у далекі найми, в гори, на лісорозробки стану...

— Добре, сходимо, навідайся.

В селі палало ще дві хати катованих бідняків. Магда несла Піетро на руках, за спиною клунок із харчами й Анджелю, незапнуту і босу, вела за руку. Із жита вибрела й понад обміжками, борознами простувала в ліс. Куди йшла, пощо? Ледве пам'ятає прізвище солдата, що приносить останнього листа від Теодора. Чи впізнає ж? Чи прийме?

— Мамуню, куди ми йдемо так поночі і довго?— стогнав сонний Піетро.

— Цить, Піетро... Мама думає, щоб не заблудили ми...— шепотіла Анджелю, ледве переставляючи свої потерплі, подрані босі ноженята. Магда мовчала й по зірках ішла, ішла, ішла...

Шість день жила в чужій родині. Теодорів товариш поселив. На світ, на люди не виходила. Таки впрохала того товариша сходити в своє село до Захара дізнатися,— може, відомо йому, що той робітник порадив чинити з дітьми. Вночі виходила за село, на горби, де стоять порожні вітряки. До глибокої ночі дивилася на радянський бік за річкою.

Над річкою місто. Вогнями вкрите, жевріє в електриці. До самого берега річки простягнулися вулиці. Ліворуч завод огненними язиками з димарів лиже темряву неба. Магда чує, як двигить земля від тієї сили. Електричні крапки порснули з міста в степ, у далечінь, понад річкою в обидва боки, й губилися аж десь у мрійних далях, у гущавині лісів і ночі.

Зітхала й мимоволі шептала завчені рядки, замінивши імена:

«...Дочка Анджеля — приват-доцент біохімічного інституту, а найменший — авіатор Піетро — має орден за роботу в повітрофлоті. Та це не все. Я, мати їхня...»

Тремтіла, неначе її полощуть крижані води. Ух-ух! Розправила руки, виміряла силу своїх крил. Нічний простір губив і замикав ту волю рук.

За річкою горіло світло, буяло життя. Отам десь, де губляться вночі електричні крапки, там сидить вона, щаслива мати, читає листа від сина-орденоносця...

— І років же мені... Якихось двадцять три роки.

Засоромлена несподіваними думками, похнюплено йшла в чужу хату, прокрадалася, нікому не завинивши злом.

— Поліція! Негайно в плавні! Пересидіти кілька днів. З міста Захар приводив робітника. Дітей заберуть до себе, а тобі на лісорубному заводі вже й роботу мають, брикетування тирси... Та швидше-бо! Поголовний обшук. Нічого зайвого не беріть. Подушку... краще візьміть мою солдатську, резинову: коли треба — надмеш її, а не треба — спустиш повітря, і мале нестиме... Твою голову вже поцінували в сто срібних королівок, куркулі дали обіцянку знайти, і поліція... Ходімо городами.

І знов у лісові хащі, у висхлі болота пішла з обома дітьми. На куп'ї, мов гніздо, вимостила дітям і чекала дві морочних доби. Від знесилених дітей комарів ганяла, оводів. Перебрала в думці всі дрібниці, як то вона з дітьми приїде в місто, передасть їх у руки старенькій померхлій бабусі, поцілує маніського Піетро і швидше піде. Там робітниця брикетують тирсу. Робітники допнуть нову газету, Магда читатиме її робітницям. Вони готуватимуться і в себе до такої ж перемоги, як там, де двигить земля під багатотрубним новим заводом, де снується в далечині всепереможна електрика...

— Магдо... Магдо,— почула на третю ніч.

До неї прийшли двоє. Другого вперше бачила. Суворий голос, та обличчя вночі не бачила.

— Треба тікати,— вимовив незнайомий.— Дітей я заберу, може, врятуємо. На ранок привезуть з міста поліцейську собаку, відомого «Дракона», та собака ніколи й ні разу не помилялася на сліду.

— Куди тікати? Собака скрізь знайде... Діточки мої!.. Схопила Піетро на руки.

— Ні, дітей я не віддам! Разом з дітьми, я мати. Нехай відірвуть мене від них, нехай знають люди, що то за панська влада. Ні, дітей своїх я нікому не віддам.

...І побрела з ними в болотяну гущавину, туди, де крізь ніч пробивалися двигтючі звуки.

— Стережися, там прикордонники застрелять, як куріпку...

Може, і не чула, пірнувши в очерети. Тільки шелест різкий стояв у вухах товаришів, коли вони городами повертали до села, поза ним до лісу, до великого шляху на місто.

Довго блукала в очеретах, прислухалася. Навмисно забродила по коліна в багнюку, щоб губити слід, рятуєчись від тієї собаки — «Дракона». Вийшла з очеретів у порубаний лісок. В передсвітанковій темряві хатка й огник у вікні. Кортіло запроситися, дітям спокій дати, аж зовсім близько біля себе побачила солдата. Він ішов від хатки й спинився. Може, почув шелест, може, побачив. Не даючи тому ради, Магда з дітьми падає на землю, плазує за пеньки з порубаних дерев. Як хижого звіра, стереглася солдата-прикордонника. Він постояв, пройшов до хатки й повернувся назад. І так, як маятник, доходив до плавнів, повертався до хатки, прислухався і знов ішов.

Ніч спускала вечірню теплоту, робилося холодно. Бриніли зірки й, моргнувши заросеним світлом, гасилися. Від цього робилося світліше — надходив світанок.

Поміж пеньками, відкидаючи палички, щоб не хруснуло, плазувала Магда геть від солдата й хатки. Анджеля робила так, як і мати, руками підтягала вперед своє худеньке тільце. Тільки Піетро — з ним була морока. Як ляже, то не може рухатись. Ледве напоумила ставати йому на всі четверо і так рачкувати. Налякане хлоп'я високо здіймало свій голенький задок, голівку між рученята до землі ховало й крекчучи плазувало за матір'ю. Тільки ритмічний плач-шепіт:

— Ма-мо-о, ручки... — не переставала чути в себе позаду.

Хатку обійшли далеко. Сховалася вона за коліном річки. Спереду пахло вогкістю від тієї річки й палахким світанком. Десь, наче в прірві захворілої фантазії, почувла

гавкання ніби мисливського пса. Стривожилася — то був «Дракон». А що ж далі, куди?

Понад самим берегом стояло кілька деревин незрубаного лісу. До них вела улога стежка чи дно річечки з джерельця. Не вибирала її не вирішувала. Анджеля лізла спереду по тій улоговині, за нею плазував незграбний, як зморений жук, Піетро. За ними потяглася обезволіла мати. Торба з харчами десь зачепилася за пеня і лишилась там.

— Цс-с!

До деревин підходив прикордонник. Постояв хвилину, гвинтівку переклав на плечі й пішов геть. З пільми вимальовувався потойбічний високий берег. Він, неначе примара, насувався, виростав і насувався... Ще ближче до деревини підплазувала Магда з дітьми. Тепер побачила, що солдат ген-ген понад берегом зустрівся з другим таким же і йшов назад, до трьох розлогих верб.

— Цитьте ж, не писніть!.. Той дядько вбив тата і нас поб'є, як угледить.

Не дихали сердешні діти. Тільки оченятами на забруднених болотом мордочках, як звірята, стежили за матір'ю.

Коли солдат повернув геть, ще підлізли аж до берега річки-кордону. Тепер Магда виразно почула мисливську собаку там, у плавнях. Озираючись безпорадно й безнадійно. У Піетро в руках була резинова подушка. В голову вдарила, як іскра, думка. Схопила ту подушку й щосили надимала в неї повітря. Притискала до землі й знов надимала. Вся тремтіла за кожним виразним гавканням, що безсумнівно наближалося. Зовсім наближався й ранок.

Мати вирішила пливати з дітьми на той бік річки. Але як? Плавати вона не вміє. Надія на солдатську подушку. Коли б же не двоє дітей. На спину можна положити тільки одного. Рука триматиме подушку, друга правитиме за весло. Вона мати. Котрого ж першого?

— Анджелю! Ти більшенька, пересидь та мовчи отут... у ямці... Піетро, ляжеш на плечах і за шию маму з обох боків. Отак... І не пускайся хоч би й що, як стрілятимуть... Ну, Анджелю... Я побреду, а ти...

Вода холодна здушила груди, всмоктує вглиб. На плечах засковзалася дитина, тісніше притиснула материне горло гарячими, тремтливими рученятами...

Тільки подушку на річці ледве бачила Анджеля, як пузир, надуту з глибин чорної води. Незчулася, як зустріла своїми оченятами чийсь чужі, здивовані.

Над нею стояв солдат з рушницею.

— Ой, дядько... Нашого тата вбили... за газетку...

— А мама твоя де?— впівголоса запитав солдат.

— Вона зараз по мене вернеться. Он Піетро через річку...

Солдат рвучко обернувся. Світанок огортав річку легким туманом. Далеко посеред річки борсалася людина. Гострий солдатів зір ледве розглядив приплюскле тіло дитини й пузир-подушку... Змахнув гвинтівкою, до берега ближче рушив. Почув стогін Анджелі й спинився, опустив гвинтівку в землю, озирнувся навкруги. До переляканої, онімілої дівчинки нагнувся, щось гомонів — не розбрала...

Магда вилізла на мулкий берег, здерлася наверх і ледве відірвала хлопця від шиї...

— Я боюсь, не хочу сам...— заплакав Піетро.

— Цить, цить... Анджеля там... Чуєш, собака її шукає... Сиди отут у ямці, а мама зараз...

Не бачила, що під розлогою вербою стояв солдат, спершись на гвинтівку. Коли б заглянула вона в те лице, в ті очі...

Розвиднілося зовсім, коли знесилена Магда з дочкою забрела в річку. Собака гавкав уже зовсім близько. Чула чийсь голоси не то позаду себе, не то спереду. Та їй, матері, роздвоєній річкою, було все байдуже. Плентаючи ногами, брела в глибоку й холодну воду, борсалася і єдине бачила — голівку, що визирала з ямки на тому березі. Ось вона заворушила, вилазить з ямки й до берега береться, зараз покотиться в воду. Мати заплющила очі і, коли розкрила їх...

Піетро був на руках у червоноармійця. Напружила сили й озирнулася назад. Сили кидали її, але борсалася далі. Під розлогою вербою стояв солдат, дививсь на Магду й думав. Він думав Теодорову думу...

Лягла у мул на березі спочити. Анджеля порачкувала наверх. Тепер тільки додивилася Магда, що надворі ранок. Річкою попливла резинова подушка. До того берега прискочив чорний пес і гавкнув. За ним солдати, поліцаї. Один нашвидку махнув рушницею на Магду. Але раптом вистрелила рушниця з-під розлогих верб, і солдат, що

цілив Магду, пошкопиртав до річки. Під вербу рвонули поліцаї, солдати, собака. Прикордонник кинув зброю в річку, зірвав з себе одяг і скочив до води. Та над водою його догнала куля в голову...

Непритомна Магда посувалася в річку, змивалася нею з слизького мулкого берега. Ледве ловила напругою волі, що от-от таки захлесне її чорна безжалісна вода...

— Подушку-у!..— застогнала і вперше розкрила очі.

Вона лежала в прикордонній світлій лікарні. Поруч Анджеля спала й маніський Піетро стояв перед очима. В руках тримав срібну монету...

— Мамуню. Це той солдат монетку дав Анджелі, як ми її покинули. Нова монетка...

Магда згадала постать, поійняту важкою думою, під розлогою вербою... А з стінного портрета просто в вічі Магді, як із тієї газети, дивився привітний Сталін...

1935 р.

АРАБ

Чимало є літературних творів і про коней. Лев Толстой якось підслухав сумну розповідь рябого коня Холстомера і простежив його трагічний кінець. Ще один спритний письменник умудрився перехопити щоденник монаршої кобили Любуші, підправив його настільки, щоб перебрати собі авторське право на той щоденник, і подав широкому читачеві інтересну життєву путь фаворитки-кобили.

Мені теж трапилася нагода познайомитися з цікавою біографією Араба, яка краєчком спліталася з великою долею одного чудового зараз конярського колгоспу на лівобережжі України. З високого погляду історії цей факт може здатися дрібницею колгоспних буднів, не вартою й пам'яті. Та надто колоритними часом бувають навіть дрібні будні, і письменникові просто жаль кинути такий факт у забуття. То більше, що і в ньому викривається один з живучих залишків минулого, мікроб власницької жадоби...

Араб — це племінний жеребець. Біографію він має не менш повчальну, як і та Любуша. Та доба суцільної колективізації надає цій цікавій біографії коня зовсім іншого забарвлення, аніж хвастовиті зізнання фаворитки імператорських стаєнь. Це свіжа, з винятково-показовими деталями біографія коня, не підслухана автором протягом кількох ночей і не викрадена з інтимного щоденника сором'язливої красуні кобили. Біографію цю ми спостерігали на великому процесі перебудови села.

Андрій Кирилович Телепа — не випадковий персонаж з тієї біографії. В 1930 році це ім'я двічі дебатувалося на

колгоспних та загальних зборах села Кононівки. Кандидатська група КП(б)У (тоді ще не було в Кононівці повноправного партійного осередку) та комсомольці Кононівки настоювали на тому, що вже тоді була ясною Телепина дрібновласницька суть, хоч він і мав зовнішні риси типового середняка. Цю куркульську суть зрозуміли не лише комуністи й комсомольці, її органічно відчували сусіди, відчули й власні діти Андрія Телепи.

Та не будемо забігати наперед.

Андрій Телепа розживатися починав ще й до Жовтневої революції — це відчувалося в селі ще тоді, і кожен бідняк про те знав. Що наймита почав тримати десь тільки з 1924 року, захопившись непом,— цілком зрозуміло. Саме на цей час, діставши на душі землю, він набирав власницького розгону, хоч дорослих дочок мусив видавати заміж, позбувався робочої сили.

Дочки Телепи, хоч і мали такого батька, але зростали в оточенні гострої боротьби за нове село, за колгоспи в селі, боротьби за нове життя. І заміж вибиралися, шукаючи живіші паростки, зрікаючись засняділого батьківського кубла. Старша Ониська одружилася з червонофлотцем і виїхала до Єйська, а Мотрю взяв молодий колгоспник Марко Зеленчук. Андрій Телепа нерado сприймав захоплення дочок комсомольськими вечорами в клубі, та терпів той «дух часу», як він висловлювався, і дочкам своїм на зло перечити не посмів.

— Чи батько лиха бажає рідним дочкам?— казав на виправдання своєї згоди.

Але від того не став цілком сучасною людиною. В непі і він вбачав «поступку хазяям», пиховито споважнів від такої свідомості, погордо називаючись середняком! Охоче згодився пустити сина в науку до Києва, використовуючи середняцькі пільги з простих міркувань — все в господарстві пригодиться...

І вийшло, що в колгоспі він мав одного зятя, а в червонофлотцях єйського порту — другого. В радянських студентах мав сина, який цілком природно активізувався по громадській лінії, намагався не відставати, не різнитися від маси радянської молоді, бо відчував органічну потребу в тому. Хапаючись за нове, радянське життя, син цілком усвідомлював і непевність становища батька.

Та й ці, зовнішньо ніби й побічні, родинні моменти Андрій Телепа теж розумів по-своєму. Вони лише підда-

вали йому якоїсь дивної певності («Той же капітал у кишені!» — думав собі). А вголос говорив:

— Подумаєш, ухвалюють вони... З середняків у куркулі намагаються перехрестити. Не на того напали, голубчики. Норми податків виконуватиму, на якийсь Модр чи Тсоавіахім запишусь, коли до чого дійдеться. Цілком можливо, що син за той час, може, ще й комуністом стане, хіба знаєш! Отоді візьміть мене голими руками, візьміть батька комуніста... Діти, благодарить бога, вдалися розумом у батька, голови не кострицею понапихані. Почекаємо! А там, гляди, якось зміниться, нашому братові ще якусь знижечку вигадать. Колгоспи — колгоспами, а хлібець до цього часу й нам, хазяям, доводилося сіяти!..

Щоправда, такі речі говорив тільки сам собі. На людях був оглядніший. І на 1932 рік лишився в Кононівці один одноосібник — Андрій Телепа. В упертості йому відмовити не можна. Упертий, як осел, навіть розум і завбачливість губить при тому. Під час всіляких державних кампаній завжди наджидає «слушного випадку», тягнеться в хвості й тим зриває державні обов'язки села, плямує зростаючий колгосп. І невідомо, чи зрозумів би, що не втримається ж бо на таких ворожих «принципах». Та допоміг тривожний лист від сина з агроінституту:

«...Ви, тату, або сюди, або туди,— писав син, студент останнього курсу.— Що мені з вас, куркуля, а чи підкуркульного «середняка», коли у нас, молоді, будується нове майбутнє. Якщо ви батько радянського студента, то й самі мусите бути, як і всі радянські селяни, прихильним до сучасності, тобто колгоспником. А вже коли маєте намір відмовитися й від сина, як і від колгоспу, то не марнуйте часу й не шкодьте тим мені. Нехай краще залишусь безбатченком, але агрономом у рідній країні, працюватиму разом з мільйонами, аніж матиму такого класово-чужого батька. Один ви в селі, весь на виду, як обгорілий пень. Опираєтесь там у себе, а в мене тут жїли трїщать від напруги. Та не тільки мені, а й вам це шкодить — ще б жили та жили...»

Тоді й написав Телепа заяву в колгосп: «Без усякого понужденія прошу й мене прийняти до колгоспу з усім належним тому випадковї майном, як, наприклад, кобила й сірий жеребчик з упряжжю та реманентом, але крім хати та садка біля неї на сорок вісім соток га...»

І нарешті — Араб. Років з чотири тому Андрій Телепа вигідно придбав того однорічного стригунця в конярському радгоспі. Стайничий радгоспу, Микола Костьович, на іменинах своєї дочки зробив приємність кумові, порадив придбати жеребчика з відсортованих у радгоспі. І таки «помилився», вивів йому замість відсортованого — племінного стригуна. Сірий жеребчик уже виріс із нього. Тепер до колгоспу привів його й кобилу — худих, заїжджених, і дав стайничому, своєму зятеві Марку Зеленчукові.

— Дивись за ними, Марку. Худуваті трохи, не на весільні розглядини привів. Що буде, побачимо, бо син боїться життя зіпсувати з-за батька... Може б, жеребчика десь обміняти й потім уже здати? Придачі дали б. Стригуню з відсортованих я його привів з радгоспу. Микола Костьович казав, що й чистих племінних арабських батьків жеребчик.

Сірий, в яблуках, жеребець не мав вигляду чистокровного «араба», та назву цю за ним лишили. Занежаяне плече, вичовгана пітником грива і ребра, нап'яті шкірою, — приховували ту чистокровність. Та Марко сказав і голові про цю розмову — обмінювати жеребчика не дозволили. Весною на оранку Телепа запрягав Араба у плуг з норовистим конем, перев'язував барок, і плече завередувало. Жеребчик почав ще більше худнути. З жеребця й зовсім переводився на шкапу. Обвисли вуха, зблякла й ніби поржавіла шерсть, а з «яблук» на тому іржавому фоні поробилися невиразні плями. Телепа з якоюсь дивною злістю немилосердно експлуатував колишнього свого жеребця, ніби доводячи тим свою безсторонність до худоби в колгоспі.

Цього року політвідділ МТС, райпартком та райвиконком вирішили задовольнити прохання кононівських колгоспників, щоб колгосп ім. «Правди» зробити конярським. Рільні землі колгоспу були далеко, їх обмалъ, а прибережанські Дніпрові луки прилягали до села, саме до кутка цього колгоспу. Комуністи, що з минулого року мали вже в колгоспі й свою первинну організацію, перші поставили це питання в райпарткомі й тепер раділи разом з колгоспниками. Споконвіку їх куток Кононівки (що за річкою) пишався найкращими кіньми.

Андрія Телепу, назовні тихого й у праці завзятого, призначили бригадиром лугової бригади, давши за помічника йому комсомолку Надію Журавель. Десь на осінь мала

прибути спеціальна комісія, що визначить племінний профіль колгоспу. До того ж треба провести складну організаційну підготовку...

Телепа часом замислювався, спинивши гострий, ніби аж злий погляд на колишніх своїх конях, особливо на Арабові, і в такі хвилини був надміру вразливий. «Переживе, перегорить, ще й люди з нього будуть»,— жартували колгоспники.

Для Араба почалися ще тяжчі дні. Плече не гоїлося, а після плуга його раптом забрали в бригаду лугівництва. Телепа настояв, звичкою до худоби пояснив. Велів запрягти Араба в сіножатку, надіти новий, трохи завеликуватий хомут. Після жатки також, ніби випадково, саме його ж Телепа призначив на тягання копиць до стогів. Сам кидав стоги з бригадою й не пропускав нагоди неодмінно потягти сірого навильником.

Раптом Араб відмовився. Тяг-тяг копицю до стога і на пагорку став. Може, підвилене погано — канат зібгався, може, осокувате сіно спереду само забгалося й гальмувало на висхлій бур'янистій стерні. Може, завередувало давно незагоєне плече... Араб став. Виснажений він був і брудний. Стриміли крижі докірливою кісткою, як на копилі, на них обтягнута шкіра, побита троскою.

Бригадир Телепа побачив від стога, що Араб став, негайно прийшов на розраду.

— Роб-ботнички!.. З конем не впораються. Дай сюди віжки.

Бригада кидала сіно, за стогом не видно, що виробляє новий бригадир. Знають його в селі завжди сумним і черствим. «Так зроблений чоловік»,— кажуть. Не дивувалися, що до худоби був вибагливий,— хазяїнові дозволялася й така розкіш.

Телепа взяв у колгоспника віжки, перегорнув на руці, трохи виважив, набираючи розгону, і почав. З першого різкого удару Араб оторопів. Похнюплена голова вихнулася догори, запряли вуха, і на бригадира подивилися забруднені сльозою, але розумні й перелякані очі. Такий конячий «жест» уплинув на бригадира, ніби зухвалий виклик стріпонував розлючену істоту Телепи. Другий, п'ятий, десятий удари — то вже були удари ката.

Жеребець два рази рвонув уперед, порвав один побочень. Передніми ногами вирвав яму і впав з передніх ніг.

З пробитих сухою стернею губ та ніздрів фарбувалася піна кров'ю. Удари перегорнутих мотузяних віжок клалися по ребрах, по голові, методично розраховано й наполегливо люто. Не коня влучала куркульська душа бригадира, та бодай би на коні зігнати свою безсилу лють. Загнати племінного жеребця, знищити.

Кінь трусився, піт виступив на здухвинах, і тільки вуха ще нервово гасали, не то протестуючи, не то захищаючи мокре тіло від тих дошкульних ударів. А Телепа знав ще більш дошкульніші місця на цьому з'їжаченому тілі. Він теж мокрий від поту. З голови впав кристалий бриль, потрапив під власні ж ноги. Така шкода остаточно збісила господаря. Він присів і з усіх сил вдарив віжками по животу. Араб з усіх чотирьох упав. Закривавленим ротом хапав піскувату лугову землю, не наче намагався заглушити мимовільне виття тваринного безсилля.

Телепа теж упав, розбивши носа об закривавлені ребра сірого.

— А-а!.. Ти мені ще будеш? — звіром завив Телепа.— Ану, там. Скидай хомут! Геть коницю! Сірники, давай сірники... Я тобі покажу жеребцювати...

Схопив жмут сухого сіна, запалив його й давай, як кабана, смалити... Тільки ще більші річки сліз потекли в коня з очей. Паралізована його воля спасувала перед таким дикунством, і Араб не встав...

До місця цієї дикої події бігли гребці-дівчата. Комсомолка Надія Журавель добігла першою. Телепа вже пужалном підгортав горіле сіно на коняці. Араб мотав вухами й настирливо їв землю. Очі горіли диким переярком.

— Сказився ти, чортів куркуль! Худобу нашу...

І не доказала Надія. Як тримала граблі над головою в себе, так і простягла ними, не вимірявши сили, по згорбленій Телепиній спині (категорично запевняла потім, що вона не вдарила шкідника й не думала бити, а тільки злегка відштовхнула). Валок грабелів розскочився натрое. Надбитим граблицем, голими руками згрібала попіл з коняки. Обпалила собі коси — гордість дівчат усього колгоспу, попекала руки. Ридма ридала, як дитина, від злості й жалю, витираючи пеленою перелякані очі сірого.

Зоотехнічна комісія прибула в Кононівку в кінці жовтня. Першим конем на огляді був Араб. Тільки Надія могла вивести його (вона тепер бригадир лугової бригади). Та не вела Надія. Вона йшла спереду, а за нею вистрибцем грав Араб. Серпом зігнувши напроцьод дружну шию, він намагався якнайдошкульніше полоскотати бригадира під рукою. То здригнеться весь, ікне лошачим голосом, на задні ноги стане й пройде кілька кроків, от-от обніме жартома. Бригадир іде, не моргне бровою. Перед самою комісією Араб загонисто проскочив уперед, захрипів і став. Бригадир спинилася, і кінь поквапно повернувся до неї, простягав лагідну голову, щоб таки вкусити Надію за кісточку ніг.

— А ось його й паспорт. Розшукала я в радгоспі. Чистокровний, арабської породи... Сійте, куди ви: підходити не можна, він б'є чужих.

Членам комісії хотілося співати. За кожним поривчастим рухом Араба точилися назад, знімався регіт навколо. Секретар райпарткому передав Надії почесну грамоту уряду, премію райвиконкому й значок ударниці. Кінь тільки насторожився, але голос бригадира заспокоїв його.

Це зробилося за кілька місяців упертої праці, чесного догляду за жеребцем.

Надія два місяці спала на лузі, естринолем мастила попечену Телепою шкуру Араба, з власних рук годувала, промивала очі борною кислотою, стерегла від оводів та мух, підкурювала від комарів. Навіть на суд, де судили Телепу,— не пішла. Дізналася, що, зваживши на визнання провини, засуджено його на два роки.

— Мало! Таких...— і тільки махнула рукою.

За ці місяці виросла на Арабові нова, як на миші, попеляста, в чорних грайливих яблуках шерсть. Набралася кров і заграла. Араб прив'язався до Надії й погрозово кидався на бородатих колгоспників. Иржав, коли не виходила вчасно, і виказував свою приязнь і подяку щасливою грою з нею. Який змістовний формуляр переживань у паспорті Араба!

«Основним витворцем у конярському колгоспі ім. «Правди» визнати чистокровного, арабської породи, жеребця Араба...»— було останнє слово комісії.

КУВАДА

Газета «Джорнале д'Італія» на першій сторінці, як сенсацію, передрукувала з провінціальної іспанської газети заміточку, надавши їй такий, трохи довгуватий заголовок:

«Відомий усьому світу молодий іспанський художник Хозе Бланко не здався на агітацію руйнуючого більшовизму. Інтелігенція Іспанії на боці генерала Франко!»

Сама ж заміточка значно скромніше повідомляла громадськість про те, що художник Хозе Бланко готується до Паризької виставки 1937 року, їздить по Іспанії, набираючись нових вражень для великої картини. Одна зовсім не знаменна зустріч художника в Кордові стала приводом для замітки.

А зустріч ця така. В Кордові Хозе Бланко був уперше. Старовинна мечеть і багатства мавританського мистецтва давно манили його в це південне місто. Перед знаменитою мечеттю восьмого століття не раз вистоював, намагаючись збагнути зодчеський і мистецький рівень тодішніх будівників. На цей раз перед колонадою колишньої мечеті художник стояв знервований, зіжмакавши в руці газетний бюлетень, що повідомляв про заколот у країні. Колонада мечеті втратила привабливість, тісно робилося в місті. «Тікати, тікати звідси...» — поривалася тривожна думка.

Замислений, пройшов до берега Гвадалквівіру, ступив на міст. На мосту з ним порівнявся загін робочої дружини. Це розвіяло враження від повідомлення в бюлетені. Бланко прискорив ходу, щоб не відставати від загону. На

багатьох дружинниках ще були надіті робочі фартухи поверх поношених блуз, тьопалися холоші широких шаровар, що трималися, підвішені підтяжками, на маслакуватих плечах, як на дерев'яній хрестовині. На ногах часом подерта подоба взуття. «Що ж діється в Іспанії, боже праведний,— думав художник,— яким воїнам до рук вкладається меч народу!» Передні ряди були озброєні гвинтівками, а більшість ішла й зухвало розмахувала руками, неначе цим підкреслюючи непотрібність для бійців порожніх рук.

— Робітники з шкіряних підприємств?— за мостом спитав Бланко, вважаючи незручним мовчки роздивлятися на ці шеренги.

— Так. А ви, сеньйор? — поквално запитав у Бланко старший загону. Одягнений і він не краще за своїх бійців. Художник мав би подумати, але, не думавши, відповів:

— Я художник, Хозе Бланко.

На нього різко обернулися, зацікавились. Це здивувало художника. Його ім'я відоме й цим напівобдертим шкіряникам, що поквално йдуть з якоюсь відповідальною метою за місто. Куди вони поспішають, чого? Найближчий з ряду запитав у Бланко:

— А якої ви, сеньйор, думки про заколот генерала Франко?

В запитанні художник вчув і інший зміст: чи схвалюєте ви намір робітників придушити фашистський бунт?

І Хозе Бланко, не поміркувавши, відповів:

— На те він генерал Франко... Я художник і думаю, дбаю про свою нову роботу, а він — генерал. Коли б він був капуцином і не здіймав рук до неба для молитви, церква б його негайно і з ганьбою розстригла, змусила б працювати... То його, генеральська, а не моя справа, я гтуюся до виставки...

З усієї цієї зустрічі провінціальна газета написала тільки про запитання до художника і його відповідь. Коли ж Бланко прочитав у «Джорнале д'Італія» свою відповідь, препаровану на кухні політичних сенсацій, то зрозумів, що треба негайно їхати, і того ж дня виїхав до Лондона. Лишав рідні гори, ліси, простори, лишав загрозливий гуркіт гармат, що вирішував долю країни, і ніби заспокоївся. В газетах читав тільки розділ мистецтва, в політичні дискусії не встрявав — він бо митець.

У Лондоні, перед виїздом до Москви, Хозе Бланко дістав листа від відомої вже з преси Марії Гіммельблут. Це та, що на похороні батька відмовилася витратитися на мармур для надгроб'я батькові. То був протест проти звичаїв, традицій роду, і преса зняла колотнечу з цього приводу, віддаючи особливу данину зовнішності героїні, Марії Гіммельблут. Деякі ліберальні газети вмістили кілька погідливих карикатур на німецьку та іспанську пресу, що винайшла нову сенсацію дня, але якийсь час у газетах і журналах Західної Європи таки панував портрет Марії Гіммельблут.

Про це знав і Хозе Бланко. Прочитавши на конверті листа ім'я дівчини, художник відчув щось більше від простого здивування. Десь краєчком почуттів він ніби чекав цей лист. Журнальні портрети Марії Гіммельблут — то тільки убогі проекції натури для портрета, ще не змалюваного пензлем майстра...

«Сеньйор!

Те, що ми не знайомі, нехай Вас не дивує. Вас я знаю з прекрасної роботи художника, ціна якому ще не визначена суспільством. Інкогніто, що купив Ваше полотно «Адам і Єва», був мій батько. Так, то був мій нещасний батько, що третього дня після купівлі такої дорогої картини застрелився, довідавшись про своє катастрофічне фінансове банкрутство. Простіше було б продати «Адама і Єву», та вона не може бути продана — батько встиг її трохи зіпсувати одним пострілом, а другим зіпсував своє життя, це було дешевше...

І ось, після такого трагічного випадку в родині, я днями висиджую перед цим полотном. Дозвольте нагадати Вам про небезпеку такого успіху художника. Це успіх Ваших вправних рук, успіх барв, успіх Вашого абстрактного мислення. Перед моїми очима — рай, прострелений самовбивцею. Це рай Вашої фантазії, відтворений з біблейських легенд. Ви показуєте вільний від так званого гріха світ, прийнятий чистотою й ласкою. Непролазна розкіш зелені і все живе в ній виключають болю задрощів і безнадію повернути людство до такого «Раю». Світ звик володіти і коритися, а в Вашому раю не розбереш, хто володар: високий кедр чи дрогоподібна ліана, що любовно й велично оповиває стовбур кедра. Лев із круглими й добрими, як у дитини, очима чи дрімливий крокодил, а чи ці двоє непорочних у своїй наготі людей. Ви оголили

природу, навіть не натякнувши на бурі пристрастей, страждання й радості, з чого так щедро складається наше життя...

Я засуджую Вас, убивцю мого батька! Біля Вашої картини застоювалися ветхі старці і безвусі юнаки, багаті марнотратники життя і безробітні Адами цивілізованої землі, щасливі закохані пари і зражені любов'ю одинаки, місцеві патріоти й приїжджі шукачі щастя. І всі вони — кандидати на самогубство — вдивлялися в картину і зітхали. Бо відтворених Вами прообразів у природі не існує, в цьому переконаються глядачі Вашої картини, вона жахливо контрастує з життям. Озирніться на свою Іспанію і зрозумійте, як твориться життя.

В дев'ятнадцять років я вже не хочу бути Вашою Євою. Ми — покоління. Силою Вашого таланту покажіть цьому поколінню провідну ідею нашої доби. Коли ж Ви убивство мого батька вважаєте за нагороду митцеві, — прийміть моє чистосердечне прокляття Вашому талантові!

І це ще не все — останнього слова я ще не сказала. Ваша Марія Гіммельблут. Берлін».

«Озирнутися на свою Іспанію? — будь ласка: генерал Франко і... беззбройний дружинник на мосту через Гвадалквівір.

Гм! Провідна ідея нашої доби. Прекрасно сказано, дівчино в дев'ятнадцять літ! Твоє прокляття — темперамент юності. Я сприймаю його, як трепетне признання в коханні. Виклик? — приймаю його. Провідна ідея? А за неї, за цю провідну ідею, проклинати не будуть? Гаразд, одягну свого Адама і Єву, посадовлю лева, щоб його по пазурах, а не по очах упізнавали, а поетичний дріт паразитуючої ліани покладу по корі могутнього кедра так, щоб світ відчув на собі ті дошкульні обійми. Свого хисту художника я не пошкодную, щоб прозоро прикрити розпусну наготу європейської Єви. Добре! Дам береги бурхливим хвилям моря і обмежу простори та пишність натюрмортів холодно-мертвим хрусталем».

З такими невиразними настроями, з таким наростаючим внутрішнім бунтом, не зовсім і зрозумілим, Хозе Бланко поїхав до Москви.

Свідомість того, що він, іспанський художник, таки справді перебуває в Москві, до краю його збудила. І в той же час Москва, яку він сприймає не в збудженій уяві, а реальна, очима, руками, душею бачена Москва, так ро-

динно, навіть велично заспокоює його бентежну душу! Після Лондона, який усім дражливо дивував, після Парижа, який уже набридав традиційним захопленням туристів, Хозе з трепетом сердечним готувався сприйняти Москву.

В Москві він затримався, що день, то більше відчувачуючи себе новачком у житті. У пам'яті ще з більшою настирливістю тепер воскресав образ дружинника в широких штанах майстрового. На його фоні зростала велич Москви, а в ній — велич нової людини, вселюдського соціального героя. Париж захлинався, вихваляючи художника, його талант, і та хвальба була тільки розкішною позою традиційного Парижа в порівнянні з щирістю й одвертістю товариського прийому, яким зустріла художника Москва. Ні геніальності великого Мурільйо, ні земної слави, ні безсмертя образам його творчості преса не патентувала. Хозе Бланко відчув себе реальною і смертною людиною на землі.

— Не розумієте ви сенсу справжнього життя, тому й картини ваші — сама дитяча ілюзія...— говорили йому в Москві, шануючи як великого майстра. Тут люди ходять, не стримуючи ноги, говорять на повний голос.

Злякався Хозе Бланко. Що більше він розуміє Москву, людей в ній, то далі зникають легкі теми його майбутнього полотна для Паризької виставки. Марія Гіммельблут розпалила творчий вогонь художника, і вже горіли в думках найяскравіші барви, якими він зодягатиме провідну ідею доби. Москва не потушила тих думок і тем, тільки запалила їх вогнями ще більшої яскравості, і художник злякався, що бліднуть його барви в тих вогнях, що невивистачить його людських сил піднести таку вагу. Мимоволі згадувалася фраза з «Джорнале д'Італія» про іспанську інтелігенцію, робилося соромно, а жар протесту проти тої фрази все ж здавався награним, як стара мелодія в бездарі-оркестранта.

Хозе Бланко відчув потребу знайти Марію Гіммельблут. Для герцю з нею в художника вистачить енергії, та й не для боротьби він хоче цієї зустрічі.

В Берліні Марії не було. Довідкові бюро сповістили, що ця знаменита сирітка влаштувалася в Ніцці, щоб відпочити та й забути родинне горе. Благодійне суспільство подарувало їй там старовинну віллу, сторницею повертаючи витрати з непомірних баришів преси від такої сенсації.

Може, Марія й зрозуміла спекулянтську суть благодійності газетних підприємців, але в віллі поселилася, як у заробленій власною працею.

Уже в Савоні, пересівши в вагон надбережної залізниці, художник відчув турботні сумніви: чи так-то потрібна йому ця зустріч з Марією Гіммельблут? Коли б це не в вагоні, коли б не летів поїзд понад берегами Лігурійського моря, коли б численні вілли понад морем не нагадували про наближення цієї зустрічі,— Хозе Бланко міг би ще й передумати, повернутися. Тільки вітер свистів у розчинені вікна та холодне лезо молодечої цікавості врізалося в заклопотане, живуче серце.

— Яка ваша думка, пане, про мужній намір генерала Франко?

Художник озирнувся на сусідів і, хоча знав, що запитання не його стосується, ввічливо попередив:

— Я іспанець і волів би не знати про це думок шановних громадян, тим більше, що те діється не на їхній території, вирішується не їхніми силами.

— Перепрошую папа. Але ж саме на території Іспанії вирішуються не тільки іспанські справи.

— Що ви хочете цим сказати?— Бланко зажалів, що вступив у таку небезпечну для реноме художника розмову.

Співбесідник звівся й підійшов до вікна, став поруч з художником. Так і здавалося, що в думці цей огрядний чоловік вигукнув: ага, ось який ви! Вологими очима він зажирав іспанця, повіки з білястими віями дрижали, як губа у вищиреного вовка, а напіврозкритий рот скривився в ідіотській посмішці! Він ще нічого не сказав, Бланко тільки відчув отой німий вигук, але вся його поведінка була надто красномовною.

— Не можна іспанців попrikати немужністю,— знов розпочав Бланко, не витримуючи настирливого погляду сусіда.— Але в часи авіації, Zenitok і танків, таку мужність, як у генерала Франко проти беззбройних, часто прозивають більш справедливим, хоч і не зовсім пристойним назвиськом.

— Ви прибічник мадрідського уряду? — підкреслено байдуже перепитав огрядний чоловік, припиняючи посмішку. Тільки повіки його ще більше тремтіли.

— Я іспанець, а не прибічник. Коли можна, я вельми просив би вас дати мені спокій, політика не мій жанр.

Художник повернувся й пішов по коридору вагона. Здалося йому, що за спиною він чує слово «червоний» в супроводі ще кількох слів, яких пощастило не розібрати. Догадуватися, що то за слова, Бланко не хотів, бо гостро політична термінологія його лякала, «збивала з творчого настрою». Кортіло нагрубіянити. Блискавично озирнувся, та в купе вже поринала широка повна спина невдалого співбесідника. Поїзд здавав ходу, підходив до перону вокзалу Ніцци.

Вечором, у багатолюдному кафе Англійського бульвару, Хозе Бланко сидів самотній, ще і ще раз обмірковуючи свій намір зустрітися з Марією Гіммельблут. За столиками мінялися люди, чутно було говірки англійців, французів, німців. Не дослухаючись до них, Бланко мимоволі відрізняв ніби знайомі голоси, сміх. Що різкіше доходив до його слуху знайомий сміх, то більше розпікалася злість на сусідів по вагону. Обернутися й брутальною реплікою припинити той сміх чи стриматися? А може, почати й собі глузувати з них? Бланко усміхнувся і покликав офіціанта. Завжди догідливі офіціанти ресторанів Ніцци на замовлення найфантазливішого клієнта можуть подати на стіл навіть слона, засмаженого на штилі, як шашличину. Не здивувало й замовлення Хозе Бланко: за кілька лічених хвилин офіціант повернувся з великим блюдом гнилої, розкладеної цибулі, навмисно підбраної для найдошкульнішої образи. Бланко з інтересом оглянув блюдо і переклав кожную цибулину найбільш гнилим боком. Він теж ладен був сміятися, як і його сусіди, та знов почув те слово «червоний», — за столом він, Бланко, був героєм посміху. Геть звідси, геть!

— Подайте цей десерт отим панам біля вікна. Та запитайте, що вони хотіли б: сметанки до цибулі чи... скипидару, щоб... дзвінкіший їхній сміх був...

На бульварі ще тьопився курортний люд. Ліворуч, за стьошкою пляжу, економно освітленого електрикою, чорніла порожнеча моря. Бланко йшов понад пляжем, вдивлявся в спокійну темінь, де тільки відбивалося нервове миготіння небесного царства зірок. Художник, покликаний читати велич світу по тих зірках, міг відчувати красу ночі над південним морем, та не відчував того Хозе Бланко. Його поривало повернутися в кафе, від цього мовчазного

і чорного, як безодня, моря, повернутися, щоб плюнути в руді пики насмішникам. Що таке цибуля, хоч би й гнилобока, навіть у скипидарі, порівнюючи з пристрасним плювком межі очі, де тремтять білясті повіки, як пуба вищиреного вовка?..

Кінчався гомінкий Англійський бульвар, рідшали ліхтарі, прояснювалося море за пляжем. Дзвінкий і клопітний говір міста лишався позаду. Вогні освітленого казино затійно й марно пробивалися візерунком крізь даль і темряву ночі. Між художником та сквером, де красується гральне казино, врізалася морська затока. Авто ще проносилося по надбережному асфальту, ліворуч між тротуаром і пляжем верхові спортсмени поверталися до міста.

На мосту лиш мить затримався, вслухаючись у говір протічка. Та противний, образливий сміх у кафе все ще напосідав і заглушав усякі шуми. Раптом испаче величезний дзвін бовкнув у голові, і все умерло, потухло зорня небо, зблідли візерунки казино, а світ захлюснуло чорце плинне море. Одним різким ударом по голові його повалено з ніг, відібрано пам'ять.

Двоє невідомих курортників машиною надбережної охорони привезли непритомного іспанця до лікарні, а ранкові газети сповістили суспільство про нещасний випадок за містом з необретним іспанським мандрівником.

Художник пішов до Марії Гіммельблут аж через кілька день після лікарні. Нехороші почуття посіяли в ньому людя, що так брутально помстилися йому за жарт з цибулею. А хто ж Марія? Молодеча зацікавленість переборола відчуття образи.

Марія Гіммельблут прийняла художника тої ж хвилини. До вітальні, де надживав Хозе Бланко, не ввійшла, а влетіла золотоволоса дівчина. Вся істота була в рухові, неначе безліч заведених пружин у її тілі зірвалися з замків, погубили лад, стихійно діяли. Влетівши, спинилася за дверима і, здивована,— завмерла. Вологі блакитні очі напружено вдивлялися в високу, струнку постать іспанця. Бланко рушив назустріч і ніби розгубився,— надто одвертою видалася йому цікавість цієї блакитної пташки. Ненавидить вона його чи обожує? Байдужість чи проста здивованість не зробили б цієї дівчини такою заворожливо

хорошою. Як боець, вона зухвало підкреслювала високу досконалість всіх видів озброєння своєї юної жіночої краси.

— Ви художник Хозе Бланко?— прозвучало запитання, як недокінчена мелодія. «Ага, вловився?» — вчулося художникові в тім запитанні, і скортіло йому перейти на грайливий тон:

— Оце я, той самий, якого ви в листі назвали...

— Убивцею мого батька...— за нього докінчила Марія фразу.— Це не так страшно, коли хочете. В наш час мене уже не лякає й така об'єктивна філософія, що вбивство діє прогресивно, бо воно оживляє надто повільний рух історії.

— Ого! Та ви не по літах захоплюєтеся галасливими філософіями дикунства і відчаю. Дівчина, до того ж і...

— Дурниці, пане, ви відстаєте в поглядах на сучасну жінку... Але що ж це ми дискусію розпочали так раптом. Прошу, сідайте, дуже рада. Саме таким я й хотіла б вас бачити. Портрети й ваші роботи не давали точної уяви.

— Цього я про вас не можу сказати.

— Ну, я маленький сучечок у спицях коліс життя. Все ж, ваше визначення наших передових ідей, як дикунство...

— І відчай безсилюх у своєму розкладі, отупілих від виродження соціальних прошарків...

— Ви недаремно, бачу, Москву відвідали. Та це й не важливо, справді... А знаєте, вашу картину в мене купує Кельнський художній музей. Кілька днів тому приїздили два посередники і запропонували досить вигідні умови. Що ви мені радите?

— Не продавайте, я хочу собі забрати «Адама і Єву» й знищити.

Марія засміялася. Була б вона такою нерозважливою, щоб дозволити хоч би й самому авторові нищити картину, що має вже свою досить трагічну історію. Коли художник хоче оригінально виступити перед суспільством, для цього не треба нищити слідів свого творчого шляху.

— Велич народу саме в його гучній історії,— патетично закінчила Марія свій осуд наміру художника.

Хозе Бланко мимоволі вмикався в дискусію. Ця дівчина носила в собі щось дразливе, але відрізнити його від заворожливої постави, від лірично-мрійного блиску блакитних очей, від живуче-задьористого сміху молодості,

художникові не щастило, бо і в собі він відчував той невпинний клекіт дужості й весни. Марія збуджувала стихію природи — пристрасті, заворожувала і присипляла розум...

І вечір Ніцци, примовкле море та пахощі квіток злилися в гармонію почуттів, довершили той природний процес. На якийсь час, доки діяли розпалені почуття молодості, перервалися дискусії, думкою художника заволоділа Марія.

Здавалося б, два запеклих вороги, вони досить мирно і навіть щасливо зіходилися в куточку власного життя. Хозе оселився поруч з її віллою і розпочав нову картину для Паризької виставки. Художники, друзі цікавилися, часом вітали Хозе Бланко з успіхом. Кілька раз приїздили представники виставочного комітету, кореспонденти газет і набридали щасливому художникові з допитами.

І тут, як завжди, «якось восени» почало обсіпатися листя, що квітчало весну, прикрашало літо. Обсіпається, залишаючи віти в усьому убозтві їх наготи.

Це не алгорія. Марія тільки розквітала, навіть голосно мріяла відчутти себе дружиною в один чудовий момент життя. Не обсіпався лист і в енергії, в житті Хозе Бланко. Просто, природна осінь застала їх, пересичених одним «небесним» щастям, нагадала про землю.

Хозе Бланко і Марія Гіммельблут гуляли далеко за містом, понад берегом затоки. Розмовляючи, дійшли до пам'ятного мосту, звідки після меткого удару художник потрапив до лікарні. Сміючись, розповів про це Марії, нагадавши кількома словами пригоду в поїзді та в кафе на Англійському бульварі.

— З того часу я їх більше не зустрічав.

— Вони того ж дня виїхали з Ніцци...— промовила трохи стурбована Марія.

— Ти знала про цю мою пригоду?—здивувався Бланко.

— Але не знала, що вона трапилася з тобою. Ті панове приїздили з Кельна купувати «Адама і Єву».

Обое замовкли. Мовчки повернули назад, майже мовчки погодилися, що їм краще взяти таксі і поспішати до міста. Міг піти дощ, осінь напосідала. Також мовчки прощалися біля вілли Марії. Відчувалася близна в тканині їхнього молодого щастя. Захоплені силою почуттів, вони

не цікавилися і не знали одне одного. Кілька газетних інформацій про художника Бланко давали дуже мало. Про Марію ж Хозе знав ще менше, в голові лишився тільки перший «філософський» дебют дівчини, що весь час їхнього знайомства тривожив Бланко.

— Хто він? Хто вона? — тривожили запитання. Реальність зменого буття настирливо вимагала про це знати. Обое пригадували минулі кілька місяців, повторювали слова одне одного, і в душу прокрадався сумнів.

— Хто вона?

— Хто він?

Хозе Бланко кінчав картину. Ще в перші дні хвилюючих зустрічей Хозе розповів Марії про один старезний звичай басків — «Кувада́». Зміст його полягає в тому, що чоловік намагається всіляко полегшити дружині пологові муки, коли вона родить дитя. Він широко виявляє неспокій і співчуття породіллі, морально поділяє її тяжкий стан, в окремій кімнаті приймає від імені породіллі сусідів, кумів, вислуховує їхні поздоровлення матері та побажання... Марія по-своєму зрозуміла те, широко й довго сміялася з такого дикого звичаю. Порадила Хозе написати картину на цю оригінальну тему. Тепер згадала, як раптово згодився він тоді, як захопився темою і шодня від мольберта приносив Марії звістку про народження картини. В його піднесенні Марія відчувала незвичайний творчий азарт. Хозе розповідав про подорож до Москви, про більшовиків, захоплюювався запалом їхнього творчого жигтя. І не раз здавалося Марії, що він мимоволі перейняв той більшовицький запал у роботі. А могло ж тільки так здаватись. Жодних натяків про це він не робив, а «Джорнале д'Італія» категорично ставила Хозе Бланко коли й не на боці генерала Франко, то й не в лавах народу. За п'ять місяців захоплюючих зустрічей, побачень, щовечора гуляючи по Англійському бульварі чи сквері, вони інколи згадували про події в Іспанії, але не оцінювали їх. Тому завжди на самоті Марія робила спроби зрозуміти повнотою, на чиєму ж боці Хозе — він був об'єктивний, а вона надто обережна в оцінці іспанських подій.

Минало вже кілька місяців приятелювання. Марію хвилював Хозе. Зійшлися з ним, що й говорить, романтично. З часом романтику замінила приязнь, зароджувалося сильніше почуття, що як рана починало непокоїти. Роїлися тривожні мислі,— а хто ж він?

Та прийшов вирішальний вечір. Марія не може чекати далі, байдужість Хозе починала здаватися їй штучною.

Після роботи Хозе зайшов до Марії на південну веранду вілли, звідки перед очима слався краєвид моря. Праворуч, де годину тому сіло сонце, вмираючи, жевріла багрова смуга. Свіжість осені підкреслювала той захід, як відхід літа. На землю спадала густа ніч. Засвітилося мереживо казино, електрикою спалахнуло місто, міцнів го-вір моря.

Марія горнулася в строкату афганську шаль, весняний подарунок агентів від Кельнського музею. Горнулася не від осінньої свіжості вечора, а ніби прикривала внутрішнє полум'я сумнівів і рішучості, з якою вона зустрічає Хозе. Він пройшов усі кімнати вілли, де могла б бути Марія, і, помітивши силует на неосвітленій веранді, був певен, що це вона нетерпляче жде Хозе. До цієї зустрічі особливо був настроєний, бо його картина вже готова, бо давно лагодився присвятити її Марії в день закінчення. Це ж Марія наштотхнула на думку переглянути творчі принципи, вона настоювала вдягти ідею твору в гостро політичний одяг, це вона підказала тему, розв'язала язик художника. По закінченні картини, певне, вони оформлять і свої взаємини шлюбом...

— Маріє!

І була гаряча зустріч. Марія не дозволила світити світло.

— Художнику, дивися на нічне море! — як афоризм, продекламувала Марія. Від цього тону мінилося море, в його хвилях звучали оркестри. Ніч покривала білу піну на гребенях хвиль, море поринало в безвість, породжувалася тільки уява моря, його одвічний образ неспокою і сили.

— Я хотів похвалитися тобі, та не смію.

— Чим?

— Закінчив «Куваду»!..

І стримував її ходу на крутих стежках морського побережжя, на сходах. Свіжа ніч полоскала розгарячілі лиця, а далекий гудок пароплава в морі здавався салютом їхньому настрою. Майже прибігли до зали, де місяцями працював художник. Нервовим порухом рвонув двері, забув, що сам же їх замкнув. Нарешті впустив Марію і сам завмер у дверях. В кутку на двох мольбертах стояла картина. На столиках поруч, на стільцях, на підлозі, на лутці

широкого вікна в найбезладнішому стані лежали фарби, пензлі, поскочувані ескізи малюнки, фотографії, альбоми. Це була руїна, з якої випросталася думка в велике, буйнобарвне полотно.

Марія з розгону пройшла зовсім близько до картини. Потім, ніби злякалася, озирнулася на художника, шукаючи помочі в живої людини. Також хутко почала відступати назад, уповільнюючи ходу. Хозе насторожено чекав її першого слова. Нарешті Марія закам'яніло стала. Її голос прозвучав, як вимучений, неначе вона говорить уже цілу вічність, ледве вимовляючи слова:

— Da ist der Hund begraben! *

Різко зчепила свої руки, притисла їх до губ, від картини не відривала очей.

— Кувада!

На фоні буряного моря скривавлена і горда мати на грудях своїх боронить немовля. Білий, подертий одяг матері обарвлений кров'ю, що стікає з численних ран. Рука мужньо відбиває мечем натиск озвірілих вояк, озброєних огнем і металом останніх марок. Мати зовсім молода, розкішна краса її постави, чорних кіс і мужнього виразу очей заворюють і покоряють. Немовля в тривозі і надії горнеться до материних грудей, інстинктом розуміючи людожерську наміри материних ворогів.

«Мати Іспанія!» — ақордом барв говорила картина.

За плечима в матері, далеко за морем, на горизонті весь обрій палахкотить червоними прапорами. Під прапорами йдуть мільйони бійців з такими ж, як і в матері-воїна, мечами. Вони поспішають на допомогу матері, на врятування молодої іспанської революції. Рятівників ще відгороджував далекий простір, колони губляться в тугій імлі далів. Та й буряне море відступає перед тою всесвітньою силою. Тільки похмурі грозові хмари чорними тінями вкривають червоні полотнища перемоги...

— Кувада! — знов прошепотіла Марія. В мужній жінці, що захищає немовля, вона зразу ж упізнала образ натхненної Іспанії — Іспанія-мати боронить своє немовля!..

Хозе Бланко звів очі на Марію Гіммельблут, вирівняв твердий запитливий погляд, і здалося йому, що вії дівчини затремтіли знайомим йому трепетом, як губа вищиреного вовка.

— Маріє! — вже нападаючи, озвався Хозе.

* Так ось де собаку зарито!

На нього подивилася не Марія, красою якої втішався він кілька місяців, не наречена його омріяного шлюбу, а та Марія Гіммельблут, що проклинала художника Хозе Бланко за «Адама і Єву», та, що філософію фашизму взяла собі за кредо життя.

Красуня сирітка... вся перекивлена від безсилля й злості, командувала:

— Не бути Іспанії червоною, цього ми не допустимо!

— На щастя, від вас це зовсім не залежить...

Художник стримувався. Руки поволі випростовувалися, очі спинилися на картині. Марія витримала паузу, видимо, продумуючи, як найсильніше зруйнувати спокій і впевненість художника. Потім рвучко повернулася, рушила на вихід. Рушив і Хозе Бланко, відчуючи, що і тут ще не все сказала Марія Гіммельблут.

— Ви зловживали моїм довір'ям,— змогла тільки сказати Марія.

— Не було потреби в тому. А свою ідею я таки вдяг...

— Ваша ідея тепер втратила будь-який сенс, бо ми вже заберемо Мадрид.

— Заберете Мадрид?! О, в такому разі я теж їду на допомогу робітникам Кордови захищати Іспанію від вашого варварства. Я тільки шкодую, що забруднив своє чесне ім'я, дозволивши пресі поставити його разом з таким... Та я ще виправлю цю помилку!..

Через годину Хозе Бланко влаштував картину й свої справи з виставкою, а сам сів у поїзд Ніцца — Барселона. Згадавши епізод з дружинниками на мосту в Кордові, щиро пожалів, що тоді ж не відважився стати поруч з ними.

СВЯТОГОРИ

1. ЛЕЙТЕНАНТ АВІАЦІЇ

Четвертий раз у село Новоселиця я приїхав минулого року, коли розквітла весна заливала його повіддю кольорів, пахощів і звуків. Від станції пішов у село не шляхом, а городами, через пагорки. За ліс позад мене прокрадалося сонце, різкіше виступали контури речей. Милуюся білими в цвіту садками по долині, — у мене майже під ногами, навколо пагорків розташувалася Новоселиця. На ставах гелготіли гуси, в повітрі стояли теплі запахи медів і млосна, п'янюча пісня життя. До мене проривалися окремі звуки людських голосів, торгання клямок, і над усім оцим хвилинами лунав мелодійний жіночий спів. Часом його відносив подих вечірнього повітря, — тоді я рушав з пагорка до городів. А коли знов вирівнювалися звуки пісні й змішувалися з запахами вишневої весни, я мимоволі спинявся.

..Сонце низенько, вечір близенько,
Прилинь до мене, моє серденько...

Починало вечоріти, коли я всілякими обходами таки дійшов до двору Сили Степановича. У нього я й раніше спинявся, заздалегідь домовившись листовно. Дружина господаря, Віра Євменівна, відкрила мені ворота, заглядевши на вулиці. Сила Степанович десь на колгоспній роботі, він бригадир, і невідомо, чи навідається з сином додому.

Кілька теплих привітальних слів — і ми збиралися заходити до хати. Про себе я зміркував, що буквально за кілька хвилин вийду знов, пройдуся по моложавому садочку господарів, нап'юся досхочу п'янок пахощів весни. І в цей час, ось тут під боком, чи то в садку, чи, може, на ставках, зірвався той же голос, та ж сама пісня. Ми обоє стали біля порога. У мене були свої причини... А Віра Євменівна — з людської поваги до них. Невистачало в мене сил утриматися, і я мимоволі вмикаюся в той спів, забуваю, що я не сам, що я гість:

... Прилинь до ме-е-не, мое серденько...

На мій запитливий погляд Віра Євменівна відповіла: — Сусідський син приїхав у гості до батьків, співливу жінку-льотчицю привіз...

Другого дня ранком я працював у садку Сили Степановича. Цвітіння рослин надавало мені особливої творчої насаги. Працюючи, забувся про вчорашній захопливий спів, запашний і повний ніжності, як повнокровний яблуцевий цвіт. Працював я над твором про радянську жінку. Хотілося порівнювати її з тим повнокровним цвітінням садків, символом перемог над зимовими стихіями, символом народження і вічності життя.

Здалося мені, що я не сам у нахучому садку. Ніяких зайвих звуків, але відчуваю, що поблизу мене, крім весни і цвіту, є й ще хтось з людей. Кидаю роботу й виходжу на стежку, прямую до кущів троянд на межі з сусідами. І обмер: під розквітлою яблуною в сусідньому садку, піби від сонця сховалася, стояла молода жінка, як мистецька прикраса. Винувато всміхалася, спостерігаючи мій переляк.

— Я, напевне, заважаю вам працювати?

— Ані капелиночки, будь ласка... — захоплююся я запевнити її.

Почулося, що запитав той же голос, що вчора співав. Голос кожної людини має свої рідкісні, ледве вловимі особливості, що роблять його неподібним на голос жодної іншої людини в світі. Здається, — буде людина говорити чи співати, сміятись або плакати, — ті особливості її голосу, його тембр, його, так би мовити, слухова тень, — відіб'ються в пам'яті незаперечною ознакою, за якою впізнаєш людину.

— Навпаки, я дуже радий...

А чому радий, коли б вона мене запитала, навряд чи відповів би, хоч справді-таки був радий. Я ж бо працюю над твором про радянську жінку.

— Від тітки Віри я вже знаю, що ви у нас працюєте над твором... Та ще, кажуть, над твором про жінку. Цікаво. Про радянську жінку я щось мало читала...

— Про неї не більше й написано,— ледве вмикаюся я в розмову.

— Можливо, тут і ми... жінки, завинили.

В цей час я підходжу до кущів троянд, виймаю ніжечок і вирізую ледве розпуклий рожевий бутон. Жінка говорить тим же музикальним голосом, говорячи, всміхається, бо цілком розуміє мій нехитрий намір.

— Хапайте,— перебиваю я, кинувши бутон. Мені кортіло, щоб вона поколола руки, почала б гніватися, щоб почути, як зазвучить її голос у гніві!..

Жінка вискочила з-під яблуні, щоб ухопити бутон. На білому кітелі пілота блиснув сонячний промінь, відбившись від ордена Червоної Зірки, і на мить засліпив мене. Але я встиг помітити в обличчі жінки щось близьке мені, знайоме чи рідне. Як ото сестру чи матір, загублену в дитинстві і забуту, побачиш уві сні, зрадієш і в хвилюванні прокинешся. Та як не хотілося мені цього разу прокидатися...

— Стривайте! Я ж вас знаю... Ви...

— Чому ж я вас не знаю? — запитала жінка й зніяковіла.

Може, я й злякав її раптовістю, та бутон вона таки вхопила. Чи вколосалася — не знаю, але те, що я можу виявитися якимось її знайомим, бачу, особливо гостро вона сприйняла. Мені здалося, що вона стримувала внутрішній трепет душі.

Хотів би й не знати її ніколи. Голова моя вже й не шуміла, а гула від напруження. Що крок ближче до неї, то більше впевняюся, що знаю її, чув давно цю «слухову тінь» голосу. Але де, коли — нічого не добуру.

— Я вам допоможу згадати і розчарую. Моє ім'я Зоя, а батьків... не пам'ятаю... — з мольбою нагадувала мені жінка. В тій мольбі звучала і трепетна надія: чи не брат, а може... батько? Вона така ще дитячо юна...

...Була осінь 1921 року. В село Цибулівку я приїхав з повіту влаштувати зіпсований бандами телефон. У сільраді повно люду — не то лаються, не то завзято дискутують.

На лаві, в обірваному різнокольоровому дранті, немиті, з нечесаними голівками, босі, сиділо шість безпритульних дівчаток віком 7—8 років. Очі їхні розгублено перескакували з промовців на селян у кімнаті. Тулилися до гурту, а одна, найменшенька серед них, тихо плакала. І ніхто, навіть її подруги поруч, не втишував тих дитячих сліз.

Починаю розбиратися, що мовиться тут про всиновлення цих безпритульних цибулівськими селянами. Дівчаток привезли з вокзалу після остаточної ліквідації там бандитизму.

За столом говорив бородатий селянин. Він часто озирався на дівчаток і цим нагонив на них невимовний страх.

— Чому б і не взяти хоча б і мені?.. Але ж... дівчина, та ще ж і невідомо... якої воно віри, а ми ж православні. Дівчина — то таке зілля, що доки виросте, то і в рідних батьків чуб сивіє. І виросте, куди ти її приткнеш, дівчину?.. Ні, не візьму. Коли б хлопець, можна й охрестити... слова не сказав би, взяв би.

Потім говорив другий, третій. Говорили по-різному, але лишали за собою право подумати. Жінки, говорячи, шкодували, бідними дітьми взивали дівчаток і теж не поспішали зголоситися взяти котрусь собі за дочку. Біля дівчаток нагинався й говорив до них чоловік років тридцяти віком, зодягнений у латану фронтову гімнастюрку, на лиці поголений. Він зрідка кидав репліки промовцям і розпитував дівчат про ім'я, про батьків. Крайня, найсміливіша серед них, що, може, за старшу правила, Маруся, відповідала чоловікові за всіх. Вона навіть прізвище собі встигла вже придбати — Безпритульна, і з гордістю називалася: Маруся Безпритульна.

Фронтвик узяв слово і, хвилюючись, як батько, говорив:

— А ще й радянські громадяни! Та ви ж, як би сказать, говорите так, неначе у нас ще й досі цар Микола править. Тепер жінщина, як би сказать, у всіх правах нарівні з чоловіком становиться. Ленін і партія ці права здійснять разом з нами, трудящими, а ви боїтеся за дівчаток. Ідеться до того, коли, як би сказать, чи то дівчина,

чи то хлопець, обое вони стануть незалежними, кожне само собі господар і, як би сказати, матеріальної опіки не потребує... Я, Василю, — звернувся чоловік, видимо, до своєї дружини, — я не від того, що й узяти б нам з тобою Зою або оту найменшеньку Раечку, що плаче. Таке хороше дівча, а своїх же, бачу, все рівно не буде.

— Здурів чоловік! Тю на тебе, людей соромився б, таке верзеш. Дівчину, та ще й... нерідну. Чи ти знаєш, яких воно батьків, може, і справді... віри не нашої, городське? Та ось і товариш Мар'їндень кажуть...

В кімнаті регіт. Хтось поправив Василю:

— Товариш Мариндей.

— Та Мар'їндень же, не хто ж...

З тим Мариндеєм довелось кілька днів квартирувати в одного середняка. Він приїхав від юридичного відділу повітового виконкому інструктувати новообраний народний суд. Не подобалася мені ця гнила якась людина... Пригадую, я не злюбив Мариндея ще зразу, коли почув його промову тоді в сільраді:

— Що й говорить, — почав Мариндей, — дівчина завжди була в суспільстві скоропорящимся вантажем, такою вона й лишиться. Закон природи надів їй спідницю, а не штани, і нічого тут не вдієш, не переробиш. Тим паче, безпритульні. Просто страх бере, коли згадаєш, яке майбутнє... чекає... цих сиріт...

Все це я згадав блискавично. Зоя ще стояла в напруженім чеканні. Білий кітель з петлицями льотчика-лейтенанта знімався від посиленого її дихання.

— Ви пам'ятаєте, як вас у Цибулівську сільраду привозили, щоб роздати селянам на всиновлення? — спитав я Зою, підходячи ще ближче. Тепер зовсім упізнав у ній одну з шести дівчаток на лаві в сільраді.

Зоя глибоко зітхнула і, приховуючи сум, злегка усмінулася:

— Як же, добре пам'ятаю. Тепер пригадую і вас, ви тоді хлопчаком таким розбитним появились, телефони лагодили та з тим великорозумним Мариндеєм усе лялялися за нас і Раєчці куклу зробили. Все пам'ятаю. Раєчка плакала за вами, вона полюбила вас, як брата...

Відчуваю, що нижня губа в мене затремтіла, я закусив її зубами. Хочу крикнути: мерщій розповідай, Зою!

Розкажи, де дівалася та премила білоголова Раечка, яку так хотів забрати незаможник Прокіп Березань, а Василина категорично йому заперечувала.

— Довелося нам прожити в сільраді на соломі та на ряднах більше місяця. Сторож, дід Митрофан, був нам і нянькою, і мамкою, і татом. Пошесть укинулася до нас. Найстарша серед нас, Маруся, коли пам'ятаєте, вона хвастала, що має прізвище — Безпритульна, така чорнявенька й тонка... Вона мало не вмерла по дорозі, коли нас відвозили в повіт, до будинку для безпритульних...

— А Раечка?.. — не терпиться мені, мимоволі перебиваю розповідь.

— Раечка?.. Її таки забрав той дядя, Прокіп Березань.

— Вона лишилася в Цибулівці?

Боляче переживаю я за Раечку. Незрозумілий приступ задрощів здушив, коли почув таке про ту дівчину. Адже ось Зоя — лейтенант, орденоносець... Те, що їй після поневірянь пощастило потрапити в сферу державної турботи про дітей, дало їй змогу здобути вищу освіту й почесний фах. А що здобула моя Раечка (несподівано я став вважати її своєю)? Зоя говорила:

— Христю — була між нами така жвавенька — забрали в село Піскуни, а Рая... Вона не лишилася в Цибулівці. Від холери 1922 року вмер її названий батько, Прокіп. Вже дорослими в дитячому будинку ми зацікавилися долею наших подруг, хотіли забрати їх до себе. І тільки дізнались, що з тією матір'ю Василюю після смерті Прокіпа переїхала Рая до рідних Василюни аж у село Хорунжівку. Так і забули ми її після того. А оце взимку я дістала від Марусі Безпритульної газетну вирізку, де говориться про весілля знатної ланкової з Хорунжівського колгоспу — Раї Прокопівни Березань... Вона одружується з агрономом і має орден Леніна за здобутий найвищий урожай в області. Що це наша Раечка, ми цілком певні. В газеті написано, що вона з безпритульних, і мати в неї нерідна, сама за якогось рибалку колгоспного ще раз вийшла заміж та зятя в прийім приймає... Христі більш повезло: її усиновила чи то удочерила тоді червоногвардійська вдова Стодольна з села Плискунів. Мала вона двоє хлоп'ят, одного й трьох років, і вибирала з нас дужченьку, щоб хлопці гляділа. Як дочку, виховала її, в комсомол у партію вступила Христя. Це, знаєте, орли-дівчата, святогори!.

Після хвиливної задуми Зоя ніби відкинула всі спогади про тяжке своє дитинство, знов усміхнулася бадьоро жіночою усмішкою і запропонувала:

— Хочете, давайте поїдемо хоч би в Хорунжівку, вам же це на користь. Чоловік мій охоче погодиться. Ми на два місяці у відпустці. А в дорозі ще розповім вам багато цікавого про решту дівчаток. Наша Галина одна чого варта. А Маруся або Христя!.. Ми всі, як бачите, богатирі, землі радянської святогори. Та нехай у дорозі, по порядку про всіх...

Тоді понюхала зрізану мною квітку, побажала успіху в роботі і пішла. Ненароком зачепила яблуневу гілку. З неї посипалися, як сніжинки, закружляли в повітрі й послалися на землю ніжні пелюстки квітіння.

2. ЇЙ ДВАДЦЯТЬ ОДИН РІК

...Галині зараз уже двадцять один. Але тоді їй ледве перевалило на п'ятий рік. Навіть далеко пізніше, коли ми зустрілися з нею на одному вокзалі серед безпритульних, вона була просто немовлям, порівнюючи з нами, шести-семирічними дівчатами. Нажахана ще з дому, Галина перово сприймала найменше непорозуміння в нашому бездомному житті, її доводилося часто розшукувати самотню десь на смітнику...

Нагадали ви село Цибулівку і осінь 1921 року. На щастя, це був наш останній етап. Місяць життя в сільраді, на солончій підстилці, нас остаточно переконав, що ніяке самостійне існування нам ще не під силу, бо ми таки діти. Діда Митрофана, сторожа сільради, природа не обдарувала ніжністю бабусі-няні, він був черствий, кури вонючу люльку, лайвся. Але ж таки розповідав нам казки — що-вечора ті ж самі. І ми горнулися до нього, часом сприймали його незадоволене бурчання, як ніжну ласку. Ми були діти...

Зоя розповідала про Галину. Розповідає, а в самої часом напрошуються сльози. То запалювалася переживаннями минулого, тоді голос її урочисто знімався, слова, як зерна ядерні, добиралися одне до одного. То знов занепадала, ледве пригадуючи окремі епізоди того життя. Слухаючи Зою, ми з її чоловіком мимоволі проймалися не тільки співчуттям і повагою до героїні розповіді, ми

запалювалися бажанням будь-що зустрітися з нею, дружно потиснути їй руку, як своїй рідній, дорогій людині.

...Павло Чередниченко, сирота десь з Полтавщини, в село Кругляки прийшов як гість до товариша свого фронтового — Дем'яна Сокурєнка. Разом вони в маршову роту Охтирського полку потрапили, плече-в-плече два роки в окопах лежали, в штикові атаки проти вільгельмівського німця ходили, по двічі поранені були, і останній раз їх з лазарету виписали в один день. Дем'ян Сокурєнко брав відпустку, їхав у село Кругляки, та з собою повів і Павла.

Кругляки — бідне невеличке село. Дем'янова молода дружина жила в свекровій хаті край села, біля старого, ще чумаками зробленого мосту через ручай Гнилицю. Товсті високі верби й осоки прикрашали цей куточок села, сюди сходилася молодь вечорами.

Це було в 1915 році. Надія — Дем'янова дружина — на шість років молодша за свого чоловіка, любила співати пісень і проклинала війну. Вона з найраннішого дитинства пішла по наймах, і коли одружилася — вперше відчула себе вільною, хоч і не в своїй хаті. У Дем'яна було ще два брати, хата старих мала перейти одному з менших. Та доки вони виростали, малося на увазі збудувати собі нову хату десь на вигоні за оцими вербами та осоками. З теляти миршавого викохають собі корівчину, і таки заживе й Надія...

Яка то радість у людини! Сусіди з воріт бачитимуть, коли Надія вижене на пашу свою первістку, скажімо, підласу корівчину з коротенькими, ще бузимковими ріжками. А диви, скажуть, наймичка, Сокурєнкова Надія, свою підласу на вигін править...

Та восени сімнадцятого року в село Кругляки прибув Павло без Дем'яна. Павла обрано на з'їзд до Петрограда, а Дем'ян лишився в полку. В Петрограді ж Павло дістав від ротного фельдшера Малярєнка лист, в якому повідомлялося про загибель Сокурєнка. Полк пішов у наступ, і з нього не повернувся Дем'ян, покінчив самогубством перед початком бою. Та інший товариш з полку на запитання Павлове відповів, що Сокурєнка офіцер застрелив. Дем'ян перед наступом читав газети, товаришам радив кінчати цю імперіалістичну війну та братися за іншу, за війну

правди в своїм розтерзанім війною і панами краю. Прочув про ці його балачки фельдфебель. Дем'яна перед наступом закликав до себе ротний офіцер, смішком та хитрощами випитав його думки, поляскав по плечу, як свій брат «революціонер», а на початку бою з револьвера в спину був першим убитий Дем'ян Сокуренко.

Павло більше в полк не повернувся. За владу Рад бився з офіцерськими загонами, а потім опинився в селі Кругляках і перший виголосив перед селянською біднотою:

— Геть хижачьку війну, хай живе влада Рад на чолі з Леніним!

Надію застав квітучою і радісною матір'ю дочки Галини; звістку про смерть Дем'яна кілька днів таїв, вишукуючи найвірогідніші вигадки, щоб підготувати бідну вдову...

Так і оселився в Кругляках. Попервах його обрано до першої сільської ради, а коли прийшли німці й гетьманці — Надія Сокуренкова допомагала Павлові сховатися. Потім знов обрали. Павло найняв хатину поблизу від Надіїної, часом заходив до Надії і, як міг, утішав її з дочкою. Галина спиналася на власні ноженята і радісним дитячим лементом зустрічала появу Павла.

— Вона вас, як батька рідного, жде і згадує,— сказала якось Надія Павлові при зустрічі. Обое пильно поглянули одне одному в очі. Знітилася Надія, на другу руку дочку переклала й заквапилася йти. Вони зустрілися у кучерявих вербах біля чумацького дубового містка. Притихлий вечір підкрадався в верби.

Надія в той вечір поминула свекрівський двір, не зважила, коли перейшла з Павлом місток у вербах і опинилася в найнятій Павловій хатинці.

— Ти, Надіє, все плачеш за тією корівчиною, а в самої навіть і жити немає де. Перейшла б до мене...

— Що це ти, господь з тобою! В самого теж чужа хата... А Галина?

— Галину з радістю за дочку прийму. Переїдемо в інше село, де не знають люди, що не дочка вона мені. Любитиму обох.

— Таке мені, мабуть, судилося,— згодом говорила Надія, втираючи рясні сльози.— Приїхав батько з заробітків, привіз трохи грошей. Зібралися вони з матір'ю й

пішли за тридцять кілометрів, аж у Вільхівець на осінній ярмарок, мені корову на придане купувати. Хоч би теличку... У лісі десь знайшли їх обох аж на третій день, пограбованих, побитих. Хатку з городом забрали хазяї за якісь там батьківські борги, а я як там була в наймах, так і лишилась. Вийшла заміж, гадала — минули мої страждання наймитські, на корову, на власну хату стягнемось. Так на тобі, хижацька війна...

Павло навіть не сподівався й сам, як обняв Надію, з лиця зігнав гарячу сльозу.

— Заспокойся, хороша моя, — невміло втішав. — Життя ще тільки починається. Не корівчину, а цілу череду справимо, дужі обое. На леваді збудуємо хату, сам своїми руками змайструю її. Починається ж нове життя. Панів прогнали, куркулів проженемо за ними. Який захочемо городець оберемо в любісінькому селі нашої країни!.. Не плач, Надіє, голубко! Ну, чого ж тобі ще, заспокойся. Наша пора починається в житті, зрозумій...

Другого дня й речі свої перенесла від свекра, а Галина так і не пішла до баби від Павла, якого того ж дня батьком почала звати.

Павло в сільраді керував найскладнішими на той час земельними справами. Розподіляв на душу панські землі, встановлював подушні норми землекористування в селі. Спочатку куркулі просто відмовлялися віддавати зайву землю для наділу безземельним, а коли зміркували, що такий відвертий опір накличе тільки лихо на їхні голови, — переходили до хитрування й затаєної боротьби проти влади Рад. В надії, що Павло, як чужий у селі чоловік, не знає, в кого скільки було землі, а папери в колишній розправі і в волості погоріли, — куркулі затаювали землю. Потім почали загрожувати Павлові, а разом з ним і Надії. Вважали і були певні, що то вона керує Павлом у розшукуванні затаєної землі.

День у день, як на вогні, горів Павло в тих турботах села. Ні за власну хату, ні тим більше — за корову не було часу подумати. Надія таки нагадувала Павлові про те. Навіть посварилася злегка — цей випадок запам'ятала маленька Галина. Вона любила тата, але мамині сльози глибоко вражали дитячу душу:

— Тагу! Зроби нам корову й хату. Бач, як мама плаче

за ними. Нехай би й цяцьок мені нових не робив, аби їй хату...

Одного разу, ідучи на засідання президії сільської ради, Павло сказав:

— Сьогодні сільрада розгляне мою заяву про город. Я прошу шматок Василенкової левади з того боку села.

— Василенкової? — жахнулася Надія.

— Чого ти так лякаєшся, Надіє? Ця левада мусила відійти в фонд села, навіть у відомостях уже другий місяць громадською лічиться. Василенкові трохи лишаємо поки що, а решту поділено на чотири городи. Один з них, що понад вигоном виходить, є думка віддати нам. Хороший буде городець... Понад Гнилицею капуста й коноплі щороку хіба ж такі родили...

— Але ж, Павле, чи подумав ти, що ж це Василенки?

— А чим вони страшніші за Животовських, за Золотаренків, за Махтея Когута? Сама ж кажеш, що й твого батька ланок пішов Василенкові за якісь сумнівні борги.

— Коли ти забирав землю для інших селян — це одне, а Василенкову собі під город береш. Там сини серед білого дня задусать... І так нахваляються на мене, бо вважають, що я тобі підказую про все в селі... Чи не краще б випросити в громади вигону, хоч і піскуватого? Попрацювали б на ньому, гноїв за кілька років заробили б у хазяїв та не страхались би нікого.

Павло гнівався за такі міркування дружини, ображав її. Надія плакала знов, а Галина по-дитячому міркувала: «І чого їм лаятись за таке? Коли б я була більшенька, зробила б їм аж дві хати: одну на піску, а другу на Василенківській леваді. Живіть собі, хто де хоче...»

Надія допізна чекала Павла додому. Дівчина довго не хотіла вечеряти без тата і заснула, сидячи біля матері на лаві. Потім Надія поклала дочку на ліжко, сама прибрала в хаті. Чужа хатина. За дверима господарі гомонять. Вони бідкаються, що їм потрібна хатина, з квартири гонять. Минає весна, надходить літо. Десь на осінь, мабуть, Надія збирається родити...

Вешталася по хаті, про Василенківську леваду згадувала мимоволі. В уяві вирізьблювалася чепурненька хатка, передом до вулиці. Надія червоною горовою глиною підведе над вікнами та по призьбі, а осокою з Гнилиці — перед порогом і в снігах, не лінуючись, настелятиме. Телятко від первістки припинатиме на кілку біля...

— Надіє! Надіє!.. — гукнув неначе переляканий голос під вікном і нестримно затарабанив хтось рукою.

— Хто там?

Не чекаючи відповіді, вискочила за двері, а потім і на двір. Встигла побачити дві постаті... Але ж так могло тільки показатися. Різкий удар у голову в ту ж мить повалив її на землю. Навіть крикнути не встигла. Як сон тяжкий, лишилося в пам'яті кілька чийхось злосливих слів:

— Не підказуватимеш більше... Левади закортіло...

Галину розбудили сусідські діти:

— А маму твою вбито...

— Що? Де?

— І батько твій аж у Вільхівецькій лікарні...

Дівчина схопилася і замість дверей потрапила просто в напільну стіну. Істеричний крик її почули чужі жінки. Котрась на руки, як надібок, узяла, але Галина не любила чужих пестощів і зсунулася додолу. Руки не виривала, — розуміла, що її ведуть до чогось страшного, куди можна йти тільки за руку з дорослими.

А чого її так дражнять сусідські діти, що вони її сказали?

В сінях, на соломі, застеленій рядном, лежала її мати. Голова обмотана білими ганчірками, обличчя з гострим носом і збляклими губами було, як бліда пляма. Одна рука лежала на грудях, поверх рядна, а друга була закинута над головою; так і завмерла.

— Маму твою вбито!

Шуміло в голівці, калатало серце. Городець, нова хата, і корова щоранку мукає, вигнана за ворота на пашу... Бігти до Вільхівецької лікарні? Це ж, мабуть, дуже далеко, ще далі, як до церкви, куди мама носила її кілька разів, не давши досипати ранку. А тепер уже б то й не понесе?...

Галина вирвала руку в чужої жінки й припала до блідого маминого обличчя.

— Мамусю! Мамочко...

Лице не ворухнулося, але рука посунулася від голови, упала на голеньке плече й завмерла. Та вона була жива, та рука! Галина майже інстинктивно відчувала, як мати хотіла пестити свою доньку, — пальці її непомітно ворух-

шилися на голому, гарячому плечі дитини. Тільки груди знімалися під рядном і з вуст зірвалося зітхання.

— Мамусечко! Я сама зроблю тобі хатку й коровку. Му-у, коровка, му-у...

Зблякли Надіїні губи пересилили болісні корчі і ніжно всміхнулися. Галина обцілувала ті дорогі вуста, пожовкле лице обполоскала слізьми. Чужа жінка гнівно взяла її за руку й відтягла від матері.

— Бачиш, мамі тяжко, у неї голівка... болить.

Надія застогнала, ледве ворухнула головою і руку знов закинула над нею.

— Води...

Хтось приносив воду, підводили Надії голову й давали одну лиш капельку, що ледве промочувала у висхлім роті. Галина закусила руку й дивилася на безвільну, ніби заховану десь у ганчір'ї, матір. От тільки б кинутися й зірвати ганчірки, щоб поглянути матері в очі, і тоді...

На соломі лежала тільки бліда пляма матиного обличчя. Але та пляма жива, вона зітхає і стогне! Мати хворіє. Коли хворіла Галина, то мати приносила їй найкращі іграшки. І в дитини, що так безмежно любила матір, народився той дикий план. Дитина, якій не було сповна чотирьох років, вирішила іти з дому, десь добувати матері хату й корову. Адже це складало для неї наймилішу іграшку!..

Галина тільки губами промимрила ту обіцянку тяжко хворій матері, оступилася й вискочила за сінешні двері. Ніхто її й не тримав. Тільки господар хати, бородатий дядько, штовхнув рукою:

— Плентаєшся тут під ногами, байстря...

Сусідські діти, кожне по-своєму, показали їй свої переваги, а біля воріт двоє хазяйських плюнули на неї і, зовсім кинувши саму, повернулися до хати. Там вешталася жінки, говорили, що з Вільхівця має приїхати лікар,— а це ж видовище!

За ворітьми Галина озирнулася на дітей, що кинули її саму, подивилася на чорний отвір сінешніх дверей, де стогнала мама... Зірвалася й щонайдужче побігла вулицею попід парканами. Перша собака, що гавкнула з двору, відіграла Галину на середину вулиці. Потім вона бігла якимись порожніми городами, переходила грузький ручай. Численні жабки втікали від Галини. Вона зірвала квіточку, ще раз озирнулася назад — та все було чуже, невідоме

їй. Спереду піски, а за ними лісок. Напевне, за лісом живуть такі люди, що в них Галина дістане для мами корівку...

Галина не знала ні назви села, ні прізвища батьків.

— А як же тато твій маму кличе?

— Надія.

— А мама як кличе твого тата?

— Усяк: коли — Павлуша, а як обід варить, то — Павло.

Більше нічого не могла вона розповісти на залізничній станції, куди привезли її підводчики. Забрали десь на шляху, ледве живу, зголоднілу. Навіть говорити було їй важко.

Посадовили в поїзд кількох дітей і цілий день везли. Галина мовчала, захоплена видовищем самого поїзда, його рухом і безкраїм життям отам, за вікнами вагона. Скільки днів минуло, відколи вона пішла від матері добувати хату й корову, — Галина не знала. Ночувати доводилося і в копиці сіна десь за лісом, і просто в бур'янах, а їла тільки щавель та козельці на пісках. Потім ішла і йшла, від людей в ямках ховалася, і знов ішла, аж поки впала біля шляху і вже не змогла втекти від проїжджих людей...

Поїзд раптом спинився десь, не доїхавши до станції. Чути постріли спереду, крик. З вагона вискакували дорослі, бігли полем до лісу й зникали в нім. Старші діти, що були разом з Галиною, особливо хлопці, встигли побувати в сусідніх вагонах. Виявилось, що на поїзд напали біля мосту недобитки петлюрівських банд. Довелось вийти з вагона разом з Марусею, на три роки старшою. Це й був початок безпритульного блукання.

Образ тяжко хворої матері, що лежала на соломі, в сінях чужої хати, з того часу не кидав Галининої уяви. Що день, що місяць, що рік — той образ обертався на казку, та вві сні він часто повертався до Галини таким, яким врізався їй у пам'ять, коли оступалася в сінях з гострим бажанням дістати хворій матері корову й хату.

— Як згадаю, а найгірше, коли присниться, — згадувала Галина в інтернаті десь через десяток літ, — так боляче й тяжко стає! Напевне, мати жива, а батько в лікарні помер. Хто їм ту хату тепер збудує, де дістане корову? Як

тільки стану на роботу, по копійці відкладатиму з заробітків, а зберу грошей матері...

— Та ти ж не знаєш, де її шукати.

— Знайду, Зочко! Всі села виходжу, в газетах оголошу про розшук, а знайду. Легко подумати — мати! Вимовити важко... Ти пам'ятаєш своїх батьків?

Ці розмови провадилися дівчатами в найінтимніші хвилини. Кожен, хто перебував у інтернаті колонії, якось пам'ятав або уявляв батьків. Були й такі, що гаразд знали місце, звідкіля вони пішли в безпритульні, були й такі, що не хотіли повертатися до своїх батьків. Таких не любила Галина.

Мрія про корову й хату для матері ніколи не завмирала в голові Галини. Це згодом стало хворобою. Вік дівчини, школа, яку вона з деяким успіхом кінчала,— все це намагалося втушити ту мрію дитячих літ. Та Галина мала один аргумент, перед яким блідли всі докази здорового глузду:

— Ця мрія — то все, що лишилося мені від матері! А хто в світі серед нормальних людей зганьбить пам'ятку про матір?

Так звучало виправдання мрії перед іншими. Для себе це виправдання набувало ще й іншого змісту: підросту, стану на роботу й зароблю на ту хату і корову. Яка буде радість матері! Вона, напевне, вже стара, посивіла, самотня жінка...

Чотири її подруги пішли вчитися далі по закінченні семирічки. Глибоко в душі Галина заздрила їм, але втішала себе тим, що своє ще дістане й вона. Треба працювати і заробляти на себе, та...

В той час вона вже не говорила голосно про свою мрію, але ніколи її не забувала. Робота в фабзавучі не була важкою, захоплювала дівчину. Відчула інші взаємини між людьми, а літа робили свою велику, творчу роботу. З дитини, нехай і з безпритульницьким досвідом, тепер вистала юначка з прекрасними, трохи замріяними блакитними очима, довгастим, ніжним лицем і напрочуд мелодійним голосом. Грайливий бархатистий пушок на верхній губі і ряд цяцькованих зубів підкреслювали якусь жіночу зухвалість у посмішці Галини. Не по літах висока на зріст, комсомолка Галина в шістнадцять років здавалася цілком

дорослою, сформованою дівчиною і, ніде гріха таїти, тихенько пишалася тим...

...Потім — перші спроби і невдача в ливарному цеху. Галина не врахувала сили руху крана, подала його з таким розгоном, що на зупинці вихнула ковшем і він зірвався з гаків. На щастя, це трапилось в безлюдному місці ливарного двору, але аварія з ковшем спричинила простій усього двору, і Галину зняли з роботи крановщиці. Ображена за власний промах, вона зовсім кинула великий металургійний завод і пішла працювати в залізничне депо, а згодом і на паровоз.

Ентузіастка всього нового, молодого, як і сама,— Галина швидко опанувала найновішу конструкцію потужного паровоза. Кілька лічених рейсів з званням другого помічника машиніста прославили Галину серед робітників дільниці, як винахідливу і невсипучу помічницю.

Старий машиніст Микола Силович Перехрестов одного разу розшукав Галину в інтернаті змін і почав вітати:

— Вітаю, дочко, дуже радий!

— За що це ви, Силовичу, не розумію,— здивувалася Галина. На Перехрестова дивилася розкритими блакитними очима, в зубах тримала кілька дротяних шпильок, а руками вправно порала свої вихресті коси.

— І за скромність теж,— машиніст дружньо потис живавеньку, хоч і зовсім дівочу руку.— Сахарчук рапортував сьогодні, що тільки завдяки твоїй винахідливості було врятовано ешелон від аварії. Коли б гальмова колодка лишилася непоміченою тобою бодай ще півхвилини, вона б на першому стикові рейок шкопирнула, і неминуча тоді катастрофа... В наказі начальника тобі подяка й нагорода. Переводять на першого помічника.

— Нагорода? За віщо? Хіба інший помічник не зробив би те саме?

Перехрестов усміхнувся дівчині, розуміючи, що кожен на її місці сказав би те ж саме.

— Я прийшов повідомити, що тебе, Галино, призначено їхати помічником зі мною в далекий рейс з новим паровозом. Другого помічника не буде.

— Спробний рейс?

— М... так, спробний. Сьогодні о четвертій виїздимо з станції. О третій мусиш бути на паровозі. З цим теж вітаю... Та й піду я, готуйся. О першій зайдеш до начальника, просив попередити.

Дівчина так і застигла на якусь мить. Машиніст пішов, трохи згорбившись, старечою ходою, а вона стояла з шпильками в зубах, дивилася йому вслід.

— Мое життя починається сьогодні! — тихо промовила дівчина.

Ешелон мав максимальне навантаження і термінове оборонне завдання. Начальник, уже на східцях паровоза, прощаючись з Перехрестовим, тихо попередив:

— Запізнення ешелону до нашої станції не випадкове, Миколо Силловичу. Майте на увазі, що такі ж причини до запізнення виникатимуть і далі. Ви більшовик і розумієте, що... знайдуться ще люди, зацікавлені, щоб цей вантаж не то що спізнився б, а щоб і зовсім не дійшов до місця... Тому й доручаємо вам.

— Розумію, товаришу начальник. Будьте певні, ешелон буде на місці своєчасно і цілий...

Галина чула цю розмову. Ешелон від того здавався їй зовсім іншим. Це вже не були оті мертві вісімдесят чотири осі, що записані в путівці. Вагони придбали своє ім'я — терміновий вантаж!

Суворий обернувся Микола Силлович, коли попрощався з начальником. Та Галині привітно підморгнув, посміхаючись. Новий, учора приведений з заводського випробування паровоз упевнено рушив із своїм непомірним вантажем. Перехрестов злегка схвильований, — Галина помітила, як рука його ніби затреміла на важелі куліси.

На станціях спинялися рідко. Два рази до ночі брали воду, поставивши ешелон далеко на запасних коліях. Тоді Галина почувала себе немов переполовиненою. Хапалася, витираючи ходові частини паровоза, і все позирала на ешелон далеко на запасних коліях. І це неспроста. Галина помітила, що те ж робив і старий машиніст. Його очі щохвилини поривалися між рейки глухої станції до ешелону. Комendant ешелону, його команда — всі були на ногах біля вагонів. Та тривога не сходила з лиця Перехрестова.

Вночі йшли ще з більшою швидкістю. Дві години й дев'ять хвилин запізнення нагнали, лишилося більше трьох годин. Почалися соснові бори. Вони тяглися довго й набридливо. Затиснутий у суточках борів, паровоз ще більше гримів, і той урочистий грім бадьорив Галину.

— Товаришко Галино! — гукнув Перехрестов. — На ранок вестимеш ешелон, а зараз приляж, я сам...

— Мені спати не хочеться, Силовичу.

— Без балачок! О третій ночі я розбуджу, лягай...

Мусила коритися. Новий паровоз, з автоматичною системою змащування й подачею нафтопалива, з вимірними апаратами на дощі, давав машиністові цілковиту можливість вести поїзд самому, без допомоги помічника. Та «на всякий випадок» Галина прилягла тут же збоку, не пішла в кабіну помічника. Старий тільки поглянув, ніби між іншим, на неї і зменшив світло, що падало дівчині просто в обличчя.

Галина заснула. Поїзд ще менше спинявся на станціях, паровоз ніби набирав розгону, щоб перескочити на другу планету, щодалі збільшував швидкість. Три потужні прожектори з паровоза на кілометр уперед прорізували темінь. Та ліс тільки на зворотах ніби поринав у світло, як дельфін у хвилі моря, і знов ставав мертвою й грізною стіною, об яку бився громовий голос швидкого поїзда.

Голова Перехрестова злегка похитувалася біля вікна. Ліhtar, що освітлював прилади керування, освітлював і його посивілу, з помітною лисиною, голову. Перехрестов зрідка повертався й кидав короткий погляд на чорну стіну віковичного лісу і знов стежив за коліями далеко попереду, куди сягало світло прожекторів.

Машиніст знає кожен стик рейок на цій колії. Незабаром буде глибока виїмка, за нею крутий довгий поворот праворуч, до мосту через широку річку. Поворот іде на високому насипі, але непроходимий ліс там сягав ще вище. Ось і виїмка почнеться. Перехрестов поглянув на годинник — початок першої. Мимоволі рушив кермом і з полегкістю відчув, що слухняний паровоз зменшив свій майже стокілометровий біг. Микола Силович не боявся, був певен, що не перевернеться з таким ешелоном і на крутому повороті, але рука запобіжливо зменшувала і зменшувала хід.

В кінці виїмки починався поворот. Лівий укіс виїмки, як екран, освітило прожекторами, а правий пірнув у темряву. Нічого не помітив машиніст на тих укусах, але тривога кольнула йому в грудях. Рука мимоволі стиснула ричаг швидкості, але...

В ту ж мить з правого укуса мигнули сині вогники. Не чув пострілів, тільки швидкі вогники мигнули в очах. Дві кулі пронизали машиніста: одна у висок — і винесла ліве

око, друга — в плече. Старий упав на підлогу, ледве діставши рукою до ніг свого помічника Галини.

Галина схопилася і знов упала, бо рука машиніста до болю міцно стиснула їй ногу. Стиснула, як пристрасно тиснуть руку рятівникові. Нічого не розуміла Галина, пострілів не чула. Тільки й бачила, що паровоз мчав немов боком, як норовистий кінь. Світло прожекторів зажирало ліс, а рейки неначе живосилом вдиралися в те світло десь з правого боку. Під насипом чорніла прірва...

Дівчина вхопилася за ричаг гальмів. В голові блисквично вродилася певність: коли Силовича убито пострілом, значить — спереду приготована катастрофа ешелону. Убито машиніста, щоб не міг заздальгідь спинити поїзд.

Заскреготали колеса вагонів від раптового гальмування, почувся тріск у вагонах — вони ледве витримували таку раптову зупинку. Кілька пострілів десь за ешелоном зовсім з'ясували Галині становище. Спереду... Галина ясно побачила на рейках небезпеку, — могла бути й міна. За півкілометра в боковій півсвітлі чорніли ребра ферм залізничного мосту. Галина вже зовсім володіла собою і паровозом. Під ногами голосно застогнав Микола Силович. Постріли за ешелоном говорили про ворожий напад на відповідальний вантаж. Вона пустила контрпар, натиснула аварійні гальма, і здалося, що рейки посунулись разом з ешелоном: з-під них полетіли цілі стовпи іскор. За чотири метри до міни паровоз став. Майже в ту ж мить на підніжок скочив комендант поїзда, майор Пшелава.

— Що у вас? Ах, чорт... машиніста вбито?

— Він живий, товаришу майор... Я сама... Ліквідуйте міну!

Потім чула, як спереду паровоза рапортував червоноармієць з охорони:

— Одного вбито, решта втекла в ліс.

— Скільки їх?

— Здається, двоє втекло. З убитим — ручний кулемет.

Галина ввімкнула світло і в першу хвилину побачила тільки калюжу крові та руку машиніста, на якій ритмічно згинались і розгинались пальці, ніби намагаючись за щось ухопитись. Потім побачила закривавлену голову й рану у виску. Зірвала з себе тужурку й підклала її під голову старому. Побачила рану замість ока. Жахнулася, але не крикнула. Їй уже допомагали чийсь вправні руки.

З'явився марльовий бинт, серед запахів мазуту й перегорілого пару почувлися ліки.

— Товаришко! А хто ж вестиме далі ешелон? Ви зможете?..

Галина тільки визивно поглянула на майора. Навіть у цю гостру хвилину майор устиг оцінити її очі. Дівчина подивилася вперед на рейки, там було чисто, навіть слідів міни не лишилося. Галина готова рушити далі. Майор розпорядився з тяжко поранилим машиністом — його забрали у вагон коменданта. Одного червоноармійця лишили на паровозі, але здивований погляд Галини змінив і це рішення.

— Можна слідувати далі, товаришу машиніст,— відкозиряв майор, діставши сигнали від бригадира з заднього вагона, і лишив Галину саму. Короткий гудок потонув у лісових хащах. Ешелон скрипнув усіма автоматично відпущеними гальмами і рушив. На контрольних приладах Галина прочитала:

— Зупинка тривала 6 хвилин і 21 секунду...

Проходили міст, поїзд набирав ходу. Через чотири хвилини на приладі швидкості стрілка підвзала до шістдесят п'ятого кілометра. Галина підводила ричаг швидкості, на мить затримувала руку й знов підводила, аж доки поставила його до краю. Швидкість ешелону, грім у вухах від страшного його бігу і самотність серед такої нічної пустелі стискали груди дівчини. На планшеті зупинка помічена аж о шостій годині ранку, а в десять — ешелон мусить бути на місці призначення...

Перший свій портрет вона побачила третього дня, коли поверталася на тому ж паровозі зворотним рейсом. На вітрині перону великого вокзалу висіла копія її фотографії, що на посвідці, збільшена майже до натуральних розмірів. Під фотографією через усю вітрину напис:

«Вихованка ленінсько-сталінського комсомолу Галина Безфамільна по-більшовицькому виконала свій обов'язок машиніста! Поїзд № С-34 нагнав велике запізнення, прибув вчасно, без жодної аварії!

Привіт славному сталінському машиністу Галині Безфамільній від залізничників... вузла!

Хай живе радянська жінка-більшовик, герой і друг!..»

Кілька фотокореспондентів і журналістів украй засоромили дівчину. Помітно хвилювалася, ледве відповіда-

ючи на запитання журналістів, і квапила помічника, щоб скоріше закінчити набирання води та подати паровоз до поїзда. Відповідала — і тут же забувала, про що її питають, — з голови не виходила фраза: «Привіт славному сталінському машиністу Галині Безфамільній...»

Останні кілька перегонів до свого депо вела поїзд, як у чаду. На станціях не спинялася, уважно стежила за знаками станційної адміністрації, які та подавала поїздові, спритно ловила з рук чергового дротяне кільце з колійним жезлом, але встигала й привітно усміхнутися присутнім на перонах. Вони щиро і радісно вітали, викрикуючи почесні гасла, що взивали її мужньою дочкою трудового народу, сталінським машиністом, героїнею. На ходу вловила квітку з пучка, кинутого їй рукою спритного юнака в майці. Що він крикнув — не розібрала. Озирнулася й побачила, що веселий юнак пробігся по перону, махаючи Галині високо піднятою рукою. Юнак вітав її, як славного машиніста, але ж у неї у жилах текла гаряча кров дівчини. Їй двадцять перший рік!..

Спочатку махнула юнакові ухопленою квіткою, потім натиснула ричаг швидкості й сльозу непрохану, але радісно-щиро, змахнула з розчервонілої щоки тією ж квіткою.

— Товаришу Білошапка, — звернулася до помічника, — коли будете їхати назад через цю станцію...

— Довідатися, хто той спортсмен, що квіти так спритно кинув?..

— Я вам зовсім не про те говорю, товаришу Білошапка... Дротина у чергового загнута... бачите, руку вдряпнула... Теж вигадали, спортсмен. Звідки вам про це відомо?

— Моряка видно по похідці, а цигана — по халявах. Я їх на цій колії всіх знаю. Напевне футболіст або мотоциклетний гонщик. Але я уточню й напишу.

— Тю на вас... Я йому одне, а він... Відкрийте резервний кран палива, а в тому форсунку прочистіть, паровоз набирає швидкості... Напишу, напишу, а сам і адреси моєї не знає. Ще й моряк називається...

— Єсть, товаришу капітан, форсунки вичистить!.. А адреса ваша, дівчино, тепер відома на найглухішому полустанку нашої країни, будьте певні!..

Надходив кінець літа. На широких колгоспних ланак чорніли масиви озимих посівів, на станціях лежали гори кавунів і динь.

Третій день Галина водить пасажирський швидкісний паровоз на новій залізничній колії, куди перекинуто її після одержання почесного звання машиніста-стахановця і ордена Трудового Червоного Прапора. За цей час доводилося кожні три дні проїздити вдень повз станцію Вільхівець. Спочатку це була лише нова назва, потім вона почала нав'язуватися на зуби й ставала синонімом: «Доводиться ставати у всякому тобі Вільхівці...» Або: «Який-небудь Вільхівець часом затримає поїзд більше, аніж Лозова чи Знаменка...»

Проливні дощі десь за Вільхівцем одного разу затримали кілька вантажних і пасажирських поїздів. Швидкий поїзд, що йшов за паровозом, керованим Галиною, теж затримано у Вільхівці. Галина спочатку поралася з двома помічниками біля паровоза, кілька разів ходила до хур з кавунами та динями і таки не витримала, пішла до найближчого соснового ліска. Лісок стояв рівною смугою за гони від залізниці. Місцями стерня поросла травою й бур'яном, з яких з характерним свистючим шумом схоплювалися перепілки.

Закортіло пірнути у ту траву, в бур'яни, простягтися проти гарячого ще сонця. Галина обрала найбільш дорідну рослинність і лягла горілиць, широко розкинувши руки, в траві. Гостра стерня вколола руки, та не те стривожило дівчину...

Тільки лягла в бур'ян, як несподівано виник образ далекого, давно забутого дитинства. Копиці сіна, ліс, бур'ян... Потім станція... Так, то була станція Вільхівець, з якої Галину вперше посадовлено з дітьми до брудного вагона... «А маму твою вбито... і батько твій аж у Вільхівецькій лікарні», — раптом прозвучали, ніби ось тут над вухом виразні голоси сусідських дітей...

Спочатку, як ужалена, скорчилася на землі, припала до неї й заридала. Але в наступну мить схопилася й озирнулася навкруги. Зеленава смуга лісу ген-ген у долину поринула. Над колією застаріла копиця сіна, станція Вільхівець.

— Вільхівець! Вільхівецька лікарня! Батько...

Кинулася просто до лісу, туди, де зеленава смуга його поринала в долину. На станції гукнув якийсь ван-

тажний паровоз, неначе застерігав Галину. Вона різко спинила біг. Потім повернулася й пішла до свого поїзда. Але пішла не просто до паровоза через колії, а через вокзал. У грудях калатало їй не одно, а цілий ешелон людських сердець. Так, це ганок тої станції, куди привезено її тоді... Навіть озирнулася, чи не стоять підводи на шляху.

Мати Надія, а батько Павло, або Павлуша... їй двадцять перший, а тоді було чотири. Сімнадцять літ тому! «А маму твою вбито... Му-у, коровка».

Галина згадала, що заробляє щомісячно коло тисячі карбованців, на книжці ощадної каси має солідну суму. Сором відчула, згадавши, як обіцяла матері придбати хату і корову. То були дитячі мрії, та не було за що їх здійснити. Тепер же вона має за що справити бідній матері хороми, а не то що убогу селянську хатку!

— Вільхівець! Як же звалося село, де лишилися смертельно хвора її мати?

Черговий приніс путівку, і Галинині мрії відчакхнуто, як непотрібну всохлу гілляку на моложавому, рослому дереві. Вона веде швидкий поїзд!

Та Вільхівця не забула. Тепер перестав він бути «всяким там Вільхівцем». До нього під'їздила з урочистим піднесенням. На зеленаву смугу лісу в долині, на бур'яни любовно дивилася і бачила там себе — малу, манісіньку Галину, що пішла здобувати матері корову й хату...

Начальник вислухав Галину, як батько вислухав би рідну дочку. Тут же звелів запитати телефоном станцію Вільхівець про назви прилеглих до неї сіл в околиці на тридцять-сорок кілометрів. Десяток назв, що прочитав начальник Галині з телефонограми, нічого їй не нагадали. Село Кругляки, хутір Круглик, село Кругла Могила й інші назви, як чужі слова, не зворушували в пам'яті Галини бодай якогось спогаду.

— Ваша відпустка, Галино, намічена десь через півтора місяця. Давайте перенесемо її й їдьте, доки тепло. На місці легше буде шукати. До лікарні раджу зайти...

— Але ж там, напевне, були й петлюрівські банди.

— Вірно, Галино. Могли знищити все, а могло щось і лишитися. Моя порада одна: завтра брати відпустку,

і їхати у Вільхівець. А там буде видно. Начальнику Вільхівця я дам спеціальне доручення про допомогу.

— Не турбуйтеся, дякую. Я сама. Я піду до лісу, а там у долині луки... знов ліс, шлях... піски і ліс...

І другого дня Галина їхала швидким поїздом уже як пасажир. Перед від'їздом заскочила до каси, взяла кілька акредитивів. З шафи вклала до чемодана кращі свої плаття і серед них — порване лахміття чотирирічної Галини, в якому вона пішла від матері. Як реліквію берегла те лахміття сімнадцять років, воно зберігало тепло матеріної ласки й нагадувало про дитячу обіцянку тій дорогій мамуні...

Лишила чемодан у начальника станції Вільхівець. Молоде подружжя — начальник з дружиною — вирядили Галину аж до зеленавих сосон. Побажали, щоб найскоріше розшукала матір, і просили телефоном сповістити їх про ту радість.

Спочатку поволі йшла й озиралася навкруги. Спустилася в долину — станція десь зникла позаду. Аж тоді відчула себе самотньою, відчула себе чотирирічною дівчинкою. От і ліс в долині. Ну да ж, ліс... Увійшла між сосни й попрямувала просто поперед себе. Довго йшла, не думаючи куди, бо голову обтяжували спогади. А ліс густішав, іти ставало важче між чагарниками молодняка, особливо в березовім і дубовім лісі. Тоді пошукала просіку й пішла нею трохи ліворуч. Повертала праворуч, новою просікою виходила на галявину, знов натрапляла на просіку і... справді вийшла на луки. Широкі, ніби без краю, луки губилися десь в імлістій далечині. Кучеряві верби й осоки нагадали греблю, місток і ручай. Тепер Галина йшла шляхом. Ішла не озираючись, очима шукала десь на обрії другого лісу. Шляшок то спускався в долину, то знімався вгору. Тоді Галина спинялася, переводила дух і знов шукала лісу поперед себе.

Її не обдурила дитяча пам'ять: це ті місця, якими йшла вона по корову для матері, якими тікала від сусідських дітей, від злого бородатого господаря квартири, від собак з села. За пагорком у фіолетовім тумані побачила ліс. Кинула шляшок і майже бігцем, де через піски, де через ярки і стьожки стерні, попрямувала до того лісу.

В лісі починало вечоріти, але коли вийшла з нього

на піски, сонце тільки наближалось до заходу. Відчувала біль в ногах, але не втому. До заходу сонця вона мусить пройти оці піски й шелюги, проскочити за ними невеличку діброву, а там...

Там вона й серед ночі потрапить до села. Яке б воно не було, аби село. Коли в ньому й не жила Галинина мати, то село напевне знає, де вона жила. Адже це тут, неодмінно тут. Так запевняє її серце. Ніхто в світі не в силі переконати тепер Галину, що вона не наближається до свого рідного села.

Та ніч — не день. Коли вийшла ще з одного лісу, стала і, не обертаючись, щоб не збитися з напрямку, довго вслухалася в нічні звуки. Коли б же не ліс за плечима. Густі хмари покрили небо, темрява кутала кущі й робила з них дивовижні страховища. Ніяких звуків села, ніяких вогників спереду.

«Чи не заночувати тут?» — пробігла думка. Але злякалася тої думки. Спросоння вона могла б збитися з напрямку й ніколи не виблудитися до рідного села. Тоді спрямовувала ходу на дивовижні страховища кущів, орієнтувалася по них і йшла все вперед і вперед. Скільки вона йшла часу, яку віддаль пройшла від станції — не знала. Часом вітер ганяв хмари то в одному, то в іншому кутку неба, та ізольована жменька зірок не могла показати Галині часу. На годиннику ж без сірників ніяк розглянути не змогла.

В знеможі, цілком несподівано для себе, сіла на пісок; очі злипалися на сон. І раптом — звук. Звук по землі котився, вгорі його не чула. Може, то сонне марення? Схопилася на зморені ноги — звуки зникали, а присідала до землі — вони знов неслися просто з темряви на неї. Так, це звуки села. Півні й собаки негавали, мабуть, а може, і нічне дихання тисячі натруджених грудей зливалося з невловимими звуками... То звуки нічного села. В них вчуває Галина голос її нещасної матері... В хазяйських чужих сінях, на соломі, рядном прикрита мати. Тільки пожовкле обличчя із збляклими губами та рука, зведена до голови, не прикриті рядном.

— Води... — вчувалося в звуках села.

Галина схопилася й побігла на ті ледве чутні звуки. Коли падала, все ясніш і ясніше чула їх. І схоплювалася, сміялася й, біжучи, шепотіла:

— Мамусенько, дорога!..

Сторож кооперативної крамниці довго й уважно обдивлявся пізню гостю. Залізничний костюм на дівчині, зірка на кашкеті й орден на грудях переконали сторожа, що дівчина не бреше. Не знати назви села, в яке приходиш,— це трохи його здивувало, але сказав-таки:

— Це, дівчино, село Кругляки, коли справді не знаєш... А звідки ж ти, дозволь і мені запитати? Ти повернись лицем до електрики. Ого, як зальопалася...

— Іду з... Вільхівця, машиніст я, діду.

— Машиніст? Ага, той машиніст, з чавунки. А я думав, з МТС.

— Кажете, Кругляки? Можливо.

— Що можливо? Кажу Кругляки, значить Кругляки. До кого ж тобі у нас?

Галина вигадувала, як би найпростіше розпитати старого. Вулиці села мовчали, хіба лише зрідка перегукнуться нічні півні. Тільки ритмічне чахкання двигуна в колгоспнім млині врівноважувало всілякі звуки села.

— Будь ласка, скажіть: ви знаєте оту... вдову Надію?..

— Вдову? Яка ж це у нас Надія — вдова?.. Не знаю. Такої у нас нема... А-а! Може, ти про Надію Чередниченкову, що колись була вдовою?

— Сімнадцять літ тому, дідусю!

— Сімнадцять? Може, і так, а може, і більше... у нас тепер...

— То скажіть, на якому кутку села вона живе? — нервувалась Галина.

Сторож мовчки відійшов від ліхтаря аж на протилежний бік вулиці, за ним пішла Галина. Ноги, все тіло — ніби мішок з глиною — обважніло, доки постояла з сторожем. Ледве пересувалась за ним.

— Отак ітимеш просто вулицею, аж на той край села. Коли дійдеш, що ліворуч не стане хат, тоді підеш цабе.

— Куди?

— Цабе, а не куди. Оце тобі кінець села ліворуч, а оце, цабе, ніби вуличка. Там лічитимеш одну хату, потім крива Параска на городі, тоді ще дві хати рядочком, а за Прокопом Луценковим і Надія... Спить тепер народ.

Та Галина вже не чула кінця останньої фрази. Одна хата, друга — кривої Параски, третя й четверта... А як же

отой Прокіп? Живе він в одній з тих двох хат, що рядочком, чи його п'ята хата? Але не повернулася до сторожа, навіть не озиралася на блідий ліхтар біля крамниці.

Отут, мабуть, і є «цабе». Так, вуличка праворуч. Одна, дві, три...

Сіріло на обрії, дружніше заспівали півні, коли Галина підійшла до нового паркана шостої, такої ж нової, хати. Зіперлася на паркан, застигла. «Надія Чередниченкова». Може, то й не вона? Сторожеві здалося, що ця Надія овдовіла раніш, ніж сімнадцять років тому...

Та далі Галина вже не могла б іти. Зайшла в двір. Ліворуч із загороди почула приглушений голос корови, кольнуло дівчині в грудях. Рукою вхопилася до спідньої кишені, куди клала акредитиви ощадної каси. Згадала, що листа від Білошапки непрочитаного носить у кишені...

— Хто там? — виразно почула материн голос і відповісти вже не змогла. Хвилювання і втома перетнули горло. Той голос матері вона впізнала б серед мільйона жіночих голосів.

У хаті засвітили світло. Тримаючись за одвірки, Галина переступила поріг. Ніякі болі в ногах, ніяка втома її тепер не турбували.

— Ой, матінко-о! Йй же бо... Галина,— промовила Надія, відчуваючи, як раптом почорніло в її очах. Вона знепритомпіла в доччиних руках. Сивина таки сріблила її густу косу, але і голос, і уста, і очі — все було живе, не змінилось за ці сімнадцять літ.

З ліжка підвівся, а потім схопився і пошкандибав до жінок Павло. Він устиг підтримати обох.

— Галинко! — вимовив не своїм голосом.— Оце твій брат, Галино,— показав на рослого юнака, що вийшов з другої кімнати.— Сашко, це ж Галина...

В напільне вікно просто з вигону сходило сонце. Мати дивилася на дочку, не втирала сліз радості і тихо-тихо вимовляла:

— Прилягла б, дочко. Ач, виросла-таки. Ось ляж, Галино, в своїй кімнаті, а потім уже... Батько квіти там ростить.

— Ляжу, мамо дорога! Я думала, що тато вмер у лікарні. На корову й хату заробляла. Тепер уже не будете в чужих поневірятись.

Сашко голосно зареготав.

— Ну, чого залився? — дорікнув батько, ледве й сам стримуючи посмішку на вустах. Потім повернувся до Галини, сів біля неї й руку її взяв у свою шорстку.

— Ще найкраще, що ти знайшлася. Ми вірили, що ти... До Москви два рази я їздив на розшуки... Ну, та про це після. Ми ж члени колгоспу імені Сталіна! Шостий рік живемо вже в своїй хаті, молоко не виводиться. Тобі кімнату тримаємо, Сашкові кімнату...

Галина згадала про акредитиви в кишені — вони зовсім не потрібні цій щасливій тепер сім'ї. Поволі розквітли уста. Галина юнацьким сміхом підтримала Сашка. Йй всього тільки двадцять один рік.

3. ПРИВІТ

За вікном надворі — бурхлива негода зимова. В обмерзлу шибку барабанив сніг. Як хвиля штормова, буран натискав, то закрутить вихором, аж оселя заскрипить. І сипле перемерзлим снігом, щедро посипає, немов виграючи. Десь у причільнім вікні виявилася щілінка. Пронизливий і невпинний вітер тонко й настирливо виспіває в тій щілінці затійні варіації бурана. Як соліст у потужнім хорі, він грайливо виводив бурхливу мелодію надвірного цекла. Інколи вітер вривався в комин і брязкотінням чавунних в'юшок, як літаврами, підкреслював ту мелодію.

На лаві біля вікна сиділа заплакана Рая. Особливого лиха не завдала їй ця уперта кількаденна хуга. Дівчина навіть замилювалася силою стихії. А сніг узимку — повні закроми улітку!

Та будши сиротою, в такі хвилини мимоволі згадувала про те і намагалася бодай стражданням самотності в сніговії на рибальськім хуторі будити священну пам'ять про незнану, таємничу, як сон, як мрія, непізнану матір...

По хаті вешталася її друга, волею долі приречена мати — Василина. Вона вся була захоплена іншою подією в своєму житті — весіллям цієї названої дочки Раї. Цю подію щиро готувала, ототожнювала її з бураном у природі, не втрачаючи надії, що весілля таки відбудеться. І приховувала смуток матері, що має поділити з кимось стороннім свою любов до цієї сироти,

як до рідної дочки. Вона таки рідна, коли своїх не дано їй.

Нарешті до хати ввійшов і Геннадій, старий колгоспник-рибалка, другий Василичин чоловік. Обмітаючи вінником сніг з чобіт, з кобеняка, Геннадій говорив:

— В таку хуртовину й твар безсловесна не витикається з барлога. Світу божого не видно. На озері всі чорти з пекла транди б'ють, а до сітей і не потикайся, доки не пересядеться оцей небесний сказ.

— Та побійся ти, Геннадію...

— Кого? Може, бога? Еге, стара: відділили його разом з церквою, твого бога, в колгоспі не числиться, ніякий мені не начальник, чого ж я мушу його боятися? Хіба ж це не сказ, чуеш он? Доведеться, гляди, стара, без свіжої риби весілля гуляти... Тю, Раїсо! Та ти що, жалкуеш, моя ударнице?

По-батьківському підійшов до дівчини, поклав на плече нахолоджену, морозом освіжену рибальську руку. Рая не відкидала тої руки. Ці люди стали їй рідними. Безпритульну її взяла Василина ще в Цибулівці. Овдовівши, переїхала в Хорунжівку, а там удруге вийшла заміж за цього колгоспного рибалку й на далекім, аж за Гнилими озерами рибальським хуторі доводилося жити більшу частину року.

Рая зжилася з ними, матір'ю, батьком звала. В Хорунжівському колгоспі ланковою стала, найкращих по області врожаїв домоглася в своїй ланці. Це було її життя! І ось посватався до неї молодий агроном з МТС. Все літо придивлялася до нього. Його поява в ланці несла і допомогу врожаєві, і втіху серцеві...

Здригнулася, коли Геннадій зняв з плеча охолоджену руку. Він сів на лаві поруч, від його одягу ще пахла життєосвіжаюча зима. Раї сьогодні особливо хотілося цих грубих батьківських пестошів.

— Перед весіллям, звичайно, плачуть від радості, Раю. А якщо передумала, то... скажи. Я сам виїду їм назустріч, поясню агрономові, мене зрозуміють.

— Ні, не передумала.

— То до чого ж оті сльози? Ех, ти!.. Взула б мої валянци й гайда на озеро, назустріч отому бурхайлові пройшлася б, молодістю подражнила зиму! Така зима для посватаної, що купіль для немовляти. А не приїдуть сьогодні, перенесемо весілля, та й увесь клопіт.

Геннадій повернув голову й подивився на прибораний весільними шишками стіл. Машина цієї події рушила. Спиняти її — то краяти серце сироти. Не витримав, зітхнув і мимоволі замислився. А за шибками неначе ще завзятіше вигравала надвірня хуга. Тепер Рая обізвалася до рибалки:

— Чи вірите й самі, тату, в те, чим заспокоюєте мене? Сходжу й на лід — кілька років ходжу на нього й ні разу не думала, що я сирота. Сьогодні такий день у мене, що й буран оцей, неначе іспит якийсь, і озеро, і все навколишнє мені нагадує, що нема батьків, немає рідної матері, якій би призналася про сумніви і радощі майбутнього чи поскаржилася б на буран, що затримує такий великий початок того майбутнього.

— А мені, Раю?

— Це правда... Я просто нервуюсь у чеканні. На колгоспному з'їзді в президії до мене підійшов товариш Сталін. І коли розпитався, що я сирота, якими теплими словами переконував, що в нас не мусить бути відчутним це сирітство!.. Головуючи, я оголошувала йому слово. З якою родинною сердечністю й душевним трепетом дочки мої уста вимовляли тоді: «Слово надається рідному батькові Сталіну!». Це правда, тату, я мушу поскаржитися вам: чому вони не ідуть? Невже злякалися оцих співучих вихрів зимових? Та я б сама, не дивлячись, що дівчина... Обіцяли й з району машинами приїхати на весілля. Адже в моїй ланці найвищі врожаї в області! Колгосп на свої кошти збирався моє весілля справляти. Не я ж, а вони вибрали саме цей день. На інші дні припадають конференції, наради. Тільки сьогодні. Сьогодні мій і Володин день!.. Ну, а виявилось, в цей день небо не вільне. Немає тобі, безпритульна Раю, дня для шлюбу. Така несправедливість природи, така...

— Раїсо! — з докором обізвалася Василина.

Рая втерла обличчя і встала з лави. Обійшла стіл з шишками, усміхнулася. Ці шишки і коровай — то Раїна поступка Василені.

— Коли ти поважаєш мене, — вговоряла Василина, — коли пам'ять про рідну матір свято носиш у серці, поступись мені цим невинним звичаєм людським. Живемо ми тут... просто, як по той бік світу. Ну чим я вшаную твоє весілля? У мене ні музик, ні автомобілів, ні вчених слів. Тільки шишки!..

Рая вслухалася в ті слова і розуміла, що Василина також, як і вона, переживає невдачу з погодою. Василині теж хотілося чогось незвичайного в своєму хуторському житті.

Крізь гул і свист бурана Рая вперше вчула надвірне гупання й прожогом рушила до порога. Та Геннадій спинив її, не вдягнувши для такого холоду.

— Приїхали ж! — з мольбою в очах промовила Рая до Геннадія, простягаючи на двері обидві руки.

Він відвів батьківською рукою дівчину вбік і сам, без шапки, як дорогих гостей зустрічати, пішов до дверей. Чути було, як сінешні двері грюкнули об діжку в снігах — вітер вирвав їх з рук прибулого й закружелив, засвистів по снігах. Прибулий бурмотів, пораючись з вітром і дверима. Нарешті таки зачинив їх, і в снігах стало тихо. Рая низько опустила голову. Адже прибув не весільний поїзд, а лише одна людина. Відмова? Чи хто з сусід-рибалок запрошений батьком?

Геннадій відчинив двері й допоміг якійсь засніженій і змореній бураном людині ввійти до хати. Важко впізнати в цьому замотаному, засніженому пакунокві найближчого сусіду. Він не ввійшов, а всунувся через поріг, тримаючись одвірка. Десь, неначе з надр землі, заговорив:

— Добридень, люди добрі! Хай сказиться... Чи я туди потрапив?

— Значить туди, коли потрапили в таку негоду,— відповів Геннадій, подаючи прибулому віник. Чоловік розмотував башлик, а вільною рукою з віником намагався змести з себе сніг. Потім оглянув хату, присутніх. На шишках, уквітчаних дівочими кісниками Василини, спійнів погляд і всміхнувся:

— Значить туди, це правда. То я конячку свою впо-раю, хоч у затишок під повіточку.

— О, ні,— затримав його господар.— В такий день у нас гість користується правами начальника. Та ще й перший гість! Роздягайтеся, будь ласка, я сам упораюся з конячиною. Ну от, Раю, приймай гостя...

Геннадій надів шапку й покvapно вийшов. Рая пробувала вгадувати про себе, хто це. Згадала, що Володя обіцяв першим надіслати свого батька, а сам прибуде з колгоспними гостями. Невже оце такий моложавий у неї свекор? Придивлялася, ніби приміряла, як новий одяг, цього нового батька для себе. Значить, таки при-

їхав! Ніяка негода не спинить їх, щоб весіллям закріпити щастя подружнього життя й любові.

— Ви Володин батько? — насмілилася запитати, коли чоловік нарешті розбуркався з башлика, кобеняка, ко- жуха і скинув кудлату шапку.

— Так. А ви знаєте мого Володю? — здивовано перепитав чоловік.— Чудовий хлопець, на п'ятірки вчиться! Певне, на недавнім зльоті бачили, він привітального листа Микиті Сергійовичу Хрущову читав...

Рая не відповіла, тільки якось непевно кивнула головою. Оступилася й сіла біля вікна, де в щілинку пронизливо виспівувала хуга. Чоловік лиш мить подумав, на Василю подивився, пояснив:

— Я аж з району. Тут вам... привітання привіз.

Рая ожила, кілька разів схоплювалася й сідала. Обома руками закривала лице, чула, що серце тріпоче радісним трепетом. Таки не забули ланкової Раїси, не самотня вона! А чоловік вовтузиться з тим одягом, шукає привітання в найдальших кишнях.

— Догадуюся, товаришко Березань,— заговорив чоловік,— що ви чекаєте хорунжівських,— і на стіл багатозначно хитнув головою.— Я їх ще вранці обігнав у полі. З десяток саней б'ються в заметах, з людьми, з музикантами. Напевне скоро прибудуть, якщо знайдуть простіший за мій шлях та не заблудять. Чорт зна й де я лазив, на озері ледве в ваші рибацькі ополонки не вскочив... Ага. Отут, будь ласка, розпишіть й години поставте. Коли можна, товаришко Березань, допишіть там, що негода велика; затримка чимала вийшла.

Рая тремтячою рукою писала про страшну завірюху, про холод, про озеро і рибацькі ополонки. В голові перебирала, хто б це їй з району привітання в таку негоду надіслав. Напевне, зібрали з МТС, від агрономів з райвиконкому, а може... Може, і сам Коврига з райпарткому.

Тоді взяла з стола телеграму й голосно прочитала, щоб чула й мати Василина:

«Поздравляю Раису Березань високой наградой орденом Ленина желаю счастья дальнейших успехов тчк Иосиф Сталин».

Рая поточилася до стола, припала очима до телеграми й кілька раз промимрила той же зміст. І, ніби тільки зараз починала розуміти його, звела очі на прибулого. Тремтячі уста бриніли дівочою усмішкою, а по

палаючих щоках прокотилися гарячі сльозини радості. В цю хвилину її пишна дівоча врода розцвіла цвітом краси, радості і щастя.

— Не самотня я, не сирота!

— Ні, ні,— ствердив прибулий.— Товариш Коврига сказав, що разом з вами нагороджено ще біля двох тисяч колгоспників України...

Рая скочила до прибулого, вмить обняла його за шию, і не встиг отямитися він, як палкий дівочий поцілунок щасливої обпалив його охоложені вуста.

— Отакої! — почула знайомий голос і відірвалася, потім повільно розімкнула руки й рушила до дверей. На порозі стояв такий же засніжений, але бадьорий з морозу, її Володя. В сінях, на подвір'ї людський гомін, ір-жання коней перемагали завоїсте бурхання зимової стихії.

Рая, замість слів привітання, мовчки подала Володі телеграму з Москви.

4. ЕТЮД

Кур'єрський поїзд далекого маршруту наганяв останні хвилини свого запізнення. До першої зупинки — великого промислового міста — лишилося добрих кілька десятків кілометрів, і машиніст наполягав, щоб вчасно доскочити до тієї станції. На перегонах шляхові майстри і сторожі привітно всміхалися машиністові, підбадьорюючи зеленим прапорцем його бистрий гін. Машина неслася, зриваючи ніби примерзле до землі повітря і з ним заохотливі клубки іскристого снігу. Поза коліями лежали засніжені поля, вселяючи в душу розгонисті пісні. Десь у долині, з притуманених у паморозі кущів — садків — знімалися догори, кучерявилися й танули струмки хатніх ранкових димків.

Коридором м'якого вагона пробіг заклопотаний начальник поїзда. В дверях він обернувся до жінки-провідника й гукнув:

— Захарова! Давайте знак машиністові. На Іванівці спиняємося.

— На Іванівці? З якого дива зупинка на роз'їзді?

— Не знаю, на станції попереджено... Хутчій давайте знак, під'їздимо.

Та в цей час машиніст уже натиснув на гальма, поїзд заскрипів, увесь рвонувся, ніби хотів вирватися з чіпких обіймів гальм, і зовсім здав ходу. Захарова визирнула з дверей вагона — роз'їзд Іванівка вже semaфором затримував поїзд. Машиніст незадоволено глянув на годинника:

— Нічого не розумію, що робиться... Якихось нещасних тринадцять хвилин лишилося нагнати, і то... затримують,— пробурмотів, махнувши рукою, вгамував поїзд і на інерції підповзав до semaфора. Провідники з вагонів подавали йому знак спинитися на роз'їзді.

Semaфор відкрився. Обкурений снігом, як вершник, обсмалений вогнями вітрів, поїзд повільно підійшов до перону роз'їзду. Здається, за всі понад сорок років існування роз'їзд уперше прийняв біля свого парадного під'їзду кур'єрський поїзд далекого слідування.

З вікон поїзда виглядали зацікавлені пасажири. На пероні плакати, прапори, урочистість. Черговий показує рукою на м'який вагон і хоче допомогти молодій пасажириці, подати їй чемодан. Пасажирика востаннє прощається з кількома жінками в селянських козушках, вихоплює в чергового свій чемодан і проходить повз Захарову в вагон. Машиніст у ту ж хвилину дає сигнал і рушає. Ще пасажирика діставала з-за рукавички свій квиток, а поїзд уже поривався за стрілками, неначе ліктями проштовхував собі путь, і нісся в засніжені простори ланів, як у бурхливій хвилі моря.

Захарова чемпо запропонувала молодій селянського типу дівчині купе. Там було двоє пасажирів: літня, трохи посивіла жінка і юнак з орденом Леніна в борту шевіотового піджака. Коли на порозі купе з'явилася нова пасажирика, юнак спочатку ніби оторопів. Червоні од морозу щоки дівчини, її великі, з щирим молодечим вогнем' очі й приємно засмішені уста заворожили пасажира. Потім спохватився.

— Будь ласка, займайте моє місце внизу. Я на верхню переселюся.

— Чому? — запитала дівчина, зводячи брови і ніби стримуючи сміх.

— Ну... Так, звісно, моя примха. Я просто люблю верхні горизонти.

— О, я теж не цураюся висот,— грайливо відповіла дівчина і засміялася.

Він звівся їй назустріч, спогорда поворухнув мужніми плечима, неначе орел поправляв свої крила перед злітанням. Вираз очей, обличчя говорили: ат, з тобою тут маю ще умовлятися... Владно простяг руку до дівчининого чемодана і в ту ж мить поклав його на верхню сітку.

І не здивована, і не ображена, вона віддавала йому речі. Так само покійно скинула пальто й подала у владні руки. Здавалося, що цьому молодикові вона довірила б своє життя, спокійнісінько поклавши в його мужні руки своє палахке дівоче серце. Пройшла вглиб купе, ледве розминаючись із юнаком.

— Ну, здоровенькі були, сусіди,— привіталася й підморгнула в двері до Захарової. Юнак укладав на верхню полицю свої речі.

За великою станцією поїзд ішов своїм нормальним ходом. Пасажирку з Іванівки звали Маруся. Юнак попервах намагався дізнатися, як звали батька, навмисне звав — Маруся батьківна. А хлопчик з сусіднього купе уже на другому десятку хвилин свого знайомства з новою пасажиркою звертався до неї не інакше як «тітуся Марочка». З нею намагалися говорити всі в вагоні, вона — свіжа людина, цікава, так «романтично» сіла в поїзд.

Маруся знала ціну зовнішності молодої дівчини, досить критично ставилася до своїх «писаних красот», як жартома говорила про свою непогану вроду, і цікавість до неї пасажирів відносила за рахунок розкішно вишитої мережки на рукавах — подарунка колгоспниць, що її виряджали. «Екзотика»,— потай подумала, згадуючи їх наполегливість:

— Не вдягнете, Марусю, при нас, то не повіримо, щоб вдягли цю вишивку десь на людях.

Та цікавість була інша: чому на незначному роз'їзді Іванівка для цієї пасажирки у вишиваній українській сорочці спинили кур'єрський поїзд. Щоправда, на вишиваній пазусі, з-під шовковенької косиночки й заплетеної коси інколи замайорить вогник ордена Трудового Прапора. Може, і не орден... Така дівчина могла носити й золоту брошку. Та то таки був орден.

— Скажіть, будь ласка, Марусю,— звернувся літній чоловік, протираючи хусткою свої окуляри.— Ви ось

тільки-но проспівали пісню: «Зелена орішина на яр подалася...» — де ви її вивчили?

— А що хіба?

— Цікава пісня. Я радянський композитор... Цікавлюся народними мотивами.

— Дуже приємно. Це я від однієї бабусі навчилася.

— Від бабусі? Ви не... актриса?

Маруся засміялася, розуміючи композитора.

— Ні, ні.

Юнак, сусід по купе, теж засміявся. Сам він і не так заходив з усіх боків і не зумів дізнатися, хто вона. Що вона могла бути й трактористкою, працювала ще на «Фордзоні» — це йому з професійною точністю вдалося встановити. Вона, напевно, вміє прясти і, мабуть, відпрядала змалку матеріні, вдовині, борги куркулям. Вона керує легковою машиною (з розмови дізнався), — це не диво: колишня трактористка. Вона поправила якогось спритного пасажира, що вірш «Іван безземельний» належав не перу Некрасова, а Гейне. І це не дивно: вчилася, любить пісні, поезію.

Дівчина їде до Москви, як і він, і молодий чоловік сподівався таки дізнатися, хто вона.

Раптом поїзд рвонуло, кинуло назад, неначе він з усього гону вдарився об скелю і відскочив для другого, ще сильнішого удару. Дівчина мало не стукнулася головою з сусідкою навпроти. З гальмових кранів свистіло повітря, у вагоні — тривожний гомін, поїзд хитнувся й став.

— Що трапилося? — цікавилися стривожені пасажирі. В коридорі хлопець з сусіднього купе все ще тримав у руці ричажок від аварійного крана — «стоп», а пальцем другої руки показував десь за вікно, надвір. Згодом за дверима в тамбурі вагона застогнала людина, клопоталися пасажирі.

Паровоз прогук відхід, і гальма, клацнувши, відпустили колеса вагона.

Поїзд знов рушив. За двері купе вийшов молодий сусід Марусі і незабаром повернувся з новинами:

— Коні злякалися поїзда, понесли колгоспників, об стовп розбили сани. Одного колгоспника, тяжко пораненого, взято в поїзд.

— Поранений у нашому вагоні? — запитала Маруся, тривожно схопившись з місця.

Молодик хотів відповісти й не встиг, пропускаючи з купе свою сусідку-інкогніто. Неначе когось рідного їй підібрано у вагон. Дівчина протиснулася поміж пасажирів у коридор. Стогін побитої людини то мішався з маячінням, то переходив у безнадійний і моторошний крик. Пасажири, хто як міг, висловлювали своє співчуття. А поїзд мчав усе ще серед широких, як море, пустель засніжених ланів...

Композитор промовив до Захарової, не то запитуючи, не то докоряючи:

— Невже в поїзді немає лікаря?

— Я лікар, дозвольте! — відповіла композиторові Маруся, протискуючись до потерпілого.

— Лишенько! Череп, нога... Сусідо! Принесіть мені, будь ласка, з чемодана скриньку, живо!.. Давайте покладемо хворого в купе...

На станції Маруся здавала лікареві стаціонару перев'язаного хворого. Колгоспник не стримував сліз подяки і, хвилюючись, ледве чутно промовив:

— Як же мої діти, дружина подякують вам? Ідете собі...

— А я повертатимусь з сесії Верховної Ради й заїду до вас. Коли не забудете, згадуйте, Маруся Безпритульна — моє ім'я, — відповіла дівчина, на ходу сідаючи в вагон.

Молодий сусід допоміг їй сісти в вагон, сам ускочив за нею.

— А-а! Так я ж вас знаю, Марусю. Ви з тих шести дівчат... Я тракторист із села Цибулівки. Теж депутат і їду на сесію разом з вами. Чи пам'ятаєте діда Митрофана з сільради? Я ж син його дочки...

Не противилася, коли юнак міцніше взяв її руку й дружньо, тепло потис її. Вони, як рідні, подивилися одне одному в очі. В очах тих заграла золота юність.

Поїзд уже наганяв і ті кілька хвилин згаяного часу.

1937 р.

РОЗКРИПАЧЕНИЙ СКАРБ ЗЕМЛІ

Н а р и с

Я так собі уявляю історію гори Золотухи: якийсь вигнаний із Січі чи, може, з реєстрів, козак Кирило Степанович, скажімо, Шептуха, опинився в скрутному стані. Іти в Січ і знову починати козакувати — він був уже старий, а працювати на землі — нездатний. На Запорозжі він умів човном плавати, коня сідлати, рідну землю свою боронити! Умів карати нападників з турецької землі чи з Криму, боронитися від нападу найчисленнішого ворожого загону. Це він умів, у цьому і постарів. А потрапивши в Аксютинці, на широкі лани, землі і ліси понад Сулою, біля Ромен, — Шептуха розгубився. Жінка і діти ведуть господарство, а він блукає по степах та лісах, як неприкаяна душа, плаває між очеретами Сули, годує собою хмари комарів і доходить думкою, що він мусить знайти скарб.

«Скільки цього добра поховано в святу землю», — міркував Шептуха. Сам він знає, як доводилося не раз приховувати в «святу землю» деякі добра з благородних металів, щоб не дісталися вони пожадливым нападникам з-за Чорного моря...

І никав щодня манівцями по степах, від могили до могили, довго міркував над ними й починав копати.

В Аксютинцях на глум піднімали старого. Сини почали гніватися на батька, він ославлював родину. Та старий не переставав ходити, ходив і копав ще настирливіше, шукаючи скарби.

Одного літнього дня старий Шептуха пішов з дому і не повернувся. Цього з ним ніколи не траплялося, і в домі занепокоїлись. Та сини пішли шукати батька тільки другого дня.

Знайшли його неживого. Він лежав з розбитою головою над ямою на горі. В обох жменях були затиснуті сріблясто-золотаві кристали. Сліди таких же кристалів валялися поруч мертвого і в свіжій землі, викинутій з розритої в кількох місцях гори.

— Найшов собі скарб Кирило Степанович,— заговорили сусіди в Аксютинцях.

Та на гору і на сріблясто-золотаві кристали звернули увагу живі. Уже другого дня кілька чоловік копали кожен свою яму на горі. Два сини Шептухи мало не до бійки відстоювали своє право власності на цю гору, відкриту їхнім батьком.

Гора вселила великі надії, породила заздрощі і неймовірну жадобу збагатитися її прихованими скарбами.

З того часу й назвали її Золотохуою.

Андрій Полетика був одним з перших великих поміщиків на Роменщині. Достатки свої благословляв і не задовольнявся здобутим. Найулюбленішою життєвою мудрістю у нього був вислів: «Людина людині вовк есть». Так і вважав себе вовком.

— Як я есть вовк найсірішої масті, то мушу всю околицю прибрати до своїх рук. Шмаття летітиме з усякого, хто намагатиметься поруч мене багатіти. Людина людині вовк есть.

На посаду управителя своїх маєтків Полетика виписав якогось дійшлого німця. Цей німець заборонив селянам з Аксютинець копати гору Золотуху, накладав на них штрафи і висловив господареві думку, що гора Золотуха «зберігає в собі великі багатства».

Спочатку посміялися гуртом з паном колезьким асесором, а потім настирливість німця таки перемогла, — поставили кріпаків розкопувати ту гору, добувати панові багатства.

В 1786 році топограф Чернігівщини Аф. Шифонський відмічає в своїх писаннях таке:

«... Недавно открылся алебастр под селом Аксютинцами в горе Золотухе, коллежскому асессору

Андрею Полетике принадлежащей. Сие село лежит на левом берегу Сулы, по большой дороге, из Ромен в город Сумы идущей...» *

З того часу було ще більш категорично заборонено селянам копати на свою користь не тільки саму гору Золотуху, а й далеко навкруги неї. Двох близьких нащадків Кирила Степановича Шептухи пан звелів закувати в залізо й відіслав на каторжну роботу аж у Глухів. Вони були зловлені з мішками кристалів гіпсу. Третьому нащадкові пощастило втекти тієї ночі, не чекаючи такої ж панської кари. Втік він з села Аксютинець і ніколи в нього не повертався. Усе майно і молода красуня — жінка непокірного Шептухи — перейшли в безпосереднє володіння вовка найсірішої масті, пана Андрія Полетики.

З того часу минула ціла прірва літ. Золотухою володіли нащадки Полетики, потім генерал Мішурников, потім генеральша Мішурничка, знов повернувся нащадок «асесора» Полетики. Гору дзьобали сапами, заступами чи клювами, виламували звідти гіпс і все чекали неймовірного збагачення тих, хто володів горою.

А на Уралі в поселеннях, а потім у місті Златоусті жила велика родина Шептух. Василь Шептуха вів собою основну лінію Шептух і гордився, що знає всю переказану батьками історію свого роду.

«Ми, Шептухи, не просто рудокопи. Мій прадід Денис Шептуха натрапив на скарби в горі Золотусі та в могилі біля Ромець, де закопаний золотий кінь. Поміщикові кортіло згноїти мого прадіда в льоху за те, що він знав про ці скарби і мав красуню-жінку. Та жінка попередила про це чоловіка, і вночі він утік у світ білий. За дев'ять років, поки дійшов до Уралу, викопав одинадцять скарбів, і за кожен його бито. Вдруге одружився вже на Уралі і синові Миколі, моему дідові, передав той же інтерес до скарбів. Дід Микола за своє життя розкопав сімнадцять могил і знайшов чотири скарби понад уральськими шляхами. Батько мій Остап Шептуха не знайшов ні одного скарбу, та все життя мріяв про Денисів Шептухин скарб у Золотусі, що його прокляв Денис, коли втівав від пана. Скарб від того пішов углуб

* Аф. Шифонский. «Черниговского наместничества топографическое описание». Киев, 1851, стор. 562—3, § 387.

землі, і до того часу, поки нащадки Дениса не знімуть прокляття,— скарбу того не дістати людині. У 1912 році мого батька страчено царем за активне співчуття рідинам розстріляних на Лені робітників. Так і не здобув він скарбів у горі Золотусі».

Ще була весна 1937 року. Земля готувалася до врожаю і ніби навмисно не всотувала розкішних снігових вод, що вільно струмували по балках і довгих шляхах Роменщини.

Шляхи безтурботно кохалися в тих водах, і наш тричі перевтомлений «газ» ледве пролазив ними тільки вперед. Назад повертатися було страшно.

І думалося потай: чи варто було битися в таку важку путь? А що, як роменська гора Золотуха та народить тільки оту приказкову мишу? Як азартний шахіст не поспішає робити вирішальний хід у грі, так і я відволікав пасолоду самому пересвідчитися в наявності гори, в її прихованих мінеральних скарбах, не поспішав на місце нафторозробок. Першу випадково зустрінуту людину в Ромнах я обережно питаю:

— Чи не знаєте чогось про гору Золотуху?

— В музеї... — як лайку викинув мені громадянин Ромен. Чи то набридли людям кількалітні розмови про гору, чи, може, Роменський музей закупив усі патенти на Золотуху або навіть розмови про неї?

Довелося з цього й розпочати. І я дещо зрозумів.

Музей претендує бути штабом, де спліталися б шляхи патріотизму роменських дослідників, ентузіазму новітніх шукачів скарбів, знавців і поклонників роменської старовини. Навкидя вимовлена фраза — «в музеї» — на мові роменців мусила б означати: всякий, хто хоч крапельку цікавиться перспективами розвитку радянської Роменщини, хто хоче допомагати в цьому Ромнам і урядові, іди в «штаб», у музей...

Музей зовні — це капітально перебудована, закинута невіруючими роменцями церква в центрі міста. Зсередини — це таки справжній і зовсім не периферійний музей.

Та мене цікавить гора Золотуха. Вона в музеї не скривджена. Там показано все, що знайдено в горі, викопано чи то в надрах самої гори, чи в аналах історії

про неї. І ось серед цих останніх матеріалів і людей у музеї знаходжу розповідь сімдесятилітнього колгоспника з с. Аксютинець, Федота Івановича. Розповідь дбайливо записана науковим співробітником музею, який і дав мені ту розповідь для ознайомлення.

Дід Федот розповів таке:

«...До всього люди доходять. Було колись чумаки в Крим по сіль їздили. Це ж подія була — страшно сказати. Близенький світ, той Крим: іде людина, з рідними прощається, а все по ту сіль. Повз цю гору Золотуху проїздили і не знали, бач, що в ній є своя сіль. І не тільки ми не знали, а й Мішурничка не знала, і пан Полетика з його вченими управителями не довідалися про таке багатство...

Гору ту звали всяк: і «Звалкою», і «Любастровою горою», та найбільше й найвірніше — «гора Золотуха». Ніякого золота в ній ще не знайшли за мого віку, а блискучі камінці срібно-золоті там є, вони на сонці відблискують, заливають сяйвом усю гору. Ті камінці з любайстру і в мене сховані, вони як скляночки. А он на тих горах, що на Аксютинському Загребеллі, де могили високо стоять, — так, кажуть, кінь золотий закопаний. І про цю гору говорили, та скарби ті прокляті й глибоко в землю вони пішли, не дістанеш. А може, і дістануть, тепер до всього радянські люди доходять...

Тут ув Аксютинцях я п'ятнадцять років робив на «Скалі», у Полетики на заводі. Добували любайстер. Почали його добувати там давно, ще за кріпацтва: і батько мій там добував, і дід добував та, мабуть, і прадід не втік від того, — ми були кріпаки. Тоді ще гора була Мішурничина, а потім стала Полетичина. Полетика купив і землю, і гору Золотуху. І дід, і батько ходили до Мішурнички, бо Полетика купив це все уже після кріпацтва. У Мішурнички розробляли не так, як тепер. Попереду було таки одчистять гору. Для цього були такі клюваки, як сапа, здорові і гострі, з носом, як у ворона. Одчистять гору від землі. Тоді відбивають великі брили по 5 та 10 пудів і ломами їх виважують. Там працювали, там і жили в землянці. У ту ж землянку й брили відкочують, а потім уже в місто Ромни їх везуть. Меленого любайстру ще не було тоді на «Скалі», а де його мололи й куди з міста дівали — от і не скажу. Ну, знаю, що в місті його теж не мололи. Мій дід мав хурку й воли. У Крим не

годилися, та й дід боявся кидатися двору, бо міг і не повернутися з Криму. То він на тій хурці брили до міста возив у крамницю на базарі. Скільки платили панові за ті брили в крамниці — я не знаю. Щось дешево було, та панові ж воно нічого не коштувало, на кріпаках його добував, то й то був дохід з гори. А так, то кому ж вона потрібна була, хоч і «Золотуха»?

Любайстер той був і на поверхні, ну, мало й плохий, а котрий кращий, той у глибу... За панщини його здобували з глибу не більше як за два-три сажні. А вже ми, після панщини, й сажнів за п'ять ішли вглиб, і все був той камінь. Полетика вже влаштував тут і завод, який і працював аж до германської війни. Полетика потім утік десь, а любайстер тепер добуває в «Скалі» кооперативна артіль...

Робив я на тому заводі у Полетики, робило нас у нього душ п'ятнадцять. Нарвем було каменю й закладем у піч. Один палить, а інші ще камінь заготовляють, підвозять і в другу піч закладають. Палити починали зранку, а до вечора й кінчали, — вночі не працювали. Перепалений камінь вивозили на дробилки і на жорна, де його мололи. За тиждень отак і виробляли на тому заводі, може, пудів з тисячу меленого любайстру. Його возили на станцію в Ромни і десь далеко відсиляли...

І хто її знав, ту гору? «Золотуха» та й усе. А тепер кажуть, що в ній не тільки сіль, а й нафта є. До всього люди доходять, особливо тепер. От тобі й скарб...»

Була запашна весна 1937 року. Мені хотілося самому зняти «прокляття» Дениса Шептухи і таки здобути той скарб у горі Золотусі.

Об'їхавши «крило» Золотухи проти Аксютинець, ми виїхали на широку долину, всю завітчану цвітом садків. Машина припинила хід на вибої.

Біля мене сидить геолог-нафтовик, по шляху проходять і поодинокі люди, і гуртки. Спиняються, даючи проїзд машині.

— Та де ж вони, нафторозробки? — питаюся я голосно, в тривозі кидаючи очима на гору Золотуху.

З шляху доброзичливий голос відповідає:

— Ото праворуч, за садком... Але там...

Я недочув, що говорив далі прохожий. Зацікавлений, визираю з машини. Літній чоловік стоїть, обернувшись нам услід. Простягнена рука, як семафор, повисла в повітрі, показуючи праворуч у простір.

Геолог повідомив, що колгоспники не тільки з Аксютинець, а й з усєї околиці, — великі патріоти нафторозробок. Вони приходять, цікавляться й годинами простоюють, спостерігаючи роботу свердлярів. Не без того, думаю собі під розповідь геолога, щоб серед тих колгоспників та не було б і інших людей, що теж стежать за нашими успіхами й вигадують способи, як би зашкодити роменській нафті...

За хутором стояла свердлова вежа, від неї клубками вибухав дим з двигуна. Одинокa, сирітна вежа. За нею поле і поруч гора Золотуха. Десь на захід від цієї вежі, в хмарах пари, стриміла ще одна велика вежа, трохи ближче будувалася й третя, — то вежі-аристократи, останнє слово широко вживаної техніки роторного свердління. Тоді стало якось людніше. Не одинокa тут ця дослідна і невелика свердловина! І відчулася владна, організуюча рука, що планово і послідовно ставить оці всеї й наполегливо хоче діставати багатство надр для соціалістичного господарства...

Охочий до розмов геолог не переставав читати мені лекцію про теорію так званих «соляних куполів», про юрські глини, про девонські нашарування, гіпсомісні мергелі та про міграцію нафти з вапняків і пісків у зоні деформованих «куполом» шарів земних надр. Це була мудра наука, здебільшого побудована на здогадках та дуже віддалених аналогіях.

— А нафта буде? — запитую я його, збиваючи з найбільш теоретичних абстракцій на реальні речі.

— Бачите, в капіталістичних країнах і раніш була змога з практики найбільш вивчити поводження антиклінальних складок і соляних куполів, — починає відповідати геолог. — Там таке запитання виникає з міркувань збагачення, жадоби... Відповісти вам просто не так і легко. Адже ми знаємо випадки, коли денудаційні процеси не призвели до виходу нафти на поверхню земної кори.

— У капіталістів нехай і так, а в нас?

— У нас? Та у нас же ця наука зовсім на інший

грунт поставлена! До того ж, теорія денудацій в антиклінальних складках та ще й тектонічного характеру...

— Але ж нафта, нафта отут у Ромнах таки буде, незалежно від стану науки «денудації»? — нетерпляче настоюю я на своєму запитанні.

Мабуть, геологові я здався дуже наївною людиною, — це в кращому разі. Цілком розуміє моє нетерпіння і все ж не може дати простої і вичерпної відповіді. Він зв'язаний безконечним ланцюгом «симптомів», показників, придушених товщею геологічних нашарувань всіляких там третинних, мезозойських чи силурійських періодів давності.

— Ми маємо єдиний приклад пов'язання нафти з соляними куполами в Радянському Союзі, а саме — Урало-Ембишська нафта. Це не залежить від того, чи нафта збирається в юрських шарах, як це має місце на Емба-нафта, чи в місцях нових, так званих спаніодонтолових та чокраксько-спіралісових шарах.

— Значить, не буде в Ромнах нафти? — рішуче перериваю я геолога.

— Чому не буде? Повинна бути... — здивовано й з відчаєм відповів геолог, і на тому ми припиняємо нашу дискусію. А через хвилину я знов терпляче й не без цікавості слухаю таку ж розповідь про діабазові брекчії, про геофізичні, газометричні та сейсмографічні дослідження, про вапняки «Онондоба та Тамасола», про наукові спірки й дискусії між геологічними авторитетами тощо.

І так дванадцять день. Я щодня виїздив з геологом до свердловин, вислухував повний курс геологічних наук і годинами, як і колгоспники, простоював біля свердловини, спостерігаючи одноманітне і безконечне виймання та опускання п'ятсотметрового свердлового інструмента.

Та ці дванадцять день показали мені і людей, що мовчки, без голосних балачок, але з глибокою вірою в перемогу над природою, працюють на свердловинах. Дивлячись на них, згадуєш наших героїв-кругосвітників, що перемагали і стихію морів, і космічну непорушність джунглів, і фанатичну упертість тубільців для досягнення поставленої мети.

Певен, що й ці переможуть. Вони не просто працюють,

щоб швидше крутився ротор чи на кілька хвилин раніш піднявся інструмент. Вони творять. Вони проголошують велике «розкляття» прихованим у надрах Золотухи віковичним скарбам природи...

Гостро, навіть хворобливо гостро переживаються серед робітників невдачі пошукань. А тут чомусь «заїла» коронка інструмента, неvistачило якоїсь долі атмосферного тиснення в компресорі, що посилає в свердловину для промивки глинястий розчин. Інколи може навіть неvistачити й доброякісної глини — і до того ж раптом: нестало, та й усе. На роторній свердловині, що точно за проектами устаткована трьома паровими казанами, неvistачає пари; аварія — і вся величезна й складна будова, як організм, що з нього вицідили кров, спиняється, потухає. Важко визначити, якої «пари» інколи неvistачає і в теоретичних та організаційних «казанах» роменських нафторозробок.

Надто-бо довго й складно проходять ці важливі для країни досліди.

Щодня в районі креліусної чи обох роторних свердловин, серед численних «болільників» за свою, радянську честь, за роменську нафту, — я бачу людину, що в перший день мого приїзду показала на шляху рукою, як семафор, де нафторозробки.

Збирався я виїздити з Ромен, не дочекавшись нафти. З лекцій геолога я вже знав усю природу «денудацій», «антикліналів», «соляних куполів» та «бітумінозних пород» і, як і він, міг відповідати на запитання — чи буде нафта — довгими й ґрунтовними науковими мотиваціями. Вважав би незакінченою свою роботу, коли б не поговорив ще й з тим привабним зовні чоловіком.

Ішов дощ. Шофер не наважувався з'їжджати з шосе на ґрунтові шляхи, і ми стояли, розмірковуючи, як же дістатися до свердловини. Мимо нас пройшов чоловік, зіщулившись від дощу. Спокійно, без дощової паніки, він повернув з шляху і почвалав до свердловини. Я не звернув би уваги на нього, як не звертав і на те, що зустрічав цю людину біля колгоспних возів і борін, які таборилися навколо свердловини, як не звертав уваги, коли бачив його на гіпсовому кар'єрі і на алебастровому заводі на горі Золотусі. Та чоловік скоро повернув назад від свердловини. Дощ полив з особливою впертістю, ніби спе-

ресердя виливаючи на землю цілу лавину води. І чоловік завернув під товсту вербу. Тепер побачив я його знайоме по кількох зустрічах обличчя, воно привертало увагу заглибленою якоюсь мрією й силою волі чоловіка.

Машина поїхала шукати місця, де б можна було повернутися на вузькому шосе, а я підійшов до дивного знайомого. Чоловік зрозумів, що я спеціально для нього вийшов на дощ, щоб таки поговорити з ним. Його усмішка говорила мені про це і переконувала, що мене він прекрасно вже знає.

Вітаємося, як давні знайомі. Без усяких мудрувань я питаю:

— Ну як, буде у нас нафта? — і виразно киваю головою в бік свердловини.

— Буде! — відповідає він, ні на мить не замислившись. І продовжує з тим благородним упевненням, за яке поважаєш людину: — Аякже? Мусить бути! Де ж їй ще бути, як не тут: купол, сіль, гіпс, діабаз, вапняки...

— А звідки ж вам відомі ці геологічні побратими нафти? — цікавлюся я, починаючи в душі «зводити гріх» на нашого широго геолога. Вивчаю цю п'ятдесятилітню, кремезну людину. Говірка не місцева, одяг теж незвичний у цих місцях, сині спецівські штани з пругким ремнем у поясі, розстебнута сіра косоворотка. Чоловік не здивувався від мого запитання.

— Я сам гірник з Уралу.

— Працюєте на свердловинах у нас?

— Ні... Просто цікавлюся. Бачу, я вам здаюся диваком. Я робітник, батьки мої були гірниками й діти теж гірники. Прізвище моє Шептуха, і рід мій починався десь тут в Аксютинцях...

І під шум проливної дощу, в щирій бесіді несподівано для мене розпочав оту цікаву історію Шептух, як вони шукали скарбів у горі Золотусі і прокляли їх, як утікали від пана Полетики.

— ... з газет довідалися і в нас, що тут почали шукати ці скарби, — закінчував Шептуха свою розповідь, коли вже давно перестав іти дощ і сонце почало гріти розквашену землю. — І не втерпілося мені, така, видно, природа Шептух. Узяв на півтора місяці відпустку в себе на виробництві, путівку мені дали до Сочі, і я... по дорозі, заїхав на кілька день. Та боюся, коли б і путівка

моя не пропала, кортить таки дочекатися її... того скарбу, заклятого моїм предком,— нашої нафти.

— А закляття ж як? Ви його знімаєте? — приязно іронізую я.

— Знімаю! — так само відповідає Шептуха, щиро сміючись і переконливо махнувши рукою.

— То як же буде у вас з путівкою?

— Ще є цілих три дні. Гадаю, що завтра... неодмінно виїду в Сочі, але сьогодні... Сьогодні ще побуваю на всіх свердловинах.

На тому ми і розпрощалися.

Минуло ще майже місяць часу після тої зустрічі з дивним ентузіастом і патріотом роменських надрових скарбів. Настала тепла й суха година. Перебуваючи в Лубнах, я не міг відмовитися заїхати і в Ромпи, на нафторозробки. Газети, як навмисно, мовчать про роботу дослідників-нафтовиків. Знайомий геолог пі слова не написав мені про ті роботи.

Не без глибокого хвилювання їду тими ж шляхами. Ліворуч у зеленій руті садків — Аксютинці, праворуч — вершина соляного купола, гора Золотуха. Потім хутір і верба, де я востаннє говорив з нащадком скарбошукача Кирила Степановича Шептухи. Його не було під вербою, і мене торкнувся сум, якийсь родинний сум розлуки,— чому його немає тут? Адже він, як символ певності, що тут таки буде нафта, чомусь такий необхідний зараз. Бо я не бачу цистерн із добутою нафтою, не бачу й копаних у землі басейнів. То що ж це: значить, нафти й досі нема?..

Мене зустріли на свердловині незвичайно, якимось без слів. І інженер, і геолог, і Оврам — змінний свердляр, і його товариші мені привітно всміхалися. Я тут уже як свій, і всі радості її належать і мені нарівні з цими людьми.

— Так есть уже нафта! — гукає Оврам, замість привітання. Розчервонілий від напруження, замашений нафтою, він натягає трос, щоб стримати тиск униз п'ятсотметрової штанги, і всміхається. — Есть вона, дорогая! — ще раз підкреслює він, підморгуючи мені.

І це було моє безсловесне свято. Зі мною по двору свердловини ходили трое, не знаю й хто, не пам'ятаю.

Вони показували діжки, резервуари із свіжою, ними здобутою нафтою. Міряючи промисловими масштабами, — це тільки краплі, що стверджують наявність нафти під горою Золотухою.

— Ми вже своєю власною нафтою опалюємо наші двигуни, — не витримає, щоб не похвалитися, інженер свердловини.

Я мазав свої пучки тією нафтою, нюхав, переконувався. І між іншим запитав:

— Мезозойська?

— Ні, значно молодша, — розуміючи мій жарт, відповів геолог і весело розсміявся.

— А як колгоспники?

— Відбою немає. Подивитися, іншим показати; набридає відмовляти, в пляшечки на показ рідним просять...

Про теорії нафтоутворень геолог ні слова не говорив. Я чекав, що він пояснить «молодість» цієї зеленкуватої ще нафти. Він мовчав. Чи упевнився, що я обізнаний уже з його лекцій з природою надрових багатств, чи потішався моїм захопленням від цієї реальної ілюстрації творчо-переможної сталінської епохи, чи просто ілюстрував свої попередні і ретельні лекції...

Надвечір того ж дня я їхав повз вокзал у Ромнах. На сходах сиділо кілька пасажирів, чекаючи поїзда. Один із них видався мені знайомим, я сподівався його тут зустріти, ніби саме його я й шукав. Спинилися, і я іду до пасажирів. Назустріч мені підводиться з тою ж привітною усмішкою Шептуха.

— То це ви вже й з курорта? — спитав я, впевнений, що він заїхав у Ромни ще раз після Сочі.

Шептуха, сміючись, махнув рукою, мимоволі повернувся в бік Аксютинець:

— Розумієте, прозівав. Якимось затримався, чекаючи з дня на день нафти, та незчувся, коли й минув місяць... Ну, зате везу в пляшці доказ нашим на Уралі, що Золотуха не дарма так вабила наш трудовий рід. Ось він, скарб!

Шептуха вийняв пляшку з нафтою, підняв її проти сонця, що заходило, дивився на густу, прозору, величаво-проречисту нафту. Ледве чути говорив:

— Прошу колгоспників: випросіть і мені пляшку, самому ж бо незручно, я не тутешній. І зрозуміли, випросили... Знято закляття Дениса Шептухи, соціалістичний скарб знайдено...

Над землею жевріло велике сонце і золотавими зайчиками голубило тугу прозорість нафти.

1937 р. Ромни

ЩАСЛИВА ДОРОГА

Н а р и с

В своїй районній газеті Володя Кримський скромно повідомив:

«...Нещодавно я приїхав з обласного зльоту трактористів і комбайнерів-стахановців, де мене як кращого бригадира тракторної бригади преміювали автомашиною М-1. Я живу щасливим, заможним життям...»

(«Шлях Леніна», Грушківський район, Одеськ. обл. 19 січня 1938 р.).

І хочеться розкрити книгу всього двадцятисемирічного життя цієї щасливої людини, поглянути, якою ж дорогою йшла вона, дістаючись до того щасливого й заможного. Хочеться проглянути не суху анкету бригадира тракторної бригади, а повнокровну життєву путь Володі Кримського, шамраївського колгоспника, комсомольця, комуніста. За скупю фразою — «як кращого бригадира тракторної бригади преміювали...» — криється велика й чесна праця, криється історія боротьби колгоспника й колгоспників Грушківського району за реалізацію сталінського гасла — дати країні 7—8 мільярдів пудів зерна!

Та щоб написати повноцінну повість цілого півжиття людини, як завжди, замало матеріалів. З наявних і досить скромних фактів доводиться обмежуватися лише короткими фрагментами нарису. На зльоті стахановців колгоспних ланів району я дізнався, що колгосп «Шляхом Леніна» в с. Синьках у 1937 році зібрав жита з

одного гектара по 44,78 центнера, тобто понад 270 пудів з гектара! А урожай у колгоспах по 25, по 27 і по 30 центнерів з гектара ставав загальним явищем.

Захотілося мені побачити Кримського, вивчити його, але по можливості так, щоб він про те дізнався якнайпізніше. На цьому зльоті не хотілося викривати дійсних намірів. Була надія на те, що на багатолюдному зльоті хто там буде знати, що серед сотень присутніх сидить і людина, яка вивчає життєвий шлях знатного тракториста-бригадира. Погода зимова, але ясна. Відчувається легке потеплення, зима здає свої позиції. Ходжу, чекаю біля клубу цукрового заводу, де відбуватиметься зліт. Два оркестри — заводський і місцевого колгоспу — безперестанку грають танці: один у приміщенні клубу, другий надворі. Коли в клубі дівчата й хлопці танцюють, — це звичайне явище. Але коли надворі, на спітпілому, а часом і зовсім розталому від потепління снігу вони немилосердно натужать музик і танцюють, — це здавалося викликом молодечих пустощів. Кортіло й самому ввімкнутися в гурт і стати не спостерігачем, а учасником жартів і сміху колгоспної молоді.

От саме в таку хвилину до мене підійшов молодий чоловік у смушовому кашкеті й акуратно застібнутій на всі гудзики шинелі. Чоловік приємно, як давній друг, усміхнувся й після звичайного вітання запропонував:

— Доки там збереться народ, давайте, товаришу, поїдемо, я вам покажу околиці нашого районного центра.

Озираюся й бачу: за ворітьми клубного двору вилискує нова емочка. В такому віддаленому й «закутковому» районі небагато ще легкових автомашин нової радянської марки.

— Ви товариш Кримський? — запитую.

— Ну да! Я ж розумію, що ви за ділом приїхали, а не милуватись дівчатами в танцях, і хочу допомогти вам знайомитися з матеріалом.

На слові «матеріал» Володя, ніби жартівливо, натиснув і засміявся. Чи справді він знає, що я з-за нього приїхав, чи тільки словесний збіг натякає на це? У всякім разі для Володі Кримського з цього моменту мій приїзд перестав бути таємницею.

...Давно колись у селі Свірньовій жив наймит Яків Кримський. В Шамраївці тоді поміщик будував цукровий завод і біля нього економію. Яків Кримський від куркулів із Свірньової пішов в економію, сподіваючись, що там будуть кращі заробітки.

А заробітки в ті часи скрізь були злиденні. Доки поміщик освоєє нову економію, він платить трохи більше, щоб залучити кращих робітників, переманити від інших. А потім наб'ється до нього стільки околишніх злидарів, що вистачило б на три чи на п'ять таких економій. Тоді наглядачі і сам поміщик вибирають собі найсумірніших, зменшують платню, а решту — просто женуть геть.

Яків Кримський не належав до «сумірних». У той рік він одружився з такою ж, як сам, шамраївською наймичкою. Наглядачі вважали, що Яків лишиться працювати й за харчі, бо він же не мав ні хати, ні роду. Та Яків не лишився за безцінь працювати поміщикові. Йому треба було заробляти на хату, на сім'ю. Спробували з дружиною стати «на строк» до шамраївських куркулів, — нічого не вийшло. Тоді й пішли вони вдвох шукати щастя по селах та економіях.

Десь на Уманщині знаходили нові економії. По копійці збирали заробіток і зашивали в полу, — так стягалися на власну хату. В Шамраївку повернулися уже з дітьми. На голому «обчеському» клапті городу придбали поганеньку хату й оселилися. Яків влаштувався в економії — він був уже солідним, сімейним і «надійним» робітником. Сім'я та хатка прив'язували його до Шамраївки, він мусив терпіти найтяжчий визиск, аби тільки не потрапити в безробітні.

— Отак і розпочинали життя, — розповідає Володина мати, дружина Якова Кримського. — Злиденне й тяжке було воно, та дедалі ставало й ще тяжчим. Народилося в нас і чимало діток, а осталося тройко. Війна трапилася, забрали чоловіка, і лишилася я з тими трьома дітьми солдаткою. Що вже натерпілися, і сказати страшно. Удень в економії на буряках наробишся, а вночі відпрядаєш куркулям за всі позички. За віз соломи на паливо по дванадцять півмітків напрядала, з ніг валилася, рук не чула. Рано біжиш на буряки, щоб прикажчики не прогнали за запізнення. Дітей випустиш на двір і хату замкнеш на засув: як вони й чим живуть той день, не

знаєш. Аж увечері повернешся додому, під дверима сидять усі троє, збившись докупочки, як ягнята, і сплять... Отаке було дитинство Володі: він найменшенький у нас був. Згодом революція настала, і знов — мінялися власті по кілька раз. І що вже перетерпіли бідні люди, як прийшли гайдамаки з німцями! Так напосілися на бідноту, на наймитів! Щодня шукаєш, кому б щось зробити, бо їсти ж дітям немає чого. А тут треба від гайдамаків та німців ховатися. І пересиджували в бур'янах та в чужих городах.

— Нехай воно сказиться, таке дитинство! Чоловік з полону повернувся, а тут неврожаї, голод, хвороби всякі. Дивуєшся, як пережили, доки настала наша радянська влада. Землю нам дали з комітету, а обробляти ж її не було чим. І що б же на ній родило, на незасіяній? Знов з'явилися половинщики. Брала землю на обробіток і за одну оранку та посів нашим зерном забирали восени половину врожаю. Володя тоді вже читати вмів. Ми впустили на квартиру директора радгоспу, що утворився з колишніх економії. Директор, спасибі йому, задавав уроки Володі, та так і навчив читати. Все було пророчить: бути вашому синові інженером. Голову забив дитині тим інженерством, що й зараз ще Володя не перестає про нього мріяти...

Ішов 1929 рік. Володя Кримський працював у Шамраївському радгоспі на всяких роботах. Довелося ще в школярські роки і кур'ером, і водовозом працювати. Потім став дорослим юнаком, але постійної кваліфікації ще не мав. Кожен раз давав собі слово, що працює останній рік, неодмінно виїде до Одеси, вступить на робфак, а далі і в технічний виш. Бути інженером-механіком на Грушківському цукровому заводі чи на іншому якомусь — це вже ставало й не мрією, а хворобою... Розпитував у батьків, як вони замолоду жили, і почав тривожитися. Звичайно ж заробляв він у радгоспі на себе, міг дещо і в хазяйстві допомогти, але тривожило його ще й те: чому це вони, працюючи з батьком у радгоспі, змушені витратити велику частину заробітку на впроання своєї норми землі? Тягла свого нема, треба найняти. А наймати в кого ж? Знов у того ж куркуля. Тоді ще жили куркулі дома з синами, не йшли на за-

робітки, навіть похвалялися, що не Кримський, а вони будуть у радянських школах синів своїх учити. Засобами обробітку землі спекулювали і наживалися з бідноти.

Одного разу Володя повернувся увечері з роботи додому. Говорив з парторгом на заводі про колективне сільське господарство, і думки парторга схвилювали юнака, голова тріщала від мрій, від гадок про майбутнє села, району й цілої країни. І про свої особисті плани забувалося за тими мріями. А он і Наташа Ковальчукова щиро-прихильно ставиться до нього, навіть... «кохаю» каже. Наташі вісімнадцятий пішов, виросла вона зарані і школу через те кинула, — соромилася дівкою до школи нарівні з дітьми ходити. Одружитися? А тоді ж як? Чи справді йти на робфак, та й її з собою забирати, — вона ж кіно зроду не бачила...

Ішов навпростець вузенькими провулочками в Шамраївці. Біля церкви зустрів голову комітету незаможних селян, демобілізованого червоноармійця.

— Це ти, Володю? Чого ж не заходиш до нас, поговорити б слід.

— Так, звичайно, слід би. Теж думаю часом. Он і парторг казав. А воно все ніколи. Хіба вчором? Я ж готуюся вступити до робфаку.

Голова незаможників пройшовся з Кримським через вулицю і на прощання повідомив майже шепотом:

— Чув, Володю: у Синьках куркулі комсомольця вбили.

— Убили? Комсомольця вбили?

Голова аж зніяковів. Оце, мовляв, так запитання! Хіба не знає Володя, що куркулі мстяться на трудящих, на бідноті за те, що уривається їм збагачування? В Синьках біднота колгосп організувала!

— Розумієш, Володю, так далі й пам жити не можна. Ми теж дещо робимо, говорив парторг і у нас. Вірно говорив. Поодинці ми нічого собі не доб'ємось. Єсть у кожного з нас і земля, та на ній бур'яни родитимуть. Форменне знущання з землі виходить у нас, коли працюємо кожен сам на сам. А землю ж ми дістали від радянської влади. Земля — то багатство країни! А скільки країна матиме з наших індивідуальних бур'янів? Учитись, звичайно, теж треба на робфаці, чи там де, — інженери нам свої он як потрібні.

— Та що ж, може, не годиться нашому братові, біднякові, вчитись, чи не справимося в школах?

— Ну й видумав, не справимося! Кому ж, як не нам, і справлятися! Та, бач, Володю, село теж треба якось підтягати. Треба не для одного себе тягтися. Он у селі яка біднота. Хто ж їм пояснятиме, хто прикладом стане, на артільній роботі, як не комсомольці, радянські передовики? Треба утворювати колектив, Володю, — куркулі недарма так перечать цій справі. На усупільнені лани можна й не коней, а трактора пустити. Держава допоможе — он партійний чоловік говорить! Словом, подумай, Володю. Чув я, одружуєтесь з Наташею? Як же тоді твоє вчення? Як на мене, то я трохи відклав би — на кілька літ — відклав би й думку про інженерство. Ти ще молодий, встигнеш. Зробили б у селі порядок, заклали б міцну підвалину, тоді, будь ласка, все село виїзди, учись на інженерів, на агрономів. Я не бороню, звичайно, як хочеш, довідку напишемо у всяк час, але ж і нам треба допомогти! Партійців у нас ще зовсім мало. Вся надія на комсомол!

Володя не відповів на останні міркування голови. Повідомлення, що у Синьках куркулі забили такого ж, як і він, юнака — пройняло його ще більшою ненавистю до своїх сільських куркулів. Хіба знаєш, може, і у Шамраївці чекають вони на якогось комсомольця чи на отого голову незаможників, а може, і на самого парторга?

Дома застав, як сперечалися батьки. Батько вже ніби виправдувався, а мати докоряла. По всьому видно, що основне вони сказали одне одному.

— Чого це ви? Коли не повернешся додому, завжди застанеш вас у сварці.

— Як усе знатимеш, то скоро постарієш. Одружишся, побачиш... — відповіла мати. В тій відповіді Володя відчув, що мати вела рішучий наступ. Подивився на замовклого батька, знизав плечима від здивування. Батько не вимовчав:

— А ти не кричи на батьків. Таке робиться знов кругом. Чув, у Синьках комсомольця вбито?

— Чув.

— Ну, ото ж. Кажуть, що то куркулі вбили, це правда?

— Правда. Убили, бо він був активний організатор колективу...

— А що, не я казала? — похопилася мати.

— Казала, казала... А що ти казала? Значить, хороше діло колективи, народне діло, коли куркулі так проти них.

І знов зчепилися. Як прислухатися, то обоє вони обурюються проти куркулів, цікавляться колективами і сперечаються тільки з якоїсь давньої звички — «чий батько старший». Володя вирішив припинити сварку батьків:

— Ви от скажіть: пристає в колектив чи ні?

— В який колектив, господь з тобою? — квапливо зацікавилася мати.

Володя виклав усе, що знав. Йому було відомо, що в Шамраївці незаможники хочуть утворити сільськогосподарську артіль. Радянський уряд буде тракторні заводи. В радгоспах та в колгоспах працюють трактори. Земля, що її дістали незаможники на душі, стає власністю цілого колективу, і на ній легко вправлятиметься той колектив, не принижуючись перед куркулями заради худоби для обробітку землі. Від того й державі стане легше, зникнуть оці неврожаї. Коли вся земля буде зведена й добре впорана, то вона й родитиме краще. На усупільненій землі, без обміжків і клинків, буде можливість спланувати сівозмін, повести боротьбу з шкідниками, боротьбу за високі врожаї! Земля розкриє свої скарби, почне давати те, що вона може дати при хорошому обробітку. Люди в колективі зростатимуть, відчують себе частиною великої держави! У колективі буде змога використати всі здібності людські, хто на що здатний, щоб вони давали повноцінну користь. От я, скажімо, люблю всяку машину. Коли б мені машина, то я втрое, вп'ятеро більше користі давав би, аніж я даю її якимось водовозом. Бо я з машиною і спав би, вона в мене робила б он як! А так — ви йдете ви в поле самітні: батька зразу ж ревматизми починають доймати від безсилля, мати теж судомиться, а я вчитися мрію — і таки вирвуся з села. От вам і господарювання.

— А що ж робити?

— Треба писатися в колектив. Он парторг у комнезамі кілька разів говорив, голова комнезаму починає...

— Володю, зв'яжеш нас, а сам — учитись? — заговорила мати впрохуючи. — Поли вріж, а не зв'язуйся! Он бачиш, коли правда, убивають за таке. Якщо вже на те, то кинь хоч оті дурощі — їхати з села. Якось прожили б

і без твого вчення. Оженишся, невістка прийде на допомогу.

Тоді батько несподівано й рішуче сказав:

— Правильно, Володю! З моїм ревматизмом ти, може, і переборщив трохи, але... працюючи самотужки, ми свій наділ так і лишаємо, як у скриню захований. Краще повернути вже в сільраду. Одна дорога — пишись до колективу. Куркулі всіх не переб'ють, нас сила! А коли по одинці будемо вихвачуватися, як є загинемо. Куркуль злий і давній, він має глибоке коріння... Та й на нього погибель є,— треба нам гуртуватися в артіль.

Село Шамраївка розіслалося біля ставу з Синюхи, а за ставом радгосп, і далі — цукровий завод. Добра половина шамраївчан у критичну хвилину перебивалася заробітками на тому заводі, в радгоспі. Ішов сам господар чи посилав сина, дочку, або запрягав і конячку на возовицю буряка, на розвозку гноїв. Це була постійна свіжа копіяка в господарстві, а завтрашне від того ніскільки радіснішим не ставало.

І ось — у Шамраївці став колгосп «До кращого життя». Справа зовсім нова для незаможників. Учора кожен був «сам собі господар», як здавалося їм, а сьогодні він член колективу і ще не знає, «хто ж ним господарює». Ще не до кінця зрозуміли всі, що саме тут кожен і є господар, що давати собі лад у колективі багато легше. Бо ж за старого часу він був рабом своїх злиднів, своїх дріб'язкових щоденних турбот. Проходили дні, він вертівся, як ошалілий, у тих злиднях, вибивався з сил, втрачав певність у житті. Бо він був сам один із своїми нестатками...

Перші часи і в колгоспі не так усе просто злагодилося. На одну роботу накидалися всі гуртом, а іншу зовсім лишали. Обране керівництво не встигало охопити повнотою ні своїх прав, ні обов'язків. З першого ж дня існування колгоспу керівництву довелося порядкувати не дрібним власним господарством, а великою, на сотні душ родиною. Родина та зібралася з найрізноманітнішими смаками й здібностями. Один одного знали з дідапрадіда, а тут зійшлися ніби з різних планет. Колективне господарство треба було впорядковувати гуртом. Нерівність вложеного кожним реманенту й худоби вносила

подекуди нерівність і в настрої. Нові члени колгоспу приводили конячки й здавали їх в усупільнену стайню. Але в багатьох не було конячки на господарстві — той ішов щиро, з чим міг, і цю щирість відчували й цінували. Та були й такі, що встигали за кілька днів продати свою конячку хоч би й за безцінь і прийти в колектив тільки з поганеньким хомутцем, і то з мотузьяними ужами, бо ремінні лишав дома «на всякий випадок». Були й такі.

Старий Яків Кримський із своїм давнім другом і сусідою Ковальчуком майже всюди працювали разом — і по економіях, і тепер у радгоспі. Останнім часом справили обидва по конячці. Мовчазно змагалися, стягаючись кожен на господарство, але не було в них до пуття ні борони, ні воза, ні хомута. І разом вступили в колектив «До кращого життя». Полегшено зітхнули, бо відпала в них складна й безперспективна турбота за той клапоть сирітної землі.

Володя Кримський кілька раз переглядав свої документи, навіть заяву спробував скласти до робфаку і знов відклав... Того ж року й побралися вони з Наташею Ковальчуковою.

Після першого, організаційного, періоду колгосп почав працювати на зведених землях. Володя Кримський з дружиною стали ретельними колгоспниками. Щодня дома й на полі доводилося вислухувати стільки всіляких розмов і сперечань. Говорили, сперечалися, домагалися ладу. Володя прислухався, і здавалося йому, що кожен правий. Хтось більше був на полі, а інший чомусь засиджувався дома. Комусь припала легша робота, а той ледве справлявся з своєю. Дехто потай таки засівав клапоть косогору виключно тільки для тебе.

Звичайно, були непорозуміння. Село, як рій у вулику, гуло... Куркулі й попи докладали рук, щоб утримати біля релігії найвідсталіших. У проречистих казаннях навіть не маскувалися прокляття колгоспникам і колгоспові.

Так минув перший, 1929 рік. Пізно засіяні землі вродили погано. Осимі засіви, з якими прийшли колгоспники в колектив, були розкидані клаптиками і, зібрані невчасно, дали низькі врожаї. Надійшла зима 1930 року, а в засіках нового колгоспу було не густо зерна. Колгоспники лишилися на зиму з дрібними запасами хліба. Знов почалися спірки. Ворожа агітація куркулів посилювала

важкі настрої колгоспників. Розпускалися чутки про тіхе втікання селян з колгоспів. Заговорили навіть про ліквідацію колективів, про поворот селян до індивідуального господарства.

Володя Кримський формально недавно став комсомольцем, але таким себе вважав давно. Він розумів, що коли в їхньому колгоспі тільки один комуніст, то комсомольці, або й просто свідомі колгоспники, більшою мірою, як інші, повинні ставати йому на допомогу. Розумів, що це неодмінно мусить прив'язати його остаточно до села,— і прощай тоді навчання! І вирішив піти в район порадитися ще раз, або... або дістати відрядження, щоб їхати до робфаку.

В райпарткомі уважно вислухали Кримського. Говорив він просто, але продумуючи кожне слово. Не зразу тільки зрозуміли, в якій саме справі прийшов він: радились про колгосп, а чи відрядження домагались. Відчувалося, що обидві ці справи його в однаковій мірі турбують і сам він не в силі дати перевагу тому чи іншому.

— Колгосп ми утворили,— говорив Володя,— спланувати колгоспне життя по-справжньому ще не вміємо. А вже пішли всілякі розмовочки навколо, знов зітхають деякі колгоспники, що на своєму господарстві було б краще.

— Ви не знаєте, хто ці розмовочки пускає серед колгоспників?

— Догадуємося, проте, не вловивши за язика, пальцем на нього не покажеш. По-моєму, раз почали, то треба кінчати. А почин у нас зроблено непогано. До колгоспу більшість вступала щиро, працювати вміють... З тяглом у нас скрута. Поговорі іде, що трактора можна...

— В районі буде утворено машинно-тракторну станцію.

— Як Шевченківська... З ваших слів, товаришу Кримський, я бачу, що в колгоспі не так-то вже й безлюдно. Адже ви, молода людина, становище розумієте правильно, чому б вам із своїми колгоспниками енергійніше й відповідальніше не поговорити? Агітація куркулів чи релігії нам буде не така страшна, коли колгоспники дружно візьмуться за розпочату справу. Ми, з свого боку, допоможемо, а ви на місці. Ви комсомолец?

— Так. Правда, молодий стажем...

Так і не сказав Кримський, за чим він заходив до райпарткому. І вперше виступив на великих бурхливих зборах колгоспників, де почув вигуки ремствування на колгосп. Виступ його був несподіванкою. Володю вважали тихою людиною, інколи навіть підсміювалися з його мрій стати інженером. Робив він те, що йому веліли, робив так, як підказувало йому сумління. Не лінувався і в усякі брехні не встрявав. Бачили його в колгоспі з дружиною, знали, що працівник він кращий серед багатьох, і ніколи ні за що йому не дорікали. Були навіть переконані, що Володя й учитися не піде і таки випередить усіх «несміливих» до колгоспної праці. Та не тому був несподіванкою для зборів Володин виступ. Несподіваною була перша запальна промова колгоспника, яка внесла свіжий струм боротьби за колгосп. Володя молодий і дужий, він хоче жити по-молодому, по-новому. Це нове він бачить у колективній чесній співпраці колгоспників, у глибокій вірі та відданості партії Леніна—Сталіна, у любові до радянської влади. Партія і влада кличуть працюючих боротися проти капіталізму, боротися за соціалізм. А в колгоспі і є соціалістичний заклад сільського господарства. І він, Володя, свідомий того, що готових раїв на світі нема, що їх треба створювати, засукавши рукава, за них треба боротися! Більшовики перемагали на всіх фронтах, переможуть і на фронті сільського господарювання,— Володя вірить у це. А ця перемога зробить колгоспників культурними й заможними трудящими радянської країни.

— Хто за це — лишайся в колективі і чесно, віддано працюй! А хто не хоче — нехай іде на чотири вітри, не заважає іншим... Куркулям же та їхнім підбрехачам не місце і в селі. Треба гнати що наволоч геть, бо вони заважають нам влаштовувати нове життя трудящих...

Володю активно підтримали. Кількох куркульських прихвостнів тут же вилучили з колективу. З того часу Володя Кримський став колгоспним активістом. З ним частіше радитися почали. Тому й його стали частіше посилати на паради, на зльоти і навіть у райпартком вирішувати найскладніші проблеми нового життя села.

Нарешті, в кінці року Володю послали учитись... тільки не на робфак, не на інженера, а в с. Новоселицю на місячні курси трактористів.

Село Новоселиця — не Москва і не Київ, і курси трактористів — не робфак. Та Володя сказав дружині:

— Ну, от і починається моє нове життя, починається учоба. Ми не горді, почнемо з тракториста. У нашій країні, коли чесна людина захоче стати корисною народові, вона на всякій ділянці свого доможеться. А тракторист, голубко моя, це теж інженер... у новому, колгоспному житті!

І за цей місяць курсів багато продумав він в довгі ночі. Той місяць остаточно оформив нову радянську людину, Володю Кримського. І до цього він безмежно вірив у справу партії більшовиків, та багато чого раніше просто не знав, тим більше — в такому новому житті, та й не завжди був тоді час доскіпуватись до всього. Був певен:

— Товариш Сталін радить боротися за колгоспи, значить — у колгоспах не тільки наше, бідняцьке, а й цілої держави майбутнє. Коли в чомусь не зовсім добре розберемося зараз, то завтра... будемо знати й те!

За місяць на курсах стільки запитань довелось давати агітпропрацівникам, що проводили з курсантами політгодини! Світогляд Володі Кримського став значно ширший, життя набирало виразності, і перспектива майбутнього чітко постала перед ним зі слів товариша Сталіна:

«...можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи. І коли розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних, коли не найбільш хлібною країною в світі» *.

Молодий тракторист Володя Кримський став до керма на машині, яка не зважає ні на негоду, ні на прокльони релігії та куркулів, а впевнено, блискуче працює, коли кермо її знаходиться в надійних руках. З трепетним захватом Володя проходив перші борозни своїм трактором. Він полюбив його ще тоді, коли вперше побачив на нивах радгоспу і ночами мріяв про машини, про навчання.

* И. Сталин. Питання лєнінізму. Видання одинадцятє, стор. 229.

Сідаючи за кермо, вітався з ним, як з давнім другом, і перші вибухи у вихлопній трубі сприймав, як дружній салют на те вітання.

— Ну, дружек, ми з тобою славних ділов нароби́мо!

Знов згадувалося своє село Шамраївка, згадувався убитий у селі Синьках комсомолец. Мимоволі озирався назад — він відчував, що те все кошмарне лишається позаду все далі й далі. Воно, як леп, ще намагатиметься наростати й на здоровому тілі, воно, як реп'ях, чіплятиметься за полу, коли прогавиш, воно, як гадюка, жалитиме, коли їй наступати не на голову...

...Було колись звичайне село Шамраївка, де батьки оселилися. Посеред цього, піби порожнього, села стояла церква, а поруч попівський двір. У попа, як і в багатіїв села, садок ріс і хліб на лузі родив, оброблюваний богомольними прихожанами...

Потім згадувалася школа, колишня церковно-приходська. Традиції тої приходської ще застав і Володя. Деякі вчителі не соромилися під боки суляти учнів чи лінійкою полосувати їм долоні.

Отаке воно було, село Шамраївка. Володю захопила думка про те, яке воно повинне бути і буде в найближчий час. Село — це люди, а не голі хати, обміжки, тини. От, які ці люди стануть за короткий час на очах у Кримського, — це дуже цікаво. Що вчитель не пиячить з служителями культу і під боки не суляє — це вже є. Діти шамраївчан мають де учитися — це теж є. Крім церкви, є народний клуб — та це ж тільки початок. Буде значно більше, буде!..

Володя Кримський повернувся з курсів і став трактористом Грушківської машинно-тракторної стації імені Л. М. Кагановича.

Два сезони Володя попрацював трактористом у МТС. Перший 1931 рік був роком невдач. Поганий врожай с'як-так засіяних в минулому році озимих хлібів, невпинна робота шкідників призвели в багатьох колгоспах до великих господарських зривів. Володя працював з усіх молодечих сил, колгоспникам догоджав, розорюючи обміжки. Дирекція МТС раз за разом перекидала його з одного колгоспу в інший, проривний. Пішли дощі. На

нивах того року вперше поріс немолочений у багатьох колгоспах хліб.

Деякі трактористи занепокоїлися. Знов пішли нехороші розмови, на цей раз, що МТС будуть розпускати і машини колгоспам передадуть. Батько радив Володі покинути й думку про інженерство, переходити на трактор у радгосп. Володя вже й сам став батьком дочки Валі, обвикся з трактором, сумлінною роботою звернув на себе увагу дирекції МТС, партійної організації. Хто ж його тепер відпустить, кваліфікованого тракториста, на сім-вісім років учитися?

Одного разу в район приїхав обласний партійний працівник.

На відкриті райпартзбори пішов і Володя з єдиною метою — розповісти товаришеві з області про колгоспні невдачі. Може, в центрі й не знають, що хліб у деяких колгоспах проростає в копах, що озимину посіяли з запізненням, що є в колгоспах ще й неорані на зяб землі, а колгоспники засівають свої городи житом, запобігаючи тим 1932 рік.

На зборах Кримському не довелося поговорити з приїжджим товаришем. Той сам собі розгадав думки тракториста, говорив про становище в колгоспах:

— Те, що в деяких колгоспах частина хліба попустилася на ниві,— не випадковість. Дощі дощами, але не вони вирішили загибель того хліба. Я продивлявся кількість трудоднів у колгоспників по району. Ось у колгоспі «Шляхом Леніна», в Синьках, найбільше трудоднів, але й вони дорівнюють всього ста сорока трьом дням у найкращого колгоспника. Середня ж цифра по району для активнішої частини колгоспників — вісімдесят — дев'яносто трудоднів на сезон. Це ж ганебні цифри. Поле вимагало робочих рук, нагальності в роботі, а ті руки не були на полі, жива втягалися в осінь. І хліб поріс у копах. Треба з цим кінчати. Куркульській агітації треба протиставити нашу більшовицьку пильність і агітацію за зміцнення колгоспів. Треба заткнути пельку куркулеві, викоренити його з села. Треба, щоб кожен член партії, кожен комсомолец, кожен чесний колгоспний активіст взяли на себе роль агітатора за колгоспне будівництво і своїм повсякденним прикладом провадили боротьбу з шкідливими настроями в колгоспах. Звичайно, поруч цього треба придивитися до поведінки окремих людей.

недобитків куркульських, що лишилися по селах, а може, пролізли і в колгоспи...

І на цей раз Володя відклав мрії про учобу до більш слушного часу.

Весна 1932 року рано розпустила сніги. Неорані на зяб землі вкривалися густою порослю. Як вигуляна, земля стогнала з жадоби родити, але ж вона не була засіяна. Нива промовляла під теплим сонцем весняним: «Не поорано мене й не заволочено, і зерно-насіння не посіяно. Гнилі торішні снопики прибило дощами до мого лона, гробаки та миші не дають мені спокою».

На колгоспівські землі Володя Кримський виїхав трактором. Виїхав на ниву, подивився навкруги — рідко орачів на порожньому степу. Проїхавши на бугор до синьківських земель, загледів колгоспників: кількома плужками одорювали межі понад сусідськими нивами. Загнав Володя борозну і звернув аж понад орачами-колгоспниками, щоб їм піддати охоти. За кожним разом, коли Володя проходив трактором, погоничі й орачі кидали плуги й коні, ішли кілька кроків за трактором у масній борозні, в пучках перетирали сиру грудку землі, особливо злісно душили гробака і, втомившись, сідали в борозні. Ін'який раз отак сидять, аж доки знов трактор до них повернеться.

«Чого вони сидять, про що торгуються,— думає Кримський,— у довгих борознах?» І спинив трактора біля своїх сусід.

— Нехай трохи спочине й мій буланій,— промовив, аби щось сказати.

— А таке,— охоче погодилися колгоспники, зійшлися ближче.— Воно й залізо теж... перегрівается, аякже. Здрастуй, Володю! Я твого батька давно знаю, разом колись в економії робили. Дома тепер старий чи в радгоспі?

Володя розуміє, що це запитання на вітер, але відповідає в тон:

— Пішли. У них ревматизм після війни, але ж працюють. Ви синьківські?

— Та, ну да ж...

І вчувалася в слова сусід не то стримувана розгубленість, не то мольба. Кримський відчув ще непочату розмову. Ключням руки витер, готуючись знов пускати трактор, злегка всміхнувся, мов відповідаючи на німі

запитання колгоспників. Один літній колгоспник зніжковів, устав з борозни, масну грудку землі кинув геть. Невже зрозумів думку Кримського в тій посмішці?

— Плату діставатимеш за виораний гектар, чи як? — запитав колгоспник.

— Так, за виораний... А втім, коли будемо працювати, як минулого року або й зараз, то не наїмося хліба та й не назаробляємо. На цій ріллі хіба що будяки свіжі виростуть. Добрим господарям земля б уже й подякувала за посів, а ми ще дряпаємося плужками. Хіба з такої роботи хліб їсти?

— Та ви, трактористи, розумними поставали...

— А як же інакше? Навіщо ж мене посилали вчитися, навіщо влада нас учила за народні кошти? Ми вчилися, щоб допомагати своєму народові, а... а ви, дядьку, гніваєтесь на трактористів, груддя мнете, замість того, щоб поспішати з посівом. Порозумнішаеш тут, коли за минуле літо один тільки колгосп догадався сам, без нагадування, заплатити за труд два пуди кукурудзи...

— Два пуди? — перепитав колгоспник з видимим здивуванням.

Потім багатозначно усміхнувся і пішов до плугів. За ним рушили інші, розбирали поводи, били істиком по лемешах і діловито поганяли коней, навіть не озираючись на трактор Володі. Кілька разів обійшов Кримський трактором свою ниву, кілька разів спинявся біля діжки доливати воду. Сусіди-колгоспники працювали. Тільки один раз прибігав погонич з черепком — узяти мастила для плугів, щоб не пищали.

В обід таки знов прийшли до трактора. Про людське око обдивлялися його, як корову в ярмарку. Кримський розумів, що колгоспники прийшли кінчати почату ранком розмову в борозні.

— От ви, дядьку, сьогодні хотіли мені дорікати платною за оранку. Так і здалося, що вам шкода платити МТС за роботу. Коли це так, то скажіть, будь ласка, чия це політика така? Невже вас не радує те, що якийсь тракторист Володя Кримський за свою оцю кваліфіковану й чесну працю може нарівні з вами дістати достойну платню? Га? Я ж знаю, що ви воювали за радянську владу, ризикували життям! Я був тоді ще малям, коли ви з сином чи, може, з братом, у громадянську війну ішли з червоними партизанами під Ленінським і

Сталінським прапором! Вас гайдамаки й німці нагаями пороли,— оце я знаю. А за що вас пороли? За те, що не хотіли гнути їм шиї і своєї робочо-селянської влади захотіли. Правильно це чи ні? Хіба не ви проклинали гетьманщину, денікінщину і всяку наволоч петлюрівську? Значить, радянська влада — це ваша влада, дядку! А колгоспи — це ж і є одна з ознак радянської влади, радянське господарювання на землі. Провалюючи колгоспи, ви шкодите радянській владі.

— Не бери, Володю, так глибоко... чересло може не втримати. Я ж не проти влади.

— На балачках. А на ділі не дуже ретельно це доводите. Ви знесилюєте колгоспи, а куркулі комсомольців убивають. От і знайте, кому це йде на користь.

— Ти мене, Володю, не вчи! Кажу ж тобі, не зачіпай так глибоко в борозні... Самі знаємо, за що наших синів, комсомольців, куркулі з світу гублять. Знаю! Думаеш, і про тебе не знаємо?

— Що саме?

— Не турбуйся, чутки по землі ходять. Стараєшся, щоб послали вчитись на інженера? Отак покрутив, покрутив бублика на тракторі, потім фю-і-іть, аж в інституті опинився. А мені балачки не допоможуть, мені тут свою долю треба устатковувати, я вчитися вже неспособний.

Володя в першу мить обурився, на виду змінився. Та колгоспник «рубав» йому ті слова до краю, в них звучало внутрішнє переконання, колгоспник вірив у ті розмови, вони гнівили його. Тільки коли замовк колгоспник, Володя, стримуючи обурення, відповів:

— Ну от, значить, і домовилися остаточно. Я навіть і не ображаюся на вас, але хотів би знати, чи ви хоч розумієте, яка то мерзота всякі чутки про трактористів розпускає?

— Я не шамраївський, а про це говорить увесь степ, де бувають трактористи з МТС. За що купив, за те й продаю.

— Розторгуєтесь, дядку, таким крамом. Учитись я таки поїду, та тільки тоді, коли дізнаюся з ваших — так, так, з ваших, дядку, вуст, що ви — патріот свого колгоспу, і переконаюся, що ви таки культурніше й заможніше будете жити. Навіть поїду тільки тоді, коли ви самі мені це запропонуєте...

Відчував, що спересердя так говорить. З колгоспником цим чи й побачиться він удруге так, як зараз. Та колгоспник слухав слова Володі, як найдошкульнішу лайку. А коли той замовк, колгоспник, нічого не сказавши, пішов від трактора до свого табору. Його сусіди й самі відчували провину перед трактористом за таку образу. Щоб покарати сусіда, не пішли за ним, сиділи під трактором, доки обідав Володя, і вже зовсім іншою мовою, як спільники, радилися, вирішували. Володя акуратно дома перечитував газету, і йому було про що розповісти колгоспникам. Зовсім ніби випадково заговорили про ударників на соціалістичних підприємствах, про донбасівця Ізотова Микиту. В цих розмовах відчув, що й сам він міцніє. От справді, яка несподівана думка виникла із згадкою про Ізотова: чому б не викликати на змагання когось із тих сусід-колгоспників?

Та сказати їм про це ще не посмів, на тому й скінчилася їх обідня перерва.

Уже надвечір у борозні на трактор зіскочив той старий колгоспник, що в обід образив Кримського. Говорити було важко, доводилося кричати над вухом один одному. Та коли Володя почув, що колгоспник хоче помиритися, він подивився йому в лице, перевіряючи щирість сказаного, і спинив трактор.

— Справді... товаришу, хочу помиритися. Там чого не наговорять всякі охочі до брехень, а я взяв та й бухнув... Давай помиримося.

Кримський не сподівався на таке. Значить, діють у головах колгоспників бойові й прекрасні сили! Він образив і потім зрозумів свою помилку.

— От що, дядьку,— промовив Володя, стискаючи шорстку руку колгоспника: — ми з вами люди різного віку, але одного радянського загону. Я не обижаюся на вас і радий помиритися. Тільки ж давайте миритися до кінця. Я викликаю вас на соцзмагання. Умову ставлю тільки одну: на більшу кількість трудоднів і проробити літо без жодних зауважень. Згода?

— Не знав я, що ти теж напористий, Володю. Хоч подумати дай, з сусідами порадитися про таке...

А пізно ввечері колгоспник заявив про свою цілковиту згоду. Володя з того часу відчував, що його трактор ще слухняніше ходить борозною. Не міряючи, він переконувався, що зорав більше, ніж норму. А найголовніше:

він щодня бачив на сусідньому полі в роботі того колгоспника. Кримському передали, що колгоспник той не один такий у колгоспі «Шляхом Леніна». Його почин підхоплювала молодь, змагання почало перекидатися на інші колгоспи.

І сонце для Володі почало раніше сходити, довше затримуватися увечері. Новою радістю сповнювалося серце тракториста Кримського.

— Якби він не хороший, я б і не пішла за нього,— говорить Наташа, дружина Володі Кримського.— Інші он як сватали, але я сказала батькам і собі: піду за Кримського. І таки вийшла.

Оте «хороший» Наташа розуміла не як зовнішню парубоцьку ознаку. Вона бачила Володю на всяких роботах у радгоспі, вона чула його розмови про колгоспне будівництво, говорила з ним про щасливе людське життя. Віра в сили трудящих і великі прагнення ще майбутнього її чоловіка подобались Наташі. «Такий і сам людиною стане й іншим допоможе»,— думала Наташа. Чи буде з нього інженер — Наташі байдуже, вона навіть не розуміла того інженерства як слід.

Одного вечора, на початку 1933 року, Володя сказав дружині, що дирекція висуває його на бригадира тракторної бригади.

— А справишся ж, Володю, то й берись. Хіба святі горшки ліплять? Он мій брат у льотчиках, і то не боїться. Берись, тобі вже все рівно... треба більшої роботи, на інженера ж збирався вчитись. Два роки трактора поводив, премії діставав і на курорті побував, чого ж тобі? А коли висувають, значить годишся. Берись, Володю.

Кримський не спав тої ночі, думав про бригадирство. Стане він бригадиром тракторної бригади, припустімо, що з роботою справиться не гірше за інших, інакше б його й не висували. І виходить, що знов на добрих два роки відкидай свою мрію. З другого ж боку, дав собі слово не кинути трактора, доки колгоспи не стануть на тривкі господарські ноги. Про це слово в колгоспах говорять, в райпарткомі його вітали з більшовицькою ініціативою самозакріплення. На цукровому заводі кілька чоловік технічного персоналу перейняли цей приклад.

Невиспаний, з важкою головою йшов Кримський у контору МТС, щоб таки відмовитися від бригадирства. Йому судилося йти вчитися. Тепер наполяже й цього року восени вступить до робфаку. Отже, й трактористом працюватиме тільки до серпня місяця.

Директора ще не було в конторі МТС, Володя зайшов до його заступника по політчастині.

— Як собі хочете, товаришу... Я оце прийшов,— почав Володя, та заступник ніби на півслові його зрозумів:

— Ну, що ж, Володю, це не так страшно. Зрозумій, що старі забобони створили їм погану репутацію, а в соціалістичному суспільстві вони всюди доводять свою високу й цінну спроможність.

— Це ви про кого?

— Та про дівчат же. От візьмім, скажімо, таку як Паша Ангеліна...

Кримський оторопів. Усе міг припустити, але щоб застати заступника п'яним, та й ще так рано — цього він не сподівався. До того ж, ніколи не бачив і не чув, щоб він взагалі випивав чарку. А тут таке щось говорить. Невже хворий? І вирішив ще раз запитати для певності:

— Про яких це ви дівчат, товаришу, говорите?

— От тобі й на! Про дівчат-трактористок, що даємо з них тобі тракторну бригаду.

— А-а, про цих! А я думав...— Він тоді уже багато чув про знатних заспівувачів ударницького руху серед колгоспниць України, зокрема про бригадира першої дівчачої тракторної бригади — Паші Ангеліної. І непомітно для себе ввімкнувся в розмову як бригадир. Зовсім викинув з голови, з якими намірами йшов до дирекції. Навіть запевнив заступника, що його бригада не осоромиться перед іншими. І тільки коли вийшов, то згадав, що йшов сюди відмовлятися від бригадирства. Постояв усього кілька секунд і вже не повернувся до контори.

Дали йому бригаду з дівчат-трактористок. Дівчата — вони хороші, пісень співають вечорами, та не можна сказати, щоб Володя не боявся попервах за ту бригаду. Лагодилися в поле, трактори ремонтували. Сам намагався надолужувати, щоб часом не підірвати котрусь з дівчат. Важкувато починалося бригадирство.

У клубі цукрового заводу з'їздилися кращі ударники колгоспів і МТС на кіносеанси. В тісному фойє грав струнний оркестр місцевої середньої школи, ударники

чкали початку сеансу й танцювали — така вже традиція в селян. Володя побачив серед танцюючих того колгоспника з синьківського колгоспу «Шляхом Леніна». Аж тепер згадав, що вони ж із ним змагалися.

— О, Володя Кримський! — зрадів колгоспник. — То ж, скажи ти, й не зустрілися звідколи, щоб поговорити. Ми ж змагалися з тобою. Ну, давай рахуватися, які наслідки.

— Давайте. Починайте ви.

Їх обступили колгоспники, трактористи, навіть музики припинили гру.

— І почну. От у мене за рік вироблено в самого двісті шістдесят чотири дні, та ще й доччині. А маю я чистого заробленого хліба більше як півтори сотні пудів, крім усяких картоплів, горохів тощо. А ти, Володю, скільки в тебе трудоднів?

— Трудоднів то в мене більше за самі ваші, але хліба трохи менше, бо в мене дочка мала проти вашої. Та я вас дожену... Я дістав за роботу грошову премію і пультівку на курорт.

— Ага! Ну, це, коли хоч, ще й не погано. А як у цьому році? Я тепер уже бригадиром у колгоспі.

Дівчата-трактористки голосно засміялися.

— Чого ви, сороки? Кажу ж, бригадиром я...

— А то вони того, що я теж бригадиром тракторної бригади.

— Он як! Значить, то брехали, що збирався вчитись на інженера?

— Ми ж умовилися з вами, коли я піду вчитись...

— То виходить, що ми йдемо разом. І якщо так, то можемо й бригаду викликати на змагання. Тільки тепер не так, як той раз, а по-справжньому, щоб було й записано де слід, з усякими пунктами в умові, і щоб не тільки кількість, а й добра якість була в бригаді.

Володя озирнувся на своїх бригадних дівчат. Франя Табачук почервоніла: їй здалося, що бригадир Кримський розгубився і не приймає виклику, бо в нього дівчача бригада. Франя вступила в гурт. Її огрядна постать ніби аж затулила кількох колгоспників.

— Володю, ти за нас, дівчат, не бійся. Змагатись, так змагатись. Не дивіться, товаришу бригадир, що бригада Кримського — дівчача бригада. Ми не гірше за хлопців ту корбу повернемо! — при цих словах Франя

фігурно показала колгоспникам свій дівочий, але тугий кулак.

Володя, сміючись, зміряв очима Франю. Вона була висока ростом, далеко огрядніша за Володю. Ще вчора Франя зробила підтяжку останнього «інтера» *,—і хлопці-трактористи кожен ледве зрушав корбою мотор. Франя зіперлася лівою рукою на колесо, надолужила правою на корбу, і вже з другого повороту мотор запрацював.

— А я не боюся, Франю...

На третій день вийшли в поле. Бригада Кримського стала популярною бригадою в районі, і перехідний прапор області весь сезон майорів у цій бригааді.

З того часу минуло кілька літ. Уже в колгоспах перестали скаржитись навіть найвідсталіші колгоспники. В селі Шамраївці лишилося кілька порахованих родни одноосібників. Зростали нові комсомольські кадри з активістів, зміцнився партійний провід колгоспу. Комсомолец Володя Кримський пішов у Червону Армію.

З Червоної Армії Кримський повернувся в кінці 1935 року, ще більше зміцнивши свій більшовицький світогляд.

— Ну, що ж, Володю, доведеться знов бригаду брати,—повідомили Кримського в МТС.

— А інакше й бути не могло!—відповів Кримський, хоч, ідучи з армії, він знов про своє інженерство міркував...

Дівчата з його попередньої бригади за хорошу роботу й оволодіння технікою висунуті були на водіїв автомашин. Довелося працювати з новою бригадою. Та Володя не занепадав духом від того. З новою енергією заходився творити свою бригаду. Вона була оточена увагою й пройнята настирливістю бригадира. Як досвідчений командир в армії, Кримський не втрачав жодної хвилини часу. Від трактористів домагався не тільки механічного засвоєння процесів роботи трактора, а й глибоких знань кожної деталі, взаємодії тих деталей.

— Машину треба знати, хлопці, не тоді, коли вона зіпсувалася й стала, а ще тоді, як вона безперебійно працює,—твердив Кримський своїм трактористам. У борозні зіскакував на трактор до тракториста і довгі гони

* Трактор «Інтернаціонал».

провадив з ним розмову про роботу машини. Гучніший чи приглушений випал у вихлопній трубі уже давав тему для розмови. Найменший стукіт пальця в моторі викликав у бригадира незадоволення водієм:

— Цей ричажок запалювання для того й існує, дорогий товаришу, щоб регулювати мотор на неоднакових ґрунтах, на буграх, на цілині, на важкому чи легкому паливі. Регулювання мусить бути постійне й розумне. Кожен стук пальця віддається на підшипники, це загроза нашій ударній роботі...

То були постійні й цікаві лекції, то були заохотливі бесіди, наслідком яких трактори в бригаді Кримського працювали весь сезон майже без аварій. Це була бойова підготовка молодого складу бригади Кримського до виробничого сезону 1937 року.

Грушківська МТС займала старі, тимчасові будівлі. У майстернях тісно, пакгаузів нема, підкатів мало, приміщення для клубу тісне й малопридатне для розгортання широкої клубно-масової роботи. На жаль, це було так, та, на щастя, не це, а люди визначали роботу МТС.

Районний партійний комітет звернув увагу на тих людей. Для агітмасової роботи в МТС посилалися найкращі працівники. Ціла низка змагань трактористів, бригад, ділянок остільки органічно увійшла в систему роботи МТС, що райпарткомові неважко було зміцнювати ту роботу і спиратися на колектив МТС при всяких ударних виконаннях сільськогосподарських кампаній по району.

На партійному активі району було спеціально обговорено питання про широке запровадження стахановських методів у роботі колгоспів і в першу чергу — в роботі МТС. В усіх колгоспах, навіть в окремих бригадах, в усяких формах бесід популяризувалися імена й праця найкращих наслідувачів Олексія Стаханова, Марії Демченко, Паші Ангеліпої, Мики Мазая та інших.

Заговорили про це і в Грушківській МТС. На спеціальній збори в МТС Володя прийшов до клубу, не мавши ніякого власного вирішення. Обговорювали ухвалу партійного активу про розгортання руху передовиків у всіх бригадах і ділянках МТС. По доповіді висловилися бригадири, механіки, трактористи, — Володя все ще обмірковував про себе, чи готовий він оголосити свою бригаду ударни-

цькою. На запитання заступника по політчастині Володя напівжартома відповів:

— Я приєднуюсь до попереднього промовця.

Кілька механіків узяли на себе зобов'язання виконувати збільшені норми. Президія зборів заохочувала тракторних бригадирів на те, і Володя мало не зголосився перший, але ще не все обміркував про себе. Так і пішов. Та на виході один з ковалів майстерні кинув Кримському, як докір, кілька слів:

— Що ж це ти, Володю, здаєш позиції? Комсомолец, передовий бригадир, у партію, мабуть, збираєшся вступити...

— А ти вже вступив?

— Ще ні... разом з тобою лагоджусь.

Володя замислився не в жарт. Оголосити свою бригаду ударницькою і взяти зобов'язання зразкових, великих показників у роботі,— це не приватна суперечка з дядьком-колгоспником. Кілька днів обмірковував, писав у зошиті, вираховував. У бригаді починали підсміюватися товариші:

— Наш бригадир не інакше, як самовар або велосипед вишайде. Недарма ж так пильно щось підраховує і замислюється.

Один раз, ідучи ввечері додому, замислений Кримський повернув за МТС'івськими будівлями не ліворуч у Шамраївку, а на Грушки. Коли б біля переїзду не спинив його заступник директора, він опинився б аж у Грушках. Можливо, що бригадир просто гуляв, вибравши собі для цього такий безлюдний клапоть шляху.

— Бачите, у мене є одна важлива думка.

— Яка?—спитав заступник.—Коли думка важлива, то її треба говорити колективу товаришів, виносити на люди. Гурт—не сам ти. Наша ленінсько-сталінська партія тим і сильніша, що її рішення— то рішення мільйонних мас.

— Про це ж то я й хочу сказати. От партія своєю роботою запалила енергію таких, як Марія Демченко чи ота Паша, як її?

— Ангеліна?

— Ну да. А тепер, знаєте, доходить черга і до... нас.

— Тобто? Адже до нас як до колективу вона давно дійшла. Кілька чоловік ще на нараді взяли на себе ударницькі зобов'язання і непогано, як для початку, їх виконують. Ти, Володю, мабуть, про себе говориш?

— Та хоч не так голосно!..— Володя нервово озирнувся, чи не підслухає хто.

Заступникові стало зрозуміло, які ті думки, що гнали Кримського грушківським шляхом.

— Коли ти, Володю, справді надумав стати передовиком, то чого ж тут критися? Ти відгукуєшся на заклик партії, і твое ім'я...

— Ну, чого ви так кричите: ім'я, ім'я! Справа ж тут не в імені. Час уже від слів про боротьбу за гасло: «7—8 мільярдів пудів зерна» — перейти до показового діла.

— Що ж ти пропонуєш?

— А те: за сезон моїй бригаді задано план на трактор «Універсал» по 420 га, а на ЧТЗ — по 2225 га...

— Ну, і що ж? — навмисно допитувався заступник.

— Я підрахував, що ми в бригаді без всяких аварій за сезон можемо виробити на «Універсал» по 650 га, а на ЧТЗ... тільки ж ви не смійтеся, я серйозно говорю, підрахував... на ЧТЗ по 4000 га!..

Була темна ніч. Обидва вони йшли якийсь час мовчки. Пройшли МТС, перейшли через переїзд і понад цукровим заводом пленталися, самі не знаючи, де й чого ходили.

— А це правильно, Володю! Виходить непогано.

І ще довго ходили манівцями понад ставом Синюхи, понад хуторами і вирішували складну проблему подвоєння планових завдань.

Ту ніч Володя дома не ночував. З заступником вони таки потрапили в райпартком і ще кілька разів із секретарями обговорювали думки бригадира тракторної бригади МТС, Володі Кримського.

Це був сміливий, більшовицький крок. Бригада активно підтримала свого бригадира, і весь виробничий сезон 1937 року вона являла собою приклад, як треба боротися за виконання гасла: «7—8 мільярдів пудів хліба країні!»

Борючись за високі показники, Володя з трактористами Мишоловкою та Маковійчуком були й активними агітаторами підвищення продуктивності праці. Де словом, а де прикладом бригада допомагала й партійним

організаціям колгоспів, і їх адміністрації в доброякіснім проведенні сільськогосподарських робіт. У колгоспах крилатим став такий вислів: машини мусять бути так підготовані, «як у Кримського трактор». Колгоспи наперебій домогалися в МТС, щоб їм посилали бригаду Кримського для ліквідації того чи того прориву. А до приїзду бригади вважалося величезним соромом, коли в колгоспі на ниві виявиться непорядок. Починаючи з чистки зерна на посів і кінчаючи просапанням бур'янів, навіть нищенням їх на шляхах,— на все це наполягала бригада Володі Кримського, стаючи в той же час переконливим прикладом у прекрасних показниках кількості і якості роботи.

І ось 17 січня 1938 року з'їхався весь передовий загін Грушківського району, загін борців за високі врожаї на колгоспних ланах. Це був зліт, що остаточно підсумував рік роботи колгоспу, роботу, яка стала справою честі і героїства для сотень передовиків сільського господарства.

Це був той самий зліт, на якому я зібрався вивчати знатного бригадира тракторної бригади Володю Кримського так, щоб він про це й не знав...

Доки бригадир возив мене, показуючи околиці районного центра, в клубі вже чекали його, щоб розпочати зліт.

Я потрапив у гурт колгоспників на одній із середніх лав у залі. Ліворуч сиділа огрядна дівчина, нагиналася до товаришки і в чомусь її гаряче переконувала. Одягнена вона була в прекрасно пошиту хутрову доху, на голові — пухнастий, під колір дохи, берет. На мене ніби й не зважала, але я відчував, що вона весь час насторожена по відношенню до мене. Питаю в колгоспника, що сидів у мене праворуч і досить уважно вивчав своїх сидів на лаві, в тім числі й мене:

— Скажіть, будь ласка, хто це в мене збоку сидить?

Колгоспник прихилився, пояснив:

— Це Франя Табачук. Була трактористкою в бригаді Кримського, а зараз вона чудовий шофер. Бойова дівка, кажуть, готується до партії вступити, бо Кримський уже партійний. І вступить. Франя у нас така, що від Володі не відстане.

Володя Кримський сидів у президії, уважно і радісно вслухався в промови колгоспників, що вітали його з великими й почесними успіхами.

Ланкова Домна Бурлака почала говорити про організацію роботи в наступному році. Довго й економно, по-діловому продумувала кожне слово, щоб не наобіцяти зайвого, щоб обіцяному повірили. Але потім Домна заговорила про минулий переможний рік, про своє життя. Голос її збадьорів ще дужче, уся вона піднесено оживилася, як оратор.

— Ми вітаємо Володю Кримського за його почин, за його успіхи. Це успіхи всього трудящого народу, успіхи, які нам забезпечила більшовицька партія і сам товариш Сталін. Колгоспниця, наша селянська жінка, аж тепер стала повноправним громадянином країни. Нашій жінці відкрита пряма путь до хорошого життя. В нашому колгоспі жінки заробили по сотні пудів хліба і грішми нарівні з чоловіками... Я хочу бути з своїми показниками на Всесоюзній сільськогосподарській виставці і цього доб'юся, я там буду!

Домну вітали присутні. Я певен, що вона таки буде на виставці.

За Домною виступив бригадир колгоспу імені III Інтернаціоналу з села Молдаванки. Він спочатку скромно запевнив, що не має чого нового сказати, хіба тільки про те, що своєю бригадою він зібрав з дев'яноста гектарів по 132 пуди пшениці з кожного га.

— Та це тільки початок. У нас зараз настала проблема, куди дівати хліб, бо колгоспники не беруть і свого. І вірно роблять: де ж він засипле в себе якихось 200—300 пудів хліба! А ми доведемо, що зможемо зібрати з гектара не по 22 центнери, як зараз, а по 42 центнери. На цих же землях раніш золотий урожай не давав більше 50—60 пудів...

І пішли один за одним говорити, перелічувати. У колгоспі імені XIV річниці Жовтня з 70 гектарів бригада збрала пшениці по 26 центнерів з га. Ще в одному колгоспі — з 115 гектарів збрали по 26 центнерів з га. Розношенський колгосп імені XX річниці Жовтня рапортував про збір з 177 гектарів по 25 центнерів, а з 118 гектарів — по 27 центнерів зерна з гектара!

Цифри зростали й запалювали колгоспну масу. Кожен виступав і робив звіт перед партією, якій у першу чергу він давав більшовицьку обіцянку домогтися високих урожаїв наполегливою роботою.

Володя Кримський, весь час стоячи, вислухував ці

благородні рапорти соціалістичного труда, і в своєму ви-ступі від щирого серця вітав передовиків з такими успіхами:

— Я з своєю бригадою взяв на себе соціалістичне зобов'язання проробити сезон без аварій, чесно й високоякісно обробити ваші колгоспні поля і виробити на трактор «Універсал» не менш як 650 га, а на трактор ЧТЗ не менш як 4000 га. Це завдання наша бригада, за допомогою партії і всіх трудящих, перевиконала! Без аварій і при високій якості обробітку ми виробили на «Універсал» по 815 га, на ЧТЗ — по 4229 га! Ми зекономили пального 1924 кілограми. Держава високо оцінила цей наш чесний труд! Сприймаючи ці нагороди як честь громадянина Радянської землі, я особливо радий слухати про успіхи колгоспів. Аж ось коли трудящий селянин пішов щасливою дорогою до радісного життя заможної людини. За це ми дякуємо нашій більшовицькій партії Леніна — Сталіна!..

Довгими й бурхливими оваціями відповіли колгоспники на цю промову.

А мій сусід-колгоспник знов повернувся до мене й підшепотом сказав:

— Зараз дадуть мені слово, і я неодмінно запропоную преміювати Володю ще й відрядженням учитися в інститут на інженера. У нас з ним давно була умова, що він має їхати вчитися тільки тоді, коли колгоспник села Синьки стане свідомою й заможною людиною. По-моєму, так і цю умову Володя чесно виконав. Я вже вступив до партії, а в своїй бригаді на площі 15 гектарів домігся врожаю по 44,78 центнера жита з кожного гектара... Неодмінно запропоную.

З президії оголосили:

— Переходимо до другого пункту повістки денпої — преміювання й нагороди найкращих передовиків на колгоспних ланах. Першим відзначається бригадир з синьківського колгоспу «Шляхом Леніна»...

Мій сусіда замовк і поволі зводився на лаві, потім під бурхливі оплески аудиторії пішов на трибуну. Його зустрів Володя Кримський, і в запально-щирому привіті ці два бригадири високих урожаїв обнялися під громи вітальних овацій зльоту.

Січень, 1938 р.

Грушки, Одеської області

ДЕПУТАТ СИБІРУ

Під кущами Петровського парку ще долежував забруднений і непривітний весною сніг. В тяжких туманах проходили ранки, а приморозки нічні нагадували сварливого, набридлого наглядача.

Так згадується мені весна 1917 року в Петрограді. В сотнях столичних залів у той час проходили засідання, наради, конференції, з'їзди міст, фронту, Росії. Там всюди виголошувалися промови, одна запальніша за другу. Кожен промовець «спасав Росію». Спасати, щоправда, було від кого. Як невигоений струп, наростали «правителі» — тимчасові терещенки, шингарьови, некрасови, крайові, південні, коаліційні, керенські і вже несть їм числа й добропристойної назви. Про це доводилося говорити більшовикам на мітингах, про це писала «Правда», про це волав народ з усієї матінки Росії. А до всього прилучався ще й фронт жажливої імперіалістичної війни.

Та на численних конференціях і з'їздах саме в ту весну меншовики і есери, бундівці і націоналісти всіх мастей ще, надриваючись, хрипіли останнім криком: «Спасай Росію від... робітників і селян, від... Леніна!»

В одному залі Петрограда на так званому «Всеросійському селянському з'їзді» довелось мені почути це з уст головуючого — «пана» Авксентьева, з уст доповідача про земельні справи есера Чернова, з уст помічників і попів, що з примхи переходового періоду з'їхалися сюди з мандатами «селян». З екстазом переляканих революцією буржуа вони били себе в груди. Терміном «свобода» прикривалися, щоб при нагоді у своїх промовах

лаяти більшовиків, робітничі і селянські комітети. Та єдину правду вони мимоволі, хоч і теж злостиво, говорили: що народним рухом за відібрання фабрик і заводів, поміщицьких, церковних і куркульських земель керує Ленін! Цю істину ми охоче зустрічали бурхливими оплесками й оваціями.

У першій ряді сидів делегат з якоїсь далекої губернії Сибіру. Хто він за своїм соціальним станом, які ідеї визнавав — важко було добрати. А взнати хотілося. Він привертав увагу всіх присутніх на з'їзді своєю незвичайністю. Одягнений у чорну чумарку старовинного російського народного крою, а поверх неї — в звичайний прогумований плащ. Розповідали, що в гардеробній цей депутат учинив скандал, відмовившись скинути плащ, і потім, після втручання президії, у нього спокійно забрали тільки старий фетровий капелюх без стрічки, товсту саморобну патерицю і шикарний шкіряний саквояз, з якими його на з'їзд нібито вирядила дбайлива дочка. Про ці дивацтва на з'їзді охоче розповідали, як найновіший анекдот. Депутат проходив з дверей до першого ряду, просто, навіть величю тримаючи свою голову з традиційною професорською шевелюрою, ні на що не зважаючи, навіть на дружній шепіт і сміх при його появі в залі. Сідав на зручне місце й негайно починав щось записувати в саморобний, грубо зшитий з аркушів паперу блокнот.

Правда, під час доповідей депутат нічого не записував. Він з ногами вмощувався в широкому кріслі і здавався ніби зібганий, як портативна річ. Так і слухав промови. Та коли починались дискусії, коли промовці більше намагались показати свої ораторські здібності, аніж соціальну досвідченість і розум, депутат буквально обертася на пакунок, дбайливо покладений на кріслі і забутий. Тільки зрідка, коли головуючий, трохи підводячись, виявляв намір надати слово цьому депутатові, він здригався увесь і жестами категорично заперечував, відмовлявся виступати.

Депутат Сибіру дедалі більше інтригував аудиторію, і це відчувала президія. Щоб якоюсь мірою розвіяти зацікавленість аудиторії, головуючий раптом оголосив записку депутата:

«Мені незрозуміло, чому президія, доповідач і шановні дискутанти, лаючи більшовиків, не викличуть їх сюди, щоб ми почули дві точки зору на

земельне питання і змогли б тоді зміцнити свої міркування? Адже ми, представники народу, не боїмося вислухати найбалакучішого Ціцерона двадцятого віку в ім'я правди, рівності і волі слова.

Депутат С. С., мандат № 378»

Ми з лівого крила аудиторії перші дружно заплескали в долоні. Але диво: нас майже одноставно підтримали інші присутні, почулися якісь вигуки, втрутився дзвінок головуючого. Тоді з переднього ряду звівся депутат з мандатом № 378, обернувся лицем до аудиторії і, повний якогось наївного здивування, спостерігав аплодисменти і галас. Це ще більше всіх підохотило. Оплески заgrimіли енергійніше, особливо на лівому крилі і в центрі. З-за стола президії звівся заступник голови, підійшов до депутата і з досить зрозумілою мімікою й жестами закликав його до порядку.

Депутат нічого не зрозумів, він потис плечима, рушив був до виходу, але член президії затримав його буквально за рукав плаща. І тоді депутат сів на своє місце, злегка щулячись від оплесків...

Головуючий оголосив перерву на годину.

На час перерви ніхто не виходив з будинку з'їзду. Купами збиралися в залі, в фойе й коридорах. Записка депутата Сибіру і брутальне поводження з ним президії стали приводом до розмов і гарячих дискусій про земельну реформу.

А депутат з мандатом № 378 тепер узявся старанно щось записувати, незважаючи на галас в аудиторії. Він писав просто на коліні, сторінку за сторінкою, лише зрідка примружуючи очі, заглиблюючись думками в записуване. Хоч би якийсь рух у відповідь на репліки про нього, іноді досить дошкульні, а часом і брутальні! Здавалося, він, як автомат, вимкнутий з оточення, був неспроможний реагувати на все те.

З дверей кімнати президії випорснув молодий, ніби завжди напідпитку, депутат і, махаючи золотим пенсне на шнурочку, радісно сповістив передніх:

— Панове! Як і слід було чекати, Ленін відмовився прийти на з'їзд. Відмовився, м-да!.. Скандал для так званої демократії, панове, м-да.

Депутат Сибіру схопився з крісла. Він майже грубо проштовхався до панка.

— Прошу це сказати офіційно, пане депутат,— спокійно запропонував він і злегка безцеремонно підштовхнув молодого депутата до трибуни. Зал притих.

— Панове, панове! Та це ж насильство, я не зобов'язаний, зрештою, панове, не уповноважений я... — огризався панок, слухняно оступаючись до трибуни. За ним мовчки, як тінь, наступав депутат Сибіру.

Невідомо, чим би закінчилася ця історія, коли б на допомогу молодому папкові не підоспів член президії. Вибухом голосом він гукнув на весь зал, що про запрошення Леніна для виступу на з'їзді за кілька хвилин буде широко оповіщено всіх. Депутат Сибіру замислено постояв і вийшов у фойє.

Справді, за десять-п'ятнадцять хвилин з'явилися жовтенькі листівки. Їх розклеїли на стінах коридорів, давали в буфеті разом з рештою грошей, розносили по кріслах у залі.

Біля однієї листівки в коридорі, згорбившись, стояв депутат Сибіру і довго, значно довше ніж потрібно було, щоб прочитати невеличку листівку, вдивлявся в неї.

Великими літерами сповіщалося:

«Більшовики бояться представників народу!

Ленін відмовився виступити на селянському з'їзді».

І далі в знущальних тонах повідомлялося про те, що президія спробувала викопати волю з'їзду, телефоном запросила комітет комуністів-більшовиків і самого Леніна, але «...палац Кшесинської обурливо знехтував волю представників народу всієї Русі, відмовився...» і т. д.

В коридорах походили кілька уцілілих поліцейських, стежили за порядком. Молодий депутат з золотим пенсне енергійно бігав від гурту до гурту й спинився біля депутата Сибіру. А той глибоко зітхнув, простяг руку до листівки й рішуче зірвав її.

— Дозвольте, добродію! Ви порушуєте...

— Що? Устої державності? — байдуже перепитав депутат Сибіру.

— Порушуєте порядок... Це-е... контрреволюція... Поліція! Міліцейські!..

Поліцай негайно ж з'явився на виклик гарячого охоронця порядку і втрутився в конфлікт. І вперше ми побачили дивного депутата обуреним. Він випростався, зміряв гнівними очима поліцай і тоном, що не потребує повторень, промовив:

— Я депутат від народу!..

Нагодився і член президії, сповіщений догідливим суперником депутата Сибіру. Він тільки розкрив рота, щоб почати якусь рішучу розмову з порушником, і змовк. Депутат ніби продовжив свою репліку:

— І... маю право взяти цей... аргумент для використання в промові... — Спокійно згорнув жовтий папірець, подивився просто в очі членові президії, ховаючи листівку між сторінки блокнота, і рушив уздовж коридору, гордо несучи голову з професорською шевелюрою.

Вечірнє засідання з'їзду було зовсім зіпсоване несподіваною подією. Майже перед самим початком засідання, коли вся президія сиділа вже за столом, зал притих, в коридорі у декого в руках з'явилася ще одна, на цей раз уже червона листівка. Президія збентежилася, депутати загомоніли. Негайно ж з'явилися охоронці порядку, відбирали ті більшовицькі листівки, тут же немилосердно нищили їх. У листівці ж тільки заперечувалася брехлива вигадка попередньої жовтої листівки. Комітет інформував, що товариш Ленін не може з'явитись і виступити на з'їзді, бо він хворий, а президія з'їзду, взявши про це, категорично відмовилася допустити до трибуни іншого представника від комітету партії комуністів-більшовиків...

Засідання все ж розпочалося, і промовці один за одним виступали з брудними вигадками на адресу більшовиків. Тоді депутат Сибіру порушив свою звичайну позу в кріслі, вийшов до трибуни й став поруч з одним нахабно-розв'язним промовцем. Таке сусідство стурбувало запального промовця. Він почав знижувати тон лайки і, нарешті, змовк, оступаючись від трибуни.

Депутат Сибіру під енергійний звук дзвінка в руках головуючого озвався до аудиторії:

— А ми й не знаємо, за що ці панове промовці так обурюються на цілу революційну, демократичну організацію і на Леніна. Листівку їхню в нас забрано... Пропоную роздати депутатам червону листівку, а, крім того, мати на увазі, що і Ленін може видужати, може прийти, і нам же буде соромно за такі... пробачте, панове, некоректні й малописьменні вправи наших шановних риторів...

Сказавши це, швидко пішов від трибуни до президії, гаряче засперечався з головуючим. Майже силою взяв у нього з стола червону листівку, перегорнувши, заклав її між сторінки блокнота і рушив на своє місце.

А аудиторія розтривожилася, зал гримів від оплесків, свисту, вигуків і овацій. Депутат спускався кількома східцями, простував до свого крісла і вмощувався в ньому з ногами. Він не звернув уваги, що його втручання знов призвело до оголошення перерви в роботі з'їзду до другого дня. Депутати галасливо товпилися біля дверей, а він сидів, зігнувшись, ніби й діла йому нема до всього того.

Другого дня, рівно об одинадцятій ранку, в залі з'їзду виступив перший промовець — молодий депутат в пенсне в золотій оправі. Депутат Сибіру сидів у кріслі, неначе й не рушав з нього ще звечора. Промовець при повній тиші й лагідному ранковому спокої говорив запально, надмірно урочисто жестикулював рукою, тримаючи в ній золоте пенсне. Адвокатські прийоми, добірні фрази, блискуче вжиті пласкі дотепи, хоч і абсолютна беззмістовність полонили деяких слухачів. Вони спочивали від учорашніх брудних, лайливих промов, благодушно слухаючи красномовця.

Він міг би так ще довгий час розважати аудиторію. Та ненароком і він згадав про червону листівку й почав якесь складне плетиво, яким, очевидно, мав засудити Леніна.

Депутат Сибіру ворухнувся, спустив ноги з крісла, поглянув на кишеньковий годинник і підвів очі на промовця. Промовець помітив це все й замовк. На півслові замовк, навіть рука з золотим пенсне завмерла в недокінченім фігурнім жесті.

Аудиторія зареготала. На повні груди зареготала, як від вдалого кунштюка вправного циркового актора.

А з кімнати президії розчинилися двері і в супроводі кількох товаришів до голови президії попрямував трохи блідий, як після хвороби, невисокий на зріст, зосереджений чоловік.

— Ленін!

— Л е н і н ! !

— Л Е Н І Н ! ! !

Спочатку це ім'я тихо, ніби зітхання, промовив депутат Сибіру і звівся з крісла. Потім його гучніше повторило кілька голосів, з лівого крила, і, нарешті, воно загуло в усьому залі. Більшість вигукували його як гасло перемоги, інші здивовано, а решта делегатів з'їзду — перелякано...

З того часу минуло вже десятки років. Пережито стільки сильних подій. Але момент вступу товариша Леніна в зал, до президії, на трибуну наввіки зафіксувався в пам'яті, як зламний етап в житті. Від першого динамічного поруху руки вгору, від першого слова товариша Леніна і до кінця його довгої й змістовної промови про земельну політику партії в залі було невимовне напруження. Мовчали, слухали. Депутат Сибіру пройшов ближче до трибуни й стоячи слухав промову товариша Леніна, старанно й без перерви записуючи її до свого блокнота. З блокнота випадали записочки, випала спочатку жовта, а за нею й черво́на листівки,— депутат Сибіру, не відриваючись, нотував промову.

Так минуло дві години. Товариш Ленін закінчував. Загриміли оплески. Зліва вигукнули: «Хай живе Ленін! Землю трудящим!».

Депутат Сибіру покvapно рушив за товаришем Леніним, коли той ступив з трибуни і в супроводі своїх товаришів швидко зник у дверях, в які і входив. Сибіряк біля дверей лише мить поміркував і, підійшовши до голови зборів, гаряче засперечався з ним. Нарешті, діставши дозвіл, депутат зійшов на трибуну.

Тільки це змогло втихомирити аудиторію, що, як море після урагану, бушувала непокірною силою гурту. Цікаве поведження дивного депутата Сибіру владно упокоряло аудиторію. Ніби перелякано пролунав голос головуючого:

— Надається слово відомому професору Томського університету, громадянину С...

Професор тільки мить пождав, і зал умовк. У тій мовчанці чітко пролунало кілька слів:

— Панове! Громадяни вільної Росії! На всі питання з'їзду ви чули відповідь великого професора соціальних наук Володимира Леніна.

Я лише констатую з жалем: це ще не з'їзд справжніх представників багатонаціонального народу Росії й не судилося мені вирішувати з ними історичну аграрну проблему. Та промову Леніна я записав і піду... Виборцям своїм, селянам, її передам...

Чемно вклонився і швидко пішов через зал до виходу.

1939 р.

СЛИВКА

За тином виростала слива. А в хаті біля сливи зростала Василина. В день її народження батько, Панас Гуменюк, посадив цю сливу. І обое зростали свої сімнадцять літ біля ламкого Черемошу, під м'яким, росою відволоженим промінням буковинського сонця. Воно дарувало їх своєю ласкою, а вітер долішній бавив прохолодою. Неначе й нестатки батьківські скрашалися тими дарами природи. Від того обое зростали буйно й весело.

На шостий рік моложава сливка вперше зацвіла кількома трепетно-сором'язливими квіточками. Шестирічна Василина знала від батька, що це її слива, і, тим квітінням бавлячись, зірвала ніжні, привабні пелюсточки первістки-сливи. Кришталевими сльозинками докоряла ніжна сливка своїй однорічниці за тую кривду. І Василина, дитя шестирічне, зрозуміла мовчазний докір дедьця.

— Не плач, сливонько моя, — вговоряла дівчинка і зганяла порваненьким рукавом сльозу з своїх очей. — Не плач! Я ще мала. На таких і дедь з мамою зла не кладуть...

І слива пережила ту першу кривду. Вітрець і сонце присушили її сльозу, і згодом здалося Василіні, що й забула слива про своє горе. Минали роки, а дівчина щовесни над першою квіточкою сливи згадувала свій дитячий вчинок. Інколи й сумувала з того, а більше сміялася. Майже щороку зав'язувалися й родили цупкі, чорняві, срібним інеєм пойняті сливки. Перші роки їх лічили одиницями, кожній імення давали й чекали, доки визріє хоч

би одна. Потім це поволі переходило в звичайне явище, ніби відколи існує земля — існувала й слива. Василина так і говорила:

— Наша слива росте весь вік.

А віку тому пішов лише вісімнадцятий рік...

Та в цей рік слива старітись почала. Кору починали обсідати брунатні кущики моху, всихали ніжні галузки, цупкішав лист. Без ліку вродилися здрібнілі, хоч такі ж смачні, сизобокі сливки.

Батьки журитись почали: дозріла й Василина, а хто засватає її, коли навіть корівчини на придане немає в дворі?..

Одного разу в неділю Василина допізна затрималася з дівчатами на крутому березі Черемошу. Весела Галина Куличева безперестанку пісні заводила, а Василина ж спів любила й на все село уславилася найкращою співачкою. Співали й пританцьовували, в сутінках за кажанами гонилися. Знали, що матері, на тин зіпершись чи на ворота, з тривогою вслухалися в той регіт і вигуки, упізнаючи в ньому свою безповоротно зниклу молодість.

А в селі ще з позавчора спинилася червоноармійська частина. В буковинські хащі дійшла радянська влада. І людям святкувалося в ці знаменні дні. Особливо — молоді.

Удень, на цю ж кручу, де гуляла молодь, приходили бійці й командири. Стояли осторонь, просили співати й сміялися на дотепи дівочі. І дивне сталося з Василиною. Світ якимсь ширшим здався і груди вільніше дихали... І думалося про те, що червоноармійці ввечері не прийдуть на вулицю, а той блакитноокий Микола, що в танок її лише один раз запросив, напевне десь вартує, а може, спить.

Городами бігла від Черемошу. Боялася в темряві, силуети дерев обходила. А в голові ще з дня, мов реп'ях той уп'явся, пісня не виходила з голови:

Як мав оріх розцвітати,
Ночі не ставало.
А дівчині, мов сливоньці,
То й тижня замало...

Тоді, як співала з дівчатами за Миколою цю пісню, не розуміла, бо і зовсім не думала, про що в ній

мовиться. А тепер згадала і відчула, що червоніє. Неначе думку ту підслухав хтось.

— Еге ж, замало тижня... — прошепотіла, виступаючи з-за рогу вже на вулиці біля свого двору.

І стала мов укупана. Просто біля неї теж спинилися три червоноармійці.

— Добрий вечір, чорноброва! Чи не зарано домів поспішаєш? — і засміялися. А голос упізнала Василина. Коли б не ніч, може, і зніжковіла б. Коли б не боялася, може, і прийняла б жарт і жартом відповіла б. А то тільки й спромоглася:

— В тітки засиділася, пане... Миколо... Та я вже й дома. Оце наш тин, де слива ото рясніє.

— Слива? — не знати чому, перепитав Микола, оглянувши проти сивого вечірнього неба різьблений силует рослини. І ступив до дівчини.

— Це ви, Васирино?..

А тоді до двох червоноармійців:

— Я зараз вас дожену, товариші.

Чемно приторкнувся рукою до вишитого рукава Василининої святкової сорочки і пішов з нею до воріт. Як замкнулися уста в обох. Ішли й мовчали. Тремтіла рука Василина — її палили вогні Миколиної руки. Нарешті Микола мусив озватися бодай якимсь словом:

— Гм, слива! Пеначе з пісні, Васирино. А ти, дівчино...

— Що? — злякалася Василина.

— Нічого, хороша. Мабуть, сливою милуєшся?.. Я до дому тебе проведу.

А на тину, зіпершись, стояла її мати. Вона чула не тільки голосну розмову дочки з червоноармійцем Миколою, мати відчувала пісню її юного серця, її перше квітання. Відчула, як у грудях ятрилася виразка остраху за дочку: хто її у нас таку убогу візьме? Буковинське злиденне щастя: он лишилася сестра в дівках, у сусіди дочки без приданого засиділися. По економіях посесорських у наймах молодість свою зношують, на батьків ремствують за бідність. Скільки їх...

Розступалися хмари, і сповнений місяць зіходив десь за смеречиним лісом, за Прутом. Мати відхилилася з тину, а молодь не злякалася. Микола уже впевнено вів дівчину до воріт.

— Ось і мати чекає нас, — промовив, надійшовши. — Добрий вечір, матусю. Щоб не боялася, пройшовся з дочкою вашою...

— А я й сама не боялася, — квапливо виправдувалася Василина...

Матері здалося, що вона в свої дівочі роки вміла значно чемніше говорити з файним парубком. Може, тому й завдячує Панасову прихильність. Злегка докоряла дочці:

— Соромся, дівко: замість подякувати, таке й скаже. Це ж, либонь, Микола... з Червоної Армії!

І це було так природно, як ніч і місяць над чорним смеречиним обрієм. Сказала й рушила до хати. Тут же спинилася, порадила тоном матері, що любить дочку і хотіла б жалувати зятя:

— Сливками почастивала б Миколу.

Пішла, не озираючись. Тишу порушило одиноке й визивно сміливе гупання.

— То впала спіла слива, Миколо...

— Чудні матері, — мрійно заговорив червоноармієць. — Зачекаєш, Василино?.. Ще кілька місяців дослужу й... поберемося!..

— Зачекала б хоч і рік, кілька років, Миколо, зачекаю! Та ж ми... у мене приданого не буде... — й схлипула, щиро відкривши юну душу молодому радянському воїнові.

— Приданого? — сахнувся Микола й приголубив заплакану голівку. — Василинко моя, не з приданим, а з тобою побратися маю. Тепер Буковина радянською стала, до чого тут придане? Та й сливка ж он як рясно вродила. Чи не придане, скажеш...

Василина злегка здригнулася від обережних обіймів парубка. І в цю мить згадала, як зірвала перші пелюстки квітіння сливи. Над устами прошепотіла:

— Придане ж... Яких хороших вас виростили там радянські матері! Приходь удень. Нехай батьки мої побачать наше щастя...

СЛІДИ ТАРАСА В НАРОДІ

1. ТАРАС

Весною 1906 року глухими шляхами в степу йшов прохожий. На полі де-не-де орали поодинокі орачі. Прохожий на мить спинився проти них, потім знов рушив далі, ніби згадавши про потребу йти і йти, доки є сили. Сірий незастебнутий плащ на ньому майталачив полами на вітрі. Прохожий часто повертався, щоб загорнути поли, та чи застебнути їх було нічим, чи забувся за іншим клопотом,— вітер так само пастирливо віхолив ними.

Ми з батьком ішли до економії поміщика Требинського найматись. Дорога не близька, навіть цими манівцями. Обравши один з численних, густо вкритих брунато-чорним торішнім урожаєм віниччя та будяків обміжків, ми сіли підсідати. Під цією густою торішньою рослинністю ще дотлівали місцями засмічені сніги. Батько давно звернув увагу на прохожого: не інакше, як заблудилася людина. Збоку за кілька гін великий степовий шлях, де на рябих стовпах прописано, куди йти людині з далеких країв. А він то поспішав цими манівцями вбік від шляху, то спинявся проти орачів, пильно оглядаючи степ, особливо уже перейдену його частину.

Порівнявшись з нами, прохожий ніби вирішував якусь мить: обійти нас просто чи спинитись. Гостро оглянув обох, привітався. На чемне батькове запрошення до «хліба-солі» відповів:

— Дякую. Коли у вас є зайвий шматок хліба, я б з охотою купив його. Та бачу, ви не розраховували на мене.

Батько аж образився і таки настояв, щоб прохожий сів з нами попоїсти. Пригостити ми мали тільки хлібом і пересоленими огірками. Прохожий жадібно кусав хліб і спорожнілі від пересолу й давності огірки, випиваючи з них розсіл. Батько мій любив випити при добрій компанії і, між іншим, нагадав:

— Це б чарочку перехилити з дороги не завадило...

— Будь ласка, можу вам запропонувати. Нашому брату в дорозі без цього не можна.

— А ви з далеких країв?

— Не питайте.

Він витяг з кишені плесковату, жовтого скла пляшку й подав батькові.

— Будь ласка — спирт. Випийте, якщо охота, розсолом можна запити, чи що. Бо сам я неп'ющий, а це... для вської приви́денції прихопив.

Батька здивував такий чоловік: спирт має в дорозі і... неп'ющий. Що то за «приви́денції» такі, що з-за них людина спирт має при собі носити? А може, то й не спирт? Та запитання це не спинило батька. Подорожній байдуже їв, не ховаючи покvapності й деякої тривоги. Потім подякував, сховав решту спирту, яку батько з чемністю повернув, шануючи «приви́денції», і покvapно зібрався іти.

— А як часом запитають, чи, мовляв, не проходив хто, будь ласка, скажіть, що нікого не бачили й не чули. Поминки по одному хорошому письменникові приходив з Києва влаштовувати. Сорок п'ять років минуло, як умер... А тепер тікаю від поліції...

Батько зрозуміло озирнувся навкруги й рішуче, навіть з помітним докором, пообіцяв йому:

— Боже борони! Чи я малолітній, не знаю хіба вашого брата? Хоч скажіть, як вас звуть?

— Звуть Тарасом, а решту... не треба й знати. Поліція сама добре знає і ім'я, і по батькові, і прізвище...

— Тарас? — піднесено перепитав батько вже напідпитку. Прохожий зацікавився й запитливо чекав. Батько пояснив:

— Мій хрещений знав одного Тараса, людям дещо про нього говорив і хотів, щоб піп дав і мені це ім'я, бо я народився в рік смерті того Тараса.

— Ну, і що?

— Не дав піп такого імені, назвав Прокопом. З того часу в селі у нас зовсім вивелися Тараси, попи не дозволяють дітей Тарасами звати. Та ми... й Іванами надолужимо!

Прохожий засміявся й пішов просто нивою до ліска, що спускався в яри й тягся потім десятки кілометрів аж до Дніпра. Батько довго з таємничим приглушенням голосу пояснював вигоди цього найзручнішого в таких подорожуваннях шляху.

Коли прохожий востаннє привітав нас рукою й пірнув у лісок, ми рушили далі. Я кілька разів передумував цю чудну розмову про Тараса, але батька не питаю, чекаю, поки хміль йому трохи вивітриться на сухім веснянім вітрі.

Економія розташувалася внизу по долині, до неї нам лишалось два-три кілометри. Раптом з балки вискочило четверо вершників, що охляп їхали на добрих економічеських конях. Коні важко йшли навскач на гору, обкидаючи один одного відталою змлею з-під копит. Вершники побачили нас і повернули коней; то були урядники.

— А стійте, е-ей! Далеко ви зустріли чоловіка в сірому городському плащі?

Батько, не поспішаючи, озирнувся назад, де ледве майоріло з ярів верхів'я дубового лісу.

— А ми й не зустрічали такого. Може, іншим шляхом де пішов, ми ж навпростець...— розважно відповів він, здвигнувши плечима, ніби співчуття висловив урядникам. Хміль йому вивітрило.

— Аг, чорт...— вилаявся один і чвалом зірвався назад їхати далі по шляху. За ним, як хорти за здобиччю, рвонули й інші.

Коли ми знов рушили в балку, я запитав у батька:

— А хто ж такий був той Тарас?

— Тарас Кобзар. Та ти... ще молодий знати про таке. Виростеш, сам узнаєш.

Батько замовк, видимо, вирішував — сказати мені все чи обмежитися тільки отим «Тарас Кобзар». Я й не питав більше, розуміючи, що коли поліція на таких конях гониться за людиною з ім'ям «Тарас», значить — не всім можна про те все знати. І все ж думав собі: повернусь на осінь до школи, ото здивую товаришів тим, що знаю, чого в нашому селі немає жодного чоловіка з ім'ям Та-

раса.— Аж батько зовсім несподівано, вже в балці продовжив свою перервану розповідь:

— ...поліція не тільки самого Тараса, а й людей за нього нівечила. І за що б, скажи ти: ходив чоловік, той бідолашний Тарас, і пісні людям про правду співав, пригаючи на кобзі. Про нашого брата-наймита та про катюгу-пана правду говорив чоловік, так пани його в тюрмі за те згноїли. Може, і цей...— батько обернувся й постояв хвилину,— може, і цей кобзарем співає. Інакше чотири отаких лобуряки не рвали б нещасну худобу за однією людиною. Погибель свою чують...

2. ПІСНЯ

Дід Андрій Сиволап любив розповідати нам про старі часи, про своє чумакування. Кожен вечір на лимані ставив ятірці, ранком трусив рибу і тут же її продавав грабарям. В обід приходив до нашого табору, розпитував про Полтавщину, звідки він переселився сюди, в Кубанську область, понад тридцять років тому.

Якось у неділю кілька нас, грабарів, зайшло до діда в курінь. Гулящий день, до станиці далеко, єдина розвага — послухати дідові оповідання.

— То ви розкажіть, діду Андрію, чого опинилися в станиці Петровській, кинувши свої васютинські степи.

— Степів, хлопці, і в Васютинцях у мене було мало, ну, таки ж було трохи. Та ще ж і степи у нас там які! Батько мав колись аж чотири десятини. Ну, дві десятини продав за безцінь, аби тільки в погонці не йти. І в погонці таки ходив, і землю продав. А решту вже мені довелося збувати — старшина купив. Не знаю, чи живий він тепер. Товстий був, прізвище мав Упир Трохим. Ну, скажу вам, що таки справжній упир був. Як став він старшиною, як уївся-в'ївся, і таки вижив мене з Васютинець. Аж на Кубані я опинився з усіма бебехами.

— За віщо ж він на вас так? За подушне, чи шапки не скинули вчасно?

— За дочку... Упир парубком ходив зі мною в Крим на сіль. Батько мені справив паровицю — я вже жонатий був,— а його батько поставив шість пар. Візьме наймитів і посилає, припросившись до кого старішого, як-от і до мене. Ішло нас тоді десятків зо три волячих маж.

Повертаючись додому восени з сіллю, спинилися, як завжди, в Катеринославі. Чавунку там уже починали робити, народу робочого наїхало. Мінjali нашi чумаки за сiль багато всякої всячини. Ну, вимiняв i я в якихось скубентiв чи в учителiв евангелiю. Читати не вмiв, та думка була старшого з дiтей учити якось, бодай псалтиря по мертвому прочитав би. Приношу до возiв ту евангелiю, аж у нiй всерединi ще одна книжечка,— чи забули її там, чи навмисно покладали, вже й не скажу. Трохим Упир трохи вмiв читати й вичитав у тiй книжечцi такi ж пре-хорошi пiснi...

Не скажу вже, куди дiлася та книжечка, а потiм i шмаття з неї десь зникло. Трохим Упир у той же рiк по приїзди з Криму одружився, взяв велике придане й бiльше до Криму не ходив. Та й ми потроху вiдвикати починали, на грабарiв з чумакiв переводилися — чавунка у всьому заминила чумака.

Минуло з тих пiр шiстнадцять рокiв. Обидва мої хлопцi повиростали, дiвчина Мокрина дiвувати починала. Старший син згодився здоров'ям, так у вiйсько забрали. Десь на усмирениї туркменiв руку йому побило й лишився калiкою з нами. Менший пiшов працювати на чавунку, та там i осiвся.

Трохим Упир хоч i багату жiнку взяв, та здоров'ям слабу,— бездiтна вона була. А то, на лихо, взяла та й умерла. Чи то запекалася,— так жiнки казали,— чи справдi те здоров'я негодяще мала. А запектися було вiд чого: вiн же, катюга, i додому приходив уночi там з однiєю безсоромницькою вдовою...

Так i думали в селi, що одружитья з тiєю багатою вдовою. Аж вiн раптом до нашої Мокрини; в одну шкуру: вiддайте її за мене. Я й сюди, я й туди. Дiвчина в сльози, молода ще вона, хоч i дуженька i непогана, нiвроку їй, удалася. Старшина почав до нас у хату вчашати, треба його частувати, дiвчинi набридає, як парубок, сучий син. Що було робити?

Якось у м'ясницi старшина поїхав з земським у губернiю, а звiдти аж до Петербурга. Не боялися ми його, але уникали зайвого клопоту. Я й переказав тихенько родичевi в Веремiївку, щоб пiдшукав сватiв.

Коли ж приїхав старшина й довидався, що Мокрина й весiлля згуляла,— сказився наш Упир. Мало не бив мене в моїй же хатi. «Я тебе, каже, в Сибiр зажену, а

Мокрину наймичкою своєю вічною зроблю». Потім прискіпався, що я не на своєму городі живу. Та й такий спритний, сучий син... Дід мій там жив, батько жив, і я піввіку там уже доживав, а він каже, що то обчеський grunt. Продав я йому останню земельку, скільки тих могоричів попито,— що тобі об камінь глухий, нічого не допомогло. Так і відійшов мій городець під нову церкву. А мені довелося вийти на край села.

Не потрапляв йому на очі й прожив років зо два. А то одного разу на храмовий день приїздить Мокрина з чоловіком і з дитиною до нас у гості. Ну, звісно, їй тепер дев'ятнадцять літ, вилюдніла молодиця, горить уся... Пішли вони до церкви, а там і здибалися з Упирем. Чи він був п'яний, чи просто здурів,— не знаю. Та молодиці довелося втекти додому з церкви. Зять мало в бійку не пішов з ним. Спасибі, люди відговорили.

Сіли за стіл, обідаємо. Аж дивимось, в двір до нас старшина з писарем приїхали. Коні, як змії, віз кований, з ресорами. І заходять під грушу, де ми обідали, гостювати.

Зять у мене недурний, заходився біля гостей і напоїв їх так, що писар упав під грушу сторч головою і заснув, а старшину зять випустив за ворота, звиняйте, без штанів і без пам'яті...

Що вже там було далі,— це давня річ, та і я був трохи випивши,— але надвечір до мого двору приїхали люди від земського й забрали мене.

Було мені з тим Упирем! Не давав сучий син і вгору глянути. Раптом згадав про ту книжечку пісень: в одну шкуру — віддай йому ту книжечку. Попотягали мене за неї, два рази присягався в пристава, що книжку спалили баби, пригнічуючи печиво. Тоді Упир уївся, що я напам'ять знаю ті пісні й людям проказую стиха.

Настала в нашому селі в ті роки якась школа, і учитель приїхав з повіту. Порадили люди зайти до нього, розповісти про своє горе з тією книжечкою. Так я й зробив якось увечері.

Учитель — ще не старий, може, ще й не одружений, чуб довгий носив і відмовився співати на криласі в церкві, ніби горло чоловік шкодував. Розповів йому все, навіть признався, що таки знав деякі пісні з тієї книжечки, та тепер, мовляв, уже забув зовсім. Учитель якийсь час придивлявся до мене, потім немов спересердя махнув ру-

кою, розшукав у себе таку ж книжку й прочитав мені кілька знайомих пісень. Знов подумав трохи, а потім... радить кидати село назавсім:

— Поки що, каже, нічого не зробиш з такими упирями. Будуть вони мститися, на їхнім боці право, а на вашім його ще зовсім нема. Переїздіть хоч і до дочки, щоб старшина вас не бачив. Бо за ці пісні і в тюрму декого садовили...

То я, послухавши цієї розумної поради, виїхав з Васютинець. Та не в Вереміївку, а аж сюди, на Кубань. І що б же ви думали? Сюди теж дістав, сучий син. Хотів я попервах у козаки записатися. Аж то станичний отаман покликав мене й каже цілком серйозно і совісно:

— Облиште, Андрію Сиволап, не припишуть вас у козаки. З волості вашої папери такі прибули. Там пісні якісь за вами лічаться: тобто сусідам ви їх напам'ять, як молитву, проказували, знаючи, що вони поліцією не признані, так би сказати, для народу.

Ну, я не вимовчав, бодаї лихо їм так мовчати. Сказав, що парод і сам пісні може складати, не питаючись у поліції. А коли знайшовся якийсь кобзар Шевченко та й наскладав їх, у книжечку зібрав, то що ж ми винні, коли й батьки наші, і діди, та й ми за ними співаємо одних пісень. Звісно, не поліцейських...

Сказати, дурна голова, неписьменні ми... Оце й опинився аж отут на лиманах, першу хатку на цьому хуторі збудував. Коли те ще було! А от вам аж тепер признаюся, що брехав я старшині, брехав земському, брехав і попові на сповіді. Я таки чимало знав напам'ять тих пісень. Сусідам проказував, а старшині на зло не сказав,— не на їх, катів, людина трудилася, пісні складала. Рідного села позбувся, а не сказав. Та й пісня ж:

На панщині пшеничку жала,
Втомилася й заснула.
Та сниться їй, що син Іван
Уже не панський, а на волі
Та на своїм родючім полі
Із жінкою пшеницю жнуть...
Прокинулась, нема нічого,
Тільки пани, неволя й бог...

— Така чудна пісня, господи прости, аж за душу бере! Учитель сказав, що писав її той Шевченко для нашого брата мужика, щоб панів скидали. Я ж не знав про

це, ну й прокажеш сусідам. А хтось не витерпів, таки доніс старшині,— всякі люди бувають... Тільки ж, будь ласка, хоч ви не говоріть, від кого чули.

3. ПАМ'ЯТНИК

— Кому пам'ятник? — питаєте в присутніх тут людей.

— Комсомольця Ржепишевського куркулі вбили під час колективізації,— пояснює нам старий сивий дід Кузьма Галаверда.

Дід Кузьма живе ось тут біля пам'ятника, в одній з численних, безладно покручених минулим вуличок села. На цьому дворіщі він проживає вже дев'яносто третій рік. Про свій вік висловлюється з неприхованим болем:

— Життя моє давнє і таке було безладнє...

З охотою розповідає про те «давнє та безладнє життя». Відчувши щирість наших розмов з ним, дід Галаверда шанобливо підступив до нас. Розуміємо, що його цікавить якесь невирішене питання. Справді, пригладивши долонями на голові свою на диво збережену, як молоко посивілу, шевелюру, запитав:

— А чи не скажете мені часом, за віщо його вбили? Поговір пішов, що те вчинили тут одні, з нашого села, люди. Щоправда, я знаю й рід тих людців, вони з якихось зачуханих панків. Чужі людці, будемо правду говорити. Кулаковські вони звалися. Їхній дід був якимсь собачником, тобто наглядачем економії Потоцького, що в Умані жив. Я парубкував уже, був, як-от і цей покійник комсомолец. Пан сам дворянин з роду польської шляхти, то й наглядачів усіх полячив. Ох, як же вони ненавидять нашого брата наймита, матінко моя! Ненавидять, а таки ж наймають.

— Ви, діду, теж наймалися до них?

— Та оце ж і кажу, наймався. З дев'яти років по наймах пішов. У них на роботі минуло моє дитинство, у них на роботі зів'яла моя молодість, парубоцтво. Коли б я був тоді комсомолец... Ні-ні, ви не смійтеся, я правду кажу. Коли б я був тоді такий, як-от наші, к приміру, комсомольці, сміливий, то, ей-ей, не стерпів би їхніх знущань. Мене не вбили, бо я їм працював за карбованець на рік. Ми йшли в найми, не сподіваючись заробити, аби тільки прохарчуватися. Земля вся була в них, худоба в них, а

в нас крайні нестатки... Так я й не доказав... Співають було на тих буряках дівчата, а я їм допомагаю. І хто їм вигадав оту пісню:

Ой, та вродився Шевченко,
Вродився та вдався,
Заніс його гострий розум,
Що й у солдати затесався...

Там і далі ще було, вона довга, ця пісня, та старий я, позабував усе... Так я й не доказав. Як прочув ту пісню Кулаковський, забрав мене до управителя. Боже ти мій праведний! Як то пани не люблять наших пісень! Передали мене двом здоровенним солдатам...

Старий замовк. Дивився на червону зірку на пам'ятнику комсомольцеві та, напевне, не бачив її,— старечі очі були залляті слізьми. Потім втерся полою, винувато всміхнувся, ніби перепрошував за ту мимовільну сльозу, і закінчив:

— Ну, та наші не подивилися на іродів, згадали їм і шляхетський рід, і наші пісні, і мої образи...

1940 р. Умань

ТВЕРДИЙ ХАРАКТЕР

Одної вересневої доби все й сталося. Життя довгі роки готувало цю подію, її дійових осіб, героїв.

Герой — Петро Гринюк. Старий одинак-гуцул, плотар і дроваль у минулому. Шість десятків і шість років прожив, ніхто слова якогось, то більше доброго, не сказав про нього вголос. Тепер говорять. Інколи говорять не все, а буває — що й більше, як треба. Але подія сталася, про неї розповідають. І це була правда, її не заперечиш.

З кількох розповідей про подію на шпилі карпатської гори Маричейка беру тільки чотири: розповідь полоненого з колишньої армії Ридз-Смігли (поручника Жозефа Яжича, який проклинав «пся крив хлопа нещасного» Петра Гринюка); розповідь Саміла Ворохтая, мисливця Черногір, що, розповідаючи, реготав на все узгір'я й запевняв, що він не все ще й знає; розповідь молодиці з далекої полонини в горах над Черемошем та розповідь бійця Червоної Армії, що перший з радянських людей ступив за поріг обсерваторії й дружньо потис міцну статечну руку Петра Гринюка.

І всі вони приблизно таке розповіли:

Петро Гринюк, може, і вмер би незнаний, мовчазний і самотній, як самотня смеречина в скелі. Був замолоду плотарем на Черемоші, дровалем на схилах Черногір, а на старість пішов сторожем обсерваторії на горі Маричейка. Роки й поневіряння трохи сутулили ставну колись постать Гринюка, зате ж збагачували життєвий його досвід.

Мав уявлення про справжніх «революціоністів» виключно з розмов науковців обсерваторії. Революціонери з тих розмов виходили гіршими за найгірших опришків, розбишак. Та старий в розмови не втручався і своїх поглядів на те не висловлював. А сторожем був дбайливим, за це тримали його беззмінно понад десяток років при обсерваторії.

На піднебесному шпилі Карпат, на голій верховині гори Маричейка, стоїть сумна назовні кам'яниця. Округла вежа збоку, диким каменем личкована, скидається на старовинний мінарет мусульманської мечеті. За мечеть же могла б правити сама центральна кам'яниця, що найновітнішим стилем будови здатна була слугувати і за покої розніженому в родовитих замках графу Радзівілли, і за бійниці для зовсім сучасних кулеметів та навіть гармат. Кам'яниця вчепірилася причілком, неначе округла вежа от-от зіпхне її з шпиля. Хмари Карпат, здіймаючись ранками з долин Черемошу, полощуть зчорнілий камінь будівель. І слизнуть стрункі лінії скупих карнизів, пруги холодних кутів та плаского даху кам'яниці.

Обсерваторія.

Петро Гринюк не вередував роботою. Робив усе, всюди встигав, не відаючи достотно, яку користь людству приносить тою ретельною службою в обсерваторії. Коли пани «обсерватори» (так про себе називав він науковців), прочувши, що десь-то наближається Червона Армія, почали поодинокі чи й гуртом спускатися з верховини на долину, зникали в обшарах-бескеті і лісів, не завжди повертатися стали, а обсерваторія безлюдніла потроху, Гринюк і самотній не сумував. Вилазив на плаский, завжди вогкий дах, з нього на драбинчасту вежку і з найвищої точки на Маричейці висловлював своє презирство на адресу «обсерваторів»:

— Проваліться! Плювати на вас має пан Петро Гринюк! Воліли-сте йти — ідіть, хоч і безвісти йдіть...

Брав бінокль — він цілком зрозумів переваги цього апарата над своїм приношеним зором — і подовгу роздивлявся, як слалися Черногори, немов у безвість, поринаючи в туманну імлу світових просторів. Поміж засніженими шпильями гір блукали хмари, а внизу роїлося омріяне життя. Отак і віку доживає, мріючи про якесь, бодай куденьке, газдівство, про полонину й кілька хвостів худоби на ній. З піднебесся огляне чорні прірви лісів, неначе

прорізаних завмерлою блискавкою ламкого Черемошу, пошукає уявні полонини і зітхне:

— Далєбсь, учулася трембітонька полонянська... Газдує люд!

І кілька день живе у роздумах, нав'яних з долини.

В такім роздумі одного разу й застав його на скелі невідомий чоловік, молодий і втомлений. Знайомлячись, назвався Славеком, відомим Славеком, що його «революціоністом» прозивала вся земля. На верховини слава про нього доходила, навіть Гринюк те чув з розмов «обсерваторів». Він був остільки ж страшним після тих розмов в уяві Гринюка, як і привабно добрим, бажаним. Може, саме в цій людині приховані сили, що зломлять жажну приреченість бездвірних, знедолених плотарів. Недарма ж пани поміщики, офіцери і жандарми злостяться на Славека, намагаються зловити, з людьми розрізнити, на смерть прирекли. Таких Славеків за пазухою ховати слід від усякого ока поліційного, і Гринюк приховав його у комірчині, при своїй кімнаті.

Кілька днів минуло спокійно. Славек пізньої ночі виходив на повітря, шукав приховане місце і так висиджував годинами, міркував. З обов'язку сторожа, Петро Гринюк вночі обходив навколо кам'яниці і насмілювався розшукати Славека, словом перекинутися. Думки старого почали ще більше напосідати, а хто ж їм і ради дасть, як не цей уславлений Славек.

— Сумує-сьте, пане Славеку. Спускали бись, ласкаві будьте, на долину. Певне, кобіту маєте молоду, діток файних двойко біля неї...

— Не гоніть, газдо, там таке розпочалося.

— А що саме? Чекали-сьмо кінця... а пан мовить про початок...

Славек зітхав і з каменя зводився, як міг, найпростіше пояснював:

— Війну розтіяли наші недорікі правителі, може, чули-сьте, товаришу Гринюк...

«Товаришу Гринюк...» — про себе повторив старий Петро. Мимоволі зняв капелюш з орлиним пером та костками. Він чув, як эле говорять пани «обсерватори» про це слово — «товариш». Чув і не смів допитуватися в них, а серцем відчував родинну теплоту в тому слові.

— Кажете... «товаришу Гринюк», а самі, певно, гадаєте: який він мені товариш? Старий, нікчемний Петро

Гринюк. На панській роботі, в наймах вік змарнував... Дякувати пану астрономові, сюди, на Маричейку, забрався у сторожах довікувати життя... «Товариш Гринюк...»

Тихо й сумно засміявся. В руках перекидав капелюш, і костки — оздоби на стрічці — цокотіли одна об одну. Чорне небо горіло зірками, голубило спокоем і гірським холодом полоскало непокриту, лису, з посивілими кущами чуба голову. Петро не надівав капелюша, зажурено вслухався:

— Кожен трудящий є товариш трудящому.

— Ох, правдонько, моя пані, яка жесь красна ти на слові!

Він уперше чув ці слова. Неначе сама заворожлива і зимна ніч гірська ласкала шепотом і слух, і душу старого. Слаvek розповідав про все, чого не знав Гринюк, а не знав він багато й немилосердно допитувався.

...Дружину Славека схопила поліція. Обіцянками і погрозами жадає від неї дізнатися, де муж ховається. Між людей чутку розпускають, що жінці смерть приречена, коли не з'явиться в поліцію її муж Слаvek. А він потрібен для революції, для народу потрібен... І про твердий характер більшовиків надто голосно сказав — могли підслухати спритні пани «обсерватори».

— Краще втекти вам з такими думками.

Втекти йому в чужу країну зовсім легко. Ось тут спуститися цими урвищами на південь і... прощай, поліція. А що потім станеться з дружиною? Та і не в ній одній справа. А хто людям про правду тую красну нагадував би, коли б революціонери всі втікали з свого краю?..

Все Жаб'є і Косів, і прилеглі полонини поліція на ноги зняла. Трембіти на гвалт волають, по полонинах хорти полюють за Славеком... А там війна! Пани правителі не втямлять, у яку діру виплигнути геть, мов пси, що нашкодили в чужому дворі...

Слаvek розповів і про війну, розповів і про Радянську Україну, про всю велику й вільну Росію. І по тій розповіді Гринюк добрав потроху, чому «обсерватори» частіше спускалися на долину й убрання своє військове, давно занедбане в гардеробах, тепер повдягали, нафталіном смердять. Дехто й зовсім не повернувся з долини — війна.

Тиха кімната Гринюка, і ранок, як немовля, непороч-

ний. Старий збирався прилягти після нічної варти. Замість молитви, до сну йдучи, встиг кілька разів прошепотіти: «Товариш Гринюк».

І зовсім щиро здивувався, коли, озброєний посмішкою та кольтом, до кімнати зайшов капітан-астроном. З тою ж посмішкою обдивився кімнату, не поспішав з неї, доки його застали й інші офіцери та поліція з долини.

Що мав чинити старий Петро? Міг би вийти геть — не велено. Капітан-астроном жартувати собі дозволив біля старого, темного чоловіка.

— Жартуєте, проше пана астронома, а мні жесь би до вітру вийти дозволили.

— Нех пан сторож терпить. Від того характер сі твердіє.

— А так, «твердіє», дяка богові святому. О тім і науку маєте, ласкавий пане астроном,— за звичкою згоджувався Петро.

Прибулі офіцери і поліціанти, що притьмом заскочили до кімнати з молодим метеорологом-практикантом, не дали докінчити цікавої розмови сторожа з директором обсерваторії капітаном-астрономом. Навіть не привіталися до сторожа. Практикантові парко. Близенький світ: за ніч і ранок спуститися на долину і офіцерів устигнути на Маричейку до схід сонця привести.

Капітан-астроном коротко, як команду, подав запитання:

— Де він... тен опришко, большевік?

— Слава господу Ісусу... Про кого пан ласкавий мовить? — спробував старий не зрозуміти, злегка примружуючи очі. І рясні зморшки на чолі ледь-ледь пом'якшили вираз лица. Всього лиш на хвилину.

В руці капітана-астронома ворухнувся кольт, а очі встромилися в старого, як у нововиявлену зірку в туманностях небесних просторів. Старому від того забракло сміливості вдавати незнайку. Він зрозумів, що пани офіцери діяли напевне, задалегідь знаючи від практиканта про дорогого гостя в комірчині Гринюкової кімнати.

— Чи не про пана Славека питає ласкавий пан астроном?— невинно спохватився Гринюк. І на цей раз зморшки борознами переписали все його зістаріле в негоді лице. Неначе за лихим капризом різьбяр з Криворівні, все лице — як заношений гаман на ремінний очкур стяг-

нений. Тільки очі горіли в щілинах та ніздрі ледь-ледь ворушилися.

— Проше... Нехай пан скарає мене, дурного Гринюка, що вночі не домислився нагадати пану астрономові, щоб уступив до комірчини й розбудив пана Славека. Певне, на долині пан опришко, ще з досвітку подався...

А далі мовчки міркував:

«Чи це ж і є той характер, до якого привчав товариш Слаvek? І що допоможе йому зараз нехай найтвердіший характер Гринюка? Отож радив йому втікати на Чорний Черемош, плотарем стати, доки прийдуть червоні... якщо й справді про їх прихід не вигадав сам Слаvek. Ну ось тобі, твердий характер...»

Тимчасом розчинилися двері з комірчини. Стрімголов з'явився Слаvek, і ошелешені нападники остовпіли на мить. Хтось навмання стрілив з переляку. Задзвеніло й посипалося скло з шибки в єдинім вікні кімнати. Знов постріл. Капітан-астроном у вікні вхопився за Славека, та меткий удар у перенісся кулаком відкинув капітана від вікна геть, як гумову ляльку. Лялька із смачним і відчайдушним крекотом брязнула потилицею об камінний пруг отвору дверей комірчини. Спочатку капітан сів щільно біля дверей, а потім з тваринним стогоном протягся на підлозі. Кольт випав з руки.

З вікна почувся вигук Славека:

— Більшовизм безсмертний, блазні ви нещасні!..

Вікно з кімнати сторожа височіло над крутим і страшним урвищем гірським. Слаvek пірнув у отвір вікна, і Петро Гринюк з жахом уявив собі той смертельний стрибок. Але ні стогону, ні шелесту обрушеного в урвище каміння ніхто не почув. Ніби прожерливий хижак, ковтаючи непомірну жертву споживи, вдавився нею й зачляк.

Поліцейські рвонули надвір, коли ще Слаvek тільки скочив у вікно. Офіцери поспішили за поліцейськими. Поручник Жозя Яжич з дверей повернувся й прихопив оторопілого Гринюка, пхнув його з дверей в руки поліції.

Навколо кам'яниці ганяли, як пси по загубленому сліду звіра. До урвища, лягаючи, зазирали, знайшли стоптаний черевик утікача, до слідів на брилах каменю пригнувалися. Вгорі, за чотири метри від землі, в стіні кам'яниці різко чорнів отвір розбитого вікна кімнати

сторожа. Обривок з одягу Славека сирітно висів на цвяху.

Ця пригода на тихій-мирній обсерваторії вкрай збен-тежила старого Петра Гринюка. Поліцейські встигли його зв'язати, кілька разів штовхнули при тому. Та не до нього було їм. Лаштувалися, як би найобережніше спустити в долину труп капітана-астронома. А з долини звістку принесли засапані жовніри: більшовики в Яремче настигли! Більшовиків народ хлібом-сіллю зустрічає, на втікачів-панів охоче шляхи показує.

Пани офіцери занепокоїлися, про Славека менше турбувалися, навіть неоглянуті льохи кам'яниці сяк-так пройшли — там від початку існування кам'яниці нога людська не ступала. Панам офіцерам було чого непокоїтися. Адже вони ще на горі Маричейка, і спуститися з неї на долину теж потрібен час.

Красунь-поручник Жозя Яжич стоїть на тому, щоб не брати на долину пана капітана. Поховати його тут, біля обсерваторії, і на тому руки собі розв'язати.

— Пан поручник забуваєсь, же більшовики й на сю то верховину Маричейки дістануть і труп пана капітана сі наругу матиме від них... Але ж і на похову его час потрібен. А тен опришко, може, причаївся десь у тих запліснявілих льохах...

Слушність зауваження полковника ще більшої турботи завдала панам офіцерам. Тоді-то й було зроблено паном поручником геніальну пропозицію.

— Пана капітана покладієм зверху на пласкому дахові, проше панство офіцерів. Під стіни кам'яниці зарядити піроксилін і висадити в повітря обсерваторію з трупом і з... льохами. Пан астроном хцял умирати з гонорем поляка, бим не віддавати *twierdza wiedzy i nauki** до рук большевіцьких комісарів. Ніякий опришок большевік сі не вціліє навіть у льоху.

Порада просто й скоро вирішувала справу, і всяк її, не помисливши, прийняв. Відпадає клопіт — з тим трупом волочитися. Треба втікати! Втікати від Червоної Армії десь на Буркут, на Гриняву. І заклад не стане «трофеєм для комісарів». Втікаючи від них, кожен офіцер ладен був навіть землю запалити або в космічну безодню зіпхнути її, не дісталася б тільки більшовикам. Бо чує

* Закладу знань і науки.

душа шляхетська, що нога не ступить більше на цюю землю.

Гарячково закладався піроксилін під трьома кутами кам'яниці, під круглою, мечетеподібною вежею. До акумуляторної скриньки розмотувалися дроти — пани офіцери готували чергову руйнацію в краю.

Петро Гринюк мовчки ходив за жовніром на мотузці, як ведмідь у цигана на ланцюзі. Усе це на його очах коїлося. Неважко і йому зрозуміти, до чого ладнаються і що мають робити офіцери із закладом знань і науки. Старече серце ниділо. Той заклад він будував. Будував Данило Кругляк, будувала вдова Софія, брати Заводнюки будували, будував народ. Невже зруйнують? Стільки приладів, страшних і слухняних, на золото краю придбаних, як свідчить про те чутка між людьми. Певне, ті прилади потрібні державі, коли на них витрачаються великі кошти навіть у такій державній скруті. У круглій вежі стоїть «пан рефрактор», як звали «обсерватори» красуню-машину. Старого Петра вона бавила видами зірок та місяця. Невже зруйнують?

А поза всіма цими думками гостро ворушилася й ще одна: не міг Славск так скоро зникнути з шпиля. На голому беккетті, на схилах Маричейки до перших кущів рослини Славекові немає де приховатися. Вискочивши з вікна над урвищем, навіть шкереберть котитися з верховини — й на те потрібен час. Але ж лишається тільки урвище. Або — льохи... Невже зруйнують?

На дах будівлі, упріваючи, залившись потом, зносили труп капітана. Гостре бажання втікати підганяло кожного. На полковника позирали, нагадували:

— Мусимо поквапитися, пане пулковніку. До вечора маємо на долині стати і до Чарного Черемошу на Буркут до ранку вирушити.

— Так, прошу пана поручника. Руйнуйте кам'яницю.

— Слухам пана пулковніка!

— Стривайте! — заперечив Гринюк.

— Поцо, нещасний хлопе? — обернулися перелякані офіцери до сторожа.

— Бодай би оступилися десь. Еж камінь з кам'яниці, коли догори ся на хвильку зніме від тамтеї міни, тераз і на долину поверне, вас усіх потовче на вурду, прошу ласкавих панів офіцерів...

Володарі зброї й Гринюкової душі презирнулися. З підніжжя виміряли поглядом кам'яницю, неначе виважували кожен камінчик, що летітиме з неї в небо, а потім «на вурду» товктиме їхні молоді життя.

— Розв'яжіть хлопа за те мудре попередження, — вєлів полковник, внутрішньо струснувшись від одної гадки про вибух. Та ж висадити в повітря обсерваторію він конче мусить.

— Ге-ей ти, мудрий газда! Маєш заробити собі... житте.

— Як то, голубчику наш, паночку?

— Геть, лайдак! Пулковник Жечи Посполітей Польської потшебує діла, служби вірної від хлопа своєму панству...

Петро Гринюк, як стояв навколішки перед полковником, так і завмер. Заробити життя! То вже йому приречена смерть? Якою ж то службою його заробиш у цього жорстокого лицаря вогню й крові? Німий жах обнімав істоту. Скорбота і покора пролягли в численних зморшках на обличчі. Старий чекав страшного присуду полковника.

Полковник вагався. На кам'яниці довго затримував погляд, неначе далекий екскурсант нарешті дійшов-таки до обсерваторії і зачарований її зовнішньою величчю на цім бескетті пустельного гірського шпиля, не міг відірвати очей. Гринюк відчув глибоке зворушення в грудях, ладен був багато простити полковникові за краплину пошани до наукового закладу, якого будував, з яким ріднив старечі роки колишній плотар.

«А диви: невже й офіцерові шкода такого надбання?»

Та офіцер, ніби відгадав тоту думку старого, різко перекинув очі на Гринюка:

— Ну! Пан газда хоче жити, хоче мати злоті?

— Хочє, прошу ласкавого пана, ой... як хочє...

І пан полковник ласкаво згодився подарувати спільникові Славека — Петру Гринюкові — життя, тільки б він за тєє висадив обсерваторію, коли панове офіцери спустяться на долину.

— Висадити? — щиро здивувався Гринюк. — Аби-м кебети мні вистарчило, міг би сі всю Маричейку на свинорії обернути, проше пана офіцера. А чи ж сам тоді життям тотим скористаюся?.. Хіба під камінь тамтой присісти, — в роздумі домірковував старий. Такої щирості на-

віть на дитячому непорочному лиці не спостерігав пан полковник.

Гринюку наскоруруч показали, як діяти з приладом. Гринюк уважно слухав, де треба — діловито перепитував і, нарешті, взявся обома руками за рубильник на скриньці акумулятора:

— Отак, з усенької сили, натиснути тра?— запитав востаннє і вдав, що справді розігнався натиснути.

Присутні жажнулися. Дехто впав з усіх чотирьох під камінь. Полковник схопився за голову.

— Стій, божевільний, пся крєв!..

Гринюкове серце торжествувало. Йому пощастило налякати панів офіцерів. В його руках страшна зброя, можна розквитатися з офіцерами за Славека. На полковника дивився наївно здивованими очима, а рук не зняв з приладу.

— То най пан полковник знак якийсь подасть, жеби потрапив я, коли маю натискати цеє диявольське начиння.

— Не треба знаку, бовдуре нещасний... Мало не загубив кілька сфіцерів. Діждеш почі, коли і перед себе нічого не бачитимеш, тоді й натискай, а ми всі двері в льохи позамикаємо. Та не вигайдай раніш випробувати, а чи того розбишаку Славека з льохів рятувати. Ранком я сюди загін жовнірів надішлю з паном поручником... Навідаєтеся, пане поручнику. І... видасте хлопу двадцять п'ять злотих за щиру службу, коли все буде зроблено як слід. А ні — стріляйте на місці і самі виконаєте завдання...

І пішли. На Гринюка озиралися. А він стояв у тій же позі, не випускаючи з рук жахного приладу.

Чи захистить його самого ця вбога брила каменю, коли вся обсерваторія зрушиться саме в цей бік? Може, пошукати зручніше місце? Або спробувати втекти, як Слаvek...

«Куди втечеш, нещасний Петре? На долину маєш тільки єдну стежку... А що, як справді Слаvek не загинув в урвищі, а десь у льохах? Газда-домовий тотам йому лоскоче, за світу зводить, а тут я, Петро Гринюк, націлився, щоб і тіло мучене шматтям розкидати з каменем по верховині. Двадцять п'ять злотих матиму й життя собі заощаджу на тому, коли зхитрую вховати його від вибуху».

Обдивився навколо себе. Боязко випустив рубильник і на дроти з острахом повів очима. От через них, з оцієї невеличкої скриньки, помчить диявольська сила, що зруйнує обсерваторію, таки вб'є Славека. Вона може помчати, не дочекавшись вірнотинного натискування Петрового. А взяти й... одірвати дроти? Щоб хоч поміркувати... Присей-бо, тільки б пошукати кращого місця до схову свого дорогого життя. Кому ж віддасть пан полковник ті клятві двадцять злотих?.. Таж на світ би милий ще раз поглянути, на полонини й букові та смерекові ліси в долині...

Коліном притис до камінного ґрунту скриньку й відірвав геть один дріт. Потому додивився, що, тільки відкритивши мідного баранчика, дріт можна зовсім вільно зняти. Те й зробив з другим дротом і глибоко зітхнув. Тоді забрав з собою пекельну скриньку й пішов навколо шукати зручнішого місця захисту. Десь залишив її, рачкуючи по бескетті. До крові руки обдирав, постолі на цурку рвав, але жив і Славекові давав жити. Хвилинами забував, чого лазить по бескетті, відпочивав і не переставав гукати:

— Товаришу Слаvek! Слаvek...

А рій за роєм — думки в голову перлися. Тяжко ставало голові. Мимоволі шептали засохлі уста:

— Війна, товаришу Гринюк! Проклята війна й руїна... Коли наші брати з Москви, з Києва, з Донбасу не придуть нас освободити, то тая війна геть винищить край. Польське панство само не вміє газдувати і продає свій нарід та й ці українські землі ангельським та франським капіталістам, оптом і вроздріб продає, каже товариш Слаvek. Для того й війну затіяли... Прецінь же йде Червона Армія, іде ж вона помагати краю. Пани втікають і, втікаючи, руйнують... І те сказати: чуже воно їм і обертається на руїни та попелища, як від шаленої помсти. А чи ж буде нагода й мені, мужикові, помститися над паном?..

Петро Гринюк давно вже не сидить на камені, мудруючи над вибуховою скринькою. Як добрий газда, він ходить з кімнати в кімнату, з кабінету в кабінет обсерваторії. Там стілець до стола підсуне, апарат чохлам прикриє чи спітніле вікно протре. Надворі ще був день. Під обома залізними дверима в льохи подовгу вистоював, гукав і прислухався, щиро переконувався, що він один-однісін-

кий на Маричейці. Льохи мовчали, тільки луна сумно гула в них, коли Гринюк каменем стукав у замкнені залізні двері...

У башті кількома поверхами обійшов навколо «пана рефрактора». Біля складної апаратури клопотався, вдаючи чванливого пана астронома. Він був тут повний господар. Міг ходити, обдивлятися чи шанобливо гладити досхочу оці нікельові і чорно-крицеві коліщата, підойми і рури. А шліфоване й коштовне скло начиння варто б закрити навіть оксамитовими футлярами...

Запищала миша далеко-далеко, десь унизу, під «паном рефрактором» чи на дні збентеженої свідомості. Гринюк озирнувся навколо — присмерки обнімали гору. Верхнім коритарем пройшов з башти просто на плаский дах центральної кам'яниці і вперше відчув, який лютий холод панує на Маричейці.

Труп капітана-астронома знов нагадав Гринюкові про дійсність. Невблаганна ніч поквапно насувалася.

— Дроти собі лежать, чекають, а ніч надходить, — уголос побідкався Гринюк, щільно застібаючи гаптований китгар.

Але не пішов униз, не поспішав. Стояв над змокрілим і нікчемним трупом капітана, вслухався, як загостила й на Маричейку ніч. Вона, як повинь, залила спочатку смугу Черемошу, потім мальовниче озерце Маричейку. На заході ще жевріло уденішне багаття, а з долини знімалася темінь. І раптом захлеснула, залила...

«То що ж, товаришу Гринюк: руйнуватимеш обсерваторію — руйнуй. Руйнуй, товаришу Гринюк! Червона Армія з Жаб'яго почує вибух на Маричейці, червоноармійці дякуватимуть за старанність, товаришу Гринюк! Аякже, подякують! Панами польським, скажуть, слугував десятки літ, з «пана рефрактора» порох тричі на день змітав, а радянській владі руїни з нього віддаси... А Червона Армія своїм життям, життям чесних людей накладає, щоб тебе, товаришу Гринюк, від тої наволочі поміщицької звільнити, край очистити від гнилизни і від війни народ урятувати... Га? Руйнуй! Може, і Славек справді в льохах захлинається від цвілі... Чи не за тебе ж гине, чи не тобі про твердий сталінський характер більшовиків розповідав і гіркоту душі послаблював, як дитину втішав? Руйнуй!..»

Так і ранок його застав, прихиленого біля стіни,

у відволоженому одязі і з бентежною душею. Ледве розігнувся й збагнув, що коїться з ним, де він. До шкатули-акумулятора попростував, збиваючи каміння неслухняними ногами. Шкатула стояла така ж вогка, як і одяг на Петрові. Дротги валялися на тому ж місці, де їх покинув Петро вчора. А ранок яснів, от-от зійде сонце там далеко десь, звідки йдуть безстрашні люди з зіркою на кашкеті й з твердим характером.

Узяв дротину, крайок її помацав клопітно і, мов п'яний, пішов угору, до будинку. Ним заволоділа зараз інша, невідома до того сила. Кинув дріт, до кабінету астрономії поспішив. Нашвидку взяв бінокль і попростував до виходу, опинився аж на даху. Біля вихідних дверей зверху, в спеціальному гнізді, стояв великий прапор польської держави, дбайливо намотаний Петром на ратище. Біло-червоне полотнище і чорний хижак-орел.

З драбинчастої вежі Гринюк вирішив востаннє поглянути на полонини, що просипаються від сонячних променів і лунких трембіт, на запалені сонцем верховини Чорногір, на туманне дихання ламкого Черемошу. Забув за тим, що має ще зробити найвідповідальнішу справу. Поволі й терпляче обдивлявся кожну гіллячку вікового бука та гінких смєречин, шукав на латках у полонинах у легкому тумані першу овечку. Ніхто йому не заважає — дивись, милуйся і зітхай...

Знайомою стежкою, в останніх кушах рослин, на верховину Маричейки поспішали озброєні вершники. Не важко було впізнати серед них поручника Яжича. Він вимахував рукою з кольтом, як і в небіжчика астронома, і немилосердно гнав конячину по крутій підоймі-стежці. Потому спинився. Далі вже не можна було цією стежкою погнати коня. Поручник вирішив поквапитися, піти пішки найпростішою стежкою. Доки жовніри в'язали коней у кушах, войовниче збурений поручник уже дерся на верховину. То йшла Гринюкова смерть.

— Нехай карають, кати прокляті,— безнадійно погодився Гринюк.— Нехай руйнують самі, але тільки після моєї смерті. Петро Гринюк теж має той... характер! А може, це добро уже належить нам, людям...

Очі відірвав від бінокля, повів ними на скляну баню вежі, на плаский дах, на труп...

Ту ж хвилину зійшов з драбинчастої вежі на дах і,

не міркувавши, попхнув труп капітана-астронома по вогкому асфальту до краю даху. За краєм було урвище — туди й дорога бридкому капітанові.

Завзято пропихав задубіле тіло крізь бильця перил. Не подивився вниз, не вслухався в шум падіння. Ускочив у двері і схопив великий польський прапор. Зубами обірвав біле полотнище з чорним хижаким орлом. Лишив на ратищі тільки червоне полотнище і поніс на драбинчасту вежу. Стрімкий вітер верховинський умить розгорнув проти сонця червоне полотнище над головою в старого. Спокійно і впевнено прикріплював Петро Гринюк червоний прапор у знайомих гніздах на вежі. Полотнище замайоріло на вітрі, заграло, кілька разів спускалося над заклопотаною головою, ласкалося і потішало, збиваючи капелюша з орлиним пером та костками.

Старий ніколи не переживав більш урочистої хвилини в своєму житті, як оця. Присів з непокритою головою під трепетним червоним стягом, на злих вояк, що дерлися в кручах, без бінокля поглянув.

— Ідїть, кати! Товариш Гринюк умиратиме під прапором людської волі й правди!..

Про цю хвилину поручник Жозя Яжич згодом так розповідав:

«...до обсерваторії нам лишалося півгодини ходу. Правду мовити, то була шалена хода між камінням. Ідеи жовнір раптом побачив червоний прапор на обсерваторії. Трохи засильний покрик жовніра спинив нас:

— Пане поручнику! Спізнали-сьмо... Обсерваторію захопили більшовики!..

Як офіцер армії польської—мусив давати раду не тільки собі, а й жовнірам. Признаюся, вилаявся: — Ах дзябли, пся мати вас родить... — Але ж то, проше, евентуальне була реакція. Далей мав спокій команду жовнерам дати: — До коней, панове жовнери! За ойчизну, марш-марш на долину!..»

Петро Гринюк не чув нічого, а тільки бачив і зрозумів. Обома руками схопив ратище прапора і якомога вище зняв його у себе над головою. Ще загрозливіше для ворогів заполоскалося в струменях верховинського вітру червоне полотнище. Ніби гнався з ним Петро Гринюк за вершниками, що в страшнім шалі, ризикуючи скрутити собі й коням голови, втікали від червоного прапора з чужої їм «ойчизни».

Аж надвечір Петро Гринюк самотній спустився до своєї кімнати, невистачало сили далі триматися на ногах. За запертими в комірчину дверима товкся Сла-век.

— Мати божа, Слабек!

— Одмикай, товаришу Гринюк! Вони ж замкнули на всяк випадок, коли брали труп капітана. Мені висіти на руках було невесело у вікні, мусив повертатися з вікна до комірчини, коли ви всі вискочили надвір за мною...

1940 р.

ЧЕРВОНА ЗІРКА

Самотньою лишилася Лукія вдома. Породила і виростила трое дітей: дочку Марину та двох синів, як орлів, Миколу і Тодося. Сама, без чоловіка, ростила їх. Найстарша, Марина, добре пам'ятає свого батька, а хлопці лише згадували його в дитинстві, як казку. Умер давно Лукіїн чоловік. А потім і діти розбрелися, позакінчували радянські інститути. Отак і війна застала Лукію: дочка в Донбасі замужем, сини...

Сини мої, копитани,
Хоч би людей розпитали,
Як то мати вас кохала
Та до війська виряджала,—

часом співала самотня Лукія, розглядаючи фотокартки своїх дітей. Тільки й знає, що старший таки був капітаном на Чорнім морі, а молодший — у повітрі. Інакше й не звала їх, як:

— А мої копитани...

— Не знаю, що з моїми копитанами.

— Хоч би вісточку від копитанів моїх дістати.

Війна зайшла сувора. Тривожні дні для матерів і дружин настали. Спочатку знали про війну з газет чи з радіо. А то й на власні вуха почули її в гromі вибухів німецьких бомб. Лукія ще більше принишкла, вже й співати про «копитанів» перестала.

Потім в село зайшли ворожі війська. Зайшли вночі і запалили село за ставом, як свічку. Суха солома, сухе дерево на оселях. Горить село, аж земля двигтить. Лу-

кія майно з хати винесла надвір, до погребя, і чекала. Та по цей бік ставу село не запалили.

Пішли довгі дні тривоги та чуток. Фашисти по-своєму господарювати починали. За ставом село спалили, а з цього боку забрали все: їстівне й одяг. Часом брали й чоловіків, а в двір не повертали.

Щодня, щоночі тремтить людина, як листя на вітрі, від тих чуток. А правда десь глибоко захована, не видовбаєш її.

Одного разу стало відомо, що в лісах є червоні партизани. Дехто з молодших запевняв, що сам бачив їх, а знайшлися й такі, що зникали з села — в партизани йшли.

Стара Лукія заздрила їм. Вона була певна, що обидва сини й зять, а може, і дочка та невістка, воюють з ворогом, виборюють Україну для себе, для того життя, до якого так звиклося за двадцять три роки. А вона літми прив'язана до поганої, старої хати.

Метушилися в селі гітлерівці, партизани їм спокою не давали. Щоночі точилися бої за дібровою, стрілянина в селі. І кожного разу не спалося Лукії. Нишком виходила з хати, прислухалася. Чогось хотілося самій... Чи бігти в поле, до лісу, допомогти партизанам, чи тут, в селі, підняти людей. Але тільки хотілося. Крутило в кістках спрацьованих рук. Холодною втомою обгорталося кволе серце. І ставало так важко. Самотня, непотрібна, безсила...

Ранком по селу розклеєно фашистську об'яву. Поговір пішов, що вночі під дібровою розбито і знищено партизанський загін капітана Гурджія. Сам капітан убитий, а голову його на палі вивісили біля сільської розправи.

Пішла Лукія до тієї розправи. Справді, на палі, до якої колись була прибита дошка для об'яв, стриміла страшна людська голова. Страшна... Страшна тим, що вона не на плечах людських, а на палі. Страшна своїм нелюдським виглядом — чорна, побита, забруднена. А головне — страшна, бо нагадувала про голови не лише синів, а й багатьох радянських героїв, що боронять рідну землю.

Ще з більшим тягарем у душі й на серці поверталася Лукія до свого двору. Коли б не душили сльози, — пішла б вулицею, як і всі. Та не хотіла сльозу сушити на

людях, нехай полоще око, забруднене страшним видовищем. Пішла поза ставом аж на вигін, а звідти — понад дібровою та городами — в свій двір.

Тільки переступила з вигону, пройшла картопляща й колгоспне конопляще,— аж на снігу під купою гною чоловік лежить. Покровив улежаний сніг десь, мабуть, аж з діброви. Купу гною розгріб і поклався. Навіть не озирнулася, нічого не подумала. Просто впала до чоловіка, загомонила:

— Живий чи мертвий, боже мій...

Відповіді не було. Але тяжке дихання, ніби стогін умираючого, почула стара Лукія. Оглянула зовні. В кожусі, у валянках, без шапки. Волосся злиплося кривавицею на голові, а на боці — закривавлений кожух.

Зірвала з себе, що могла, чоловіка повернула лицем до себе, кожух розстебнула, сорочку зубами розірвала і криваву рану зав'язала під рукою.

Чоловік загомонів дикою мовою. Щось белькотав, ледве ворушив руками і скоро стих. Але стихнувши, очі відкрив.

— Мамо! — вимовив і якось полегшено зітхнув, заплющив очі.

Він був молодий, як і Лукіїні сини. Та нічого в ньому, крім цієї ознаки, ні від Миколи, ні від Тодося не впізнала мати.

Умовк, тільки важко дихав. А сусідньою вулицею з галасом проходили ворожі війська. Необачний пес гавкнув на них, ненароком вискочивши з-під комори. Затріщали постріли з кількох автоматів по собаці. А кулі в простір легіли, у сніг навколо шилися. І відчула Лукія, що запекло їй у руці біля ліктя. Неначе щипавка вкусила і вогонь лишила в тому місці.

Лукію поранила дика куля з ворожого автомата. Перехопила жменею прострілену рану, навіть усміхнулася болісно:

— Суха вже Лукія стала... Куля пройшла наскрізь попід шкірою, краплина крові ледве змочила рукав...

Це був тяжкий, але щасливий день у Лукії. З невимовними труднощами ввечері втягла до своєї хати пораненого. Хата, на щастя, була тісна, хатинка — холодна. Окупанти кілька разів ще до того заходили, але спинитися в Лукії не хотіли. Та й надто близько від діброви, від партизанів стояла.

В хатині поклала. Лежанку протопити заходилася, однією рукою воду гріла, сама обмивала рану на голові, свіжим смальцем синяки мастила, чистими ганчірками перев'язувала і до ранку, сидячи на лаві біля хворого, не спала. Вона знайшла собі роботу, свій клопіт, яким жила щохвилини, тремтіла за життя невідомого їй сина.

Минуло чимало днів, навіть тижнів, доки поранений заговорив. Він заріс бородою. Лукія звикала до тої бороди, разом з її ростом звикала до людини без імені — сином називала.

Нарешті, заговорив людською, а не дикою з гарячки, мовою. Розпитався, де він і що з ним коїться. І кілька день знову мовчав, думав. На той час Лукія зняла пов'язку з своєї рани. З двома руками ще гарячіше взялася ходити за хворим.

В селі порідшало гітлерівців. Лишили старосту свого й пішли фронтом десь далі на схід. Тільки загін один для остраху людського лишили біля старости. Затихли й партизани в лісі — пішли за ворогом до фронту ближче.

Тоді й устав чоловік з ліжка. Устав, і ніби знов Лукія побачила щось знайоме в обличчі. Почувала, що тремтить, чогось їй страшно і радісно робиться.

— А зовуть мене, мамо, не Устим...

— А як же? — хапалася руками.— Невже, невже...

— Тепер добрі люди звать мене капітаном Гурджієм,— промовив і відсахнувся. Лукія дивилася на нього страшними очима розгубленої жінки. В них світилась і радість, і переляк, і глибокий сум. Два місяці, ходячи за хворим, звикала до нього, переконувала себе:

«А може, справді — Тодось? Два роки ж не бачила. Зроду голений, без бороди і вусів ходив. Може, і не впізнала? — Серце матері глузувало з старої, а вона запевняла себе: — А може...»

— Та ми ж голову твою, сиону, на палі бачили, оці... вивісили.

— Виходить, мамо, не моя. Бо ж моя ще придається Вітчизні!

Незабаром і попрощалися вночі там же, де й зустрілися колись ще на початку зими.

І знов засумувала самотня. Куди пішов капітан, чи знайде своїх, чи вціліє, щоб по війні з синами зазнатися, зійтись?.. Знову про «копитанів»-синів співала пісню.

І людям про капітана Гурджія розповідала, надію все-ляла тим.

Була темна й морозна ніч. Гуділи в повітрі невсипущі літаки, далекими відгуками лунали глухі вибухи по мерзлій землі. Лукія уважно прослухала найбільш уїдливе гудіння літака, перехрестилася й лягла спати. І здалося, що тільки-тільки очі звела, задумавшись, посумувавши. Неначе приснилося,—почула торохтіння в шибку. Прокинулась, прислухалася. Чути, ледве скрипить сніг під ногами за вікном. І знов постукали в шибку.

Старій людині нічого не страшно, коли навіть про смерть вільно згадується на самоті. Гукнула:

— Хто такий?

Загомоніли, але не вчула. Пішла і в сінях знов запитала те саме. І здивована, і стривожена. Зовсім незнайомий голос — такого ніколи й ніде не чула:

— Мамо, відчиніть!

Відсунула засув, оступилася. До сіней увійшло четверо. В кожного за плечима була зброя. Лукія анітрохи не злякалася. Тільки тривога глибоко зачепила за саміське серце.

— Заходьте до хати, діти.

В хаті засвітила каганчик на припічку. Прибулі озирнулися на позапінані вікна, всміхнулися. Лукія в кожного вдивлялася, щоб унізнати, хто ж це, чого прибули. Всі четверо незнайомі. Один літній, з товстим посивілим вусом, як у запорожців, і з голоною бородою. Решта — молоді. Добре зодягнені, озброєні.

— Партизани, діти? — запитала нарешті.— Роздягайтесь, грійтесь.

— Ні, мамо, не партизани. А за тепло дякуємо, нам нема коли. Спізналися трохи.

То що ж їм потрібно?

Сивоусий поліз рукою до спідньої кишені, дістав папірця. «Мабуть, цигарку крутитиме»,— подумала, напружуючи пам'ять, щоб зрозуміти, в чому ж справа. А він звернувся:

— Ви, мамо, Лукія Степанівна Іванець?

Лукія тільки хитнула головою, стверджуючи. А другий з прибулих вийняв з польової сумки пакунок. І теж чогось чекав. Тоді сивоусий розгорнув папірець і урочисто виголосив:

— Указом Радянського Уряду...

Лукія похитнулась, і її підтримали двоє. Сивоусий продовжив:

— Указом Радянського Уряду ви, мамо, нагороджуєтесь орденом Червоної Зірки.

— Матінко моя! За віщо?

— За героїчне врятування життя славному командирові партизанських загонів капітанові Гурджію...

Розгорнули пакунок і, мов вогнем живодайним, зажеврила Червона Зірка в скупому світлі каганчика. Тремтятьми руками взяла орден, а потім обидві руки до очей притулила — не знала, як і дякувати.

Потім прощалася. За двір вивела і в темряві показала на купу гною, де капітана Гурджія знайшла. Пішли просто в ніч, туди, де гуркотіли мотори літака.

А може, то сон? Може, вона, як сновида, ходить серед ночі по снігу і марить тим сном? І страшно їй стало. То, значить, не було нічого — і Устима чи Гурджія-капітана не було? Заснути швидше, щоб затримати й ожити принадний сон життя.

До хати бігла й боялася, щоб не заблудити в темряві.

Та не сон то був.

На припічку біля каганчика горить життедайними вогнями Червона Зірка. А згодом заревли мотори літака, і Лукія в хаті, просто навмання, привітно помахала йому мокрою від сліз рукою.

1942 р. Валуйки

ШЕВЧЕНКО

Як гість, давно очікуваний і жаданий, переходжу з хати в хату в глухому, далекому від культурних центрів українському селі. Мене цікавлять ці люди, що перетерпіли фашистську окупаційну навалу. З невимовною насолодою слухаю просте звучання рідної мови, якою людина висловлює нам радість і подяку Червоній Армії за визволення, висловлює щирий подив, що ми таки подолали ворога, вигнали його з села.

— Невже такі сильні тут у вас були фашисти? — питаюся.

— Щоб сильні, то ні. Але ж до біса їх було. Щодня свіжі, а ті кудись-то поспішають. І все беруть. Беруть і б'ють, а не даєш — розстрілюють, — розповідає жінка.

В селі розстріляно сто шістдесят чотири! Сто шістдесят чотири душі — здебільшого чоловіків і юнаків — загнали в домовину.

Десь, майже край села, над крутим берегом протічка прищулилася убога хата Миколи Плескача. До протічка укосом спливала свіжа глина. Збоку дві великих верби похилилися стовбурами на протічок. Глина-пливун оголяє їх беручке коріння, знекровлює рослину. А по другий бік, за хаткою, класичний вишневий садок і груша-дичка серед двору, і внизу, де капусту щороку вирощувала господиня Плескача, стояли пишні, одягнені сніговієм, чотири калинових кущі.

В гущавині калинових кущів принишкли снігурі. Не турбує їх невгамовний Вася. Навіть коли трапляється йому тепер спуститися донизу, повз кущі пройти,— обе-

режно обмине, щоб не злякати червоногруду, золотаву пташку.

Батько Васи, Микола Плескач, колись був дужою, веселої вдачі людиною. Але то було давно. Тоді Вася ледве на власні ноженята спинався. Потім батько захворів — кажуть, колись, ще в ту імперіалістичну війну, у «пінських болотах» промок, поранений. З того й пішлося — почав кашляти, хиріти. Таким Вася й знав його аж до останніх днів, коли до села, після страшного бою, зайшли есесівські частини німецького війська.

В селі чули, і малий Вася чув, що німці десь наближаються. Сподівалися, що не прийдуть, а таки тремтіли, у червоноармійців допитувалися — втримаються чи ні? Знайшлися й такі, що намагалися дізнатися, що чинять окупанти в сусідньому селі, які їхні смаки, чим задобрити, щоб лагідніші були. По хатах шепталися, що треба образів побільше чіпляти на покуті, портрети радянські винести з хат.

Микола не велів дружині те робити. Тільки, коли червоноармійці, попрощавшись, вийшли з села, дозволив портрет Сталіна в полірованій великій рамі, закрити портретом Тараса Шевченка. Рушником найкращим, ще в дівочтві шовковою заполоччю вишитим, уквітчала дружина той портрет. Біля образів павутину позмітала — аж соромно стало. Ніби й позабували потроху, що в кутку стоїть позолочене благословення.

Есесівці зайшли в пізню сніданкову пору. Як вода в порожній посудині, в одну мить залили все село, з холоду понабивалися в хати.

До хати Плескача прийшло троє. Один з них офіцер. Хворий Микола вже кілька тижнів кровить горлом і не зводиться з ліжка. Офіцера обурила нечемність: де б не заходив до хати офіцер гітлерівської армії, то слов'янин повинен виявляти рабську покору, звестися на ноги і, низько вклонивши голову, стояти, доки до нього не звернеться барин-аріяка.

Микола лежав. Ледве стримував надсадний кашель і дивився на прибулих з особливою цікавістю. У вісімнадцятім році, замолоду, він таких же громив, будучи в луганських загонах Ворошилова.

Есесівець зірвав з руки рукавичку, неначе хотів собі руку вирвати і собакам викинути. Щось крик-

нув до своїх. Один з них, як опечений, скочив до Миколи і наказав поганою ламаною мовою:

— Встать! Пан офіцер естъ прийшов!

Плескач, замість відповіді, лише застогнав і тяжко закашлявся. В хаті був Вася. Він кинувся до батька, захистив його собою.

— Тато хворі, пане офіцер, не встають...

Солдат брутально вилаявся, калічачи мову, і боляче турнув хлопця, відкинув його геть. Страшне обурення і здивування збудили Миколіні сили. Він звівся на лікті блідий, як мрець. На устах згустки зафарбованого кров'ю кашлю...

— Пане офіцер! За що дитину б'еш? Бачиш, умираю...

Солдат оступився. Справді, вигляд у хворого був остільки переконуючий, що солдата на хвилину пройняло далеке сумління людини. Автоматично козирнув офіцерові, відрубав, мов звір виклацав зубами, кілька слів і завмер.

Офіцер уже обдивлявся по хаті. Справді, звернув увагу на благословення, навіть гачки перевірів, коли позабигані, і заспокійливо відвів очі. Кілька сімейних фотографій байдуже перебіг і спинився поглядом на портреті Шевченка.

Ввійшла дружина Плескача. Побачила у хлопця кров на щоці. Інстинктом матері зрозуміла, хто міг скривдити її сина. Тільки оглянула всіх, тихо зітхнула і теплою долонею обтерла ту кров на подертій щоці Васі.

А солдат-перекладач уже переклав різке запитання офіцера:

— Що то є? — показав пістолетом на портрет Шевченка. Свіжий, святковий рушник на рамі викликав підозру у німців.

— Та що ж, хіба не бачите, портрет, — важко відповів Микола.

— Але ж, цумбайшпіль, хто тен на портреті?

Микола вирячив очі. Невже не знають? Вимовою ніби цей перекладач десь із західних областей. Та й в усьому світі, здавалося б, знають портрет Тараса Шевченка. І закортіло пожартувати. Не знати з чого привернуло. Дивиться Микола на офіцера розпаленими хворобливими очима, уста засмагли в усмішку розпливлися, і по-панібратському говорять:

— Родич мій один, близький...

Перекладач заспокоївся, переклав відповідь. А офіцеру та відповідь — немов ляпас по моложавому носатому лиці. Рвучко обернувся, пильно подивився на хворого, що зараз, знесилений напругою, байдуже ліг на ліжко. Кілька разів додивлявся, перекидав погляд з портрета на Плескача, а з нього знов на портрет. Потім щось наказав третьому, і коли той вийшов, офіцер задубіло стояв і чекав.

Ця мертва година тривала цілу вічність. Її порушував тільки смертельний кашель хворого та зрідка постріли надворі.

Згодом повернувся солдат, і не сам. Щуплюватий чоловічок у цивільному одязі зайшов за ним. Ступивши через поріг, чоловічок скинув новенький фетровий капелюх. Червоні від морозу вуха потер рукавичкою. Облізле, в лишаях обличчя мовчки висловлювало рабську покору і пошану до офіцера. Неначе все життя талановитий актор проходив цю школу маскування, зради і запродавства, потім вирвався з школи і переплюнув у цьому найпідліших учителів.

Гітлерівський офіцер повернувся рвучко до портрета, показав рукою на хворого і щось довго пояснював цивільному.

— Папашо,— звернувся цивільний добірною мовою. Корчив свою пику в лишаях чи то з глузування, чи то з презирства. — Який він вам родич, отой... Отой портрет? Адже то портрет Тараса Григоровича Шевченка. Пан офіцер не любить таких жартів. Тут у нас... він є представником самого фюрера Гітлера.

— А ви ж хто такий, що кажете «тут у нас?» У нашому селі ви й самі, здається, чужий. Якийсь, мабуть, представник будете, чи що?

— Так, я людина приїжджа, український... актор, власне, письменник, може, читали...

Микола Плескач знову звівся на лікоть, хоч це йому було над силу важко.

— Український? То чого ж ви з ними?.. Але простіть, я вже розумію, не кажіть нічого. Справді, то портрет Тараса Григоровича, спасибі, що вгадали родича.

— Та який він вам у сто бісів родич? — гнівно крикнув актор, погрозово зіпивши кулаки. — Хто ви такий, як прізвище?

— Шевченко! Микола Тарасович Шевченко. А ва-
ше? — випалив хворий і засміявся, закашляв смертельним
кашлем.

— Глузуеш, більшовик?..

Цивільний чоловік підскочив до портрета і просто зір-
вав його з рами. Чи помітив, що він недавно встановле-
ний, чи від злості. Шкрябнув по портрету, зачепив ви-
пещеними пазурами тонкий папір і зірвав геть.

Зірвав і разом з усіма присутніми в хаті застогнав.
З-під Шевченка, неначе на захист його зганьбленого су-
покою, виростало у рамі велике, спокійне, трохи усміхнене
лице Сталіна.

— А-а-а! Он воно що, он яких родичів приховуеш ти,
советський агент! Я — Златоустенко Аркадій, читав та-
кого, знаєш?

Миколу мучив кашель і страшенно обурював оцей
чоловічок в лишаях, неначе облізла кішка повесні. Каш-
ляючи, Плескач похитав головою. Не знаю, мовляв, ні-
яких златоустенків і знати не хочу всяких падлюк, не до
того мені.

— Він більшовик, советський партизан... — репету-
вав щупловатий чоловічок, синіючи на облізлому лиці,
як волоський баклажан. А слово «партизан» вивело
з запамороченого стану гітлерівського офіцера. Коротко і
холодно подав команду солдатам.

Перекладач підійшов до хворого і звелів одягатися.

— Куди ж йому, людошки, — кинулася Плескачиха
просити. — Господа офіцери і ви... чоловіче з наших.
Він же при смерті. Скажіть їм, уговоріть... То я, то чер-
воноармійці з портретом тим. Не Шевченко він, людошки.

— А я кажу, Шевченко я. Шевченко Микола Тара-
сович, — знов закашлявся хворий.

— Мамо! Що вони з ним зроблять?

Аркадій Златоустенко зірвав з хворого ковдру. Під-
тримав, доки обидва солдати вдягли Миколу Плескача
в що трапилося навколо. Підтримував і бурмотів:

— Шевченко... Родич. Аркадія Златоустенка не знає...

Ледве живого Миколу Плескача поставили на ноги і
вдвох попід руки повели на сніг. З одного боку вів сол-
дат, а з другого — облізла в лишаях потвора, що зва-
лася Аркадієм Златоустенком.

Вася підбіг до вікна, увесь у нього вліз, от-от шибку
видавить головою.

— Біжи за ними, проси отого, що з наших. Васю, синок, біжи — ти вдягнений... Скажи, що він Плескач, а не Шевченко...

Хлопець як прикипів до холодної, мокрої шибки. І бачив, як повели по снігу босого, напівмертвого від хвороби батька до глиняної кручі біля двох розлогих верб. Батько намагався бачити, хто ж то в шибці стримить, і, певне, впізнав, посміхнувся. А ноги вгиналися, не витримували. Мороз кував і без того висхлу кров.

Аркадій Златоустенко охоче і з якоюсь маскою людяності на лиці знов узяв під руку хворого, навіть озвався:

— Я підтримаю.

А потім обернувся до офіцера, промовив:

— Так, певно, зручніше буде панові поціляти просто в серце цих... Шевченків.

Підтримував плечем під руку, а другою рукою голову Миколі тримав, щоб бачив свою смерть.

— Спасибі, — сказав Микола. — Я бачу сина Васю. Він... він віддячить вам за...

Пролунав постріл. Златоустенко відштовхнув від себе вимираючого Миколу Плескача, набрав снігу в долоні і довго витирав з них плями. Але плями лишалися. Мало не до божевілля доводили його ці плями, аж доки згадав, що то його природна короста лишаїв.

Тоді озирнувся. Під кручею лежав мертвий український селянин. Білий сніг біля лица та біля грудей запалав червоним кольором пролітої крові. Есесівці байдуже вийшли за ворота на вулицю. «Кинули», — подумав і, делікатно кашлянувши, чи не почують, — погнався за ними.

А тимчасом з хати крадькома вийшов Вася. Під полою тримав скручені в дудку два портрети. Біля ріжка комори спинився, оглянувся на труп батька. І побіг униз до калинових кущів. Ще раз озирнувся навколо. Від протічка зайшов. З кущів шарахнули снігурі, б'ючи крильцями об рясні віти в снігу.

Вася вліз у кущ. Сніг сипався йому за шию, парували зігріті груди. Обережно поставив дудку з портретів між густими вітами. А вийти вже не міг.

Вже снігурі знов злетілися в кущі, не боячись Васи. І замовкав їх щебетливий гамір, коли лунали навколо кулемети, гармати. Вася полюбив у ту мить смирних і таких рідних, рідних цих птахів.

Потім застав заплакану матір над убитим батьком. Стояла на колінах перед ним, тихо зітхала, немов молилася чи кого проклинала, вкриваючи рядном босі ноги на снігу. Побачила Васю, і плач і горе вдушили жінку-сироту.

— Шевченко... — заголосила, зводячись на ноги.

Вечоріло. Зривався сніг. Знімався сніговій.

1942 р.

ПРОСТО ПРО ГЕРОЇВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Н а р и с и

Ці оповідання не вигадані, як не вигадані й імена героїв. Це, власне, і не оповідання, а своєрідні репортажі на славу, писані з життя, з уст учасників бою, з офіціальних документів про справжні героїчні подвиги радянських патріотів у Вітчизняну війну. Живі герої, про яких розповідається тут, напевне, в своїх писаних біографіях скромно згадують і про ці факти з їхньої благородної діяльності радянського бійця. Для тих же, що загинули смертю героя, нехай буде моє оповідання сердечним словом у вінку вічної слави борцям за свободу і незалежність нашої великої радянської Вітчизни!

1. КОВЕЦЬКИЙ

В час запеклого бою їх лишилося всього сім бійців. Лишилися без командира. А бій тривав. Бій десь віддалявся вже позаду, ворог натискав. Сім червоноармійців, чесно виконуючи бойове завдання, утримували свій пункт оборони.

А пункт той був незвичайний. З нього контролювалась єдина в цьому районі переправа через водний рубіж. Ворог в котрий раз намагався налагодити тут переправу танків, але щоразу губив живу силу саперної частини,

а переправи налагодити не міг. І гостро постало питання — ліквідувати цю радянську точку оборони.

Всю ніч посипали семірку червоноармійців кулеметним вогнем, але й самі мали таку ж відповідь, і роботи на переправі не клеїлися. На ранок, щойно розвиднятися почало, цілим стрілецьким підрозділом напали фашисти на звитяжних бійців. Нападників налічувалося понад три десятки добре озброєних автоматами й ручними гранатами солдатів.

— Весело, товариші, нам зараз буде, — заговорив червоноармієць Ковецький більше для того, щоб товариші почули, що він живий.

Товариші не зразу відповіли. Кожен з них повнотою усвідомив своє становище. Воно, справді, ускладнювалося ще й тим, що на пункті оборони уже відчувалась нестача патронів і гранат. Головне ж — у них не було командира. Вони не знали, коли починати бій, коли його кінчати. Ім ніхто не скаже, яку зброю обрати в кожную гарячу хвилину. Про них не доповість командир старшому, як чесно виконували вони свої над силу відповідальні, просто-таки вирішальні обов'язки.

— Ковецький! — звернувся з досвітньої імли сусід по окопу. — Бери, брат, команду. Бо без командира живими звідси не вийдемо, а то хоч організовано життя своє використаємо, як годиться.

І проспівав своїм «протухлим» голосом, як узивали його товариші:

— «Во Францію два гренадера из русского плена брели»...

— Облиш, Петре...

— Справді, облиш. Тобі з цим протухлим голосом та з довгою рукою під монастир би піти, — озвався й Ковецький. — А помирати чого ж дарма? Коли хочете, то й командуватиму. Мені тепер однаково, аби товариші...

Товариші не відповіли в ту ж мить. Треба було вистрелити по обомі на ворога, покласти його на землю, за пригорок, тоді й розмовляти.

— Командуй, Ковецький, не ламайся...

Це озвався найстарший віком боець, Зирянов Степан. В підрозділі його папашею звали. В кожному підрозділі свій папаша був. Його слово й стало вирішальним.

— Гаразд, командую...

Розмову цю чули всі. Їх мовчання, справді, стало згодою. Вони чекали команди. Це було нове в їхньому скрутному становищі. Воно бадьорило зміною, з кожного бійця знімалося найстрашніше навантаження — вирішення: «Як же бути?» Тепер командир йому скаже про те.

Здавалося, чекання команди тривало цілу вічність. З трьох боків оточували ворожі солдати, то просуваючись поповзом, то перебігаючи за межами досяжності пострілу. Кільце стискалося, простір заливався, щоправда, безглуздим на такий віддалі, але погрозливим автоматним вогнем.

— Ну, ось і командує. А що маю робити? — сам себе вголос питав Ковецький. — Стратегії не вчився... Знову ж, карти немає. А командувати, звісно, треба. Хлопці хороші...

Десь, як виразка, вжалила думка про полон. Тихенько відплюнувся. А фашисти стискали коло, та не насмілювалися напасти. Тільки положилися на автомати й раз у раз били з них в туманний досвіток.

— Рус, здавайся! — крикнув офіцер ламаною мовою. І замовкли автомати. Здалеку лунав гуркіт гармат, строчили кулемети.

— А хрін тобі в рило, не хоч?! — крикнув Ковецький і закінчив команду: — Товариші! За сталінським наказом — вперед, ура-а!

Сім відважних бійців ту команду зрозуміли серцем і душею. Ані на мить не замислився бодай один, не озирнувся на інших. Сім бійців за один мах вискочили з окопу й пішли в атаку. Тільки стежили за Ковецьким, за його команду. Глибоким почуттям відваги бачили свого командира, чули його команду. Дружне «ура!» луною рвалося з густого автоматного галасу, пробивало імлісту сутінь ранку.

Потім — гранати. Ковецький чув, звідки гукав ворог; напевне ж то був не просто солдат, а командир. Туди й потрапили кілька влучних гранат. Вибухи такі пересилили автоматну тріскотнюву. Кілька солдатів і офіцер були на шмаття рознесені вибухами. Червоноармійці блискавично налетіли на спантеличених уцілілих солдатів у цьому крилі й багнетами зруйнували основну лінію нападу.

Пробиваючи таким чином собі стежку, сім червоноармійців розірвали тісне кільце оточення. Здавалось би,

досить для врятування самих себе. Та Ковецький не забував, що він командир не тільки для того, щоб зберігати життя бійців, а й для того, щоб тримати радянський рубіж неприступним для ворога! Дарма, що їх тут мало, але гітлерівці не повинні налагодити переправу для танків. Не буде цього.

— Товариші! Назад, в окоп!

Червоноармійці нутром відчували, що «назад, в окоп» можливе тільки через трупи ворога, який зараз був ближче до тих окопів, аніж сім бійців Червоної Армії. Повернули багнети, навіть не зітхнувши від першої хвилі бою, і самі напали на фашистів. Тепер уже не «ура», а якісь невиразні звуки проривалися крізь густий тріск автоматів. Люди не виміряли ударів багнетами, їм не доводилося вибирати, щоб поцілити кращого. Всі навколо — вороги, всі повинні бути знищені. Добра половина нападників полягла трупами.

Та що це?! Вони рвонули тікати. Переполошено кидали автомати і, не вибираючи напрямку, поривалися світ за очі геть.

Ковецький і його товариші не сподівалися на такий фінал оборони. Втеча ворога не тільки бадьорила, а й ображала: та як він сміє! Спочатку напав, країну пограбував, а тут тікає? Та це чорт зна що, а не вояки. Прийшов воювати — ну ж воюй або кричи: здаюсь! Зводь руки до бога, гадюко булана, скуштуй ганьби, собако...

А вже розвиднілося. Червоноармійці побачили, як напереріз утікачам кинувся Ковецький. Спортивний азарт прилучився кожному до гніву. Поведінку Ковецького сприйняли як команду і кинулися всі навперейми втікачам, незважаючи ні на втому, ні на рани.

— Хлонці, не шкодує гадюку, громи на канцур їх, щоб знали... — кричав Ковецький.

— Щоб зна-али... — зголосилися розпалені бійці.

Цей дивовижний бій семи червоноармійців з цілим підрозділом в кілька десятків солдат тривав близько години. Але героям здалося, що все сталося в одну мить.

— Тут енергія потрібна, товариші, — неначе виправдувався Ковецький, виладнуючи кулемет на облюбоване ворогом і єдине місце переправи.

На полі бою лежало понад тридцять трупів фашистських солдатів і труп їх офіцера. Можливо, якісь щасли-

ві десь доповзають до берега, під прикриттям вогню з другого берега, з німецьких окопів. Семеро героїв радянської землі відчували себе на кілька голів вищими, ніж були до бою, у кілька разів сильнішими тілом і духом. Один одному бинтували рани, шукали слів для жартів, для привітань, для повноцінної радості людської, що стала перемогою.

І до самої ночі не чіпали їх гітлерівці, залишуючи смертельні рани. А вночі оборону зайняли нові частини, з-за ліска озвалися перші радянські гармати.

*13-Х-41 р.
Річка Берестова*

2. ГЕРОЙ

В тісному колі товаришів його попросили розповісти про свій героїчний вчинок. І він розгубився, неначе його змушували робити щось непідсильне або непристойне. Потискував плечима, на товаришів озирався, всміхаючись винуватою усмішкою, і шукав слів.

Йому всього лише 24 роки. Учився в Кременчуцькому педагогічному інституті й обрав собі фах учителя математики. Навіть почав учителювати. А згодом його призвано до лав Червоної Армії. Така звичайна, така проста й типова для сотень і тисяч радянських бійців біографія героя. Її він розповів трьома словами. Інтимною щирістю забринів голос при згадці про молоду дружину й немовля, що лишив, ідучи відбувати почесний обов'язок воїна — громадянина Радянського Союзу.

Тепер він — боєць, танкіст...

І знов спинився, не вистачало йому слів. Та розумів, що розповідати вже мусить.

— Крайше й легше було діяти там, у танку, аніж про те розповідати, — запобігливо застерігся він. І таки розповів.

— Ну... кільком танкам мого підрозділу було наказано пройти в село Штепівку. В селі вже кілька день перебували ворожі війська. І не таке важливе було село, як стратегічне значення височини біля нього і переправи через широку багатоводну річку. Фашисти кинули в це село найкращі мотомеханізовані сили генерала Гудеріана.

Щоночі прибували через річку нові поповнення. Не було жодного сумніву, що це село ось-ось стане вихідним пунктом для дальшого нападу фашистів на наші позиції майже в тилу переправи...

Ми рушили зарані. Туман покотив низом понад річку, і ми квапилися його використати. Водій ледве бачив сусідній танк, коли вирушали. Знали, що за танками йдуть стрілецькі загони з кулеметами, з мінометами, тому й рухалися повільно, щоб не відірватися від піхоти.

Розвиднілося. Заходимо в село кожен своїм маршрутом. Мій танк дістав завдання дійти до майдану. Потім я вже мав орієнтуватися в обставинах і діяти залежно від того, чи допомагати стрільцям, чи виручати невдаханку-танкіста. Але ворог має бути вибитий із Штепівки.

Фашисти, безперечно, зрозуміли наш намір і влаштували такий опір, що спочатку нам здалося, ніби ми потрапили в бурхливий вихор вогню й сталі. Наша операція могла зірватися. То ж подумати тільки: на кожен наш танк роззявилися десятки протитанкових гармат і виригали безперервний струмінь снарядів. На вигляд така гарматка — поганеньке приладдя. А б'є вона досить густо й противно... І коли їх цілий десяток строчить по тобі, то доводиться маневрувати, скільки дозволяють механізми.

Словом... підрозділи піхоти опинилися відрізнаними від наших танків і залягли за селом, праворуч. Я це побачив, але спинитися не міг, не мав права. Я не тільки командир танка, а і комуніст, і мусив виконувати своє завдання хоч би що.

Сходило сонце. На вцілілих шибках вікон у хатах запалювалось яскраве проміння й било просто в очі. З хат повискакували ворожі солдати і неначе в ту ж мить почали стріляти на нас мінами, з кулеметів, і особливо дошкульно — протитанковими снарядами. Я й націлювався на одну таку батарею.

Збоку від мене раптом загорівся танк сусіди, товариша. Признаюся — кольнуло й мене в груди. Єдине рятує в таку мить нашу честь — обмаль часу на міркування, на припущення, на страхання. Я поспішав душити танком ненависну ворожу батарею. Побіжно наскочив і роздушив кулеметний підрозділ фашистів, а потім — на піхотинців, що готувалися загородити мені дорогу селянськими во-

зами, діжками, ворітьми, зірваними з завіс, оберемками соломи та всяким іншим мотлохом. Бачу — треба не прогавити. Мої кулемети приземлили гітлерівців. Ну... а потім слово взяли мої гусениці...

Як жаби, чвакали бандити в мене під танком — я це яскраво відрізняв від скреготу металу. Як руді миші, розбігалися геть ті, кому щастило уникнути жаб'ячої долі. Десять мінометів противника замовкли, бо я їх роздушив. П'ять протитанкових гармат у землю ввігнав, погнувши, поламавши грізну зброю ворога. І знищив вогнем своєї гармати близько трьох десятків фашистських автомашин з піхотою, що зараз же прибули на допомогу своїм.

Та ворог почав гатити в нас важкими бронебійними снарядами. І мій танк, на жаль, теж загорівся.

Ну... ось вам і все!..

Герой витер піт з чола. Справді, йому було важко ще раз пережити всю цю подію, щоб її розповісти в колі товаришів. Без пафосу він розповів про дії танка, аж доки він загорівся.

Та товаришів, природно, зацікавили дальші події в тому селі. Адже ж бій на тому не закінчився. Адже загорівся танк, а в ньому ще лишилися люди, серед них і сам герой. І його допитували: а що ж сталося далі?

Оскільки те, що сталося по тому, він вважав другорядним, то й розповідати йому про це було значно легше.

— Ну... командую екіпажеві вискакувати з танка. Сам спробував погасити машину, та вчасно зрозумів, що марно й намагатися. Горів мотор. А це вже сталося за селом. Фашисти його таки залишили, щоб зручніше захищати переправу через річку і не дати нам доскочити до командної висоти.

Решта наших танків чомусь опинилася з того боку села. Ще кілька з них палали, як свічки, вкриваючи село чорним, масним димом. Сумне видовище горіння наших танків підбадьорило ворога. Кинувши мій танк, що вирвався так погрозливо до них і запалав, німці перевели весь свій вогонь на решту наших танків з того боку. Танки потрапили в скрутне становище, а переправа й висота були майже в цілковитій безпеці.

А я ж те бачу і... звичайно, хоч і молодший командир, але добре розумію. Лежу в ямці, щоб уникнути кулі чи снаряда, або перебігаю назад до села, шукаючи безпечнішого місця.

Злість мене бере, а все ж радію, що таки понищив міномети противника, розбив машини, вдушив у землю гармати. А німці знали своє: припинили втечу і повернулися в контрнаступ.

Тоді я пригадав про наші підрозділи піхоти, про наших кулеметників, що не встигли за танками й залягли десь тут, під селом. Фашисти так і сиплють кулями навколо, ось-ось прошиють і мене. Доводиться знов шукати затінку. А потім якийсь жаль охопив: чого це, думаю, маю я від них ховатися, а не вони від мене? Адже я вдома, а вони вдерлися в мою хату, як злодії. Кочерги — і ті мені в допомозі стануть!

Ну... озирнувся навколо. Побачив стрільців, що залягли. Аж веселіше зробилося, коли відчув, що я не сам.

Коли ж бачу — фашисти тягнуть нові гармати, лагодять їх туди, на той бік села. Чи вони не бачать нас, чи не зважають на наші сили. Ах, ви ж, думаю, прокляті! І вже цілком серйозно схоплююся, зводжу наган і гукаю до червоноармійців:

— Товариші, вперед, за мною!..

І побіг сам просто на гітлерівців. Навіть не хотілось озиратися. Напевне ж, почули мене. А коли наш брат почує команду в такій складній ситуації, то неодмінно піде вперед. Така вже у нашого народу традиція боюва!..

Ударили ми на ворога збоку. Та так дошкульно ударили, що передні з них кинули свій намір контрнаступати. А в такій справі важливо, щоб хоч один солдат показав би нам спину. І нас бадьорить, і своїх у паніку вганяє. Нас було чимало, але противника ще більше. Головне ж — у них більше кулеметів, більше боєприпасів. Мені й це стало зрозуміло. Люди наші відважно вдарили багнетами, потім, як хвиля, відлинули. І так кілька разів. Доводиться знов їх бадьорити і знову вести. Ідуть, б'ють.

За селом і танкісти наші зрозуміли, що треба йти нам на допомогу. Та це ж, власне, й почалося по-справжньому: цілковита взаємодія піхоти з танками. І танки знов натиснули як слід.

Ще не видко було кінця бою. Мені тільки здалося, що якби вдарити по ворогові ще раз так само несподівано, як ми вдарили перший раз збоку, то те б вирішило справу на нашу користь.

Біля колгоспної стайні стояло кілька запряжених у вози коней. Може, ще й звечора стоять, бо, позаплутані у віжки, змішалися між собою.

Що я надумав, і сам не знаю. Тільки нашвидку вхопив я одну конячину з возом, вихопився на віз і закричав на неї, очевидно, таким голосом, що бідна тварина стрімголов помчала просто перед себе.

Поза стайнею я проскочив на возі, як божевільний. Балочкою вискочив майже позад фашистських військ, що займали передню їхню лінію. Конячка шосили несла мене просто на ворога, на його кулеметну точку. Гітлерівці не чули позаду в себе торохтіння воза, знай, поливали свинцем наші позиції.

Раптово спиняю коня, вискакую і майже разом стріляю з нагана. Двох кулеметників убив тієї ж миті, а третій перелякано закричав і, не глядя куди, — рвонув тикати.

Я таки встиг і його пристрелити вже в спину. Просто згарячу. Потім до того кулемета. А стріляти з ворожої зброї ми гаразд уміли — танкісти! В одну хвилину кулемет опинився в мене на возі. Там же опинилися й коробки із патронами.

Ну... коли в спину противникові застрочив їхній кулемет у мене з воза, то це таки була справжня сенсація для його солдат. Конячка ж моя, злякавшись стрілянини просто в неї на хвості, понесла мене вздовж ворожих позицій, понад річкою. Та хіба там розбереш у такій шамотні, куди тебе несе перелякана тварина! Сіпнеш віжкою, крикнеш не своїм голосом — і знов за кулемет.

Чогось подібного хоч би й хто, не то що гітлерівці, не чекав би. Кулеметний напад у спину, мов блискавка, вразив мінометників. Вони ж бо вважали себе під захистом своїх передніх піхотинців. А тут несеться по фронту більшовицька тачанка з кулеметом, може, ще чапаєвська...

Закричали. Кинули мінометні гнізда. Зрушили й побігли. А наші червоноармійці все це бачили, захоплювалися моїм рейдом і таки дали концерт. Та такий концерт, що фашисти самі своїх почали душити машинами, мотоциклами. Наші танкісти від оборони перейшли в наступ. І тут почалося справжнє пекло. З трьох боків ми оточили всю групу фашистської навали, що займала тут позиції і тримала в своїх руках висоту й переправу. Відо-

кремивши їх від мінометів, знищивши гарматні гнізда, ми обеззброїли своїх ворогів.

Ну... а потім, коли вже у мене не стало патронів, я побачив, що конячка моя лежить убита, мабуть, встигла й захолонути. А мені все здавалося, що я ношусь з нею поміж фашистами і строчу. Оглянув поле бою: ворог валом валить на переправу. Та я вже був тут не сам. Хтось перев'язував мені плече, хтось просто в рот ткнув баклажку з горілкою. Словом... концерт, та й годі...

Дізнавшись, що в клуні сидять, замкнені фашистами, близько двох сотень невинних людей, я випустив їх і повів навперейми ворогу до переправи. Хто озброювався трофейною зброєю, а хто й так біг і кричав. Та це й не важко при такій паніці ворога. Треба тільки, щоб противник відчував тебе весь час на своїх плечах. Ми й криком «ура» тут зуміли чимало зробити.

І переправу ми захопили непошкодженою.

Отак і знищили цю групу з армії Гудеріана. Звичайно, коли настигли наші кінні частини, коли примчала й артилерія і вже за переправою кінчали ворожі залишки, то я не брав участі. Ми ж — танкісти... Я розшукав свій танк і дещо почав таки гасити, щоб хоч потім можна було відремонтувати. Адже шкода машини та й неприємно, що тебе підбили. Дістав я трофейний же таки тягач і витяг свій танк, приволік аж до нашої бригади.

І відчув, що голодний. А була всього-на-всього тільки добра поря косарського сніданку.

II-IX-41 р.

3. ТАНКІСТИ

— «Три танкіста, три веселых дру-га...», — зовсім вільно й несподівано розпочав Матюшенко. Становище екіпажу не було з веселих, і навіть улюблена пісня танкістів скорше здивувала баштового стрільця Семена Федорця. Він різко перебив спів Матюшенка:

— Та тихше ж, лейтенанте, ну його к чорту!

Їхнього бойового друга, новісіньку машину, підбито бомбою з фашистського літака. Стоїть танк шкереберть майже над десятиметровим урвищем від авіабомби. Праву гусеницю з провідним колесом зовсім відірвано, мо-

тор захлинувся і став. На велике щастя, не розірвало мотор, не вибухнуло пальне, не детонували боеприпаси.

Екіпаж на чолі з лейтенантом Матюшенком пережив кілька неприємних секунд, коли танк рвонуло й перекинуло, як хисткий човен на розбурханих хвилях. Ледве видерлися через увігнутий люк на повітря, досі ще заповнене хмарою гарячої пилюги й диму. А над головами гула фашистська гадина — літак. Поблизу тривав жорстокий бій кулеметів і мінометів.

Танкісти змушені були залягти у воронку від бомби. Фашисти помітили, як вони вибиралися з танка, і раз по раз пригощали їх кулеметним шквалом з літака.

— Чорт!.. По живих людях стріляєш! Чи повилазило, не бачиш?

Товариші засміялися. Жарт Матюшенка в таку хвилину підняв їх настрій. Федорець, не знати для чого, склав руки рупором над устами, неначе танкова переговорна трубка, і гукнув:

— А що, лейтенанте, якби піти спробувати нашу гармату?

Матюшенко навіть голови не повернув на той крик. Пальці загородив у густу свою чуприну і сам собі поскаржився:

— Становище ж... у три господи, створилося. Хоч бери та й танцюй... Піди, Федорець, у танк по гранати. Твоею гарматою тепер хіба що горобців лякати...

— Я про кулемет говорю, лейтенанте. Спробувати, га?

— Іди, виконуй наказ!

Федорець поповз до танка. Ворожий літак ганяв кудись над лісом і знов повертав до танкістів. Наближаючись, неодмінно знижувався і мстиво строчив з кулемета по екіпажу у воронці.

А на шляху, десь за лісом, гриміли ворожі танки.

В якому напрямку йдуть — ніхто не знав, але вухо танкістів угадувало навіть тип танків противника.

Матюшенко стежив за Федорцем, аж доки той пірнув у танк через погнутий люк башти. Потім відвернувся. До танкового гуркотіння нервово дослухався, а очима стежив за літаком. Він майже зникав за лісом, потім гудіння переходило в гарчання на крутому віражі, і скоро знов з'являвся той же літак, спускався на бриючому польоті. Уже видно було обличчя фашистів у літаку. Здавалося, що вони злорадно всміхалися, дістаючи неймо-

вірну насолоду від безкарного розстрілювання беззбройних радянських танкістів.

З фігурного віража фашистська машина ніби падала просто на приплюсних у воронці танкістів. Повітря свистіло й завивало нервуючим виттям, як вие голодний хижак, зачувши запах крові.

Матюшенко ще раз клацнув з порожнього пістолета і злісно відкинув його геть. Сам намагався вгрузнути в землю. А ворожі кулі свистіли, плюхалися поруч.

— А ти, собако, спустися — поборемося, — гукнув Матюшенко, погрозивши кулаком у повітря.

Неначе та погроза гаслом стала. Як грозовий грім, затріщав важкий танковий кулемет над урвищем-воронкою. У першу мить важко було добрати, хто і звідки стріляє. Над ямою враз запанував цей страшний тріск. Не тільки кулі, а, здалося, і кулемет, і самий стрілець у страшному шалі понеслися назустріч стрімкому фашистському літакові.

У ту ж мить хижак, неначе йому хто підрізав бравуючий віраж, заревів мотором і круто полинув угору. Та тільки мить одну тривав той ривок угору. Мотор захлинувся і вмовк. Машина з тією ж силою вломила літ і пірнула в катастрофічне піке. Над головами в танкістів промайнув літак і зашився в землю, буквально за сотню метрів від них. Вогонь і чорний дим, а потім звук пекельного вибуху довершили цей страшний останній літ фашистського літака.

Матюшенко зрозумів і обернувся до свого перекинутого танка. З люка важко видивався Федорець, а з цівки кулемета димком випарювалася його завзятість:

— Скільки? — гукнув до нього Матюшенко.

— Вісімнадцять патронів, лейтенанте. Шкодою, що на половині не спинився. Для такого стерва досить було б дев'яти.

— Конешно, стрілець, розщедрився...

Матюшенко біг назустріч Федорцеві, обнімав його, потім підскочив і пішов навприсядки, сам собі приспівуючи гопака.

Аж тепер і він, і танкіст зрозуміли, що в перекинутому танку їхній кулемет стримів угору під великим кутом, як зенітний. Кулемет не міг робити великих рухів, сектор обстрілу мав недостатній у цих умовах. Стрілець-танкіст умить оцінив зенітні якості такого кулемета й надживав,

поки ворожий літак потрапить у сферу його вогню. Від стрільця залежало влучити хвилину, коли саме натиснути на спускові механізми.

Федорець улучив. Вісімнадцять його смертоносних куль потрапили в самісіньке серце ворога.

Шумськ, 1941 р.

4. БУЛГАКОВ

Світанок надходив. Крізь дощові хмари продиралися невидимі промені, і на землі, навіть у лісі, ставало видніше. Вітерець устиг обтрусити росу з віт, приємно продирав крізь дерева, неначе на прогулянку забрів у діброву.

Кулеметник Булгаков озирнувся навколо: на діброву, з якої вийшли, на товаришів, на порожнечу поперед себе, звідки має наступати ворог. Хтось невиразно запитав чи просто переказав недавнє запитання командира:

— Завдання ясне?

Булгаков не був певен, що запитання до нього звернено. В таку хвилину важливо почути голос товариша. Не замислившись, відповів:

— Завдання ясне, як день. Спробуємо не пропустити...

Всі троє зрозуміли, кого саме збирається кулеметник Булгаков не пропускати тут. По всьому узліссі, аж до болота й очеретів, розташувалися ще кулемети всього підрозділу. Про це знав і Булгаков. З природи він — уперта людина, ніколи не зважав на сусідів. Був певен, що вони є поруч, як існує він із своїм кулеметом поруч своїх сусідів.

Почався гарматний шквал ворога. Так попереджав і командир. Булгаков чекав кінця шквалу, такий же зосереджений, замислений. Про що думав — невідомо.

Потім умовкли гармати. Неначе відгомони громів, прокотилися вздовж фронту аж до боліт і очеретів і зааніміли. Тоді на зміну їм заговорили гвинтівки, автомати, міни. Німці пішли в наступ.

Ледве вгледів Булгаков у сивій темряві ранку ворухливі силуети. Не помітив, чи стріляли сусідні кулемети — він був надто зосереджений на своєму завданні. І заговорив його кулемет. Жвавіше заворушилися силуети спереду. Ворухились і зникали, а Булгакову гаряче ставало

біля кулемета. Рвалися навколо ворожі міни, огортали вогнем і землю, тьохкали кулі над головою. Раз по раз фашисти з'являлися в полі зору кулеметника, немов дражнилися.

Жорстоко карав Булгаков їх за те. В напруженій фантазії йому здавалося, що він чує, як розпалені кулі його кулемета, просвистівши на освіженому ранком просторі, дошкульно пронизують ворожі груди. В тумані завзяття не збагнув, що він уже лишився сам біля кулемета,— товаришів убито. На крайку лісу лишився тільки його кулемет — сусіди відійшли за ліс. І про це не догадувався Булгаков. Він мав боротися проти ворожого наступу і боровся.

— І куди преться, гадюка? — цілком широко дивувався відважний кулеметник. На мить заспокоювався, надживдав, доки ворог наблизиться до 100—150 метрів, і методично включав у дію кулемет. Жахні наслідки тієї методичності вмиг розганяли вперту банду фашистських солдатів. Десятками трупів своїх вони платили за нерозважну впертість, тікаючи під укриття від одинокого радянського кулемета.

Булгаков таки, нарешті, зрозумів, що він сам. У хвилини перепочинку чув стрілянину далеко позад себе, праворуч. Побачив трупи своїх напарників і ніяково знизав плечима:

— Тю ти, чорт бери!..— голосно подумав.— А, виходить, серйозне діло.

І знову прилягав до кулемета, знову чергами куль розсікав повітря, світанок і необережні голови з фашистських колон.

Становище, справді, з кожною хвилиною ускладнювалося. На кулемет Булгакова вороги звернули увагу. На нього йшли колоши, ригали міномети, тріскотіли автомати. Це був дивовижний двобій єдиного радянського кулемета з цілою ворожою частиною. Ще кілька разів мотоциклісти хотіли прорватися до лісу шляхом, який прошивався кулеметом Булгакова. За мотоциклістами, на очах у Булгакова, спробували те саме зробити піхотинці з автоматами, з мінометами. Спробували і просто нападати на нього. Щоразу немов цілою стіною куль відганяв їх Булгаков і замовкав. Десятки вбитих ним і поранених вкривали поле бою.

Тоді знов стала до дії фашистська артилерія. З кіль-

кох гармат ударила по Булгакову. Довелось умовкнути на довший час, аж доки розмовляли гармати, колупали навколо землю ворожі снаряди. Піхота сміливіше прорвалася вперед, будши певна, що радянський кулемет назавжди замовк.

А Булгаков притаївся й чекав. Навіть устиг перерахувати, скільки їх скосить перша навальна черга, і сміявся широко, розкотисто сміявся, коли, застукані ударами, фашисти падали, розбігалися, як дикі звірі. Дальшим снарядом відкинуло Булгакова геть від кулемета і тяжко його оглушило. Але кулемета не пошкодило. Очунявши, він дістав кулемет і під страшною бурею гарматних вибухів переповз до найближчого переліска.

Шаленою гарматною стріляниною була перекопана земля. Її кидало в повітря на рівень з дібровою. В повітрі мішались і земля, і жито, і кущі дерев, і каміння в одну хаотичну лавину.

І коли після такого гарматного вогню на нову хвилю наступаючих ворожих військ ще з більшим завзяттям заскреготав кулемет Булгакова вже з іншого місця, наступаючі в безупинній паніці кинулися тікати, хто куди міг. В радянському кулеметникові на цей раз уже лякала їх якась диявольська сила. Не міг фашистський солдат припустити, щоб звичайна людина без диявольського насланя так трималась.

Булгакову дали спокій. Не надовго, на кілька хвилин. Потім знов ще шаленіше ударили гармати. Цього разу снаряди вибухали на широкому просторі. Оглушений Булгаков ледве розрізняв невпинне гудіння в голові від гудіння вибухів. Але очима бачив, що робилося, і по двигтінню землі відчував силу вогню. Озирнувся, відповз за дальній кущ, обираючи, куди б перебраться з кулеметом. Снаряд таки ударив поблизу і кількома чавунними осколками потрощив кулемет на шмаття.

— Товаришу Булгаков,— жартома гукнув сам до себе відважний кулеметник.— Займай, браток, зручніший рубіж...

Вперше зрозумів і здивувався, що не вчув власного голосу. Тільки озирнувся на зіпсутий кулемет і поповз в очерету, до берега річки. За річкою, напевне, була його частина.

Фашисти казилися. Разом з гарматною стріляниною околицю поливали кулями, а потім ще й ручними грана-

тами. Потім замовкли, хоч Булгаков уже давно мовчав. Навалою кинулися до діброви, шукали радянського кулеметника на розораній снарядами ниві, в переліску. Ламали, топтали в ріллю рештки нестрашного тепер кулемета Булгакова. Безсилля помсти доводило їх до божевілля.

А Булгаков сидів у осоці, сховавшись у воду аж по шию, з дивовижним спокоєм стежив за ворожим бешкетом і байдуже сміявся...

...Аж уночі він перебродив річку, розшукуючи свою частину. Глухий, мокрий, зморений. Замість відправки в госпіталь, зажадав тільки дві чарки горілки і добре поспати.

А четвертого дня по тому уже сидів з новим кулеметом. Такий же зосереджений, замислений. Поволі проходила його оглуха, нові оточували товариші біля кулемета.

І світанок надходив знову. Тепер не оборонятися, а наступати вирушав Булгаков.

1941 р.

5. ГАМАЮНОВ

Серед нечисленних фронтових фотографії одну я зберігаю з особливою повагою. Червоноармієць Муся Гамаюнов, сфотографований на цій картці в нашій групі, хвалився, що це — перша його фотографія за двадцять років життя. Кілька разів я заставав його у вільні хвилини з фотографією в руках. На звороті фото двома мовами написано адресу родичів, але — не надіслав.

Він недавно з'явився в нашій частині, прибув разом з поповненням. Коли прибув у підрозділ і вітався із своїми майбутніми співдрузями боїв, здавалося, що оце тільки повернувся після нетривалої розлуки з ними. Неначе зроду він був тут свій і вже разом з нами переживав минulé невдачі у відступі з України, разом з нами радів успіхам підрозділу, хоч участі в тому ще не брав. Гамаюнов мав двадцять років, але на вигляд здавався дитиною. І літні червоноармійці дружньо взивали його синком.

Вночі ми не спали. Розвідка донесла, що фашисти знов готують атаку. З досвіду знаємо, що вони поночі не люблять воювати, але стережемося.

Літня ніч коротка. Неначе ранок починається зараз же на заході сонця. Погасло на одному боці горизонту, а відблиском уже запалило другий. Тоді кумедними шарами різнилося небо, здіймалося, немов світанок роздмавав його, як гумову кулю.

І в сірому світанку гітлерівці почали. Почали несподівано, бо ми чекали спершу гарматної прелюдії. До цього звикли за попередні місяці війни. За гарматами повинні піти танки. Пучки гранат, протитанкові пляшки лежали у нас під руками. А гітлерівці пішли на нас своєю «психічною» атакою. Без єдиного пострілу підвелися на протилежному горбі і пішли вниз через широку долину.

— Боїшся, Гамаюнов? — питали бійці, не відриваючи очей від густих ворожих колон, що ритмічно коливалися під звуки барабанів, вигиналися, змінювали контур уздовж лінії наступу.

Гамаюнов не зразу відповів. Для нього поведінка ворога справді здалася страшною. За першими шеренгами з-за горба виринули другі. Коли перші ритмічно гойдалися вже внизу, проходячи висхлі луки, другі починали спускатися в долину, а на горбі зводились і виступали треті. І хапався Гамаюнов за гвинтівку, а коли не давали стріляти — за голову руками брався.

— Боюсь... — широко признався нам Гамаюнов.

— Будеш виносити поранених, товаришу Гамаюнов, — звелів командир роти.

— Єсть, виносити поранених, товаришу лейтенант.

Перша ворожа колона пішла вже на взгірок, який ми займали. Уже чітко видно було кожного солдата. І тут ми побачили, як на них діє наше абсолютне мовчання. Вони озиралися на командирів, збивалися з барабанного ритму, а дехто просто падав від надмірного психічного напруження.

Наш перший залп зосередженого вогню, як блискавка, змів колону. Разом з пораненими і вбитими падали всі, навіть офіцери. Тільки потім знову схоплювалися і вже без «психічних» дурниць бігли, безладно стріляючи в наш бік. А бігти на горб було нелегко. Бігти проти густих роїв радянських куль було ще важче.

Гамаюнов радісно закричав, коли побачив, як дрібні рештки першої колони кинулися втікати.

Та їх зустріли другі колони. Вони поспішали. Заговорили їхні кулемети, автомати. Ми не припиняли зу-

стрічного вогню, але фашисти почали бити по нас мінами. З кожною хвилиною бій розгорявся, як сухий хмиз на вітрі. У нас з'явилися поранені.

Гамаюнов старанно підбирав тяжко поранених і вносив їх за горб, здаючи санітарному загонові. Назад повертався з такою швидкістю, неначе пораненого він лишив десь тут, поруч. Весь мокрий від поту, з зосередженим виразом забирав поранених і зникав. Гамір бою, свист куль і вогненні стовпи землі від мін зникли з уваги Гамаюнова. Його турботою були поранені.

Уже зовсім розвиднілося. В багатьох місцях бій перейшов у рукопашний поєдинок. Ворожі колони намагались охопити нас з лівого боку. Поливаючи мінами центр, щоб ми не змогли перекинути допомогу товаришам зліва, фашисти кинулися в обхід. Єдина наша надія була на легку батарею, що мала ось-ось прибути і з прямої наводки розгромити ворога зліва від нас, задушити його мінометами.

Гамаюнов повертався до нас і наткнувся на тяжко пораненого командира. Командир ледве спромігся наказати:

— Кидай мене. негайно сповісти, що противник з'явився ось праворуч, гармату свою встановлює... Він знищить нашу батарею...

— Єсть, товаришу командир, — відповів Гамаюнов, але командира не кинув. Той уже був непритомний.

З неймовірним зусиллям приніс і здав командира. Щоб доскочити до нас, на місце бою, і передати наказ командира, Гамаюнову потрібно було кілька хвилин. А він уже помітив гітлерівців з гарматою. Вони самотужки перетягли її праворуч через рідку вільшину, непомітно протягли ярком і зараз метушилися біля неї, встановлюючи на горбі біля ярка. В густій меліоративній посадці акації, навпроти них, на віддалі двох кілометрів по узліссю, розгорталася наша гірська батарея.

Гамаюнов у відчаї приймає якесь своє рішення і зникає в ярку. Буквально через хвилину він майже на очах у ворожих гарматників перехоплюється з цього ярка в той, що з нього гітлерівці витягли свою скорострільну гармату.

Біля гармати метушилося шість чоловік. Снаряди до неї ще лежали в ярку, за півсотні кроків. Гамаюнов присів біля залізних «чемоданів» із снарядами і в ту ж мить в упор заколов ворожого гарматника, що прибіг за сна-

рядами. Заколов і відкинув геть. У грудях бушувало серце, піт заливав очі. Від напруженої затримки дихання Гамаюнов синів і відчував, що захлинається. Другий гарматник наскочив несподівано і побачив Гамаюнова. Коли б устиг крикнути, зірвав би весь план героя. Та солдат повернувся, щоб тікати, і тут же впав, як сніп, відкинутий багнетом.

Біля гармати лишилося четверо. Гамаюнов їх уже не чекав. Сам схопив «чемодан» з снарядами і, пригинаючись до землі, як робили й гарматники, побіг до гармати. А їм було ніколи. Вони чекали снарядів і хапалися на бігу взяти з руки в Гамаюнова «чемодан». А Гамаюнов, навіть не замахнувшись, пронизав багнетом одного, а потім і другого ворожого гарматника.

Тільки двоє з шести побачили перед собою свого страшного противника. Та їх уже було тільки двоє. Гамаюнов не ховався. Рвучким стрибком перехопився через наведену німецьку гармату і з усього розгону не тільки прикладом гвинтівки, а й своїм власним тілом на смерть ударив у груди ошелешеного гітлерівця. І сам упав. Та то було удаване падіння. Багнет останнього живого ворога пронизав повітря, де мав бути Гамаюнов.

На допомогу йому вже бігли санітари. Але допомоги він не потребував. Гарматник з розгону поточився і мусив спертися власним багнетом об землю, щоб не впасти. Не витягаючи багнета, лишив його в землі. Він бачив, що Гамаюнов, сидячи, цілиться йому в голову.

Постріл немов у порожнечу. Та друга куля Гамаюнова дістала й цього шостого гітлерівця, перегородила йому шлях до провалля.

Як салют героєві, проgrimіли перші постріли нашої батареї з-під ліска. А Гамаюнов зустрів санітарів і разом з ними спустив ворожу гармату в глибокий яр.

Запекла атака була відбита. Фашисти сподівалися на підтримку своєї скорострільної гармати і, неначе вода, ринули на нас зліва. Кількома прямими ударами наша батарея змусила колони противника залягти. Батарея перенесла частину вогню на міномети. І це вирішило наслідки двогодинного бою.

Дружною контратакою ми вибили ворога з балки і загнали його геть за горб.

В окопах противника не вигідно було спинятись. Ми знову відійшли до своїх. Ні пострілів, ані галасу у фа-

шистів. Та ми й самі відчували велику втому. Деяких товаришів недолічилися. Тяжко поранений командир лежав у ліску і чекав відправки.

— Де Гамаюнов? — поцікавився командир.

Тільки тоді ми помітили його відсутність. Санітари розповіли про вчинок Гамаюнова біля ворожої скорострільної гармати. Бачили, що пішов він на гору, просто у вир рукопашного бою.

Пішли шукати. На горбі знайшли пораненого в обидві ноги зв'язківця. Він розповів:

— Гамаюнов був унизу, коли на мене напало біля двох десятків німецьких солдатів. Вони поспішали до ярка і, побачивши мене з телефоном, захопили в полон. Ні оборонятись, ані зіпсувати зв'язок, ні попередити я не спромігся — так несподівано вони наскочили на мене. Мене схопили кілька рук і кинули на землю. Потім взяли за ноги і поволокли за собою.

Раптом я почув постріл, і один, що волочив мене за ногу, брьохнувся мертвий поруч мене. Я рвонув другу ногу. Здалося, що на фашистів наскочив наш підрозділ.

«Я врятований», — промайнуло в голові. Схоплююсь і чую:

— Скоріш до телефону! Сповісти наших, а я затримаю...

Я впізнав голос і східну вимову Гамаюнова. Нікого не встиг побачити, бо кинувся в ту ж мить виконувати наказ. Але не добіг. Кілька пострілів тричі прострелили мені обидві ноги, і я впав... Упав і чув, як той самий і єдиний голос залунав, пересилоючи стрілянину навколо:

— Ура-а!

Потім умовкла стрілянина. Корчачись від болю в ногах, я повернувся і побачив, що Гамаюнов сам б'ється з двома десятками фашистів. Власне, я не бачив Гамаюнова. Я чув його голос і стрілянину, а перед очима, наче в тумані, падали на землю ті, хто вже не міг рухатися...

Трохи віддалік від зв'язківця, в пологій балочці, ми натрапили на рештки сумного бойовища.

Гамаюнов, мертвий, лежав у центрі. Навколо нього лежало одинадцять убитих кулями гітлерівців, двоє з розтщеними, мов довбнею, головами, і троє — заколотих багнетом. Ще один, двічі проколотий, з пораненими

руками. Від Гамаюнова до нього — слід крові. Другий слід привів аж униз, на пожовклу луку. Там лежав сімнадцятий ворог, прострелений Гамаюновим у груди. Обидва ці поранені ще намагалися повернутися до своїх, але рука у Гамаюнова була важка. Не дійшли...

У Гамаюнова були вистрелені всі п'ять патронів, а багнет на гвинтівці зігнуто. Не інакше, як стріляв він ворога в тісному колі, в упор, і низав, прошивав кулею кількох зразу...

Фото Гамаюнова тепер я ще пильніше зберігатиму.

Північний Донець.

1942 р.

6. СЕМЕН БІЛЯВЕЦЬ

Затихла гарматна канонада. Вже й кулеметну нервову тріскотню замінили економними пострілами з гвинтівок. А потім і вони почали вщухати.

Тоді загриміло за річкою «ура». Прокотилося по мерзлому Дінцю і довго ще лунало за крутими його берегами, в засніженій гущавині прибережних лісів, поміж хатами села, яке для зручності назвемо Придонецьким. Бійці Червоної Армії пішли багнетами очищати село від чужинської погані.

З того й почався день. Діди, жінки і діти вибралися з льохів і ям. Вони вже чують голоси, чують рідну вимову українських і руських бійців. Вони власними очима спостерігають страшні бойовиська на вулицях, біля хат, за городами. І кожна жінка, навіть кожна дитина чи старий дід намагаються допомогти своїм воїнам у цій кривавій борні.

Галина Якименко довше затрималася в льоху. Відгомони «ура» тільки гудінням докочувалися до неї в землю, але й того було досить, щоб знати, що надворі ще «тісно» їй з її чотирнадцятирічним Колею. Спочатку лагідно вмовляла його, щоб зачекав, не виривався з льоху. Потім лаятись почала, погрожувати. А він таки поривається, таки йде. Тоді стала просити, просто благати:

— Колю, не виходь, синку! Ну, чому тобі не почекати? Якщо визволять, то й визволять. А то вискочиш, а там же фашисти. Або й куля яка... Літають же вони.

Не послухався, вийшов. І до хати пішов глянути, чи є ще в ній фашистські солдати. А Галина боязко визирала, стежила за ним,— у матері свої турботи.

Визирає і раптом бачить, просто на її очах сусіднім двором перебігає червоноармієць і тут же таки падає поранений кулею.

— Колю! — майже істерично гукнула Галина, висувши голову з льоху.

Але в ту ж мить, скорившись голосові глибоких материнських почуттів, вихопилася, навіть не згинаючись, побігла до пораненого червоноармійця. Біжучи, рвала підшивку з чоловічого пальта на своїх плечах. Дідові Семену крикнула, щоб воду підніс, і, посадивши червоноармійця на колоду, почала швидко перев'язувати йому рану.

Поспішала, хапалася. Вона встигла побачити й того, хто поранив бійця. У дворі старого Семена Білявця ще стояв ворожий кулемет. Солдати розбіглися від нього, кулемет мовчав. Але ось підбіг офіцер. Він заскочив з вулиці, першою озирнувся на кулемет, щось закричав солдатам, вистрелив у червоноармійця і тут уздів Галину. М'ялodiця почула гнівний оклик офіцера до неї. Таки поглянула, може, чогось просить, а зброя ж у нього в руках. Та не зрозуміла, не кинула перев'язувати червоноармійцеві рану.

Офіцер кількома скаженими стрибками опинився біля неї. І незчулася, як кулі з його пістолета одна по одній пронизали їй груди й голову. Третьою кулею просто в упор він пристрелив і пораненого червоноармійця.

Вулицями наближався гамір рукопашного бою. Поблизу, попідтинню, біг боєць Петров. Він бачив, як товариші упрівали, пораючись біля фашистських гарматників під тином. Поспішав їм на допомогу. І бачив усе, що діялось у дворі Семена Білявця. Бачив, як жінка з'явилася й підняла бійця. Бачив, як офіцер вискочив і розстріляв з пістолета жінку й пораненого. Петров ще більше прискорив біг.

А офіцер спочатку погнався за сином Галини Якименкової. Коля кинувся тікати поміж хатою і сусідньою повіткою. Поцілити його з пістолета на такій віддалі фашист не міг.

Та обізвалася вмираюча Колина мати. Ні до кого, просто застогнала, подавши людям останнє гасло життя:

— Ой, прокляті!.. Колічка-а...

І хлопець спинився, на офіцера глянув, пішов йому назустріч. Він мусив іти назустріч, бо там озвалася мати...

Сп'янілий від крові, а чи збожеволілий від поразки, офіцер став, широко розставивши ноги. Пальцем лівої руки манив до себе хлопця. Ніби випльовував брудну, завчену лайку, а правою рукою старанно цілився в голову Колі. Запаморочення, страх, жаль за матір'ю заворожили хлопця. Він поволі переступав ногами, йдучи вперед, назустріч смерті.

Біля колоди стояв старий дід Семен Білявець. Кілька років старий слабує на ноги, тому ходить з допомогою товстого грушевого ціпка з гостренькими пуп'янками сучків. Вираз очей офіцера, його рука, що твердо тримала при щці пістолет, сказали старому все.

Поспішив, напружив старечі сили. Замахнувся, як замолоду, ледве сам устояв на хворих ногах, і вдарив офіцера по голові тим грушевим ціпком. Та так ударив, що ціпок на три шматки розлетівся. В руці лишився тільки коротесенький оцупочок.

Фашист навіть не похитнувся. Встиг поглянути на старого, зброєю махнути, і постріл, непотрібний і порожній, загубився десь у тому помасі рукою. В очах промайнуло запитання чи здивування, що ж воно діється? Адже він, чистокровний арієць, прийшов сюди, як барин, як пан. Він чекав і був певен, що всі оці Галини Якименчихи і Семені Білявці виявлять рабську покору і страх перед фашистською бундючністю.

Не чекав нічого іншого і не зрозумів дідового щирого вчинку.

Удар грушевого ціпка, як громом, влучив злого офіцера. Він мертвий упав, підібгавши під себе криваву руку з пістолетом.

— А бий тебе сила божа, стріляєш, собако! — промовив старий, руками ловлячи опору в повітрі.

Коля підхопив його під руки і припав йому до стривожених грудей. Дід Семен важко дихав, тремтіло виснажене тіло. Тремтіло не від страху, не з безсилля, а від священного гніву.

Почули постріл позад себе з вулиці. Озиралися. Недалечко впав убитий фашистський солдат, що десь з'явився й хотів помститися дідові за смерть свого офіцера. Куля червоноармійця Петрова перетнула його намір.

Дід Семен сперся ще й на руку червоноармійця, підійшов до колоди і сів біля мертвої Галини. Тільки тепер показалися на очах краплини сліз. Тихо вимовив:

— На дітей, скажені, кидаються...

с. Залиман, 1942 р.

7. ПОЛКОВНИК БІЛЮТІН

Завжди чомусь, коли починаєш писати нарис про героя, мимоволі вагаєшся: чи ж про ту людину слід найперше розповісти? Чи не пошукати когось іншого, такого особливого, про якого ще ніхто не писав, і показати його, як зразок людини, громадянина, більшовика нашого часу?

А їх тисячі! Вони стають типовим явищем у нашій країні, народженій в живодайнім полум'ї 1917 року і вирощеній під дбайливим доглядом партії Леніна — Сталіна.

Велика Вітчизняна війна висунула їх в авангард народу-героя, виділяючи і з них найвидатніших серед видатних. Як діаманти серед коштовних прикрас, вони сяють негасимим сяйвом слави радянського народу. Вони — герої.

І це навіки, це — назавжди!

Кіндрат Васильович Білютін теж належить до тієї когорти славних. Він — полковник, яких немало виростила наша героїчна Червона Армія. Його нагороджено кількома бойовими орденами. Але і це майже звичайне явище серед полковників нашої країни, героїв битви за радянську землю, за її свободу.

І все ж саме про нього слід розповісти.

Так, Кіндрат Васильович — звичайна людина, громадянин країни Рад. Кіндрат Васильович Білютін вступив до лав партії ще на світанку радянської влади, в 1919 році. Довгий ряд літ він шліфувався у великій боротьбі нашої країни за соціалістичну індустрію, в боротьбі за соціалістичне сільське господарство, за боездатну армію.

На час підступного нападу фашистської Німеччини на нашу країну товариш Білютін мав звання майора. Ще в 1919 році він рядовим бійцем, новаком у партії, брав участь

у боротьбі проти адмірала Колчака. Відтоді й розпочинається його військова служба. Уже в 1921 році, нашвидку скінчивши піхотні командні курси в Сибірську, він пішов на польський фронт командиром взводу. Тоді ж уперше був поранений: чотири кулі з черги кулемета в груди, одна в бік, і ще одна в коліно. Ці шість перших ворожих куль, що замірилися на його молоде життя, назавжди запам'яталися йому. А як прагнула юнацька душа до всього передового в оновленій державі! Як жадалося всього себе віддати народові, щоб звести його на ноги, вирвати з віковічного, безрадісного животіння. Задля того і пішов на заклик партії.

Шість ворожих куль ще більше підсилили любов до батьківщини. Вони ще дужче запалили в серці ненависть до ворогів радянського народу. Відтоді ж він по-справжньому відчув себе солдатом і командиром Червоної Армії і назавжди пов'язав свою долю з її долею.

В грудні 1941 року товариш Білютін вперше на полі бою здібався з німецькими фашистами. І це сталося вже під Москвою. Душа кров'ю обливалася від свідомості, що за такої безмежної широчини нашої країни захищати її доводиться при самім серці Вітчизни, біля Москви. На цей же час він мав відомості, що його рідний син уже дістав тяжкі поранення в боях.

Окрема частина, якою командував Білютін, складалася майже поспіль з ташкентців, здебільшого — з узбеків. Це були, як ніби на вибір, дужі, загартовані люди. За кілька місяців перебування в армії звиклися, зжилися із своїм командиром.

Маючи чималий досвід організаційної роботи в частинах, Білютін зумів згуртувати бійців і командирів своєї частини в боездатний колектив. Він з обличчя знав кожного свого бійця, по-різному любив їх і заслужив у них довір'я до себе.

Кожного бійця Червоної Армії він ретельно виховував і вимагав від нього, щоб той добре вчився, сміливо йшов у бій і перемагав. Він ставить високу вимогу перед командиром у бою, — отже, і перед собою, — безумовне і досконале знання ворога.

— Війна, бачите, нині пішла незвичайна, — розмірковує полковник. — Колись було противники на війні шукали один одного, щоб здібатися на ратнім полі, помірятися силами. А тепер он ховаються, обходять, хитрують,

технікою відгороджуються. Не вмючи воювати, не знаючи ворога, просто не берись воювати. Людей згубиш і країні не пособиш. Характер противника треба знати,— закінчує він.

І, будши вірним цим своїм настановам, Білютін під селом Чернево, навіть у резерві командування, не сидів, згорнувши руки. Тривали жорстокі бої за це село. Вісім днів билися наші частини, щоб вибити противника. І, мов наказало,— з місця не зрушили. Всіляко пробували наші командири, а все не виходило. Німці щоразу вгадували їх наміри і завжди випереджали їх.

Але на дев'яту добу наказано Білютіну змінити виморені за вісім днів боїв підрозділи і таки відібрати село. А він же й придивлявся до боїв за всі вісім днів, він же цікавився даними розвідок. Характер ворога вивчав!

Тривав нестерпний холод. В лісі лежали товсті шари снігу. Замість окопів позиція мала незначні ямки. Противник вважав, що всякий бій може тривати не більше восьми днів — так гласить військова мудрість. Саме цю певність ворога і використав Білютін, змінивши частини під час бою, щоб продовжити класичні терміни і вдарити на дев'ятий день на фашистів свіжими силами. І це було потрібне полковникові. Ні хвилинок не гаючись, полковник викликав охочих кулеметників до себе. Зібралось кілька молодих і спритних узбеків. Вони відчували наближення серйозного моменту, збуджено чекали наказу свого любимого командира.

— Так ось що, товариші: треба обдурити ворога і до ранку захопити Чернево...

Розподіливши ролі, він звелів кулеметникам повзти вночі до села з кількох напрямів і безупинно палити з кулеметів. Узбеки поповзли. І не далі як за тридцять-сорок хвилин з усіх боків села почалася шалена кулеметна стрілянина. Було ще зовсім рано. Враження кулеметної стихії навколо підсилювалося ще абсолютною темрявою морозної ночі. Неначе розверзлося небо, всі громи прорвалися на землю і всю темну ніч заповнили кулеметним сказом. Фашисти нічого схожого не чули за вісім днів боїв, і панічний страх заволодів ними. Солдати думали тільки про порятунок, як худоба в палаючій оселі. Пізно було й офіцерам шукати розгадки, засилати розвідку, коли противник затиснув у вогняне кільце село Чернево.

І довелося їм поквально тікати з села, відходити на інший рубіж. А село на ранок зайняв Білютін, не втративши при тому жодного чоловіка.

Поруч, за село Середу, бився корпус кінноти. І цей гострий бій теж надміру затягся. Треба було й тут якись чином «освіжити» справу, якоюсь несподіванкою домогтися рішучого успіху.

Білютіну було наказано допомогти кіннотникам, обійшовши ворога з тилу. Але ж обійти — означало взяти хутір Холмець, що являв основну флангову оборону німецьких військ у селі Середи. І знов, розміркувавши, Білютін заслав п'ятеро снайперів у той хутір. І тут, як і під Черневим, узбеки очолюючи поповзли вночі до хутора. Точно виконуючи наказ командира, вони зайняли зручні місця, призначені задалегідь кожному, і, тільки почало на світ благословлятися, розпочали свою снайперську справу. Протягом ранку, доки фашистські офіцери розшолопали, що сталося, снайпери Білютіна без єдиного промаху підстрелили близько восьми десятків солдатів. Наслідки, яких навіть сам Білютін не сподівався.

Перелякані, збиті з пантелику гітлерівці, кидаючи зброю, навіть одяг, безладно тікали з хутора. У них на плечах Білютін зайняв хутір, добиваючи втікачів. І цього стало цілком досить, щоб фашисти, відчувши загрозу, негайно ж відійшли і з Середи.

За ці прекрасно задумані й блискуче виконані операції Білютіна й нагороджено бойовим орденом Червоного Прапора.

Але особливо він показав себе як вдумливий, сильний командир у боях на Південно-Західному фронті під час зимової кампанії 1942-43 року, беручи активну участь у наступі Червоної Армії від Дону до Північного Дінця. Ще в серпні 1942 року полковникові Білютіну довелося готувати для себе позиції, з яких пізніше сам же він і починав наступ. Раз переправившись за водний рубіж, Білютін уперто вистояв свої позиції, відбиваючи жорстокі атаки німецьких танків.

Аж ось і осінь заступила літо. Німці не припиняли своїх атак, весь час непокоячи Білютіна. А то вирішили остаточно кінчити з ним, прогнавши знову за водний рубіж, звідки й прийшла частина полковника. Підтягнувши на допомогу собі досить-таки пошарпані угорські дивізії і мотобригади, ворог спрямував свій головний удар просто на

Білютіна, бо відчував саме в його особі найбільшу собі загрозу.

Шість днів тривав тяжкий, кровопролитний бій. Зазнав відчутних втрат і полковник Білютін. Але фашисти за ці дні боїв проти нього лишили на полі бою понад десять тисяч трупів і, нарешті, присмирніли, окопалися для затяжної оборони. А Білютіна це не занепокоїло — відступати чи лякатися противника він не думав. Свідомість священного обов'язку і добра підготовка бійців та командирів, напрочуд вміле керівництво ними та цілковита обізнаність про ворога, а до того ж і вправне відбивання його скажених атак,— разом це все й забезпечувало перемогу полковнику-більшовику.

І знов зима настала. Сувора, степова зима донська. Гітлерівське командування старанно розсилало в частини найновіші інструкції, як уберегти носи від морозу. Фабрики виготовляли й розсилали солдатам відповідну мазь з виразною етикеткою про те, як вона чудодійно уберігає носи і вуха від російської зими. На фронтах прибували цілі ешелони солом'яних ерзац-валянків. Навчені вірити в чудо мазей і інструкцій, гітлерівські солдати відморожували ноги в ерзац-валянках, відморожували руки. Гітлер заспокоював їх, обіцяючи буквально днями закінчити війну і дати теплі квартири, а командування Червоної Армії наказало своїм військам саме тепер наступати, наперекір зимовим стихіям, морозові і чванливим гітлерівським погрозам.

Вночі полковник Білютін, разом з вітрами і морозами донськими, вдерся в зайнятий противником населений пункт Мاستюгіно. Приголомшлива раптовість допомогла йому блискавично справитися і стати господарем Мاستюгіна. Але в тилу в нього, в хуторі Веселий, лишилися фашисти, там проходила їхня лінія оборони. І довелося— здавалось би зовсім просто — повернути назад і щосили вдарити в спину ворожій лінії оборони. Це було зухвальство спритності, впевненості й сили! Удар був заподіяний так точно, що міцна довготривала лінія оборони гітлерівців мов ураганом руйнувалася. Вони панічно тікали з Веселого, підставляючи під нищівний вогонь свою живу силу й техніку. Руйнувалася бодай якась система військового ладу й керівництва. Це був прорив!

...Так стався знаменитий прорив Білютіна на Полтаву...

Але чи не найбільш показовою, ба навіть типовою для відважного воїна-більшовика, є його безприкладна в цій Великій Вітчизняній війні оборона Таранівки, що мала стримати погрозливий удар гітлерівців на Харків повесні 1943 року. Війська Південно-Західного фронту дістали категоричний наказ припинити контрнаступ, відбити жорстокий наступ гітлерівських свіжих резервів.

Це було на самому початку весни в північній Україні. Розтавали глибокі сніги, створювалися непролазні багна на шляхах, а мерзла ще земля ніяк не давала можливості окопатися. Пронизлива вогкість проймала холодом аж до кісток крізь промоклий одяг, а бійцеві доводилося лежати в калюжах розмерзлої твані.

Таранівка простяглася майже на рівнині понад полотном залізниці на кілька кілометрів. Відповідальні ґрунтові шляхи схрестилися в селі. Вся величезна армада німецьких наступальних танків, самохідних гармат і бронемашин грізно посувалася саме цими шляхами.

Та чи ж йому, бувалому в бувальцях полковникові, не зрозуміти вирішального значення цього пункту оборони в загальній стратегії Південно-Західного фронту! Сам пішки виходив ці кілометри простору навколо Таранівки. Сам установлював кожну гармату, яких мав для оборони надто обмежену кількість. Сам перевіряв у кожного бійця, чи ж знає він своє бойове завдання в цій вирішальній обороні Вітчизни.

На центральному напрямку німецького удару полковник поставив славнозвісний взвод героїв лейтенанта Широїна.

Відходячи від широїнців, полковник затримав руку лейтенанта в своїй. Трохи помовчали, вдивляючись в глибину рівної далечини степової України, звідки ось-ось налетить грізний шквал фашистських танків. Перший заговорив Широїн:

— Нічого, товаришу полковник, вистоїмо. У мене тут є хлопці з неабияким морським гартом. Доки ми тут, гітлерівці не перейдуть через залізницю.

— От про це ж я, Петре Миколайовичу, і хотів ще раз вам нагадати. Вони не повинні тут пройти! Гоніть їх туди, на бездоріжжя. А я... якось-то вже буду там з ними справлятися. Майте на увазі, Петю, що ви замикаєте ворота, через які може звалитися... катастрофа. на деякі наші частини, а може, і на весь фронт. Що довше ці

ворота будуть зачинені перед ворогом, то далі відсунеться небезпечна загроза, а може, і зовсім її не стане...

Широнін усміхнувся. Ще міцніше потис руку полковника і по черзі переступив з ноги на ногу, витягаючи їх з рідкої, але тягучої твані.

— А то правда, товаришу полковник, що ворота. Куди ти їх обминеш, коли таке твориться під ногою, під колесом. Постараємося зачинити наглухо... Малувато нас. Ну, та нічого. Тільки через наші трупи вони прорвуться. Але ж до того ми ще будемо живі! Постараємося...

Так вони розлучилися. Полковник пішов, цілковито переконавшись, що позиція біля залізничної будки, де став на оборону лейтенант Широнін, надійно захищена. З мерзлої землі вставали деркачі брудного, дорідного, торішнього бур'яну. За його умовним захистом сховалося кілька десятків відважних широнінців, чії імена запам'ятає Вітчизна на всі віки.

Надійшов перший похмурий ранок цієї історичної оборони. Ще з ночі було чути гуркіт моторів численних танків і всієї техніки ударного кулака противника. На світанку цей гуркіт пересилило ревіння юнкерсів і хейнкелів, що налетіли на позиції полковника Білютіна. Розвіявся ранковий туман, оголив ще не зміцнені окопи оборони, що їх майже весь день безперестанку громили пікірувальники.

Потім з'явилися й танки. Як і сподівалися, танки обрала для свого нищівного удару саме позиції лейтенанта Широніна.

І сам Широнін, і його підрозділ бійців-героїв чудово розуміли наступні події. Зібралися навколо свого лейтенанта. Нічого йому не говорили, ні про що його не розпитували. Та він сам розумів, що мусить їм щось сказати: утішати чи бадьорити, а чи холодно наказувати. Не любив і не вмів багато говорити.

— Друзі! — сказав лейтенант Широнін. — Ідуть ворожі танки... Нам, гвардійцям, доручила Вітчизна обороняти ці ворота і не впустити в них фашистської орди. Згадаємо закони гвардійців... Так що ж, хлопці: не пустимо, чи як?

— Не пустимо! — одностайно гукнули його бійці.

— Задраїмося в окопах, товаришу лейтенант. А тільки що... за борт з гранатним поясом під кіль фашистського танка перший кинусь!.. — заспокійливо і впевнено вимовив колишній мор'як Іван Вернигоренко.

І цю урочисту, хоч і малослівну присягу він виконав. Фашисти для проби пустили спочатку один танк. 45-міліметрова гармата, додана підрозділові, обстріляла танк. Але сталйна потвора кинулася на гармату і, як цяцьку з паличок, роздушила її. Сп'янілі від успіху танкісти повернули на окопи широнінців. А за танком, десь з-за складок місцевості, виринали ще десятки таких же стальних знарядь руїни й смерті.

Над окопом на весь замашний зріст звівся моряк Вернигоренко. Кілька гранат, кинутих ним та його друзями під танк, зняли стовпи багна, але танкові нічого заподіяти не змогли. Потвора грізно повзла, виригаючи море вогню з кількох кулеметів.

Тоді моряк коротко озирнувся навколо, неначе прощався з грязьким окопом, з милими друзями і з командиром. Покvapно і надто розраховано ткнув за пояс кілька протитанкових гранат і, вихопившись «за борт» окопу, не розмірковуючи, кинувся під гусениці танка. Ніхто не зміг слова вимовити, не то що спинити сміливця. Навіть німці в танку не дали ради вчинкові матроса. Стovп вогню й оглушливий вибух були похоронним салютом радянському героєві! Уламки металу й брудні душі ворожих танкістів змішалися в стovпі вогню й талого українського чорнозему та приношеного бушлата безсмертного радянського моряка...

Так один за одним умирили герої-широнінці, утримуючи міцно зачинений прохід — єдині ворота для німецьких бронійованих сил. Уже за перший день жорстоких боїв вони знищили на проході сім танків і дві самохідні гармати. Наступальний марш гітлерівців, їх пиха були збиті. Вони змушені були спинитися. А спинившись... їм довелося простояти одинадцять днів на рубежі під Таранівкою, яку вдержував Білютін, буквально спливаючи кров'ю. Обійти Таранівку — означало безнадійно потонути в навколишніх болотах. А перейти її — це перейти через вищирену багнетами, незламну лінію оборони червоних богатирів Білютіна. Ні того, ані іншого німці не зробили цілих одинадцять днів. Героїчний приклад широнінців запалював бійців і командирів інших підрозділів. Кожен горбочок, оселя, навіть церква, ставали фортецею, що перегороджувала фашистам шлях. У кожному такому пункті билося гаряче серце більшовика Білютіна.

Широнінці майже всі загинули в нерівних одинадцятиденних боях з ворогом. Але воріт перед ним так-таки й не розкрили. Барикадою з підбитих танків, гармат і трупів перегородили доступ до воріт і наказали гітлерівцям ступити в них. А колишній московський робітник, червоноармієць В'юнников, перегукуючись з широнінцями, кілька днів з оточеної церкви затримував кулеметом обхідні групи фашистів, так і не пустивши їх у тил героїв...

Складне і надто відповідальне завдання — спинити ворога, не пропустити в обхід харківських частин Червоної Армії, незважаючи ні на кількісну перевагу, ні на техніку, — блискуче виконав полковник Білютін під Таранівкою.

За це й надано звання Героя Радянського Союзу двадцяти п'яти безстрашним патріотам-широнінцям!

За це ж зразкове виконання бойового завдання своєї партії і любимої Вітчизни полковникові Білютіну Кіндрату Васильовичу радянський народ надав звання Героя Радянського Союзу.

Так. Це герой. Проста, радянська людина, громадянин, більшовик.

1—12.IV 1943 р.

Район Чугуїв — Печеніги

8. ІВАН СИТОВ

Сталося це зовсім недавно, в неділю. Чудова літня пора стояла надворі. Десь аж у небі, ніби під сонцем, проривалися білі клапті хмар, па хвилину пом'якшивши міську спеку. На вулицях, на майдані Дзержинського крадькома проходили поодинокі харків'яни, що позасиджувалися в своїх кутках. Традиція неділі манила їх на сонце, на повітря, до напівзабутих знайомих в іншому кутку міста чи в занедбану зелень міського саду. Часом вони сходяться до гурту і, ледве мовивши один одному слово, розходяться, озираючись, ховаються в рідному, як у чужому, місті. На перехрестях вулиць, під великими будинками чи в кущі зеленого бузку завжди знайдеться чатуючий гітлерівець-поліцай.

За довгий час невільницького життя в окупованому Харкові чудом уцілілі люди виробили собі особливу манеру життя, ходіння вулицями, манеру зустрічей і роз-

мов. У них виробився особливий стиль страху зберігати своє життя, життя дітей і рідних. Ходили серед білого дня, неначе вночі, озираючись, як серед людоїдів. Зупинялися, щоб привітатись, тільки в якійсь щілині між будівлями або в чагарниках парку. Говорили пошепки, як змовники, короткими фразами, які потім самі ж розгадували довгий час, добираючи натяк чи пересторогу в сказаному.

Як і шодня, в цю неділю повітря над містом дрижало від гудіння літаків. Та раптом у те звичне гудіння ввірвався новий надсадний шум мотора, ввірвалися кулеметні постріли, постріли гармат. За два роки війни люди багато чого навчилися, багато чого знали. Над Харковом почався повітряний бій — це кожному стало зрозуміло.

Над Харковом літає радянський льотчик, над містом своя, рідна людина, що прилетіла з вільної землі Радянського Союзу!

І звичка приховуватися, манера обережності — все зникло геть. Людина забула про лихо неволі, про поліцейський терор. Жінки й діти, старе й мале полізли на вулицю, виходили на майдан, на простір, як ховрахи в безпечний час. Незважаючи на поліцію, не помічаючи її, гуртувалися, щоб подвоїти радість, щоб, склавши радість сотень уцілілих харків'ян, мати собі свято. Один одному сповіщали те, що кожен і сам бачив:

— Літак з червоною зіркою, клянусь, наш літак!

Люди напівмертвого страдника-Харкова яскраво відрізняли гудіння рідної машини від набридлого ревища фашистських літаків. Мужня боротьба однієї радянської машини з чотирма ворожими винищувачами збуджувала, хвилювала людей, змушувала радянське серце жвавіше битися, радісніше відчувати існування світу. Пригнічені люди Харкова знов відчували себе по-радянському вільними, дихали повітрям на повні груди разом з людиною в червоних зорях, бодай одну лиш мить. Адже та людина тут особила всю неосяжну матір-Вітчизну.

Вулиця Лібкнехта, вулиці Чернишевського і Пушкіна, Раднаркомівська й Госпітальна загомоніли привітальними окликами, радісним щебетанням дітвори:

— Наші прилетіли!

В одну мить на майдан Дзержинського повиходили з чагарників міського саду барвисті групи жінок і дітей. Затамувавши подих, вони стежили за смертельною бійкою одного радянського повітряного солдата проти

чотирьох грабіжників з фашистського Берліна. З перехрестя вулиць, від будинків і з майдану сюрчали погрозливі застереження поліції. А їх ніхто не слухав у цю гостру хвилину сутички в повітрі, в цю урочисту мить свята в місті. Та й самі поліцаї надто були ошелешені такою зухвалістю радянського винищувача. Вони не зводили очей з місця бійки в небі і свистіли автоматично, як заведені ляльки. А над містом літав гвардії лейтенант Іван Микитович Ситов, гідний учень свого бойового командира, Героя Радянського Союзу Зайцева.

Вилітаючи з аеродрому, Ситов зовсім не сподівався розпочинати цей бій саме над майданом Дзержинського в Харкові. На бойове завдання він вилетів далеко від цього поневоленого окупантами міста. З ним вилетіли його три соратники в боях за визволення Радянської України від загарбників. Вилетіли і згодом здибали двох мессершміттів.

— Признаюсь, соромно було встрявати в бій чотирьом тільки з двома, — червоніючи, розповідав один з друзів Ситова, що вилітав того дня разом з ним.

Та Ситов розумів, що випускати ворога не можна, і подав команду на атаку.

Пара асів зробила розворот, підкреслено показуючи свій переляк. Ситову здався цей розворот надто штучним, тут була прихована ворожа хитрість. І справді, за хмарами, кудн сховалися два аси, лейтенант натрапив ще на п'ятьох, що вичікували необачного радянського льотчика, легкої поживи. Сили тепер змінилися — у ворога була явна перевага. Та бій розпочався. У повітрі Іван Микитович ніколи ще не відступав. Відтоді, як під Сталінградом минулої осені він збив першу машину противника в тяжкій, нерівній бою, вселилася в нього тверда віра, що ворогові не треба показувати спину, хоч би і як він переважав кількістю. Не раз виходив Ситов один, як на кулачний бій, проти п'ятьох у повітрі. І жоден з них ще не похвалився перемогою над лейтенантом.

І тут зчинилася гаряча бійка. Німці відчули важку руку противника і втрьох навалилися на одного. Та то був Ситов, який до цього бою, не згубивши жодної своєї машини, змішав з землею дев'ятнадцять гітлерівських!

Ситов пішов у лобову атаку. Вона була такою рішучою, що фашисти ухилилися, побоюлися прийняти її.

Лейтенант розвернувся й погнався за боягузами, гніваючись на них більш за це, аніж за їхню хитру засідку в хмарах. Аж з-за хмар знову виринули ще дві ефівські машини, приховані, для рішучого удару по радянським сміливцях. Вони спрямовували свій літ, щоб прикрити хвіст своїм трьом мессерам, за якими навально гнався Ситов.

Рвучким маневром Ситов кинув свою машину на заднього з цієї двійки і, наблизившись за сотню метрів, не давши противникові ні секунди на захисний маневр, сильною чергою з кулемета розстріляв його. Мессер спочатку вирвався з ладу, сподіваючись ще врятуватися втечею. Та раптом спалахнув, втратив рівновагу і сковзнувся в повітрі безладним, мертвим льотом горілої тріски.

Пробившись крізь хмару, куди зникли чотири ворожі винищувачі, Ситов зрозумів, що надто захопився боєм, відірвався від своїх. Але й гітлерівці зрозуміли те саме і припинили втечу. Радянському літакові діватися не було куди. Та й не замислився він над шуканням виходу із становища. Вихід був один — атака.

Кілька шалених атак на вертикалях, якими німці намагались ошелешити мужнього повітряного бійця Червоної Армії, нічого не дали ворогові. Ситов уміло використовував переваги свого «ЛА-5», і щоразу атаки гітлерівських асів перетворювалися на оборону проти майстерних контратак Ситова. Ініціатива нападу незмінно потрапляла до його рука.

Тоді німці стали у віраж, на висоті близько восьмисот метрів від землі. Важко було підступитися до них, але повернути геть — означало підставити себе під розстріл чотирьох ворожих винищувачів.

На третьому колі Ситов вписався в тісний віраж мессершміттів. Скориставшись незначною неточністю одного з чотирьох німців, натиснув на гашетки кулемета. Скупую, але точною чергою Ситов нагадав ворогові про невмолімі закони сильного в бою. Ворог рвонув машину вбік і перевертом полетів униз. То були його смертельні переверти.

Помітивши це, трійка гітлерівців раптом знялася вгору. Здалося, що вони панічно відступають. Та в наступну мить Ситов зрозумів, що так тільки могло здатися. Звичайно, вони зважили на складність бою і зрозуміли, як важко їм змагатися з радянським асом. Але

пішли вони так різко в небо, щоб поступитися наземним зенітним військам.

І знову Ситова врятувала своєчасна розгадка й цього маневру противника. Повітря, яким він так мужньо завладав зі своєю радянською машиною, раптом почало заповнятися хмарами вибухів зенітних снарядів. Перші вибухи намацували його, чорні й білі хмарки стискали машину в смертельних обіймах. Ще тільки блискавична мить — і коло вибухів зіллється в один удар у серце радянського воїна.

Аж тепер він мимохить позирнув униз. Під ним стелилася вулиця, стелилося велике місто з його майданом Дзержинського, оточеним руїнами, з будинком Держпромисловості.

— Харків! Майдан Дзержинського, вулиця Лібкнехта! — немов пісню співала думка.

І він зірвався вниз, у карколомному піке пішов просто на центр рідного майдану, на вулиці. Зенітні вибухи лишились десь позаду, біля білих хмарок, де тільки-но стогнали напружені мотори машин у борні. А перед очима виростали барвисті купки харків'ян, які звідусіль бігли йому назустріч. Виводячи машину з піке буквально в десятках метрів від зарослої бур'янами рівнини майдану, огинаючи дахи будинків вулиці Лібкнехта, Ситов кидав блискавичні погляди на ті купки людей. І здалося йому, що чує він звуки радісного ритму їх сердець, чує їх оплески й вітання. На одну мить місто ожило радянським духом. Ці рідні звуки рідного міста заглушали тривожне виття сирен, тріскотняву кулеметів і грім зеніток.

За хвилину відважний комсомолец був уже в цілковитій безпеці. А у вухах, глибоко в свідомості, ще лунали оплески й вітання, яких він не чув, але щиро вірив, що вони лунали для нього від тих людей уярмленого міста...

На майдані Дзержинського, на вулицях Харкова в цей саме час ставала до дій фашистська поліція. Її панічні сюрчки, безладну стрілянину з пістолетів доповнювали крики дітей і зойки катованих радянських патріотів.

А за Петінкою догоряв мессершмітт.

*6 липня 1943 р.
м. Куп'янськ*

ГОСПОДАР ЗАВОДУ

Н а р и с

Це вже історія.

Було літо 1941 року. Морем хвилювалися важкі ворожаї на колгоспних ланах, просилися на косу, та полягли під копитами кінноти, під гусеницями танків. Німці наступали. Шляхами на схід відходили валки тракторів, косяками йшла худоба, гублячи господаря. Їх зустрічали зморені гарматні запряжки батареї радянських гарматників. Мчали їм назустріч, щоб відбити ворога, новісінькі радянські танки. Носилися по нескошених пшеницях штабні машини, вибирали місця — вмерти або відбити шалений наступ ворога...

На підступах до міста Дніпродзержинська зчинився бій. Переполошене місто залякло в чеканні: відстоять місто новісінькі танки і зморені гарматники, чи ні? Чотири доби надіялися дніпродзержинці. Не спавши, не ївши, висиджували в льохах і ямах.

Але п'ятого дня вранці до міста таки зайшли ворожі війська. Ще гриміли гармати десь на Дніпрі, ще цокотіли кулемети по фронті. А місто вже стало трофеєм. І люди, що лишилися в Дніпродзержинську, і їхнє майно та життя,— все це стало трофеєм пожадливих, засапаних і очманілих від успіху фашистів.

Того ж дня вони схопили і розстріляли близько двохсот дніпродзержинців (для остраху та першого знайомства), ніби за вбивство їхнього офіцера. Чи був справді

вбитий той офіцер, а чи це була немудра вигадка пригрозити, щоб ніхто й не наважувався його вбивати,— так і невідомо навіть і тепер. Але двісті душ похапцем убили, зробили початок...

Трофеєм лишився й наш красунь-завод імені Дзержинського. Вісім доменних та щось із півтора десятка мартенівських печей затамували потужне дихання своїх кількох десятків димарів. Замокв громіхкий гомін тисячотонного блюмінга, універсального стану і всього вальцювального цеху. Не дихає, не говорить. Не б'ється серце заводу — його електростанція.

В заводській конторі — порожнеча, дичавина. Кроки старого заводського швейцара віддавалися в кабінетах і канцеляріях печальними лунами, як зітхання. Степан Васильович прислухався до них, навмисно кашляв, — може, озветься хтось. Мовчить контора, милується тільки його, швейцара Бованенка, звуками. Повагом пішов сходами на третій поверх, а луна шастала зверху на поверх, почала лякати. Зайшов і зачинився в директорськiм кабінеті. Може, хтось уже гониться за вірним своєю заводі швейцаром...

І вперше, лишившись на самоті, по-справжньому поглянув з вікна на мальовничий і страшний у мовчанні завод. Жодного димочка, жодного свистка парового кра-на, ані іскорки на ливарних дворах. Зчорнілий метал корпусів і механізмів цехів очепірився на березі Дніпра, мертвою хваткою вхопився землі і в погрозливих корчах завмер. Тому-то так гасають луни від швейцарського кашлю — завод мовчить... Інакше навмисно припишк завод, доки гримлять гармати, доки на вулицях Дніпродзержинська панує терор чужинців, панує дика розправа з радянськими людьми.

Ще вчора з заводу пішли всі. Таки зовсім усі пішли, і ніхто навіть не навідується. Тільки сам Бованенко на весь завод.

— Ба ні, не сам! — озвався до себе і злякався власного голосу. Ніколи його не чув на людях таким, немов підміненим у директорськiм кабінеті — з людського голосу на покійницький...

Та він згадав про «господаря» заводу. Внизу, у вестибюлі, в променистих кумачах драпрі, стоїть портрет Фелікса Дзержинського.

— Хазяїна треба приховати від окупантів на всякий

випадок,— промовив сам до себе й кинувся вниз, у вестибюль.

Та «хазяїна» вже не стало на тому місці. На кумачевих променях вицвіли крайки, лишивши яскравий прямокутник незлинялого кумачу, де ще ось тільки-но стояв портрет.

У вестибюлі за перегородкою здивався з Кривошиєю, конторським теслярем. Мовили один одному по якомусь незначному слову. Знаються вони давно. Ніколи не хвалилися з новинами й таємницями, і існувало між ними своєрідне змагання, хто перший повідомить про якусь заводську новину.

А про портрет Дзержинського зараз, коли в місті вороги, не наважувалися заговорити, звірялися, бо там... розстрілюють радянських людей.

— Ти ж це, теслю, як: на працю вийшов, чи що?

— Як і ти, швейцаре... Це ти в директорській був?

— Еге, навідався. Замкнув на ключ, ось він.

Потім умовкли. Бованенко для більшої переконливості позіхнув і сів на своє традиційне місце — так, ніби йому було все байдуже. А таки запитав чи ствердив чиесь мовчазне запитання:

— А портрет наркома... тое?..

І зробив при тому невиразний жест своєю каліченою рукою. Кривошия мовчки повторив той жест і підійшов до незачинених надвірних дверей. Причинив їх.

— Сховаймо, чи що, швейцаре? Що не кажи, доброякісна річ, портрет... Чув: двісті душ наших застрелили. Це тобі не жарти!

— Чув. Куди подів портрет?

— А нікуди й не дівав. Чого це я маю його дівати — швейцар я, чи що? Та ти хто мені — директор? Може, заявити кому збираєшся, то біжи.

— Діло говорю, не дурій, теслю...

І вони посперечалися, випитуючи один одного.

Вони й потім, на протязі двадцяти двох місяців, контролювали один одного, переховуючи портрет Фелікса Дзержинського. Боялися признатися один одному, для якої потреби їм слід переховувати цей портрет. Почували себе змовниками, і любо було відчувати себе так, і за звичкою сперечалися.

— Сторож я, хоч і швейцар, — говорив до себе Бованенко. — А два сини інститути пройшли, інженерами при

нашій владі стали. Ось тобі і сторож! Спробували б у цих буланих есесівців навчитися. Ці навчать...

Незабаром з'явилася «дирекція» заводу. Її двожильною дирекцією прозвали, бо поруч з номінально-українською дирекцією, складеною з «пана»-директора Неклеси та двох «панів»-інженерів Ботухи і Ігнат'єва, існувала численніша «дирекція», надіслана з Берліна. Вона складалася з директора Шманда, згодом заміненого Пóпом, з виробничого директора Бара і комерційного директора Тумма. Були й «головні»: по вальцюванню, по енергетиці тощо — Дікгауз, Блюме, Грош, Вінклер, Борн, Браїловський та інші.

Як згряя голодних вовків, накинулися окупанти на завод, пославши десятки оцих дікгаузів, шмандів, пóпів. Силами військових батальйонів вони перешли кілька колій заводської залізниці і гарячково почали вивозити метал — чавун і сталь, що залишилися на заводі. Викрадаючи один в одного цехове устаткування, ці «головні» борни і гроші демонтували, руйнували завод, очевидячки, і не збираючись його ні відновлювати, ані — тим більше — пускати.

Минали місяці. Завод їла іржа, його засипали бруктом і сміттям. Директор Шманд щовечора живосилом привозив собі на нову квартиру нову «полюбовницю». Великодушно «прощав» їй, що вона жила і виростала тут за радянської влади, обіцяв подарувати з заводського радгоспу поросю на господарство і... розстрілював.

В двох кабінетах контори заводу з'явилися діжки із спиртом і вином — утіха всіх інших «головних» помічників директора-націста.

Але ж чавун і сталь на заводі Дзержинського лишилися в якійсь цілком визначеній кількості, вона мала свої категоричні межі: Берліну потрібен метал, а на заводі його вичерпано. І перед «дирекцією», зрештою, постала складна проблема — пуск заіржавілого заводу, в чужій країні, з чужим, поневоленим народом.

За допомогою своєї заводської поліції та міського гестапо «дирекція» спочатку викликала інженерів, що залишилися в місті. Викликала і навіть сісти не запропонувала, змусила стоячи «радитися».

— Завод неодмінно треба пустити! Це я, директор, вирішив. А як його пускати — це вже ваш клопіт: говорити, вирішуйте, ви — інженери. Пам'ятайте, що ми, націонал-соціалісти, прощаємо вам усе, але й вимагаємо за це наше великодушне до вас ставлення щирої монети — вашої праці...

Інженери дивувалися, слухаючи Шманда. Крадькома позирали один на одного. В чому їх обвинувачують ці новоспечені «господарі», що вперше в житті говорять з ними? Які «провини» радянських інженерів уже «прощає» цей товстий, м'ясистий нацист?

Начальник гестапо нервово походжав по кабінету, хизуючись підкреслено військовою манерою крокування і зброєю. Він чекав свого втручання в цю справу дирекції, він обмірковував, як «показово» й жорстоко він чинитиме. Та інженери не заперечували й не пообіцяли, а в такому разі начальникові гестапо не було чого робити. Інженери до того ж сказали: «Спробуємо»...

Потім, за активною допомогою тієї ж поліції, на завод було скликано й зібрано частину робітників, що не встигли виїхати з міста. В найбільш компактні бригади робітників було кинуту шпигунів і провокаторів. Це й були «найрадикальніші» заходи до «пуску» заводу, які згодом супроводилися щоденними арештами і розстрілами «неблагонадійних».

Так розпочалися роботи по ремонту і відновленню занеділих мартенівських печей. Люди відвідували завод, відчуваючи за собою постійне і пильне стеження шпиків і поліції. Бралися, щось робили. Але до «пуску» заводу від цього було так само далеко, як і в перший день приходу на його територію окупаційної дирекції.

Майстер мартенівського цеху Василь Якович Становий у день приходу німців до міста лежав у лікарні. Під час вантаження для евакуації найважливішого устаткування заводу Станового серйозно придушило мотором — довелося покласти до лікарні.

А потім окупанти викинули всіх з лікарні, і він довго лікувався вдома, на завод не йшов.

Та поліція знала свою справу. Вистеживши, що Становий уже вилікувався, його теж «запросили» до «дирекції» заводу. Другосортний директор, «пан» Неклеса без натяків і вмовлянь запропонував йому стати до роботи, обіцяючи теж «простити»...

Це стало глумом. В місті розповідали анекдоти про це «прощення». Але й щоденні розстріли і терор установ «Біржі праці» — вправно замаскованої секції гестапо — ставали щодень відчутнішими.

І Становий мусив прийти на завод. Його хотіли супроводжувати в цех. Навіть хтось з «головних», примружуючи п'яні очі, виявляв бажання йти й показати майстрові його робоче місце. Становий відмовився від тієї допомоги. Сам пішов до цеху.

В цехах блукали сонні люди. Де-не-де в порожнім величезнім корпусі цеху, скрегогучучи, пиляли терпуги. Робітники майстрували замки, запальнички, виконуючи термінові замовлення базару і власного шлунку. До Станового всміхалися винуватою посмішкою. Як-не-як, майстер іде, його очі все бачать, вухачують. А робітники зайняті чорт зна чим...

Майстер мовчав, не зважав на людське неробство. На заводі він не був з дня контузії і тепер, через кілька місяців по тому, не впізнавав його. Майдани завалені брухтом, старими козлами шлаку, непридатними деталями. Звисали обірвані троси підвісних кранів і важелів, ваялась інструмент і незліченна кількість порожніх консервних банок.

Десь серед цеху його позвали. Інженер, якого Становий досить близько знав по роботі на заводі, підкликав його до себе. По-будешньому привіталися й мовчали, озирючись, мов чужі в чужім дворі. Згодом заговорили натяками:

— Так що ж, Василю Яковичу, працювати треба? — напівзагадково запитував інженер. І не знаєш: докоряє він Становому за пізню появу в цеху, чи за те, що майстер таки вийшов на роботу.

А майстер знизав плечима, ніяково червонів, немов виправдувався за те й за інше, і не знаходив слів.

— Нічого, Становий, якось воно буде...

Так і розійшлися. Але в тому «якось воно буде» Становий почув щось утішне. Йому стало легше на душі. Думав: «Значить, ще не все загинуло, ще не кінець! Інженер напевне знає. Недарма бадьорить...»

Завод прийняв військове замовлення: виготовити велику кількість кирко-мотик для саперних частин. Становому наказано змонтувати для цього розібраний паровий молот. Скласти його було неважко, деталей вистачало.

Майстер почав цю роботу, майже нічого не думаючи про неї. На допомогу собі взяв у бригаду старого Мельникова. Бригада з усього заводу зносила, стягала кращі деталі молота, чистила станину, добирала болти, мастила гайки. Становий розпоряджався, як усякий добропорядний майстер.

І знов здивався з тим інженером. Цього разу довше розмовляли і більше висловилися. Інженер цікавився становищем на монтажі молота, складом бригади, яка його монтує. Довідавшись про Мельникова, раптом пожвавішав:

— І старий теж у вас? Оце здорово! На Мельникова можна цілком покластися...

Рвучко й допитливо поглянули один одному в очі, потім усміхнулися й розпрошались.

Але коли другого дня Становий вийшов на роботу і здивав Мельникова, йому зробилося чогось ніби шкода. Дивився на робітників, що сонно вовтузилися, чистили деталі чи зносили їх сюди, і міркував лише про одну фразу інженера: «На Мельникова можна покластися... А на оцих усіх? А на мене?..»

Тієї ж хвилини пішов розшукувати інженера і просто запитав у нього:

— То як же бути?

— Звісно як, Василю Яковичу... Якої ви думки про те, що молот цей таки буде кувати кирко-мотики?

— А, правду кажучи, таки нічого про те й не думав,— так само відверто мовив Становий.— Може, ви маєте якісь... свої міркування? Не криюся, страшнувато якось, а з другого боку... надто прикро. Звісно, може працювати, будь він проклятий, той молот...

— А ви його, Василю Яковичу, міцніше закликайте..— і здалося Становому, що інженер ледь-ледь примружив ліве око на слові «закликайте».— Страхатися ж нам немає чого, ніби ж... лякані вже. Ми з вами тут не самі серед цих... окупантів.

«Значить, не самі? — думав майстер, повертаючись до молота.— То це ж зовсім інше діло. Коли не самі, то й звісно, нема чого боятися».

— Мельников! — озвався майстер начальницьким тоном.— Треба підігнати робітників. Чого тут панькатися довго? Начальству кирко-мотики потрібні для фронту. Це тобі не запальнички.

Мельников аж присів, неначе справді злякався начальницького тону майстра. Слухав його слова і приязно вдивлявся старечими, здрібнілими очима у великі й дуже очі майстра.

— Вестимо, на фронт. На кой же еще рожон им нужны кирко-мотыги? Говори уж, чего делать-то, не томи душу, мастер. Как скажешь, то и сделаем. Молот он готов, собрать недолго...

Про категоричний наказ майстра того ж дня довідалася й «дирекція» і була задоволена майстром Становим. Але вона не довідалася про іншу розмову, що відбулася між Становим і Мельниковим через годину по тому:

— Ти, старий, не тулив би так золотників. Так усякий поставити може.

— А как же, Вася? — старий боявся догадатися про прихований у тій пораді зміст натяку майстра.

— Как же, як же... Могли ж вони притертися, зноситься трохи тим боком, хоч назовні цього й не видно. Ти їх, старий, якось наверни...

— Верно, Вася! Можно ведь и совсем повернуть в обратную сторону, деталь стерпит. Это я мигом, Василь Яковлевич. В самом деле ведь: подработались же они, золотнички-то...

Старий говорив таким статечним тоном, так переконливо гладив рукою по зовсім ладнім ріжку золотників і запевняв про їх зношеність, що майстер подумав: «Не наплутав би чогось старий».

Молот швидко склали. На випробування й пуск прийшли інженери, робоча зміна. Адже це перший агрегат, який працюватиме на окупантів.

Становий діловито давав останні вказівки, стежив за паропроводом, за робітниками. Тільки Мельников стояв геть осторонь і крутив цигарку за цигаркою. Так і не скрутив.

Пустили пару. Поволі здіймали й опускали важіль. Молот не ворухнувся. З погрозливим свистом виходила пара, де їй не треба було виходити, а молот не пішов. І як не заходжувалися, як не потіли біля нього німці, інженери, робітники, молот не рухався. «Головний» механік Вінклер наказав у його присутності розібрати й знов скласти агрегат. Дві доби ще проваландалися біля нього в якійсь гарячковій гонитві. Становий кричав на робітників, попереджаючи крик Вінклера, щоб не сплутали

деталей. А їх і плутати було нічого: деталей небагато, конструкція звична, проста. Особливо ж стежив Становий за Мельниковим, який дві зміни пробув у цеху, не відходячи від своїх перевернутих «золотничків». Його старанне дбання за чистоту деталі буквально заворожувало бувалого Вінклера. Чистотою й приспана була його увага.

Знову випробовували, але вже без численних інженерів і «головних». Виморений Вінклер сам надолужував тут. А молот так-таки й не зрушив. Закляв Становий...

Замовлення кирко-мотик зняли з виробництва, і Становий полегшено зітхнув.

Інженер, здибавши його десь у сутінках, вдячно потис руку:

— А для себе зможемо його тоді пустити?

— Безперечно. Майже новий молот. Та Мельникову там на дві-три години роботи.

— Гарзд. Бережіть старого Мельникова.

«Директор» Неклеса викликав до себе Станового. Нагадав йому ще раз, що окупаційна влада за саботаж розстрілює, а його можуть повісити. Порадив виправдати себе за першу невдачу і, не вислухавши бодай слова, відпустив.

І про це довідався інженер, друг Станового. Тепло заспокоїв і вже без будь-якої перестороги сказав, що радянська влада має в Дніпродзержинську і на заводі свої очі й вуха і що своїх людей вона не дасть нікому скривдити.

Отак і повелася праця майстра Станового, вальцювальника Буца, робітника-монтера Мельникова, крановщика Кривоноса, завальника Александрова та й багатьох інших. Робітники гарзд розуміли, чому ламаються вали в листовальцювальному стані, запущеному окупантами. Працюючи на ремонті мартена або домни, вони аж ніскільки не дивувалися, що майстри зазнають раз по раз «невдачі». А майстри не боялися тим втратити свій престиж серед робітників.

Зовсім несподівано і раптово вийшов з ладу кран мартенівського цеху. Німець Бар знов викликав Станового і наобіцяв йому купу чортів. Тонкий і горбатий ніс Бара зовсім закорючився, як у хижака. Вся лексика зрозумілих для Станового слів, якими орудував Бар, викидаючи їх з піною на майстра, складалася з двох слів, калічених у всяких варіаціях: «сапоташ, раштрель...»

Але їм потрібен майстер. Завод же не діє, а пустити його таки треба. Без майстра його хіба пустиш, без місцевих знавців заводу хіба розберешся в цім жахливім від руйнації й занедбання хаосі металу? Ні, Становий потрібен їм, як повітря. І його знов послали в цех, як послали й вальцювальника Буца, в якого, зрештою, таки зламався й корінний вал листового стану.

Ремонт мартенівської печі наближався до кінця. Становий розгубився: невже розпалять мартен? А що ж він може вдіяти, щоб цього не сталося? Інженер застерігав, що окупанти, чого доброго, таки розпалять піч. А чогось порадити не міг, покладаючись на винахідливість Станового.

Нітилася душа в майстра. Тепер лишалося тільки розпалювати піч або висадити її в повітря разом із собою. Никав, метушився, а вигадливість його майстрівська зникла з голови. В таку хвилину і впав йому в очі крановщик Кривоніс. Він майстерно і зовсім акуратно подавав кран сюди-туди. Тут же стояла відремонтована за сім місяців і підготовлена для завалки печі завалювальна машина.

Становий вибрав хвилину, коли Кривоніс спинився з краном біля нього.

— Ти комсомолец? — тихо і зовсім несподівано запитав безпартійний майстер Василь Становий.

— Еге, — перелякано відповів крановщик. Коли б це запитав колишній член партії чи комсомолец, Кривоніс спокійно б те сприйняв. А Становий... Яке йому діло до того?

По тому ніби зовсім іншими очима озирнувся навколо. Довше подивився на піч, на видерті з неї його краном величезні козли, на передпускову метушню робітників. А майстер, як спокусник, так само тихо, ніби й не йому говорив:

— Діла, юначе... От і завалювальна машина. Готовісінька. Спочатку німці «Мартина Івановича» пустять, потім «Домну Іванівну», а там і піде. Завтра завалювання, либонь, розпочнеться...

Кривоніс не міг збагнути, до чого це все говорить, не відповів. Але в голові, як блискавка, майнула думка:

— Ні, не розпочнеться! Руки в них короткі...

І раптом із страшною силою рвонув кран, поведений Кривонісом. Снопамі іскри посипалися звідусіль, загри-

мотіла будівля. І тут же удар, тріск... Якусь мить завми-
рали низькі луни страшного удару, цех замовк, чекав.

Схаменулися люди навколо. До місця аварії бігцем поспішали інженери, «директори», «головні» і торопіли. Тільки майстер Становий не розгубився. Він уже «проби-
рав», на чім світ стоїть, блідого, переляканого Кривоноса і от-от ударить його уламком деталі, що випадково під-
вернулася йому під руки. Встиг шепнути йому:

— Не дрейф, комсомольцю. Я вивернусь...

І геть прогнав його з очей. А інженерам і «головним» безнадійно скаржився:

— Чи ж можливо на такій гнилятині працювати? Контакти позакисали, відходять. Казав панові Вінклеру, так — не твоє діло... А машина виривається з рук, не ко-
риться керму навіть у Кривоноса. Добре ще, що тільки цим закінчилося. У другого б не те ще було...

Звісно, німці нічого «доброго» не вбачали в тому, що трапилося. Пуск печі в котрий уже раз зривається. Але що їх дурить цей радянський майстер — того так і не зрозуміли.

Дев'ять місяців готували цю піч № 7 до пуску, але пустити не вдалося їм!

Інша бригада закінчувала ремонт і відбудову печі № 9. Гітлерівці перенесли увагу і «пускові» апетити на неї. Та знов же, на випробуванні механізмів тиснення (з діяльною участю Станового), зовсім «несподівано» тріснули обидва кесони... Піч не пішла й була занедбана окупантами, хоч могла б бути пущеною раніше за інші. Навіть пущені протягом 22 місяців дві печі щодня мали аварії і за весь час так і не стали до ладу, не були впи-
сані до реєстру діючих, видаючи бракований метал.

Таким життям жив і доменний цех. Не розкидаючись матеріалами і робочою силою, гітлерівці обрали з усього цеху одну домну № 5 і вирішили за всяку ціну відбудувати її, розібравши інші. Німецькі інженери усунули радянських, щоб не брали участі у відбудові печі, щоб унеможливити прояви саботажу. Сімнадцять місяців топ-
талися вони біля неї. Яких тільки заклинань, погроз і репресій не вживали, скільки лиха зазнали робітники за повільність ремонту! А піч була далека ще до пускового стану.

Та, відчувши наближення частин Червоної Армії, що вели за Дніпром переможний наступ на Захід, окупанти

в мстивій люті висадили домну в повітря. За одним заходом висадили в повітря й ще чотири інших печі, найбільш придатні до відбудування.

Жодного дня за всі двадцять два місяці перебування окупантів завод не задимів своїми гігантськими димарями. Не засвистіли «кукушки»-крани. Швейцар Бованенко щодня вибирав зручну хвилину, підходив до вікна в конторі заводу і приязно вдивлявся в його мовчазні похмурі корпуси, в засмічені, загачені брудом під'їзні шляхи і прислухався.

— Не дихає завод,— говорив собі швейцар, стаючи на своє постійне місце у вестибюлі контори.

Протягом тижня фашисти готувалися до відступу, руйнували завод. Десятки тонн вибухових речовин підклали під мартени, під блюмінг і домни. Пекельними вибухами закінчувалося їхнє дворічне «господарювання» на заводі, їхня боротьба з робітниками-дзержинцями, що лишилися вірні своїй радянській вітчизні. Навіть в останні дні ця прихована боротьба не припинялася ні на хвилину. Чимало тонн динаміту так і лишилося лежати під мартенами й іншими цехами, «не вибухнувши».

24 вересня 1943 року в Дніпродзержинськ переможно ввійшли частини Червоної Армії.

Пошарпаний, вимучений окупацією народ на руках носив вулицями міста обвітрених героїв — командирів і бійців. Слізьми радості вмивалися матері, зустрівши чіхось, не своїх, синів-переможців, як рідних.

В цей день швейцар заводу Степан Бованенко розшукав у своїх схованках «господаря заводу» — портрет Фелікса Дзержинського. Обтер і переніс його на те місце, де вперше він був поставлений у 1931 році. І ще раз пережив глибоку урочистість у серці. З цього дня завод знову став тим же соціалістичним підприємством. Немов закриту сторінку книги життя знов розкрив радянський швейцар заводу. І радісніше, і світліше на світі стало йому від цього. Неначе й завод ожив, відчув господаря...

Того ж дня з'явилася й законна дирекція заводу, привітавши Степана Васильовича з великою перемогою, з визволенням.

А шостого дня, неймовірними зусиллями партійних і адміністративних організацій міста й заводу та самовідданою працею робітників, удалося пустити на заводі першу машину. Засвітилися електролампи в цехах і в місті. Урочисто загудів традиційний заводський гудок, сповістивши робітників про початок нормального радянського життя. Він кликав їх на їхні законні місця в цехах.

І тисячі дзержинців, поспішаючи, як і колись, прийшли по гудку. Всі вони почали міркувати над складною проблемою — як звести з руїн і пустити пошкоджені вибухами, пограбовані, заіржавілі і забруднені бруктом агрегати? Обласна і районні партійні організації, радянські працівники й інженери навально працювали дні і ночі над розв'язанням цього відповідального завдання країни.

Десятки тонн німецьких вибухових речовин видобуто з-під агрегатів заводу. Їх влучно і своєчасно ізольовано від запалів. Фугаси не вибухли, і ніхто з робітників, що з'явилися на завод, не хизувався вправним ізолюванням фугасів. Майстер Становий хазяйновито відкрив потайну комору, де він сховав від окупантів чималу кількість дрібних деталей машин і інструмент. Навальник Александров розшукав приховані ним кілька тонн високодефіцитних бронзових деталей до мартенівських і доменних печей, і до інших агрегатів заводу. Вальцювальник Буц розшукав станини прокатних станів, які він якось уночі при німцях з власної ініціативи навантажив краном на вагонні площадки і вивіз на задній двір, щоб сховати серед брухту, козлів і шлаків.

Величезною скорботою пройнялося робітниче серце від утрати гіганта-блюмінга. Гітлерівці висадили в повітря все устаткування блюмінга, всі допоміжні агрегати, під'їзні шляхи. Але віра в перемогу над ворогом бадьорила робітників, кликала на боротьбу за свій завод і на доконечну перемогу й на цьому трудовому фронті...

Тесляр Кривошия, проходячи з шухлядою свого інструменту повз портрет Фелікса Дзержинського, з невідомою діловитістю мовив до швейцара Бованенка:

— Ну що, швейцаре, портрет наркома тое? — і фігурно помахав вільною рукою, дратуючи Бованенка.

— Иди, йди, теслю. Нема чого дурня викаблучувати. Он рами в кімнаті...

— Знаю, знаю. Не вчи, Степане, вченого. За своїм дивись, швейца-аре!

Така вона, історія дворічної боротьби господарів-дзержинців за своє правее діло. Червоний прапор сталінської перемоги майорить у повітрі над будинком контори заводу.

А гітлерівська навала тікає на захід під смертельними ударами Червоної Армії!

Слава радянській зброї!

6—10 грудня 1943 р.

м. Дніпродзержинськ

ОПОВІДАННЯ ПРО НЕВІДОМОГО СОЛДАТА

Коротка історія цього зошита, що глибоко зачепив мене щирістю і безпосередністю думок, записаних солдатом,— майже звичайна.

Якось за місяць чи пізніше по капітуляції фашистської Німеччини мені знов довелося проїздити через Белград. Душевно близький народ Югославії і така всенародна боротьба за становлення його державності мимоволі глибоко хвилюють, коли проїдши це місто жорстоких боїв Радянської Армії з фашистською за визволення столиці братнього народу. Свідком цих боїв довелося бути й мені...

І хоч як не хотілося зловживати своїм знайомством, не міг не завітати ще раз до нашої милої Олі, дівчини-лікаря, тепер начальника цілого невеликого шпиталю для особливо серйозних випадків поранень.

З професійної звички, чи так склалися обставини, мені знов пощастило розмовляти з бійцями і командирами, з людьми нашого Третього Українського фронту, що закінчували своє довге лікування. Все це були воїни, що перетерпіли найтяжчу форму поранення, і в перші дні лікування життя їм якщо її усміхалося в безтямі, то тільки усмішкою бажаного. Майбутнє для багатьох з них було тоді мрією, а для лікарів — гострою проблемою.

По-людському — це лякало і в той же час захоплювало. Адже ці люди-герої, можна сказати, вдруге народжувалися. Вони стали філософами, цілком свідомо ставляться до свого майбутнього, охоче розповідають. Розмовляю і записую. Як завжди в таких випадках, обираєш кращих

серед кращих (проста умовність і вміння Олі відрекомендувати хворого: «Герой Радянського Союзу льотчик-ас, бронейник»). Шпиталь невеликий, але такі люди переважали в ньому. Чудові люди — вдруге народжені. Жваві бесіди з ними захоплювали, і важко було одірватися від одного, щоб потрапити до іншого. Бомби не свистіли над головою, юнкери не квоктали в небі.

Оля (будемо так її й надалі звати з багатьох міркувань) старанно допомагала, водила по «хазяйству», давала цікаві й завжди влучні характеристики пораненим, з якими доводилося розмовляти.

Коли ж, надокучивши своєю цікавістю, я почав дякувати й збирався залишити це Оліне «хазяйство», вона запротестувала:

— Які там турботи, облиште, будь ласка. У нас вони всі, як один, герої. На любісінького й самі б натрапили без наших «турбот». Одні вже мають звання Героїв, орденів їм видано, а інші й не помічені ніким, може, ще навіть у безвісті загинули чи в убитих лічаться. Обидно їм, звісно... В нашій країні мільйони героїв цієї війни! Та які люди!

В словах лікаря прозвучала скарга від імені тих «не помічених», не увічнених славою героїв Великої Перемоги.

І я, без жодного слова виправдання, знову сів у крісло. Лікар помітила мою ніяковість, навіть тривогу, спробувала пояснити свої слова, що вона не мала комусь докоряти, то більше письменникам, за недостатню увагу до «малих сих». Та цим ще більше підкреслила свою першу думку. Довелося настоювати, щоб повела ще й до такого бійця, який би й нагород ніяких не мав.

— Положим, такого не знайдеться в нас. Є лише один гарматник, рядовий, але й він має медаль «За отвагу» і, здається, представлений до високої нагороди за визволення Белграда. Звичайний рядовий солдат із надто тяжких випадків поранень, просто — з критичних. Славний такий, добре начитаний, всім цікавиться, як дитина, що почала усвідомлювати радість життя. Зовсім звичайний наш радянський воїн, «невідомий солдат...»

Так я потрапив до Миші Іванова, червоноармійця-гарматника, що закінчував своє багатомісячне лікування. Він трохи здивувався. Присів на ліжкові, щоб не зовсім ле-

жачи розмовляти, рукою в шрамах за неголену щоку помацав, винувато всміхнувся і заговорив:

— Теж мені героя знайшли... Та я й не знаю, про що розповідати. Ось у сусідній дев'ятій палаті льотчик, двічі Герой Радянського Союзу, це да... Істребитель!

— А ви розповідайте про найважливіше й найцікавіше в вашому житті. Подумайте і розкажіть.

Червоноармієць з неприхованим острахом надто різко поглянув на свої ноги під ковдрою. На лікаря допитливо подивився, ледь тремтячою рукою смикнув ковдру вище на груди.

Тільки тоді я зауважив біля ліжка дві милиці, приставлені до стіни.

— Про найважливіше? — тихо перепитав Іванов, неначе хотів виграти час, щоб побороти, проковтнути збен-теження, приступ жалю, що так підкотився в грудях. Раптово згасла посмішка, немов тінь війнула і закрила на молодому красивому обличчі недавній спокій, людську доброту.

— Ні,— з зусиллям вимовив і тяжко перезітхнув.— Я не зможу...

Трохи перечекали й ми. Миша на лікарку боязко позирає, борючись з думками, вишукував слів.

— Може, написати дозволите, це значно легше... Тут розповідаєш сам собі, без сторонніх свідків.

— Гаразд, добре,— поквашно погодився я, зводячись, щоб іти.— Це навіть краще для мене.

— А так, це краще...

Він також несподівано підбадьорився, немовби з силою переборов усі слабості серця. Рівніше сів і знов дістав можливість одверто дивитися в очі співбесідникові:

— Таки дійсно краще, хоч розумію, що ви тільки за-спокоїти мене хочете... Я й сам давно міркував про це, та все сміливості невивистачало. Бо якби ж знав... Може б, розповіли мені, товаришу, як треба писати: чи все, як було, а чи так, щоб до ладу складалося?

— Писати треба правду, як воно в дійсності було. Це й буде до ладу.

— О ні, не кажіть! Яка там доладність з голої, часом жорстокої правди, та ще й записаної з того, що одна людина тільки навколо себе бачила? Хіба що тільки про себе, а кого це цікавить... Та добре, я напишу вам. Це значно краще, аніж розповідати...

Аж кілька місяців ще минуло. Уже спеціально розшукуючи Олю, здибав її шпиталь не в Белграді, а у нас на березі моря. Зайнята гарячкою розташування свого «хазяйства» в курортному містечку, вона привітно зустріла, навіть виявила невідроблену радість від моєї появи. І квапилася з повідомленням про Мишу Іванова.

— Поїхав Миша на мирну працю! Радий, сказати не можна. Зараз я вам передам його зошит, почитайте, і що буде не ясне для вас, я доповню. Так просив Миша, прощаючись...

«...Пишіть, радить письменник, про найважливіше в житті. Обміркувавши з усіх боків це бойове завдання, я за два тижні прийшов до рішення: що ж може бути важливішим за те, що війна скінчилася перемогою! Щоправда, у мене не стало одної ноги. Хрін з нею, з ногою. Подумаєш — ліва нога. Та вона й коли ціла в чоловіка, то так — лише за компанію служить. Ну, ще трохи живіт, неначе піднята цілина, шрамами та рубцями покартований (точнісінько, як і в самого нашого героя-командира Зав'ялова: йому теж наша Оля, мов у торбу, кишки зашивала...). Якоїсь пари ребер немає... Словом, про це все знають тільки лікарі та я. А ногу... обіцяли протезну, вже й мірку зняли.

Та справа ж і не в тому. Пообіцяв я записати все, як було, і про ті найважливіші в моїм житті моменти. Гадаю так, що це зовсім непогано. Дітям чи й онукам дуже придалося б (смішно мені в 28 років так по-старечому міркувати. Досі парубкую, а туди ж — «онукам»). От тільки не забути б чогось.

Треба ж трапитися такому. Чи не краще було б заразом загинути, як Микола Дворний? Всі ми цього чекали, звиклися з думкою, що майбутнього в солдата на війні дуже мало — тільки переможний бій... Чекали. Звісно, чекали бою не як бажаного гостя чекають, а як неминучість, бо тривала жорстока війна двох світів...

Частенько думав і я: ось у лотереях чи, скажімо, в займах людина теж очікує виграш. Дуже нетерпляче очікує, але то інша річ: виграшеві радіють! А смерть на війні чи тяжке поранення, як у мене, це така ж неприємна річ, як численні програші, слово честі. Коли, скажімо, номер серії смерті в бою, як головного програшу, випадає на 7642, то я витяг 7641! Одиначкою не дотяг, голубчику

Іванов. Сержант Микола Дворний (мій начальник і друг)... йому «повезло», виграв 7642. А снаряд же був той самий, і знаходилися ми біля тої ж самої пушки.

Затійна гра в тиражі життя...

Лікарі надумалися виписувати мене, шпиталь переїздить на рідний «рубіж». Кажуть — дужий! Виграв, значить, в лотереї війни. Та й справді, дужий же, нічого не скажеш... Може ж бути людина дужою без одної ноги (ребра, я вважаю, взагалі неліченими виростають у людини — скільки кому пофортує)?

Але тут-то й заковика: куди виписуватися? Лежиш отут на чистій білизні, вередуєш сестрами, лікарями, по-тай філософствуєш, забувшись навіть донорці своїй, незнаній юній югославці, висловити людську подяку, вважаєш себе господарем і дужчаєш. А десь там, у так званих домашніх умовах... ким покомандуєш, хто там зобов'язаний тобі постіль перестеляти, з яких достатків житимеш? Це ж одразу з госпиталю та на чийсь руки... Де там на руки? На чиюсь шию (не зрозумів би письменник, що на кохання натякаю!). Кажуть, написали до рідних, щоб приїздили забирати і не ускладняли нам переїзди в санітарних поїздах. А кому я там потрібен без ноги? Чотири роки працював на енакіївському заводі, спеціальність ходячу придбав, до підручного на домні дійшов. А рідні — мати з вітчимом та мала їхня дочка — в колгоспі. Їм-то я такий найменше потрібен, — треба просто дивитись в очі правді. Нещодавно замполіт говорив нам, що держава буде перекваліфіковувати нашого брата. Правильно, вірю. Партія і наш уряд не забувають про народ, з яким пройшли велику путь і таки дісталися до слави Перемоги! Будуть давати нашому брату «неходячі» кваліфікації. Руки ж маємо! Щоправда, ще й голова на плечах ціла. Але поки що свідомість пригнічується простим фактом: інвалід...

От взять Миколу Дворного (з-під Сталінграда з ним стали біля одної пушки, так і дійшли аж до белградських боїв, слова гіркого один одному не сказавши) — у нього інша справа, жаль, що вбитий. Десь на Лівобережжі Дніпра, в старім полтавському селі (з запорожців його предки) лишив дружину, пам'ятаю, Олімпіадою звалася. Дружина! На фото часто придивлявся і я з рук Миколи. Хороша — нічого не скажеш. На руках дівчатко мале оченята лупить на тебе. Ну, скажи ти, немов аж на той бік

життя озивається до батьківських почуттів, кличе... А я ж на цілий рік старший Миколи і навіть дружини, мерзотник, не маю...

Заспокоюю себе, що це й краще отак самотньому, не діливши, своє безноге життя коротать. Всю війну не боліла голова за неласкаві жінчині листи, як у Дворного.

Не любила вона його, безсердечна, скаржився сержант. Жива, здорова, пише, кланяюсь — от і вся ласкавість. І я їй, такій, поклони слав у Миколиних листах.

26 липня 1945 р. Белград.

Буду писати щоденником, бо такі операції розгорнулися!..

Оце вчора лежу і розмірковую, з чого б мені починати белградські бої: чи з того, як німці біля гори Авала нашу бригаду Зав'ялова надвоє пересікли, а чи про бій уже в Белграді (не зможу ж по-справжньому з гулом, з гамом, з кулеметами та з бомбами). Найкраще б — записати тільки епізод, як ми з Миколою своєю пушкою загін югославських партизан рятували вогневим нальотом. Чи ж буде все зрозуміло, що діялося навколо?

І вже хотів за це й ухопитися. Як-не-як, а тут сталося оте «найважливіше» в моєму житті.

Коли чую, стукають у двері. Стук, ясна річ, Олі Федотівни. Пальчики ж у неї дрібнокаліберні, ніжні. Ніхто з сестер так не постукає ніжно і переконливо.

Алло, кажу, заходьте. Настрій у мене майже бойовий (дужий, кажуть лікарі): писати спогади починаю після двотижневих вагань.

Дійсно, заходить лікарка, але не сама. З нею ще одна громадянка в нетутешньому одязі. Ніби й не старіша за Олю Федотівну, хоч це так і видається з її втомленого, змарнілого обличчя.

Лікарка на цей раз напівсерйозно, напівпосміхаючись, мовчить — про щось думає. А ця друга:

— Здрастуйте, — каже, — Михайле Андрійовичу!

Ого, думаю, загнула молодиця — Андрійовичу. Чого це їй приспичило так голосно? Та мене, скільки й пам'ятаю себе, — Мишою, Михайлом тільки й звали. Внутрішньо бадьорюсь, як гусак, нашорошуюсь. Може, це й не до мене.

— Ну... Здрастуйте, не знаю, як там вас по-батьошки величати,— відповідаю, не приховуючи якоїсь досадної зверхності чи іронії. Потім червонів за це, коли вона, не помітивши глузування, з безпосередньою жіночою щирістю промовила:

— Звіть Олімпіадою, поклони мені слали...

Як від чіткого залпу, підстрибнув я на ліжкові. Оце так — звіть Олімпіадою! Дивлюсь на неї, очей не спускаю. Губка в жінки пересмикується. До лікаря несподівано повернулася з такою скорботою, неначе запросила негайної допомоги. Жінки ж вони обидві, хоч і молоді, у них своя мова, навіть мовчанка. Відчуваю, що й та ледве не заплаче, а все посмішку намагається втримати, заспокоїти нею.

— Олімпіадою? — допитуюся, щоб і собі дух перевести.— То ж то, ніби впізнаю вас... Немовби бачилися десь. Яка ж ви... молода.

Таке буває не завжди, та трапляється, коли людина почне говорити і не в силі зупинитися, аж доки не змеле якоїсь дурниці. До чого це я бухнув: яка ви молода? Неначе на вулиці, парубкуючи, дівчину здибав і слова з себе не виколупаєш для знайомства з нею. Зірветься ж таке з язика...

— Приїхала вас додому забирати, годі вже вам тут...— заговорила вона, поборовши свої хвилювання. А лиця ще не повертає до мене. Признаюся по щирості—з першого ж погляду на неї щось ніби обірвалося в мені тяжке, і зробився я зовсім легкий, як пір'їна. Увесь чужий, безсилий, і шкода себе стало, такого нікчемного.

Коротко кажучи — подобалася мені оця Олімпіада, нехай їй усячина...

— Це ж по якому такому орієнтиру? — питаюся. А вона раптом обернулася, неначе я її вилаяв:

— Що-о?

— «Забирати», кажу, по якому случаю приїхали, Олімпіадо? Ви ж дружина сержанта Дворного.

— А його вже не забереш, війна забрала...

Ось тоді її погляд змінився з запитливого, я б сказав, на дитячий. Стоїть цей погляд у моїх очах і по ці пори. Ні плачу, ні смію в очах, а тільки безодня глибина, якась моторозна прірва. Ні крихітки надій чи докорів долі, а чи жіночої вдовиної слабості. Тільки втома, і її хотілося таку приголубити, розбудити.

Якийсь величезний тягар навалився людині на серце, зпекровив око, і немає в людині сили виборсатися з-під того тягара. А очі ж в Олімпіади блакитні, великі — на десяток би вистачило. Ну, скажи ти, як небесна блакитна просторінь, ледь-ледь затьмарена швидким шматтям хмарок, що віщують і бурю і свідчать про її закінчення водно-раз. Та й обличчя в неї не таке звичне, як у всіх жінок. Трохи зблідле, втомою пойняте, але ж зовсім молоде, довгувате, з рожевими і ніжними вушками. Під чорною хусткою калачем лежали плетені важкі коси. Тільки русяві кучерики, непокірні, як і у всякої вродливої жінки, чинили легку анархію в скромній жіночій зовнішності...

Липня 27. 1945 р. Београд. (Югослави не кажуть «Београд»).

Довго ми говорили з Олімпіадою. Чого-чого не розповідали одне одному і якимось наблизилися, як давні знайомі стали.

Багато говорилося й такого, що, звісно, до справи не стосується, а говорити його хотілося,— живі люди знайшлися. Та писати про те не слід. А приїхала вона за мною ось яким чином — передаю її словами (шкода, що голосу передати не зможу — хороший голос має жінка!):

— Жили ж ото ми з Миколою, як говориться — пристойно, «як муж з жоною». Батьки настояли: виходь за нього, все ж таки, мовляв, колгоспний рахівник, у люди виведе, вчитися обіцяв пустити до міста. Та й записалися. Придивляюся до нього, звикаю. Упертий дуже — це гадалося й на краще — мужчина ж він, мав би-сь тверду волю. Але такий же нестримний до нашого брата жінки, як і був парубком: зачепить хоч яку і мене ревнує — гніваюся та дивуюсь. Ну... спородили-таки ми Любочку... саме перед війною найшлося — зараз уже їй п'ятий пішов. Збрали Миколу до Червоної Армії, а я з дитям до батьків переїшла, партизанам надокучала, від німців ховаючись, — ішли ж чутки, що вони... русявих нівечать або розстрілюють як комуністок.

Потім — пройшов Микола по Правобережжі, додому б то не міг заскочити чи що, і все листами мене попрікав, що сухі, мовляв, листи йому писала. А я ж старалася. Сльозою листа не розволожиш...

І ось сталося це лихо (Олімпіада немов і не помітила, що потекли при цьому сльози, не втирала їх. А я, безсоромний, милувався нею, заплаканою). Дістали повідомлення: так і так, мовляв, загинув смертю хоробрих!.. Тоді й стало по-справжньому шкода, інколи аж страхітно. І за листи себе лаєш, і за слово невисловлене караєшся, за все, за все. Хороший був, Любочку кохав як,— у кожному листі я відчувала подих тої великої любові, вона ж бо через дитя й мене пестила. За Вітчизну життя віддав! Такою себе недоброю тоді побачила...

Примовкла Олімпіада, немов приладнуючись під тягарем лиха, ковтаючи сльозу. З рукавчика висмикнула хустку і втерлася, спробувала посміхнутися. Я це зрозумів, аж у грудях мені стисло: жінка перепрошувала за свою мимовільну слабкість.

— Минуло отак, щитайте, з кілька місяців чи й більше з часу того повідомлення. А звикнути до такого складного лиха ніяк не можу. Здається, полюбила б його, за все втішила б, і там було б видно, як би ми добре зажили... Знаю, що й не одна я така в селі, та й у всій країні великій є кого втішати. Стараюся, а заспокоїтися не можу. Все, здається, неправда тому... А тут ще... женихи з'явилися, хай вони пропадуть, неначе дівчат їм бракує. І знов родителі з порадами лізуть — важка я їм чи що. Отак і складається плетиво людського життя.

Та й захотілося мені пересвідчитися самій, а можливо, і могилу чоловікову впорядити — що ж я більше можу! Потім уже, як доля складеться, тоді видно буде.

В колгоспі ланковою працювала, на бригадира переводять. За успіхи в колгоспі покликали й мене на обласну нараду передовиків сільського господарства, до президії обрали. Ну, всякого там наговорили, дякували, навіть... нагороджувати заходжувалися. А я з своїм: кажу секретареві обкому, не треба мені нагороди ніякої, непотрібно. Пошліть, кажу, мене чоловікову могилу впорати, подивитись і попрощатися...

При тій розмові був хтось із представників ЦК. Слово по слову, та й домовилися. А адресу ж, самі знаєте, яку мала: «На полях сербського народу за матір-Родину Советскую боролся и погиб смертю храбрых...» Та п'ять цифр ПеПе (польової пошти). То я вирішила з'їздити до ваших рідних. Писав же мені Микола про вашу дружбу, що разом воюєте, і адресу батьків прописав. Думка така, що,

може, ваші знають, де шукати. Так і зробила, а звідти й на завод забилася. Приїхала в Єнакієво — як рідну прийняли. В завкомі лист шпитальний обговорюють, представника виділяти збираються, а тут я налагодилася. Людей же там обмаль тепер, кожна пара рук на особливому обліку.

Ухопилася я за той шпитальний виклик: посилайте, кажу, мене! Ось і поклони від Миші Іванова мені, родичкою, мовляв, доводжуся... А хіба й ні? •

29-7-45, Београд.

І стала вона вимагати — покажи їй, де загинув сержант Дворний, де його могила. А з цього й виїшла ціла екскурсія.

Ходити мені на милицях було ще важко, звички для того треба особливої. Оля Федотівна запарядила для нас на весь день свій лікарський екіпаж з парою хороших гнідих, про яких у пісні співається. І зверхстрочника Микиту з ними, який теж за Белград воював, поранений був. Микита тут же на вулиці (опередив мене, стервець!) купив дві великих білих троянди в дівчини-квіткарниці і подарував їх Олімпіаді. Дуже їй до лица свіжа біла троянда...

Націлив я на місця боїв, спланував, і ми виїхали, щоб обидень устигнути. Потім, міркую собі, надвечір і на могилу поїдемо (це було найскладніше в завданні. Як тільки викручусь?).

— Ну, ось, мовляв, дивись, Олімпіадо...»

Для компактності оповідання Миші Іванова довелося дещо переробити в цьому його розділі, де Миша намагався описати всі белградські бої взагалі, як він знав про них з інших джерел, з розповідей та з власних спостережень. В цьому переробленому вигляді й подаю цю частину оповідання.

Як відомо, гітлерівці збиралися довго і вперто втримувати Белград всілякими засобами, які мали на ту пору. Гітлер спеціальними наказами велів триматися в місті, вважаючи його «передмістям» самого Берліна! На підмогу обіцяв надіслати свої дивізії СС, які саме уславилися на

Західному фронті, розгромивши американців та англійців на Луарі та біля Сент-Назера...

З кількох напрямків наш танковий корпус, спеціальні та стрілецькі підрозділи 3-го Українського фронту прорвалися до Белграда. На цю пору 2-й Український фронт очистив від ворога ліве побережжя Дунаю, на північний схід від Белграда. Таким чином, гітлерівці опинилися напівоточені, притиснуті до Дунаю та його притоки річки Сави. Щоправда, в тилу у наших військ, що штурмували Белград, лишилися дві німецькі повномірні дивізії, вибиті частинами нашого фронту з берегів Дунаю на схід. Вони лиш оступилися в гори під Смедерово, пропустили наші мотомеханізовані підрозділи, але повнотою зберегли сили — техніку та боездатність.

Про них ще буде в розділі Миші...

На вулицях Белграда при в'їзді з південного сходу стоять два наших згорілих танки. Тут, ліворуч, у великій незакінченій будівлі, німці влаштували першу оборону в місті. Вище по вулиці, праворуч, за колишнім будинком фірми «Фіат» аж до майдану, де сходяться сім вулиць міста, — все було нашвидку заміновано, готувалася зтяжна оборона. Гарнізон противника очікував обіцяних Гітлером есесівських дивізій і, головне, сподівався на прорив у місто дунайської групи своїх військ, що відступила і затрималася в горах. Гарнізон уперто боронився в місті.

Коли ж наші танки зіткнулися з такою обороною, темпи атаки на Белград, природно, занепали. Але з'явилася наша авіація, почала «обробляти» німецькі тили за річкою Савою й тим завадила будь-якому перегрупуванню сил противника.

Нарешті два наших танки вирвалися вперед на фашистську оборону. В запалі бою біля незакінченої будівлі загорівся спочатку один, а потім і другий танк. Ледве встиг другий вогнем з пушки запалити дві бронемашини ворога, що виволікали на вулицю зенітні установки для скорострільності. Закрутився на одній гусениці і ще один німецький танк, що поткнувся контратакувати з-за палісадика.

Цей бій не вирішував, а скорше тільки з'ясовував обстановку в місті. Та путь після двох танків усе ж стала вільною по вулиці. Наші стрільці змогли впритул підійти до будинку, послабшала ворожа оборона. Несподівано між будинками з'явилися ще свіжі піхотинці та сапери

інженерної частини Рибальського. Вони зухвало атакували велику будівлю, де противник зосередив у вікнах не лише кулемети, міномети, а й протитанкові скорострільні пушки. Та атака була остільки несподіваною й сміливою, що в першу мить зовсім паралізувала протидію ворога. Німецькі фашисти лаштувалися оборонятись тільки з вулиці, вважаючи величезний, кругом закритий будівлями двір своїм захищеним тилом. Захарастили його тільки що завезеними зенітними установками, кількома танками, не введеними ще в дію. Вся обслуга з танків і зеніток була захоплена раптовістю, не змогла організовано боронитися і була частково перебита або розбіглася під укриття будівлі.

Опам'ятавшись, ворог схопився за зброю в вікнах, почав переносити кулемети з фасаду в двір, але спізнився. На сходах і в першому поверсі уже вступили в дію ручні гранати...

Пізніше в цьому будинку було нараховано 86 ворожих трупів, при двох офіцерах. Югославський патріот та двоє наших — невідомий солдат, сапер Рибальського, і молодший лейтенант Коротких, загинули в цій жорстокій сутичці за свободу Белграда.

Чотири танки і сім зенітних установок з боеприпасами, чимало гвинтівок, дев'ять станкових кулеметів, патрони, міни й інша зброя стали тут першими трофеями Червоної Армії в боротьбі за місто.

Бій пересувався вище і в глибину міста. Майже два дні тривав упертий, як висловлюється Миша Іванов, «лупіж» артилерії з обох боків. Узяти ворога лобовим штурмом можна було тільки ціною великих втрат живої сили, техніки й руйнації міста. А обійти, оточити гарнізон Белграда не було ніякої змоги, заважав водний рубіж, що зручно захищав противника з тилу.

Чимало нам допомагали й робітники міста. Як тільки прорвалися вперед наші два танки, навколо запанувала пекельна стихія бою. В будинку сиділи ще озброєні фашисти. З десятка вікон вони безперестанку палили з різноманітної зброї, не даючи буквально й заворушитися на вулиці. Кулі, розриви снарядів і мін, а часом ще й мессершмітти проривалися й строчили кулеметами з неба — все це створювало в цім районі мертву зону. Озброєним солдатам підрозділів генерала Шарохіна, танкістам і мотострільцям, що виконували бойове завдання, все це було звичним явищем. Вони всіляко приловчались відповідати

ворогові таким же вогнем. Прикриваючи один одного, вони зближувалися з противником, знаходили уразливі його місця і влучали в саме серце, перемагали. Нарешті, атакували будівлю, обійшовши її щілинами, дворами, які ворогові здавалися непрохідними.

А мирний люд, здавалось би, повинен був пересиджувати бій десь у льохах до часу.

Та югослави не всиділи. Зненависть до фашизму, яка підігрівалась ще й діями своїх же фашистів за три роки німецької окупації югославських земель, та глибока любов до братських народів Радянської землі, до червоних воїнів-визволителів підносили войовничі настрої белградських робітників. Під кулями і мінними вибухами вони вибігали з укриттів нам назустріч, плачучи від радості, вказували захищені проходи в місто, виявляли потаємні ворожі засади, мінні поля. Часом найвідважніші нападали в будинках на ворожих снайперів і одиноких кулеметників на горищах та в вікнах і вбивали їх цеглинами, залізними шворнями або душили руками на смерть.

Коли ж загорілися наші танки (чесні югославські патріоти стежили за ними ще в час бою), знайшлися смільчаки серед робітників міста, навіть югославки, які залишили свої надійні укриття, вискочили на вулицю і, незважаючи на перехресний вогонь з вікон, кинулися рятувати радянських танкістів. Фашистські снайпери убили при тому одного робітника та двох поранили, але й це не спинило робітників. З величезними труднощами й ризиком вони вийняли з горілих танків трупи героїв-танкістів і вивезли за кам'яну стіну біля палісадника. Там же урочисто їх поховали між деревами. До вечора, коли бій пересунувся далі в місто, були вже квітами вквітчані дві свіжі могили...

Основні бої за оволодіння містом пересунулися до центра, на майдан Теразії і на підступи до мосту через річку Саву, який гітлерівці намагалися за всяку ціну утримати і зберегти для проходу в місто обіцяних Гітлером есесівських підкріплень.

Інженерна частина підполковника Рибальського, разом з підрозділами мотострільців і піхоти, що «прочісували» вулиці та двори на підступах до майдану Теразії, була рішуче контратакована противником з боку вулиці Князя Михаїла. В великому чотирнадцятиповерховому будинку «Албанія» фашисти встигли утворити міцний осередок

оборони, щільно закривши всі проходи в напрямі до міської фортеці Калемегдана і припинивши наше просування в місті.

З усіх чотирнадцяти поверхів були протягнені вогненні струмки кулеметів, стріляли міномети, зенітні пушки, поціляючи з високих точок навіть те, що здавалося захищеним у провулках і за будівлями. Група югославів з 1-ї Пролетарської дивізії тепер нерозважно прорвалася крізь цей шалений вогонь в район вулиці Князя Михаїла, але була тут же відрізана, оточена гітлерівцями і паралізована в своїх активних діях. Замість нападу, югослави змушені були зайняти кругову оборону. Командир загону Лала за двадцять годин боїв у цьому оточенні був кілька разів поранений кулями. Його заступника комуніста Чіча в одній з смертельних сутичок з німцями розірвала ворожа ручна граната.

Саме в розпалі цих боїв (в центрі міста) і активізувалася дунайська група німецьких військ, що оступилася з Смедерова в гори. Залишене частинами генерала Шарохіна, що прорвалися до Белграда, двадцятитисячне війсьсько 1-ї Альпійської та 117-ї егерської фашистських дивізій, з технікою, з радіозв'язком, дістало наказ гітлерівської ставки вийти на Нішське шосе, відрізати радянський танковий корпус та інші частини, що боролися уже в місті, і знищити їх...

Командування 3-го Українського фронту своєчасно врахувало й таку ситуацію. Завершивши переможні операції біля міста Топола, воно кицупо великі з'єднання на Белград...

Змалювавши Олімпіаді цю загальну картину белградських боїв (чимало зайвих деталей мною випущено), Миша Іванов далі так записав свою розповідь:

«...Як водиться, наші батальйони на автомашинах трохи розтяглися — надто вже нагальний рух набрав Зав'ялов, що йшов на чолі бригади.

На обочинах шосе, буквально підтюпцем, у шнурочку рухалися пошарпані загопи Пролетарської дивізії югославських патріотів, одягнених — хто в що зміг. Багато німецьких трофейних шинелей часто створювали їм неприменні ситуації при зустрічі з нашими бійцями. Чимало було додягнених і в мадьярські френчі, а більшість — в своїй домашній одежині, в різнобарвних строях, гатунках і стани одягу. Здебільшого — молодь, дуже багато дівчат. Затьо-

пані в лісових багнах, виморені в безладних переходах, із забрудненими пов'язками ран. Але в кожного жевріла радість в очах — столицю визволяють, народ свій... Та й нам було по-людському приємно — Югославію визволяємо від страшних людожерів-гітлерівців!

Ми з Миколою неслися при тягачі з батальйоном майора Клушина. Оце теж великан руської слави народної в боях проти фашизму. До чого ж людина була бойова! Молодий, енергійний, улюбленець солдатів... *

Отже, з цим батальйоном ми й опинилися під горою Авала, коли гітлерівці розрізали нашу бригаду надвое. Двома дивізіями та іншими рештками військ вони натиснули на наші фланги, збили прищляхові групи сторожової варті, прорвалися і, як у нас кажуть, «осідлали» шосе.

І заварилася така каша... Цілісіньку добу ворог утримував шлях і гору. На тому зручному шпилі Авали виставили гітлерівці свою гармату, заховавши її в складках гори, і нема нам через неї ходу ні вперед, ні назад.

Дістали тоді й ми з сержантом Дворним (шість чоловік у нас було обслуги) окремих наказ і на повнім газу звернули праворуч з шляху в якісь провалля, в кущі. Обрали зручну вогневу позицію і стали, окопалися, як годиться. Наше завдання — не випустити з лісів і балок на шосе фашистську причіпну техніку, гармати й танки. Розвідка донесла, що у ворога тут є танки, та вони на економії пального стоять і в бій підуть в останню, вирішальну хвилину.

Дали нам на допомогу (для прикриття) з Пролетарської дивізії десять чоловік югославів з одною дівчиною, ручною кулеметницею (Міліцею звалася), та лишився з нами ще зв'язківець Ємеля.

Ну, отак і почалося, і заварилося... Стрілянини тієї навколо стільки, що не добереш, звідки чужі, а куди свої стріляють. Нам цілком зрозуміло, чого хотів ворог. Йому здавалося зовсім просто, перехопивши шлях, затримати рух наших свіжих сил до міста, принаймні виграти час, доки настигнуть підкріплення з заходу.

Майор Клушин тепер командував обома батальйонами і всіма тими, хто опинився тут, відрізаний противником. Зрозуміло — кулак зібрався хоч і нечисленний, зате чесний! Гітлерівці одразу ж відчули руку Клушина, добре

* Клушин, пізніше Герой Радянського Союзу, вмер від ран, які дістав у боях за місто Печ (Угорщина).

збагнули, що їм не витримати удару сил 3-го Українського фронту, який націлювся по шляху. І почали вони маневр на найскорше перекидання через шосе своєї живої сили, щоб урятувати її, відступити на захід до річки Сави. Позаду в нас уже підійшли і натискали основні стрілецькі з'єднання генерала Бочарова, а з Белграда повернувся сам Зав'ялов з двома кращими в бригаді батальйонами та з мотоциклістами. Ворогові в такій ситуації довелося на швидку перебудовуватися.

Ну й поліз же він, проклятий, на смертельний штурм. Ми з сержантом чекали танків чи там самоходок і через те бронебійними снарядами комплектувалися. А довелося нам прямою наводкою від піхоти відбиватися. Чотири божевільних, просто дикунських атаки витримали. Ну, скажи ти, як сарана лізе, з автоматів і кулеметів вогневу заслону поперед себе робить чортів фашист, давай йому прохід.

Клушин та передові підрозділи Бочарова йшли в контратаки в різних місцях бою. Авангард 117-ї егерської дивізії та альпійці — треба правду мовити — настирливо утримували ці кілька кілометрів «осідланого» ними шляху, намагаючись вивести з оточення й перекинути на лівий бік шосе свою масу військ.

Отут ми з сержантом і пригодилися, бо прикривали найбільш небезпечний фланг Клушина. Що вже ми попобили того фашиста гранатно-осколочним боєм, не випускаючи його з великої влоговини, куди він зосереджувався кілька попередніх днів! Це просто не війна була, а якийсь диявольський труд, слово честі...

На кінець дня до наших труднощів додалася ще й темрява з дрібним, густим дощем. Десятком чоловік, та ще й мало боездатних, виморених хіднею сербів, достатньо не прикриєшся, коли навколо аж у влоговину до гітлерівців тягнеться кущуватий перелісок, рови та вибалочки, якими вдень важко не заблукати, а вночі дуже легко нападати і робити військові маневри. До всього цього — ще й сержанта кулею в ший поранено. Він-то сказав — «ушкрябнула знесилена куля», а кров ми самі бачили, чимало її проллялося з тієї «випадкової шкрябини».

Чорногорка, наша кулеметниця, швиденько йому ту рану перев'язала і знов за кулемет. Важко нам стає. Відчуваємо, що ворог розкусив становище нашої гармати й

оточує, щоб зняти нас, звільнити собі для техніки прохід на шлях.

Тоді сержант Дворний наказав висунути югославку з кулеметом трохи глибше праворуч від нас, щоб прикрити найнебезпечніший напрямок ворожого штурму. Вона ніби охоче згодилася, відійшла та й згубилася на лихо нам.

Що будеш діяти? Нема і не чути її кулеметних черг у нас праворуч. Гітлерівців чуємо — вони все ближче та щільніше огортають нас, стріляють, а її нема. Пустили туди дві-три шрапнелі, спинили німців — шкода ж дівчини, може, поранена. А біля пушки вже на чотирьох плазуємо — кулі свищують.

Та в основному секторі нашого обстрілу і противникові дихати не даємо. Клушин бадьорить нас телефоном на наші тривожні сповіщення, що оточує нас ворог. «Єрунда, — каже Клушин, — зараз ми його заспокоїмо...» А бій ні на хвилинку не вщухає, і нам ні крихти не легшає. Пам'ятаю чимало складних ситуацій у боях під Нікополем, і в Снігирьовці, і під Свілайнацем та в Паланці. Але таке, як тут, згадується тільки в Татарбунарському бою. І то — там же був сам Зав'ялов під рукою в нас, сміливіше якось з ним.

І завжди, скільки й пам'ятаю ледь-ледь серйозне діло, не вистачить тобі боєприпасів у саму критичну хвилину. Ось і в нас тут кінчилися всі шрапнельні та осколочні снаряди. Ми вже бронейними почали пуляти для острашування. Сержант до телефону — зв'язок перерваний чи захоплений ворогом. Признаюся — раптом зробилося і мляво, і холодно. Отак тобі перед самісінькою перемогою скандалитися довелось. Себе ж захистити немає чим, не те що пушку рятувати. Не кажу вже про фланг Клушина. Ми ж гарматники: пушка у нас на озброєнні та й усе. А Міліцу з кулеметом нерозсудливо відрядили проти ночі в таку смертельну прірву. Шкода дівчини стає, може, гітлерівці вловили.

А якось же треба вивертатися. Наказу — зніматися та відійти — нема. Є у нас отой прикріплений зв'язківець Ємеля. Сержант напався на нього, пустомолотом його обізвав за звичку попрагнословити. Навіть у бою отут парубок бреше без перерви. Хоч би ж було про що, скажи ти. Ну, просто з дріб'язку слона ліпить, чорт. У нас такий клопіт з тими снарядами, з гітлерівцями, а він розтіяв цілу епопею розповісти про те, як у їхнім селі розстрига піп

Дем'ян колгоспниці Івзі складаний ножичок з перламутрами дарував... Кумедія та й годі з Ємелею було працювати...

Прикрикнув на нього сержант, мовляв, зв'язку нема, чортів брехун-пустомеля.

А Ємеля боягузом не був, теж на Уралі на майстрового виростав. Лінія зв'язку наша тепер проходила десь-то по захоплених гітлерівцями кущах, оточують же вони нас. Та Ємеля не розгубився, пірнув по дроту в той бік, звідки найбільше кулі свищуть. Старший між югославами з нашого прикриття взяв з собою шість чоловік — двоє наших мотострільців, присланих Клушиним, та четверо своїх і теж побігли за Ємелею.

За кілька хвилин ми почули їх одчайдушну стрілянину. Там же раптово заговорив кулемет Міліци, нашої кулеметниці-чорногорки. Значить, у засідці сиділа, хороша наша...

Словом, що в них там сталося, нам це було зовсім зрозуміло. Але розповісти про таке неможливо. Люди сходяться й кулями розмовляють, право на прохід добувають. Кому важливіше життя — він його хоронить. А кому потрібніший за власне життя прохід до перебитого дроту, він його матиме...

У всякім разі, десь за півгодини чи трохи пізніше (час так промчить, що й не помітиш — скільки: здається, мало, а в годиннику й пружини неvistачає) повернувся до нас тільки Ємеля та двоє югославів — усі троє поранені. Старший з югославів, тяжко поранений, лишився з Міліцею, а всі інші загинули.

Та зв'язок відновлено! Це ж його тепер і охороняє кулемет нашої славної чорногорки. Хочеться саме чорногоркою її називати, бо чомусь здається, що ім'я кожного з нас надто здрібнює людину на такому ділі. Ну, що означає, скажімо, Микола Дворний чи навіть сержант Дворний? Двоє слів із любісінського списку АХО. А от солдат Радянської Армії або радянський Гвардієць — це безсмертя!..

Словом, вона була славно чорногорка, і тільки в кожному серці юнака закарбувалася, як Міліца...

Зв'язалися ми з Клушиним, дали тривожний клич, і сам майор негайно прибув до нас на вогневу. Прибув солідно: з бійцями, з боеприпасом. Ми знов стали грізним рубежем!

— Молодці, каже, гвардії гарматники! Неодмінно вашу гармату представлю до першого ступеня «Слави»!

— А за віщо? — презираємося ми. І все ж приємно було усвідомлювати: третя ордену Слави пушка сержанта Дворного! Це вже ім'я!

Ось яке було діло під Авалою.

Так ми їх поколошматили, що з-під гори вирвалися до Сави лише поодинокі гітлерівські щасливчики. Понад дванадцять тисяч вбитих нараховано було вдень обабіч шосе в куцах та вибалках. Тисячі полонених пішло тим Нішським шляхом до нас у тил...

Гадаю, що й ми з сержантом Дворним приклали до цього документа белградських боїв свою виразну шрапнельну печатку.

Потім — знов бойове завдання. Солдат на війні без бойового завдання не солдат. Ми на всіх газах понеслися до міста «кінчати базар», як говорив сержант.

Пам'ятаю, з ходу ми розвернулися на вулиці Краля Мілана і зайняли вогневу. Це вже не якісь кущі, а вулиця великого міста, столиці! Порозбивані солідні вітрини магазинів, крам, уламки скла, купи зенітних німецьких снарядів, солдатські манірки, кров на тротуарах...

Якийсь майор не нашої бригади, з технічними емблемами на погонах, наказав нам послати кілька гранат по вікнах великого, неначе срібного, будинку «Албанія». Гітлерівці там улаштувалися зовсім зручно і відрізали загін югославів, що прорвався за той будинок. Можуть загинути югослави, та й нашим підрозділам гітлерівці з того будинку заважають розгорнутися.

Перший снаряд ми послали на вітрини будинку. За тим — трошки піднесли ціль і по очах гітлерівцям дали, по вікнах. Вони прогавили перший снаряд, а потім уже стало пізно, хоч і спробували дістати й нас із своїх скорострілок, які попервах стояли в вікнах.

Стрільба їхня раптово обірвалася, бо ми пильнували свою справу, не ловили гав. У цьому ділі важливо — пильнувати ворога, не давати йому через оптику твоє лице розпізнати.

Коли ж інженери Рибальського, скориставшись нашою вдачею та маленькою паузою ворогового замішання, кинулися на рішучий штурм будинку, тоді ми оперативно вмовкли.

Робити нам ніби й справді не було чого, сидячи в зруч-

нім укритті біля кінотеатру. А від своєї батареї зовсім одірвані. Клушин наказав нашому командирові Сеуткіну послати нас сюди на допомогу югославам, а тут на майдані Теразії не було кому давати лад, у всякого свій клопіт мався.

Ми прийняли рішення повертатися в район горілих танків (там містився якийсь КП), щоб зв'язатися з батареєю. Знов появився той же майор і привів нашого танкового лейтенанта з бригади. Наскоро похвалили роботу та й забрали нас, щоб прикривати мотострілків і танки, що штурмували й мали захопити не зруйнований противником міст через Саву.

Під суцільним кулеметним вогнем від «Албанії» ми перемахнули майдан і завернули ліворуч, сховавшись від «Албанії» за гостиницею «Балкан». Невеличка, зовсім відкрита тераса з клумбами, з рекламними колопками, з садовими диванами, як у всякій тутешній столиці, — таким був цей куточок землі, куди нас поставив лейтенант-танкіст. З цієї тераси чудово проглядався весь міст, частка річки, що впадала ось тут у Дунай. Десь заворушилися і в нас людські почуття до красивого... Та де нам уже! Маємо бойове завдання, не до красот тут природних...

Завдання таке: загороджувальним вогнем бити якнайінтенсивніше по лівім боці Сави, не підпускати на міст німецькі резерви, що поспішають до міста з заходу. Ми бачимо, що туди вже стріляють наші невідомо звідки, але мало, ми мусимо посилити вогонь.

Наше діло маленьке — раді, що робота знайшлася. Пушку свою між клумбами швидко встановили, тут і щілини розшукали (для населення від бомб понакопувано). З боку Теразії нас прикрили двома кулеметами, залягли автоматники з гранатами та мінометом. Щось неймовірно, чуємо, твориться біля будинку «Албанія» і туди геть до фортеці Калемегдан. Потоками летять у той бік наші рідні іли, на майдані гудуть зіси з бійцями, гримлять, зрушуючи ґрунт під ногами, наші танки. Розпалили таке страшне пекло з пострілів, вибухів, з реву моторів і галасу людського на штурмі, що власної команди не чуєш ось біля пушки і дієш більше по інтуїції, як заведена деталь.

Коротше кажучи, ми не загаялися, почали вести прицільний вогонь. Зрозуміла річ — усе бачимо, як на долоні, без спостерігачів. Кілька ворожих вантажних автомашин з піхотою спинили. Щось запалили, відігнали. Не хизую-

чись, скажу — працювали, як на клавішах, чесно, як тільки змогли, найретельніше виконували своє завдання.

Гітлерівці з боку Земунга поткнулися до мосту із своєю гарматою. Та осіклися! Одну пушку чийсь з наших снарядів (лейтенант запевняє, що то був наш снаряд, а хто його перевірить?) уліпив так, що пушка піднеслася з стовпом пилюги й вогню. Фрици тікають з тягача, що раптово запалав. А ми туди ще один фугасний пустили — красага!

І не помітили, що смерть і на нас чигає збоку. Значно правіше мосту, по березі Сави, майже навпроти Калемегдана влаштувалася ворожа крупнокаліберна батарея. Власне, і помітили, та ніяких таких міркувань у голову не прийшло, щоб там змінити нашу вогневу, пушку зберегти. А лейтенанта нашого гуляща куля зачепила, повели його в під'їзд гостиниці на перев'язку, розпорядитися не було кому. Скажи ти, доля так складалася...

Встигли самі, без лейтенанта, чотири снаряди випустити, пересуваючи вогонь далі від мосту, бо наші пішли вже на нього врукопашну. Тіло пушки, як сковорода, шкварчить, нагрілося, що працювати біля неї ставало невміч.

Бризантний (пристрільний) снаряд фашисти пустили на нас вскорості, як ми їх помітили. Не інакше, якийсь зрадник десь з будинку корегував ту стрільбу на нас.

— Нам салютують, Мишо, — говорить сержант, смішно повертаючи голову з плечима разом, бо рана ятриться починала (не було коли з нею поратися), шия починала пухнути. — Ну, а своє діло продовжимо.

Другим снарядом німці влучили позад нас у гранітний підмурок гостиниці. Коректувальник вірно направляв, гад. Мигнула була в мене думка по тому, щоб замовкнути, пересидіти в щілині, бо зніматися вже б не вистачило часу. Та в азарті дослав черговий патрон, дзвінко клацнув замком — готово!

«Вогонь!» — почув я чи уявив собі останній звичний голос свого друга Миколи...

Потім опам'ятався вже тільки завинутий у плащ-палатці, як куль околоту. Все в мене горить, у вухах тільки дзвін і вривчастий голос «вогонь!»

Ще раз опам'ятався я вже в лазареті. Переді мною дівчина в халаті, забризканім кров'ю. Це й була, як виявилось після, наша Оля Федотівна. Ще не розкриваючи очей, почув я закінчення її фрази до когось:

— ...все спробувати, до останнього... Донорка — дужа югославська дівчина, свіжа кров неодмінно піднесе сили солдата...

Біля лікарки я впізнав і полковника Зав'ялова.

— Ну, герой, ожив, значить? — бадьорить полковник. А мені й здається, що то не до мене сказано, а до когось іншого. Який же з мене герой, сповитий бинтами, мов у пелюшках немовля. Смішно... Він іще щось говорив про те, як танкісти міст захопили, як фашистів у Калемегдані добивали, чи щось інше. Все те доходило неначе через густу сітку мені до голови і там змішувалося в тисячі голосів, серед яких переважав дзвінкий, як метал, солодкий, як життя, голос:

— ...донорка — дужа дівчина... свіжа кров підносить сили!!!

Аж потім, уже на третій чи на четвертий день, знов віддав Зав'ялов усіх своїх поранених бійців і офіцерів. Розповів нам у палаті, як і йому колись живіт роздвобало снарядом ще десь під Солпцевим, коли затримував він шалений наступ ворога на Воронеж. Та й вижив, каже, сміючись. Він же й повідомив, що нашу пушку посмертно орденом Слави нагороджено. Прямим попаданням ворог її на шматки важким снарядом розірвав. Та замість неї в батарею другу поставили, іменем сержанта Дворного охрестили... Ми своє зробили з пушкою, наші зайняли міст...

— А Микола? — тихо перебила мене Олімпіада, як у святкову хату зайшла, дверима не рипнувши. Неначе й не про смерть мовилося. Мені здалося, що вона зрозуміла моє оповідання значно глибше, ніж просте сприйняття факту важкого бою. Велика справа Вітчизни й партії, яку ми, молоді фронтові комуністи тут чинили, зачепила її, як найважливіше в нашому солдатському житті. Це було сильніше смерті близького чоловіка, перед пам'яттю якого вона лише каралася за минуле. Каралася жіночо просто і щиро.

— Як і пушка,— відповідаю,— прямим попаданням...

— Розумію...— знов перебила, на цей раз спиняючи мою розповідь. А з місця не зрушила, не відірвала довгого й сумного погляду від блискучої поверхні Сави, за якою ніби бачила безсмертя.

І ми довго ще мовчки стояли на цій пам'ятній мені терасі. Югославські солдати, навіть деякі офіцери мені чітко козирили... І мені чомусь кортіло по-дитячому щиро заплакати. А глибоко в мені, десь аж там, звідки життям людини керує якась могутня й розумна сила, чую, ніби стукає щось, настирливо нагадує: не дрейф, мовляв, тримайся, тебе помітили! Спереду ще в тебе стільки хорошого!

Навіть щемливе відчуття серцевого болю за втеряну ногу вщухати стало.

І я інакше, ще тепліше оглянув Олімпіаду, подивився в її блакитні, заглиблені думками очі. Чи зрозуміла й відчула вона мій погляд, чи перегоріло все, що палило їй у грудях? Та ніби струхнулася жінка, мені ріднішим поглядом відповіла:

— Значить, чесно загинув... Ну що ж, давай показуй могилу.

Ось тут і почалися мої труднощі. Показуй їй могилу! Та знов же таки не гублюся — усе в мене по бусолі. Виду не подав, що відчув її до мене «ти».

— Сідай, кажу, Олімпіадо. Поїхали на могилу дивитись.

Рушили ми на гору Авала. Самому цікаво стало: боролися ми біля неї, то хоч подивитися ж, як на ній фашисти влаштовані були. До того ж — нам і лектор один багато розповідав про неї зовсім-таки цікавих речей.

Справді, виявилось, що це не тільки гора, як географічне поняття. На наших артилерійських мапах її навіть обидили топографи, не «жирно» зарисували. А треба б виразніше відмітити, знаменна гора.

За указкою на дощечці й почали ми з'їздити на ту гору. Навкруги густий лісок, таємниче захований асфальтовий шлях безперервно знімався кудись у казкову височину. Сидимо ми з Олімпіадою в фаєтоні, мовчимо, зачаровані природою, а самого така дошкульна думка розбирає... Ну, просто страхотлива думка. А що, думаю, коли б з Олімпіадою та поговорити душа в душу. Не те, щоб отак ні сіло, ні впало свататися до неї, чи що. Ні, це було б зовсім не до речі. А ради дружби, ради глибокого співчуття людського душу свою відкрити перед нею і признатися, що немає ніякої могили, загинув і край...

І тут же сам себе картати почав: дужий же, як буйвол, а дурень-дурнем, що дозволяю таким-от голову собі

мутити. Та й як їй не мутитися, коли поглянеш на неї — хороша Олімпіада і своїм горем, і скромністю, і материнством молодим, та й багато чим хороша, добра...

Отак і виїхали ми на самісіньку острюху. На чималій полонині, культурно обладнаній, виріс перед нами важкий будинок-ресторан якоїсь середньовічної архітектури. Старовинні сходи, всюди тесаний дикий камінь, зачудовані стіни, казковість якась навколо. Скажи ти — замок фей та диковин! Я навіть милиці свої забув, хвацько вискочивши з фаетона, як очумілий, і мало не впав зопалу, на одній нозі проскакав. Швидше б до цих кипарисів, до грізних церберів біля входу.

Забувся про милиці... Сумна деталь — немає ноги в людини. Виходить, нелегко звикати до такого стану, а доведеться... Олімпіада он і мужа втратила, така молода...

Часом така тебе злість охопить на всі оці красоти навколишні. Все існує, красується, а в тебе неvistачає якоїсь «кінцівки».

— На моє плече зіприся, Мишо, та й підемо.

Чудійка! Тож додумалася — зіпрись на її плече! Та чи знаєш ти, голубочко, що в нормальному стані я важив колись до вісімдесяти кілограмів? (Звичайно ж тепер — мінує оцю «прокляту кінцівку»).

Ні,ні! Я, звісно, скористався тим плечем, але дуже обережно. Зовсім обережно: тільки й скористався, щоб ступити до фаетона і взяти милиці.

Та не забуду! Ніколи не забуду того доброго жіночого плеча підтримки!

Отак ми, знов же таки мовчки й урочисто, обійшли замок-ресторан і наблизилися до суворо-урочистих гранітних сходів новітньої архітектури, що широким маршем виводили до пам'ятника-мавзолею десь у височинній далі.

— Куди це? — з острахом ступаючи на першу ступеньку, запитала Олімпіада.

— До народного пам'ятника, на могилу невідомого солдата!

Олімпіада до цього злегка мене підтримувала рукою — це було дуже мило з її боку. Якусь надійну опору відчуваєш кожною жилкою ества. Ідемо, ніби й не помічаємо, що вдвох — на трьох ногах... А коли я промовив те — висмикнула руку, на мене допитливо і з глибоким розумом подивилася. Потім на монумент у височині й знов на мене.

В блакитних збентежених її очах читаю, що відповідь моя глибоко її зачепила.

— Пам'ятник невідомому солдату? — перепитала і з якоюсь прямо містичною урочистістю випросталася, ступила й пішла вперед, як до храму вічності.

З неймовірними труднощами зійшов туди ж і я, застав її — стояла навколішки перед ворохом зів'ялих і свіжих вінків та букетів квіток з написами, з транспарантами. А поверх букетів навхрест дбайливо покладені лежали дві її свіжі троянди, подаровані Микитою. На мене звернула увагу, тільки аж коли я тихенько кашлянув. Підвелася, ступила назустріч мені така переображена, втихомирена.

— Це, значить, йому?

— Так, невідомому солдату — героєві, що життя своє віддав за Вітчизну-Матір!

Вісім гранітних фігур символічних жінок з двох протилежних боків підтримують над входом гранітну брилу, покрівлю мавзолею. І бачу я, що Олімпіада, оглядаючи їх, захоплюючись символікою, що дихала від тих жінок, споглядаючи граніт і художню перекопливість скульптур та всього мавзолею, раптом відчула людську радість.

— Хороше! — промовила, ступивши до мене. — Дуже хороше! Невідомий солдат — радянський герой! Ми-то його знаємо, напевне й партія знає, вона про всіх знає... Ну, скажімо, ти знаєш і те, як саме він воював на твоїх очах. А Вітчизна знає їх під ім'ям «солдати»! Мільйони їх! Що з того, що я б знайшла якусь запалу вже, затеряну в чужім краї могилу? Ти сказав би — оце вона, а я мушу вірити. Це справа твоєї совісті, міг би вказати на всяку. А мені... на кожній з них, чужій, невідомій, як і оця країна, і ока не було б на чому спинити. В таку хвилину настрої чимсь значнішим, нехай і штучним, а не осілою могилою бадьорити треба...

Трохи перепочила, ковтаючи проціджене гірське повітря.

— До того ж... Я ще жива, і жити мені, всім нам треба! Чи неправду я кажу?

— Цілком вірно, Олімпіадо. У тебе ж є мале.

Вона знов подивилася на мене, але вже зовсім іншим, новим, навіть трохи дивним поглядом. І, зовсім вільно зітхнувши, погодилася:

— Так, дочка... Ходімте, Мишо. Холодно стає на цій уславленій пам'ятником острюсі.

Подивився я на всі чотири боки з цієї височини. Навіть Смедерово побачив десь за сімдесят кілометрів звідси, над Дунаєм розташоване. І пішов услід Олімпіаді, що рушила вниз по сходах, нікого не помічаючи, дедалі набираючи ходу...

1 серпня 1945 року.

Сьогодні від'їздиво на Батьківщину. Олімпіада повеселіла, багато розповідає про колгосп, тепер уже цілковито і впевнено перейшовши зі мною на «ти». Прийшла до мене саме в час сніданку, відібрала в сестри турботи про мене, блюдечко підтримувала, щоб я чаєм ковдри не забризкав.

— У нас немає зараз доброго голови колгоспу, — раптом повідомила серед інших розмов. І серйозно додала, неначе я їй щось заперечив: — Не біда, що інвалід, була б голова ладна...

Ніби ми з нею давно вже мізкуємо над цим нагальним питанням. Мені і в голову не прийшло вимовчати, продумати, до чого це вона сказала. Візьми та й скажи їй:

— Я ж і не член вашого колгоспу.

Олімпіада поникла головою, щоб приховати якусь особливу посмішку та очі. По тому покvapно поставила блюдечко на столик біля ліжка і діловито встала. Мені здалася робленою та діловитістю, — вона приховувала хвилювання, що полонили її з цієї розмови.

Та й знов сіла. Неначе втомлений птах, душею заметушилася. Обличчя ледве зашарілося, приховавши блідоту. І було помітно, як бореться вона і з тою барвою на лиці, і з бентежністю душі, і з посмішкою. Та зрозуміла безсилля побороти могутній плин життя.

— Виберуть... — ледве чутно промимрила. Ще більше розгубившись, вона, як до рідного, припала до мого єдиного коліна і вся принишкла.

В білявих розкішних косах Олімпіади я побачив пасма аж білої сивини».

Грудень 1945 р. Белград

ШЛЯХАМИ ПОЛТАВСЬКИМИ

Н а р и с и

1. ЦЕНТР СЕЛА

Видно шляхи полтавськії... хочеться заспівати дівочу пісню з «Наталки Полтавки», їдучи цими широкими шляхами Полтавщини, «стовповими» шляхами. Віками терлася земля під копитами вершників у часи козаччини, під колесами возів та чумацьких маж. Вітри пилюгою вимітали ту терту й перетерту землю, шлях непомітно поглиблювався на всьому своєму протязі. І зараз великі полтавські шляхи, де вони лишилися в історичних трасах, лежать у степових просторах, здебільшого немов у величезному степовому кориті. Де-не-де над виїмкою-шляхом доживають свої останні роки старі дуплуваті верби. Дітвора, пастухи в дуплах багаття розкладають, від того дупло завжди випалене, чорне, вугіллям поиняте. Зате нові посадки осокорів, лип, кленів, акації тягнуться з обох боків шляху майже на всьому протязі аж до Полтави...

Таки «видно шляхи полтавськії»!

Коли ми виїздили з Києва з наміром порівняти сучасні села Полтавщини з тими, які бачив письменник Панас Мирний, то гаразд не уявляли собі, які саме сторони села чи побуту селян будемо порівнювати. За часів Панаса Мирного існував царизм, починала капіталізуватися велика Російська держава. Куркулі, глитаї, сільські старости, посіпаки, писарі, урядники. І поруч — голота,

злидарі, наймити, покритки, жорстока експлуатація й соціальна несправедливість. В такому середовищі героїчно діяли персонажі творів Панаса Мирного — Чіпки й Жуки, проходили свою тернисту путь «повії» Христі, панував драматизм соціальної безправності Лимерівен.

Але ж тепер доба соціалізму — зміни такі разючі, що було б просто дивно й ніяково їх порівнювати.

У степових просторах західної Полтавщини, немов оазис серед безмежних колгоспних ланів, розташувалася Сулимівка. Здебільшого українські села ташуються в подіні річки, і здалеку по шляху часом тільки верхівіття верб та тополь нагадають вам про наявність там села. А Сулимівка не ховається у вибалку. Ще здалеку, з широкого шляху, ми побачили не тільки високі тополі, верби й садки, але й хати серед них. Широкий, віками битий Полтавський шлях тут ніби пірнув у таку ж широку вулицю села. В дорідних столітніх осокорах та липах з обох боків біліють підмазані рудою глиною якісь святкові хати колгоспників, розкішно квітують навколо них садки.

Спека. Неймовірна спека випаровує останню вологу з землі. На небі жодної хмаришки, яка б освіжила господарські надії колгоспників. Прозоре, безкрайне небо яскравою блакиттю тільки лякало, віщуючи такі ж теплі, бездошові дні.

— Але ж і пече, аж смалятиною відгонить,— озивається до нас літня жінка на околиці села, очевидно, шукаючи нагоди поговорити з подорожніми. Наша автомашина стояла на в'їзді в село, біля перших хат. Жінка поспішала зігнати квочку з курчатами, а коли небезпека поминула, бо ми стали, то заговорила хоч би про спеку, доки знайдеться інша розмова.

— Це ж Сулимівка, тітко? — питає наш шофер.— А де ж центр вашого села?

— Чи не знаєте Сулимівки? Оце ж і вона! А звідки ж ви, мо, з Яготина? — зраділа жінка, що таки знайшлася щаслива нагода порозмовляти їй із свіжими людьми.

Просто і цілком природно почалося наше знайомство з першим пунктом подорожі. Тут ми, не мудруючи, спіткалися з мешканцями села. Панасові Мирному під час його подорожі від Полтави до Гадяча доводилося здебільшого записувати з розповіді машталіра поштової карети. А що записав би кожен з нас з уст мовчазного шофера Силіна, сидячи поруч з ним на сидінні автомашини?

Блиснула думка — чи не записати б, справді, про центр села такої собі Сулимівки, яких на шляху до Полтави здибається ще з добру сотню? Центр радянського села! Кожне з них має сільську раду, у кожному селі школа, незмінний сільмаг. Може бути тут же й контора колгоспу. Все це здається з першого погляду надто звичайним. Але ж що не село, то свої історичні, економічні в минулому умови, і звичайно ж — свої особливі смаки перших поселенців, козачих сотників, поміщиків, кріпосників тощо. Який чудовий альбом центрів села скласти можна, дбайливо записавши з натури про кожен такий центр на всьому шляху!

Ця думка окрилила нас. Який збіг: машталір Панааса Мирного і наш «машталір» потужного шестициліндрового автомобіля стають однаково в пригоді письменникам!

— Центр села? — перепитала жінка, озирнувшись уздовж вулиці — зеленої алеї верб, осокорів та лип.— А це вірно, товаришу шофер, вірно, що центр! Хрещатиків у нас хоч і немає, але центр є і в нас. Навіть з околиць сіл приїздять до центра Сулимівки. Не осоромилися сулимівчани, буде що згадати дітям і онукам... Отак поїдете, то нашого центра не проминете.

Нам здалося (і це не перебільшення письменницьке), що ця літня жінка з особливою гордістю говорила з нами про центр свого села. Вона вже певна, що й ми, як і колгоспники з околиць сіл, навмисно прибули до того центра. І, говорячи з нами, вона, як господиня, перебирала на себе частку заслуги перед суспільством, що Сулимівка не осоромилася!..

Сулимівка! Та цілком можливо, що цей хутір заснував ще сам запорозький гетьман Сулима, батько переяславського полковника.

Виїздимо на якийсь простір ліворуч, бо по правім боці у нас той же зелений шум верб і лип, забарвлених поміж хатами рясним квітінням садків.

Ліворуч — великий майдан. Цілком можливо, що тут теж були колись хати, липи та садки. Але фашистська окупація часом і ціле село перетворювала на руїни й пустелю. Нам іще звучать слова гордості за центр свого села, так піднесено висловлені жінкою, а перед очима — широкий, з першого враження, порожній майдан...

Та не порожній! Майдан оживлено!

Серед майдану стоїть величний монумент. Світлий полірований граніт і бронза, традиціями освячена, як споконвічний спогад про славу! Мимоволі перехоплює дух, коли бачиш величне погруддя на граніті. І зелень села, і розкішне квітування садків, і попідведені рудою глиною білі хати стали якимись іншими, велично-святковими і гордими, як і ота сулимівчанка.

Ми урочисто наближаємося до монумента.

«Генерал-полковник танкових войск,
дважды Герой Советского Союза,
Андрей Григорьевич КРАВЧЕНКО».

Читаємо золоте карбування на полірованому граніті. Мужні груди генерала-танкіста Радянської Армії прикрашають ордени — слава і гордість усього радянського народу!

До нас підходять колгоспники, бо ми проїздимо Сулимівку в неділю, у вихідний день. Ще за півгодини до монумента кожен перевіряє, чи застебнуті у нього всі гудзики на піджаку, витирає вуса, як на параді. Ми розуміємо бажання колгоспників. Вони хочуть показатися нам достойними односельчанами свого героя-танкіста.

— Приїздив Андрій Григорович у свою Сулимівку оце на відкриття погруддя, — шанобливо і з гідністю колгоспника хвалиться літній селянин. — Отакий самий орел, живий, а не паще з бронзи, аж дзвенить!.. Ще в двадцять років, як пішов у громадянську війну рядовим, то аж генералом з танковою силою, женучи фашистів з України, таки заскочив, рідну хату одвідав. Ото вона, де парканчик новенький. Біднувата хатина, та вона тепер вроді теж як пам'ятник. Бо наш Андрій Григорович в усьому Радянському Союзі добру хату має. Сказати б, сулименко наш не підкачав, і колгоспники тепер на нього рівняються, генералами соціалістичних ланів стають...

— Так, вірно, товариші сулимівчани. Доброго танкіста виростили Радянській Армії, рівнятися є на кого. Слава вам за те! — якимось мимоволі вириваються в нас з уст піднесені слова. — Ростить і далі!

— Дякуємо, товариші, за одвідини. Ростимо, аякже! Комуністична партія і уряд всіх нас ростить на генералів, щоб бути достойними отакої честі, як наше село. Тепер у нас отут будуватиметься середня школа з палісадничком — гроші маємо вже, проект затверджено. А от сюди,

просто за монументом — колбуд, власне, Будинок культури, з театральною сценою, з екраном для кіно, з бібліотекою-читальнею і залом для танців молоді. Ну, а будинок сільради та універмаг плануємо от сюди, праворуч від трибуни. План усього центра села вже затверджено архітектурно-планувальним відділом області, починаємо будуватись!.. Аякже, ми ж не дарма сулимівчани!..

Чи знають вони історію гетьмана Сулими, а чи ні — нам так і не пощастило довідатися. Але що традиції героя-патріота Кравченка підносять свідомість колгоспників Сулимівки, мобілізують їх і вже вплинули на контурний малюнок нового колгоспного села,— це ми глибоко відчули на майдані.

2. КРИНИЦЯ

Під Лохвицею на старім шляху колись, за давніх ще чумацьких часів, була викопана криниця. Важкий зруб, опущений аж до джерела, брався печерицею. Капличка на чотирьох стовпах накривала цямришу, і дубовий хрест, як одвічне опудало-сторож, стояв збоку. Дошки покрівлі каплиці зсередини замокали від дощів, і подорожні їх «ма-рою» звивали...

Навпроти хреста з другого боку каплиці росла велика столітня груша. Під її широкою густою кроною з круглим, як мідна гривня, листям ховалися від сонця, а чи й від дощу не тільки проходжі, а й цілі чумацькі мажі з волами. Щороку груша буйно розцвітала повесні, ставала святково-урочистою, сніжнобілою парасолею. У ті дні лохвицькі господині виходили під її гостинний холодок з пиріжками та пампушками, щоб пригостити проходжих та проїжджих на цьому шляху. Дівчата й хлопці гуляти виходили аж з Лохвиці під грушу, корцем пили з криниці, як сльозу, чисту джерельну воду, жартома бризкалися нею, щоб личко свіжіло та пісня дзвеніла,— тільки й радості їхньої було в тяжкому житті за старого поміщицького ладу.

Груша, як і криниця, були за тих часів єдиною громадською власністю. Ними володіли всі громадяни. До пізньої осені, навіть аж у зиму затримувалися смачні грушки-гнилиці на дереві. Ніхто їх не лічив. У міру дозрівання самі падали на килим споришу, і тільки тоді їх споживав проходжий. Трусити ніхто не зважався —

громадська власність! Груша була власністю всякого, хто приходив до неї, спочивав чи про майбутнє мріяв. Сама розподіляла свої блага, поволі скидаючи на спориш дозрілий плід...

І місцевість навколишня стала зватися «Криницею». Поважний господар навіть у Лохвиці, щоб похвалитися грушею чи яблуком у дворі, вважав за найвищу похвалу господарності — порівняння своїх груш і яблунь з «криничною» грушею...

Старий лохвичанин, що розповів оцю історію, сам уже не пам'ятає ні тієї груші, ані самої криниці. Йому розповідали, і він розповідає.

— Як стала Лохвиця повітом, ще за царя Павла, то, кажуть, криницю щороку ще й святили на троїцькі свята. Всією Лохвицею виходили — попи топтали стежки в нашу селянську душу, щоб покірніші панові були. А вже за «миротворця»-царя якийсь зугарний панський посіпака дитя покритичине втопив у криниці. Щоб кріпачка, бачите, його, паскудного батька немовляти, перед паном не ославил та працювала б на панських ланах старанніше без дитини... Ну, криницю відтоді й закрили люди. Її замулило, а дубовий хрест парубки спересердя розвінчали. Так і стояв один стовбур без перехрестя, стояв і гнів, червотиною брався, як ганьба...

— А груша, діду?

— Грушу, казали, пригородив собі у двір один спритний господар, скупивши кріпосницькі наділи навколо, після того, як вийшла та поміщицька «воля» з землею. По гривні за мисочку гниличок почала торгувати господиня за нетруджений плід з громадської груші і з того намірялася розбагатіти...

Яке далеке, далеке минуле! Ні криниці, ні стовбура з хреста вже кілька поколінь не пам'ятають на тому місці. Тільки назву «Криниця» зберегли лохвичани, здебільшого й не знаючи її походження.

Але груша...

Груша лишила по собі глибоку й повчальну пам'ять про старе. Трудящі лохвичани не могли стерпіти такої несправедливості й наруги над їх суспільним правом. Десятки літ була груша громадською священною власністю, тішила зір своїм розкішним квітуванням повесні, ховала від сонячної спеки влітку, частувала всякого прохожого дозрілою гниличкою восени. І раптом — стала власністю

одного глитая. Він сам, як схотів, і шлях геть відвів поза своїми землями, криницю загорнув землею. А пожадлива господиня розживатись наміряється на гривнях, виторгованих за громадські груші-гнилички.

Якийсь час усе сподівалися на божий гнів, грому та блискавки чекали, щоб в ім'я народної справедливості спопелила привласнене глитаями громадське добро. І не втерпіли. Набридає людині даремне сподівання справедливості від неба, коли воно попустило, щоб глитайня сміялася з людських споконвічних прав. Одної осінньої ночі в дупло груші, невідомо й ким, налято з мазниці березового дьогтю та й підпалено. Всю ніч і ранок горіла груша, ятрилася помста громади. Жодна душа не прибігла з Лохвиці тушити її. Зітхали, немов прощалися і з білим весняним цвітом, і з солодкими гниличками, а найпаче — з молодістю, найтепліше відчутою саме під пестливою грушею...

Ми не бачили не тільки тої легендарної криниці з родючою грушею, прообразом освяченої традиціями громадської власності, не бачили й Лохвиці в ті часи, коли вона стала повітовим містом на Полтавщині з року 1802-го.

Але чомусь здається, що в легенді криниці з грушею криються типові риси самої Лохвиці. Напівмістом, напівселом проіснувала вона аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року. Лохвиця була лише «Криницею», «груші» її благополуччя росли й рили навколо, поза нею, на широких родючих просторах поміж річками Удаєм, Лохвицею та Сулицею.

Не випадково саме Лохвиця стала «криницею» мудрості, що виростила народного філософа Григорія Сковороду. І коли тепер на вулиці міста ми підходимо до пам'ятника Сковороді, то з'являється якесь дивне почуття й переконання, що жодному іншому місту цей пам'ятник так не личив би, як саме Лохвиці.

Саме в Лохвиці народна співоча мрія реалізувалася в Жовтні в образі чудової хорової капели. Понад чверть століття лохвицька хорова капела славиться на Україні своїми бадьорими піснями. Цілі колгоспні покоління родинами — діди, батьки й діти, охоче беруть участь у цьому хорі. Саме лохвицькі громадяни після великої перемоги над німецьким фашизмом зняли активне клопотання про побудову в місті пам'ятника всенародної слави —obelіска Перемоги! Лохвицький район одним з перших на Полтав-

щині організовано закінчив суцільну колективізацію в 1930 році...

Ми прибули в це місто народних традицій увечері над захід сонця. Воно сідало десь за молодим сосняком, насадженим лохвичанами теж суспільно.

Посміхаючись собі в вуса, голова райвиконкому охоче згоджується показати нам «Криницю». У тій посмішці ми відчули, що Лохвиця своєю суттю десь там, поза межами міста. І що «Криниця» більше, ніж у ті легендарні часи, тепер становить гордість радянської соціалістичної Лохвиці.

Запашний дух квітування огорнув нас, тільки-но ми з якогось бічного шляху вїхали на територію «Криниці».

— Оце і є «Криниця»!..

Перед нами серед моря саду, залитого квітуванням, виник широкий острів господарського двору з водонапірною баштою, з будівлями, складами, з машинами й робочим гомоном. Над ганком будинку, біля якого нас сплишили господарі, висіла скромна вивіска:

«Садовий радгосп імені Ів. Мічуріна».

Мимоволі ще раз згадалася легенда з громадською столітньою грушею і, як туман од потужного протягу, розвіялася. Натомість постала реальна картина тисяч квітуючих груш, яблунь, слив, черешень, які волею радянської соціалістичної системи господарювання замінили тут легендарну грушу.

Садовод, ветеран цього саду Микола Петрович Лобко, не пам'ятає ніяких легенд про грушу на цьому місці. Він полтавчанин.

— Воно, як подумати, то наша шістсотгектарна «зелена фабрика природних вітамінів» для багатьох, навіть не чумацької доби, жителів Європи й Америки скидається на легенду. Звичайно ж, тут могла вирости й та столітня українська груша-дичка,— повагом говорить Микола Петрович.— Але, як бачите, у нас чудово ростуть тут найкультурніші бери та гливи, ростуть і інші вибагливі сорти. Та ми особливо вагу приділили масовому або, як у нас зветься, «товарному» яблуку. Мені довелося й садити цей сад ще в 1932—33 роках, коли за постановою партії і уряду Радянської України було усупільнено кілька ділянок колишніх куркульських господарств. Було чимало й невір. Казали — не ростиме сад на тих буграх. Та лохвичани — наполегливий народ. Сад був посаджений за два

роки — і тепер щорічно дає тисячі тонн фруктів для міст Радянського Союзу...

З радгоспного двору ми пройшли аж на найвищий горб саду. Стара скіфська могила, що колись тільки «з вітром говорила», доповнювала той горб. Різні тони рожевого яблуневого цвіту гармонійно переходили в білий грушевий. Десятки тисяч дерев, немов на параді, стали вишикованими рядами, ніби пов'язуючи наш спостережний пункт з високим захисним бордюром осокорів та лип навколо саду. Поміж рядами, то там, то в іншому місці, немов жуки, повзають трактори-культиватори. Густими цяточками майорять між деревами різноманітні кольори хусток, блузок і спідниць дівчат — робітниць радгоспу. Прислухавшись, чуєш з кількох місць, як крізь потужний гомін тракторів та шуми вітру в деревах пробиваються дівочі пісні. Українська дівчина любить пісню, як матір, що співала їй колискову. І з праці та з пісні наші дівчата творять свій радісний робочий день!..

Садовод Лобко з особливою любов'ю показував розсадник молодих дерев, хвалився своїм грандіозним мічурінським господарством — «зеленою фабрикою природних вітамінів».

Працівники лохвицького садорадгоспу імені Мічуріна, з притаманною щирим патріотам свого виробництва гордістю за продукцію їхньої «фабрики», почастивали нас і плодоягідним вином власного виробу. Та які ж чудові вина довелося нам дегустувати у лохвицьких мічурінців! Яблучне з домішкою смородини (купаж) чи малини, або й чисте смородинове, малинове. Вино лохвичан зберегло в собі і щирий аромат фруктів чи ягоди, і в той же час набуло винятково приємних якостей та міцності хорошого десертного вина.

Тисячі літрів такого чудового вина лохвичани щороку відправляють бочками на розливні бази «Укрсадовинтресту».

Який жаль, що бочками, а не засургучованими пляшками!..

Щоб на пляшках плодоягідного вина садорадгоспу імені Мічуріна сміливо красувалися б етикетки лохвицького вина з промовистою назвою:

«Криниця!»

І «Криниця» уславила б на всю Україну трудове лохвицьке джерело.

3. НЕВІДОМІ ГЕРОЇ

Десь за містом Лохвицею, на одному з численних шляхів з міста, немов навмисно протиставивши широким степовим ланам димарі, високі корпуси і машинний дух індустрії нашої країни, в моложавому обарвленні осокорів потужно розташувався цукровий завод імені Сталіна, проречистий пам'ятник першій п'ятирічці.

Мимоволі згадалося літо 1928 року. Кілька нас, молодих радянських письменників, заїхали на місце будівництва цього заводу. Нас тоді захопила, як висловився один з нас, поет — « поезія перших риштовань!» Широкі степи навколо, ріка, немов упавши з півночі, раптово завертала на схід, утворюючи грайливе коліно серед лугів.

А тут — риштовання, будівничий брязкіт заліза, грабарі, будівельники. Відчувалася наша, радянська « поезія перших риштовань». Ці риштовання ми здибали на фоні широких ланів озимини та сінокосних лук. Радянський народ на поклик партії ішов на риштовання великої індустріалізації країни.

Признаюсь, навіть перехвилювавшись уже після чудесних відвідин садорадгоспу імені Мічуріна, ніби звикнувши до несподіванок, ми знов хвилювалися в передчутті зустрічі з цукроварнею. Після 1928 року якимось не пощастило ні разу відвідати цю новобудову в її дії. З розповідей очевидців доводилося здебільшого чути лише захопливі оклики: «О брат! Сталінський завод! Один за чотири заводи справляється!..»

Звісно, для письменника такий знак оклику, та ще й повторений кілька разів устами людей неоднакового характеру, смаків та розуміння справи, дає цілковите уявлення про масштаби заводу, про його виробничу потужність, про його громадсько-політичне значення не тільки для Лохвицького району чи й усієї Полтавщини.

З Лохвиці провжджати нас поїхав товариш, обов'язки якого полягали в тому, щоб підготувати нас до зустрічі з заводом, давши загальні відомості про нього. Товариш, можливо, й знав те, що нам було б потрібне. Та письменницька ненаситність до матеріалу не дала йому змоги як слід зосередитися тільки на заводі. Він без угаву розповідав нам про тисячі найрізноманітніших речей, які впливали несподівано, бурхливо, разом з напливом пейзажу у перспективі швидкого руху автомашини.

Мені навіть здалося, що кожен лохвичанин, і наш товариш провожатий у тому числі, образився б від одного припущення, що хтось у Радянському Союзі, то більше — письменники, не знає лохвицької Сталінської цукроварні.

Не впізнаємо зони колишніх риштувань. Замість них на фоні безкраїх степів бачимо високі димарі, незвичні в степу будівлі, кагати жужелиці і розкішну, густу й високу зелень осокорів...

Потім на першому плані виринули перед нами жахні руїни. Ніщо так не вражає холодною варварською бездушністю гітлерівських окупантів, як жахні діла їхніх рук — знівечений, зірваний і спалений завод. Чорні отвори вікон будинків сліплять весь ландшафт. Немов обгризені ребра гіганта передісторії, лежали покручені конструкції каркасів цехів, пошматовані казани, і новітній у наших краях, завезений фашистами, дорідний бур'ян проростав між спицями каліченого гіганта-маховика...

Тут був ще один завод у Лохвиці, який працював на довільних відходах цукрового виробництва й випускав цінний хімічний продукт для народногосподарської економіки. Гітлерівці в перший же день, як прибули до Лохвиці та переконалися, що цього заводу пустити їм не пощастить, бо найважливіші деталі апаратури його вивезено нами, довго й не замислювалися: підклали численні тонни вибухових речовин «Фарбеніндустрі» і геть зірвали, зруйнували цехи, будівлі...

Минуло вже з півдесятка років по закінченні війни та повного розгрому гітлерівських армій нашою героїчною Радянською Армією. Ми вже звикли до зусиль радянських дипломатів боронити німецький народ від імперіалістичних зазіхань заокеанських акул. Та понівечені ребра цехів нашого рідного, потом і кров'ю здобутого заводу, чужинський бур'ян між спицями маховика, як рефлекс, воскрешає наш священний гнів і зненависть до кровожерного фашиста-окупанта! Де він зараз? Що він думає і як поводить себе, стежачи за благородною боротьбою Радянського Союзу проти імперіалістичних намагань дяді Сама зажерти, проковтнути Німеччину?..

За розвалищами-руїнами — красномовним пам'ятником гітлерівського варварства — ми в'їхали на територію цукроварні.

Роки після взяття нашою армією Берліна не пройшли безслідно!

Цукроварню гітлерівці теж зруйнували, втікаючи з Лохвиці під переможним тиском Червоної Армії. Але тепер вже завод в основному відбудовано, він став діючою одиницею в величій народногосподарській плані четвертої п'ятирічки.

Директор заводу і головний інженер, показуючи нам завод, ніби ніяковіли за ті руїни. «Завод, звісно, ми ще не цілком відбудували,— виправдуються керівники заводу,— бо довелося його майже вдруге побудувати...»

— Невже оце все було теж зруйновано? — питаємо ми, оглядаючи величезний зал, заповнений у кілька поверхів обладнанням з блискучими бронзовими деталями на машинах-велетнях. Якось не в'яжеться в голову, щоб оце все доводилося нам геть чисто поновляти після Вітчизняної війни. Адже один раз, і з якими матеріальними труднощами, обладнувалося воно ще в 1929 році!..

— Покажіть їм,—радить директор головному інженерові.

І нам показали все, починаючи з підлоги. Жовта метлахська плитка. Не помітивши її, здається, що все як слід. Та придивляємося. І жодного цілого квадратику плитки не знаходимо. Це вже не плитка, а своерідна «мозаїка» з дрібненьких кришеників. Крім того, підлога густо всіяна всадинами, ямами з удавленою плиткою.

— Гітлерівці підклали великі заряди під кожному з оцих металічних колон, на яких тримається вся будова. Розрахунок руїників був дуже простий: від вибуху вся будова піднесеться вгору й розпластається печерицею руїн. Але чогось недорахувалися їхні гангстери-інженери. Власне, ми й знаємо чого: наявності наших людей, тих невідомих патріотів-героїв, які невидимо для окупантів і всупереч їм таки існували й стерегли свій завод. Коли окупанти одноразово включили свою печельну зарядку в електричний струм, дійсно стався страшний вибух. Шуму, галасу наробило чимало, та й шкоди теж. Але сила вибуху виявилася недостатньою, щоб піднести вгору будову. Колони лиш деформувало в підвалинах. Від внутрішнього тиску деструктувалася навіть метлахська плитка. Але будова, власне, каркас її лишився...

— Дозвольте,—дивуємося ми.— Виходить, що...

— Так, виходить! — догадується інженер.— Виходить, що перед самим вибухом, про час якого знали й невідомі герої, основні маси вибухового матеріалу на заводі було

виключено з лінії. Ми його десятками тонн знешкоджували потім. Вибухнула ж розумно розташована частина вибухових снарядів. Скидається на те, що стався ніби «псевдовибух», яким замилювалися очі руїнникам. Звичайно ж, і він нашкодив, але не до краю розніс завод...

Інженер розповідав про героїчні дні відбудови заводу, показував нові й відбудовані старі механізми, казани, вакуум-апарати. Над головами у нас на височині шостого чи восьмого поверху грайливо перегукувалися галки, залітаючи через пробиті шибки скляної покрівлі. Вуркотіли десь і голуби. А поруч нас, на поверхах складної системи цукроваріння, гаркотіли терпуги, клепали автомати-пневматики, перегукувалися робітники, що ремонтували завод, готуючись до чергового виробничого сезону.

Звертаюся до групи робітників і питаю, чи не знають вони, хто з наших людей запобігав такій руїні, ризикуючи життям.

— Е-ге, товаришу!.. Тут уже самі й не так шукали та допитувалися. Напевне, ті ентузіасти ще й гітлерівські війська потрощили, коли вони почали втікати від натиску нашої армії. А це, звісно, бій. Могли десь і загинути в боях...

Невідомі герої!

...Літо 1941 року. Горять пожежами лани колгоспних хлібів. І в тому океані пожеж чути гамір рухомого заліза... На подвір'я заводу приходить золотозубий фашист-окупант в затемнених окулярах. Від заграва пожеж оберігає свої очі, грабіжник...

За ним потяглися на завод колони розбитих танків, самохідної артилерії. Гітлерівець з золотими зубами кинувся до робітників заводу імені Сталіна. Звелів зібрати їх — слюсарів, механіків, ливарників ремонтної майстерні. Захопливо мацав маховики з обладнання заводу, дзвонив пужалном пльотки по нікельованих поруччях навколо машин і вакуум-апаратів. А в двір заводу все волокли і волокли десятки, сотні покалічених радянськими бронебійками, гранатами та пушками танків з чорним хижацьким хрестом на бортах.

Золотозубий показав зігнаним у двір біля танків робітникам на ту техніку смерті, для певності витяг з кобури довгоствольний маузер і через перекладача заговорив:

— Ви, робітники, майстри,— я знаю, я бачу ваші замашені блузи, вашу, так би мовити, мозолясту руку...— і засміявся противним хихиканням, показуючи повен рот награбованого золота. Від одного погляду на ту озолочену пельку кожен інстинктивно поривався зіщулитися, приховатись...

— Ми знаємо вашу прихильність до роботи, так би мовити, до творчої праці, і сподіваємося, що ви доведете нам, культурній нації, на що ви здатні. За це ви будете мати перепустки на вільне проживання в цих місцевостях і талони на харч та цигарки... А командуванню армії великого фюрера, вашого друга і рятівника світу від комунізму, потрібні, дозарізу потрібні оці танки та самоходки! Їх треба відремонтувати якомога швидше, не гаячись. Це ви мусите розуміти і зробити своїми... мозолистими руками,— закінчив окупант.

— Він сміється з нас,— зашепотіли між собою робітники, зігнані на подвір'я заводу.

— І з посміху люди бувають...— хтось відповів з-під осокору.

— Ну, робочий клас, я як представник фюрера все сказав. Вам повинно бути відомо, що німець два рази не повторює своїх бажань і не просить, не радить, а... велить, наказує!

— Відомо,— буквально в ту ж хвилину відповіло кілька голосів з гурту, і фашист ворухнувся, неначе його обдало хвилею холоду. Скинув окуляри, протирав їх знятою з руки рукавичкою, на хвилинку взявши під лікоть маузер, і якось ніби насмішкувато дивився на робітників. А в очах жеврів страх.

— Ну,— знов видушив золотозубий, надіваючи окуляри. І це було зрозуміло всім без перекладача.

Люди мовчали. Переступали з ноги на ногу. Дехто сів, на що підвернулося, інші спиралися на моложаві стовбури осокорів, на стягнені сюди танки. Обдивлялися «рани» в гітлерівській сталі. Домірковували, чого ж не вистачило радянському снарядові, щоб рознести геть на дрібну кришеницю ці фашистські опудала...

І далі мовчали. А з степу наносило згар'ю від тліючих колгоспних ланів.

— Ну! — уже нетерпляче повторив окупант, граючись в правиці маузером, то знімаючи, то знов одіваючи окуляри. Кивком голови звелів перекладачеві звернутися до

робітників, вимагати від них голосу, слова, відповіді начальника.

— Пан офіцер воліє почути вашу згоду,— старався, але й боязко звернувся перекладач.— Кажіть пану офіцеру, будете ви ремонтувати танки? Танки їм дуже потрібні для наступу.

Старий робітник, якийсь, скажімо, «Чіпка», прокашлюючись, звівся з землі й пройшов до найближчого танка. Танк волочили сюди потужним тягачем на товстій сталевій линві. Линва так і лишилася на переднім гаку танка. «Чіпка» подьоргав линву обома руками, схитнув головою, заглянув під гусеницю. Ногою спробував зарівняти розбеханий слід на мостовій, залишений цим одороблом. Потім здерся на танк і старанно оглянув його зсередини, перегнувшись через отвір люка. Ногою досить нестримано штовхнув у спущене додолю жерло пушки.

А золотозубий офіцер пильно стежив за кожним рухом робітника й чекав. Він був певен, як і всі присутні тут гестапівці, що старий заговорить. Певні в тому були й робітники.

Звичайно ж, старий затіяв той досконалий огляд танка виключно для того, щоб мати час на продумування своєї відповіді від імені робітників. Думати було про що. Він не підбирав слів — слова давно були готові. Двоє синів у лавах Червоної Армії... Менший був поранений, можливо, саме з цього танка, з цього жерла, яке «Чіпка» зозла стусонув ногою. А фашист сидів он там на металічному сидінні в танку, скалив свої золоті ікла і крізь затемнене скельце окулярів вибирав інші жертви свого бандитського наскоку... Скажеш йому слово, вистрелить з маузера, якого тепер не випускає з руки, навіть коли витирає окуляри. Хотілося гукнути — дай потримаю маузер, доки витреш окуляри... «Не дасть, падло»,—думалося далі...

Діловито зліз з танка й пішов на своє місце під осорою. Обернувся:

— Ремонтувати ці машини не будемо!..

— Вас? — поквапив фашист перекладача.

Аж піт на чолі виступив у старого робітника. Вийняв велику хустку, скинув кашкет і витер лице, голову. Відчувалося, що він ще не закінчив своєї розмови з золотозубим ворогом. Легко сказати — «ремонтувати не будемо!» Та це ж категорична відмова. В ній звучить Жовтень 1917 року!

Дивно, що таке визначення прийшло в голову майже всім робітникам.

Але ж це — вірний розстріл...

«Чіпка» оглянув своїх товаришів, друзів. Вони одверто й широко дивилися йому в очі, чекали. Жодної іскорки осуду в сотнях очей. Тільки схвалення, рішучість і чекання.

— Не будемо, кажу, бо ж не вміємо...— знов озвався старий, гостинно всміхаючись. Неначе і не вмовкав.— Радніші б допомогти командуванню того фюлера, так це ж німецька техніка. Ну, посудіть самі: ось стоїмо ми, розмовляємо ніби. А жодного ж слова пана офіцера, німця, конешно, не розуміємо. Що перекладач каже, спасибі йому, те й чуємо. Але ж то вже слова перекладача... Та це ж живі люди — ми і пан офіцер. А тут же техніка! Не розуміємо ми її, а вона нас. Техніку, панове, хіба що перекладеш з місця на місце. Такий-то буде «переклад». Ми його не зрозуміємо і ще більше напсуємо. Он що, так і перекажіть пану офіцеру — більше напсуємо!.. Привезли якось пам з тресту трієр для бурякового зерна полагодити. Узялися. Ходили біля нього, мацали, примірялися. Аж роздивилися, а він німецький. Ну, і руки опустилися, хто ж його ремонтуватиме! Так і досі стоїть отам у брукхі, горобці гнізда в ньому мостять. Німецька техніка, це треба розуміти, пане офіцер! Так і перекажіть йому...

— Ти слюсар, коваль, ливарник?—уже нервуючись, запитав офіцер, діставши таку відповідь «Чіпки». Навіть затемнені окуляри скинув, щоб краще бачити старого.

— Я? — перепитав старий.— Та господь з вами. Я на утфелі стою вже двадцять вісім років. А до того — на батареях дифузорів стояв...

Чи зітхання, а чи сміх пронісся серед робітників. І офіцер щось закричав, гнівний. Ледве потрапив надіти окуляри, тупцював, вимахував маузером і таки зник з подвір'я заводу.

Отак шість місяців по тому простояли сотні танків, захарастивши двір обмертвілого цукрового заводу. За кого з робітників не бралися окупанти, бо той «Чіпка» того ж дня зник з селища,— жоден з них «ніколи до рук молота не брав, зубила в очі не бачив». Всі «на утфелі стояли»...

Тоді гестапівці додумалися доставити сюди деталі, виготовлені на німецьких заводах, і, під керівництвом досвід-

чених своїх же механіків, замінити зіпсовані деталі в танках на нові.

І ось перші кілька вагонів танкових деталей прибули на залізничну станцію. Їх треба тільки зачепити заводським паровозом та й привезти на завод заводською ж колією.

Окупанти послали один раз паровоз на станцію. Паровоз кілька годин не повертався — його використали на маневрових роботах станції. А вечором повернувся з порожніми заводськими вагонами.

— Де ж деталі? — запитують гестапівські механіки.

— Які деталі? — дивується машиніст. — Ми ж люди такі: що вчепить нам сцепщик — тягнемо. Свисток — вперед, два — назад. На стрілку, з стрілки. Там вартовий вискочить, знов якісь маневри. Аж вечором причепили оці шість вагонів, свисток — вперед, жезл у руки. От і привіз. А деталі, які ж ще деталі?

Механіки й адміністрація зметушилися. Шість вагонів танкових деталей прийшло з Німеччини на станцію — це вони знали. До ранку другого дня бідкалися у себе. Ранком знов послали паровоз на станцію за вагонами з деталями. І знов не було паровоза весь день. Весь день без відпочинку він щось тягав, свистів по станції або десь стояв, випаровуючись у тупику.

І повернувся вечором знов без деталей до танків. Їх на станції вже не стало. Аж третього дня телеграмами розшукали: прийшло сповіщення, що шість вагонів з машинними деталями виявилися неправильно засланими на станцію Куп'янськ, замість продовольчо-медичних матеріалів, і розбомбовані радянською авіацією. Шість вагонів з крупною та з медичними матеріалами стояли вже спорожнені в глибокому тупику колії заводу імені Сталіна!..

Цілком припустима помилка, документація переплуталася на станції.

Запросили тоді ще раз прислати з Німеччини ті ж деталі. Ішли дні, тижні, набиралися й місяці. Дочекалися знов — вагони з деталями таки прийшли на станцію!..

Кілька днів їх тримали на станції — документація ніби навмисно десь затрималася. Механіки казилися від злості: видане діло, щоб німецька точність так компрометувалася якимсь бюрократичним гвинтиком, що загавив десь документацію! Їздили на станцію, оглядали вагони з деталями.

— Гут, гут! — хвалили, не виймаючи люлька із заслених пащ. Прибуло, виходить, те, що треба.

Та десь на п'ятий чи на шостий день станція затребувала з заводу паровоз, щоб забирав геть вагони з танковими деталями. Паровоз послали не проти ночі, а вдосвіта, наказавши машиністу негайно ж повертатися на завод. Бо золотозубому немає чого марнувати час...

Паровоз дуже швидко й повернувся, але без вагонів: їх на станції не стало! Літати не прилаштовані, та й по землі ходять тільки по рейках. Але ж... нема!

Єдине ясно, коли відкинути ще й чортовиння (це відбувається ж бо в місцевості, де народилися гоголівські Вакули, відьми, вії тощо),— лишається єдине реальне пояснення — вагони з деталями вночі причепили до якогось поїзда і завезли безвісти. Коли б це вперше — можна б віднести до помилки, випадковості...

Задрижали драти телеграфів, завили радіоприймачі. Вище командування втрутилося в справу розшуку засланих «партизанами» вагонів з танковими деталями. На заводі—напружена тиша і якесь грозове чекання. З робітничого селища щонаочі зникли чоловіки. На заводі з'явилися нові вагони гестапівців, у Лохвицю прибув спеціальний заїгн по боротьбі з «лісовиками»...

Нарешті, аж десь на восьмий день адміністрація золотозубих дістала проречисту радіовідповідь, передбачливо дубльовану телеграфом:

«П'ять вагонів танкових деталей з станції Лохвиця перевантажено на перевалці й відправлено терміново маршрутом Ессен, франко завод фон-Крупп».

Аж тоді почалися арешти, слідства, розстріли... Тимчасом танки і самоходки в заводському дворіщі обростали бур'янами, есесівці-охоронники влаштували з них безпечні нужники.

Німецька адміністрація ледве приховувала каральними заходами свою крайню розгубленість. Ще кілька разів спробували скликати рештки робітників заводу. З жахом констатували, що їх майже зовсім не стало. «Позасилали їх іншими маршрутами...» — жартували старики «Чіпки». А поблизу в лісах по Сулі активізувалися радянські партизани, з'явилися листівки підпільної більшовицької організації, залунали імена секретарів обкомів, райкомів КП(б)У...

З заводу спочатку зникли механіки-інструктори. Потім

приходили (тільки вночі!) потужні тягачі й забирали з заводського дворища покалічені, загиджені есесівцями танки й волокли на станцію.

— Тим же цугом!..— шепталися люди, спостерігаючи нічні рейси розбитих танків.

Такі ще живі спогади встають у пам'яті, наростають подробицями, стають історичними легендами про невідомих героїв цукрового заводу імені Сталіна.

Надвечір ми вирушили до Гадяча...

16 травня 1949 р.

Лохвиця

СТЕПАН ГРАБАР

Біографічна повість

ЙОГО ДИТИНСТВО

Отже, зовуть його Степан. В перші роки дитинства мати вишукувала якісь ласкавіші імена, похідні від Степана. Та жодне з них так і не встигло прищепитися. Бо вже в 1912 році, коли малому Степанові ледве минав третій рік, його мати Палажка Грабариха померла.

Хоч материнською ласкою й не був збалуваний малий Степан, але смерть матері справила на нього тяжке враження. Це був дивний для дитини страшний удар невідомого ще йому життя. В колісці, розриваючись, плакав Степанів брат, до якого стара бабуся озивалася не інакше, як словами докору:

— Цить, цить, нещасне: через тебе й мати он померла...

Чи то з горя, а чи з нужденної звички запив Степанів батько Гаврило Грабар. Це був кремезний корсунський каменяр, на вигляд молодший за свої понад півсотні літ. Каменярство своє проклинав, але не кидав його, десятки років довбаючи скелі в поміщиці Лопухіної. У Корсуні ніхто краще за Грабаря не знав каменю, його якості й «природних звичок», ніхто не міг виколоти такої брили граніту, яку виколє з скелі Гаврило за замовлення архітекторів поміщиці. Його здібності немилосердно визискували, часом заохочуючи чаркою чи й другою горілки...

Випиті поміщицькі могоричі й жалюгідна сплата за цю працю викликали внутрішню борню в каменяра. Щоб притушити гнів, Грабар неодмінно заходив у корчму, бо ті

чарки управителя лише драгували, не давши змоги відчути себе п'яним, щоб вилятися, але розпалювали жаждобу п'яниці.

Саме в цю пору тільки й почав малий Степан дещо добирати розумом, що діється навколо нього.

На батькове пияцтво, природно, звернув дитячу увагу, бо саме напідпитку чи й добре п'яний батько починав на всіх у домі гримати.

Доставалося тоді й Степановому дядькові, молодшому братові батька, доставалося й його дружині, дітям. Але вони дорослі, знаходили якісь засоби уникати найгіршого. Навіть восьмирічна Степанова сестра Марія або й п'ятирічний братик Микола встигали своєчасно кудись зникнути на час батькового повернення з корчми. І весь гнів п'яного батька, гнів, причину якого й тепер Степан не може зрозуміти, нестримний зоологічний, брутальний гнів не в своєму розумі чоловіка виливався на безпорадного в дитячому віці Степана.

І хто знає, чи вижив би хлопець від того п'яного гніву, коли б не існувало в сім'ї старої бабусі.

Вона була на двадцять два роки старша за свого сина Гаврила, така ж кремезна, як і син, твердого характеру жінка. Її діти не тільки поважали, але й боялися. Боявся її й Степанів батько.

— Не руш хлопця! — гримне стара, коли Гаврило наміряється побити малого Степана за якусь дрібницю. І він страшною, грубою лайкою п'яної людини тільки й міг задовольнити свій безпричинний гнів на малих дітей.

— Вони мене в'яжуть... — пам'ятає Степан батькові виправдування перед бабою. Та баба в тому ж тоні заперечувала:

— Лиха година тебе в'яже та оці злидні. Не руш, кажу, сиріт!..

Тому й не дивно, що всі четверо дітей горнулися до старої бабусі, ділили між собою чергу, кому поруч спати біля неї, і наперебій догоджали старій у злиденному й складному побуті великої сім'ї.

Батько каменярував. Місто Корсунь на Київщині мало того каменю на річці Росі цілі скелі. Графиня Лопухіна палаци свої на мальовничому острівку збудувала й щороку ламала камінні скелі, щось добудовувала, шляхи до маєтків мостила чи просто — торгувала даровим каменем із скель.

Звісно, заробітки з того не он які для численної сім'ї Гаврила Грабаря. А землі своєї не було. Пробиував брати у тої ж «барині» Лопухіної десятину землі в оренду. Здебільшого за тую десятину й каменярував майже цілий рік. То орендне «барині» відробляв, то па оранку куркулеві заробляв, на посів. А сіяти треба було, треба годувати сім'ю.

Як тільки кінці з кінцями зводив, аж подив брав. І все ж майже щодня пив, теж каменяруючи за те пияцтво, відробляючи ще й шинкареві.

— Що загорюєш на тому камені, те й пропиваєш, Гаврило. На дітей би зглянувся,— часом докоряла стара Грабариха ще тверезому синові зранку.

— Може, я життя своє пропиваю, будь воно прокляте...— відповідав каменяр у тон матері.

В таких умовах починалося й проходило раннє дитинство Степана. Та були й свої дитячі радощі, особливо влітку, вдень, доки немає гнівного батька вдома. Довга хата стояла під рясними вербами, просто над високим берегом якогось джерельного струмка. А ззadu городу, внизу, протікала завжди багатводна, розіллята тут між широкими берегами річка Рось. Ліворуч по березі ташувався Корсунь, який так і лишився в пам'яті Степана містом монопольок і крамниць, містом церков і «барині» Лопухіної, містом, з якого батько щовечора, а інколи й уночі повертався п'яний і злий.

За те й ненависним стало Степанові те кляте місто. Ненавидів його і часто перед сном, під бабиним захистом, мріяв про засоби знищення шинків. Найкращим засобом все ж здавався вогонь. Підкрастися вночі, чиркнути сірничок і запалити з-за вітру, як баба кабицю розпалює...

А вже свій виселок по правому березі Росі Степан просто обожнював. Вербові й осокові гаї понад берегом. Між ними вулиця аж до мосту біля палацу Лопухіної, а праворуч — гори. Для малого хлопця це були високі, порослі лісом гори, бо вони були вищі за дві, а то й за три селянські хати, поставлені в думці одна на одну. Десь за тими горами, в якомусь мороці невідомого, в селі Глушках, живе Степанова тітка Мотря. Часом у неділю приходять на базар до Корсуня й неодмінно з базару занесе якогось пряника-коня. Степан зарані призвичаївся вираховувати дні життя. І щонеділі виглядав тітку Мотрю з

базару, хоч ті щасливі неділі й не були такими густими в году.

Була й ще одна тітка, десь там же за горою в Каршині. Та вже тому, що батько її взивав «двоюрідною», не була вона такою щедрою, як глушківська.

Безрадісне, сирітне дитинство боляче карбувало душу малого. Лежачи в гарячому піску на березі Росі чи на високому взгір'ї у переліску, з роками Степан набував звички — мріяти. А мрії ті були нехай і прості, але й стократ важливі для хлопця. Треба було обміркувати, як позбутися батькового щоденного гніву. Адже он у сусіда, що за містком під горою живе в великій, цинком критій хаті, у нього теж хлопець є, Мишком зветься. Він щоразу хвастає, що батько його на поле возить, до церкви за річкою водить, Мишком узиває, ще й до школи обіцяє послати туди ж за річку. І не щодня напивається той — Мишків бацько. Та й не помічає Мишко, щоб батько його був таким грізним і противним.

«Злий», — згадує Степан, лежачи в переліску десь аж поверх Мишкової оцинкованої зверху хати. Батько — злий! Мати — покійна. А хто ж у нього є? Сестра Марія десь уже в наймах. Щоразу плаче, коли заходить додому. А баба таки посилає Марію в найми. Лагідно, мало не впрошує, але таки посилає. Згодом і брат Коля теж пішов у найми на літо. А баба каже, що ще через рік-два мусить іти в найми й Степан.

Є про що мріяти!

Мишко ж не йтиме в найми, бо батько його ще й чужих до себе наймає. Мишко замість наймів до школи піде.

До школи! Підросту, мріяв Степан, піду за батька ламати в «барині» камінь. І нехай батько дома стріху лагодить, до корчми не піде, гніватись не буде. Та й наламаю ж того клятого каменю, щоб на весь рік вистачило. Щоб не ходив батько по корчмах, не труїв і собі, і дітям життя.

А тимчасом батько ламав камінь і щовечора знущався з дітей. Тому-то і Марія, і Микола не часто навідувалися додому. А коли й навідувалися, то лише вдень, у якийсь свято, коли батько був чи вдома тверезий, чи ще не повертався вечором з корчми..

Десь уже після війни 1914 року Степан почував себе остільки дорослим у свої шість-сім років, що почав сперечатися з п'яним батьком. З цього вродилося щось нове в їхніх взаєминах. Якась обопільна ненависть.

— Ну, лобуряко,— інакше й не звертався батько до Степана,— чи не час уже й у пастухи йти до хазяїв?

«У пастухи? — сам себе допитувався малий Степан.— Чому в пастухи, а не в каменярі?»

— Я піду камінь ламати...— заявив якимось на домагання батькове і не в міру здивував тим.

— Камінь ламатимеш? Диви, чи не каменяр! — заговорив явно здивований і навіть упокорений батько тим бажанням сина. І відтоді, злостячись, завжди «каменярем», як лайкою, дражнився старий.

Жовтнева революція відбилася в Степановій пам'яті тим дивним явищем, що батько його кілька день не був п'яний, хоч і надовго часом відлучався з дому. Але це за якийсь час минуло, життя в домі стало таким же нестерпним. І до мрій Степанових лише прилучилася ще одна: коли б знов настала Жовтнева революція та вже й не зникала, аж доки батько й зовсім би відвик пиячити...

Та надійшла холодна пізня осінь 1920 року. В цю пору найгірше починалося те, що від гнівного п'яного батька нікуди було втікати на холод. Навіть коли й не «розоряється» в хаті батько, а просто затримується десь допізна,— у хаті ніхто не спить. «Противний» батько, як гірка доля, лякав дітей. І шкода його було, бо свій же вік і єдиний. І жаль обнімав, що не було в цьому батькові чогось родинно-рідного, теплою проїнятого почуття до дітей, до родини. Як неприкаяний, як проклятий, зживав свої роки, і по-дитячому жаль його ставало...

Та страх перед його гнівом брав верх.

Одного разу, вже коли вечоріти починало, прибігла сестра Марія з наймів і, щось пошепотівшись з бабою, тільки сказала:

— Он тато п'яні біля корчми лежать. Понесу хоч шапку, бо так сивою головою й світять...

Степан вирішив приховатися на горищі, як повертатиметься старий. Та не встиг, сподівався на пізніший його поворот додому. На драбині в сінях його й застав батько.

— А це куди ти, паскудо-каменяре, лізеш? Від батька тікаєш, кляте щеня!..

І, не доміряючи сили, за жорсткого чуба вхопив хлопця й геть здер з драбини. Що боляче — до того вже звук Степан. Але ця щоденна брутальність батькова глибоко ображала дитячу душу. Хоч би ж хто чужий так знущався. А то ж батько. Кожен раз, коли, знесилений хмелем і гнівом на сім'ю, він падав де попало в хаті й засинав, стара баба становила дітей на коліна перед іконами й наказувала:

— Моліться, діти, за батька!..

Степан у ці роки вже мав силу, щоб спритно схопитися після чергової бійки на ноги й крізь гіркі сльози крикнути просто в лице батькові:

— П'яничка нещасний!..

Батько тоді оторопів на якусь мить. Але, коли до свідомості дійшла така гірка образа від «непокірного» сина, він заревів, крутнувся, як шалений. І не добром закінчився б цей перший двобій.

Та Степана в сінях уже не було. В хаті його теж ніяк не зміг розшукати лютий батько. Як звір гнівний, видирався й заглядав на піч, шукав під полом.

— Де він, виродок треклятий? — гукав у нестями.

А Степан вискочив з двору на темпу й порожню вулицю й, нічого не думавши, перебіг її, натрапив на стежку понад джерельним струмком і що є сили подався нею аж на гору. Холодний приморозок щипав у ноги, та хлопець того не відчував. Біль, як і образа батькова, тільки підганяли його, і він щосили біг на взгир'я через перелісок. Вже аж у полі за переліском згадав, що цією стежкою ходила тітка Мотря додому в село Глушки.

З тої хвилини у малого Степана була вже мета — добратися до тітки й там у неї лишитися. Тітку впросить, щоб не признавалася батькові, що Степана приховує в себе. А зате Степан як трохи підросте, заробить грошей на камені десь аж у якомусь Стеблові, щоб батько й не знав, і віддячить тітці...

До села було не близько. Вночі йти чи навіть і бігти самотньому хлопцеві було страшно. Особливо в лісі. Але ж і повертатися він не буде. По-перше — позаду ліс, до якого він нізащо не повернеться вночі. А головне — там, у хаті над Россю, «розоряється» його «противний» батько. «П'яничка нещасний!» — верзлося в голові. А ноги щеміли від холоду й підганяли. Степан майже весь час біг, ледве передихаючи якусь хвилину, лише щоб озирнутися, чи ніхто не женеться за ним.

Ставало вже моторошно, коли, вибігши на пагорок, раптом побачив попереду внизу зірочки — вогники з вікон хат. Тепер почув, як завзято валували по низу собаки.

І спинився. То куди ж йому йти до тої тітки Мотрі? Як її розшукаєш по отих зірочках-вогниках, кого розпитаєш в цій нічній пустелі?

А холод підганяв, треба рухатися, йти.

Отак і дійшов до звичайної рури під греблею вже зовсім біля села. Рура була порожня, але ж і в ній холодно...

З рури помітив скирту соломи неподалеку. Навіть нічого не думавши, керуючись лише інстинктом порятунку від холоду, швидко дійшов до скирти. Тут легко б і зануритись у солому. Вона навіть тепла вденяшнім теплом. Але ж по соломі прийдуть господарі, виявлять Степана, скажуть — злодій, і віддадуть до тюрми.

Набирав солому й носив до рури. Там вимостив собі затишне гніздо і нарешті таки влігся знесилений і душею розбитий хлопець.

«Чи всім так доводиться втікати від батька?—запитувала півсонна свідомість.— Мишко... Але ж Мишко, з тої хати під цинком, тепер лишився тільки з матір'ю. Батько десь пішов у банду Зеленого та й не повернувся досі. А інші батьки? Інші теж кудись пішли, тільки його... Бідний батько, немає куди йому йти від каменярування й шинку...»

З тим і заснув, зігрітий власним теплом та мріями.

Аж почув гомін, пирскання коней. Розтулив очі — світло надворі, ранок. Люди розбудили його і покликали сонного з рури. Наперебій розпитували — чий, звідки. Машинально якимось хвалився, тремтячи на ранковому холоді.

— Та й чого ж ти тут опинився аж під Квітками? — допитуються далі чоловіки.

— До тітки йшов у Глушки. Там живе моя тітка Мотря...

— У Глушки?.. Ішов у Глушки, а потрапив аж під Квітками?

— Та що його розпитуватись,—порадив старий чоловік.— Закутаймо в сіряк та й відвезім до Корсуня. Там розберуться. Каже, Грабаря син? Отого, що дід з чехів прийшов?..

— Не знаю,— відповідав Степан, з задоволенням огортаючись уже на возі якимсь теплим суконним кобеняком. Вперше в житті він їде на справжньому возі, кінь спереду

крутить хвостом на кожен удар батога. Крутить хвостом, а везе — йому, бідному, запряженому в воза, й утекти до тітки ніяк...

— Мій,— признав ще тверезий батько Степана на чужому возі.

І вже не врятувала й баба в хаті. Батько між свої дужі коліна взяв хлопцеві голову й полосував конопляним уривком мотуза... Це було показне биття — батьківська кара, але Степан відчув, ніби батько притримував руку, гасячи лють. Мабуть, батькові дошкуляє Степанове втікання з дому, бити, виходить, треба, щоб не тікав з дому, не соромив батька перед чужими людьми, а може, й щоб не смів так образливо огризатися до батька... Та само биття не наче набридло й батькові...

Довго лежав малий Степан хворий після тої холодної ночі в рурі та після батькової науки. Лежав, згоряючи в пропасниці, і таки не каюся. «Все рівно втечу»,— похвалявся в думці.

Справді, вже десь перед весною знов утікав. На цей раз уже в Каршин до тої «двоюрідної» тітки. Навіть і до двору допитався, але до хати не насмівився впроситись і спав у хижці, в соломі.

Як і тоді, на цей раз уже дядько — тітчин чоловік — на ранок відвіз Степана й здав грізному батькові.

На цей раз батько зовсім не бив, а тільки полаявся з тітчиним чоловіком і на Степана грізно нагримав. «Уб'ю»,— пообіцяв і, знервований, гнівний пішов з двору.

— Куди ж ти, неприкаяний? — гукала з відчаєм бабуся. А батько пішов, лаючись брутальними словами, не знати й на кого.

З цього часу й відчув Степан остаточно, що батька він втертяв ще в ранньому дитинстві, а це лишилася якась облуда батька. З деяких пір, щоправда, він став менш пиячити, але від того не лагіднішав. Особливо був чомусь непримиренний і чужий до Степана.

Лише кілька випадків урізалися в пам'яті малого Степана й лишилися назавжди приемним спогадом про батька. Старий став частіше ловити рибу в Росі. Часом кармак ставити брав і Степана з собою в човен. Чи то з потреби тиші на річці, чи, може, й щось батьківське в ньому прокидалося — не лаявся, не кричав і навіть одного разу, ніби нехотя, якимось випадково у нього «сину» з уст зірвалося.

Таке було лише один раз. Якийсь дивний просвіток. А скільки сили в тому єдино висловленому почутті, в слові — «сину»! За ним, як за темною завісою хмар, губилися жакні спогади про бійки й знущання. Батько не сказав того слова ще раз, не змінив свого чужацького ставлення до малого, але не бив, і Степан вважав, що слово те, на Росі в човні сказане, тепер боронить його від батьківського гніву...

Так і жили, як двоє чужих у одній хаті. Весною Степан пішов худобу в найми пасти, почав не так заробляти, як свій наймитівський харч мати. Бабуся найняла його на слободу до куркуля Івана Скорини. Вдень худобу пас, на полі працював, а вночі гонив бики на стерні пасти між копами.

Тяжкий, горьований мав цей харч, наймитуючи отак у Скорини без малого не три роки.

Якось восени прибув із «заробітків» додому, до родини в гості сусід Роман Мазін. Років два не було його вдома. Листи зрідка надсилав, навіть грошей жінці. А це сам прибув на кілька днів. Степанів брат Микола говорив з ним. Говорив, а в самого дух захопило.

— Такі, як я, каже Мазін, у криворізьких шахтах по дванадцять, а то й по п'ятнадцять карбованців у місяць виробляють,— хвалився брат Степанові. Сусід ніби сказав, що збирається й жінку з дітьми забирати до Кривого Рога.— Нехай він западеться, самий Корсунь з його наймами! — вирішив Степанів брат. І разом з сусідою Мазіним крадькома від батька виїхав до Кривого Рога.

— Потримайся, Степане. Зароблю трохи, на залізничний квиток пришлю, і ти махом приїзди до мене. Робочими будемо, як Роман Мазін. Тепер право робочого! Будь воно прокляте, це наймитівство...

ПАНЗДОГІН ЗА ДОЛЕЮ

Пізньої весни 1924 року Степан пас куркульську худобу на вигоні. Паша в цей час, звісно, вже убогенька стала, припікало сонце, до жнив ішлося. І дійні корови, яких господарі вдома підгодовували, протестували проти сухої, зтирлової толоки, втікали додому. Степан спробував затримувати, не шкодуючи свидового кийка, провчав тих пелухняних корів. Та перестарався, що молада улюблена господарчина корова аж зашкандибала.

Провину пастуха в тому не важко було впізнати. То більше, що Степанові часто доводилося бути обвинуваченим навіть і в тому, в чому він зовсім не винний. Корову овод укусив, шипак на тому місці виріс, черв'як заплодився — винен пастух. Теля з їжаком на писку покололо вим'я корові — винен пастух. Та за що тільки він не винен?.. А тут корова зашкандибала, набитий кийком пруг схопився. Навіть виправдуватися ніяк. До того ж — і кийок тріснув. А знали господарі про існування того свідого кийка...

Увечері пустив худобу додому, а сам не пішов. Якось віддалено, навіть не згадає, з яких джерел чув, що в Корсуні є якісь більшовики, за бідними руку тягнуть. Є й комсомол біля них. Піти б до них, на працю стати, щоб руку захисту мати.

А де їх знайдеш? Яку працю ти візьмеш у них, неписьменний, батьком занедбаний хлопче?

Степан заплакав, сидючи в глибоких ровах, якими «бариня» Лопухіна окопала парк і всю садибу. Навіть до баби на розраду йти не смів. Стара, поморхла вся. Тільки й бідкається про нужденний шматок хліба. «Не схотів, — скаже, — до строку дожить. Такі хазяї!..» А батька взагалі й згадувати не хотілося. Марія — тепер уже дівка он яка, чи їй діло до тебе, малого, обірваного Степана? От якби Микола! Він теж уже парубок, напевне й цигарку крутить. Обіцяв написати їй грошей прислати на дорогу.

Десь на станції чи на мосту прогув паровоз якогось поїзда. Вже зовсім поночіло, літня ніч невмолимо надходила, як спільник.

І виліз Степан з рову, рукавом утерся, побитий на скоринній лукавій корові кий закинув геть у клени та липи лопухінського парку і пішов. Пішов шляхом на схід, десь там мусив бути й омріяний Кривий Ріг.

«До Миколи! — голосно промовив, як скомандував собі. — Де того Миколу шукати, що то за Кривий Ріг? Всякий ріг у корови кривий. Буває менше, а то більше. Та то ж звичайний ріг. А тут — шахтарське місто, де люди гроші й долю собі заробляють, — теж Ріг, та ще й Кривий...»

Так розмірковуючи, пройшов повз хутір, через село якесь, неначе перебрів у густій нічній темряві. Чи то ж, до ранку йдучи, дійде він до того Рога, чи ні?

Аби б тільки не пройти вночі, не розминутися з своїм щастям. Микола, напевне, спить і не знає, що його брат Степан б'ється до нього ради такої ночі. Та не чекати ж йому дня, коли якийсь Скорина, чи навіть його жінка, або й дочка, якій зичилася на придане підбита Степаном первістка, вловлять його, познущуються самі та ще й батькові наскаржаться.

— Будь воно прокляте, це паскудне наймитівство! — із гордістю проказав Миколіні слова і відчув полегкість.

— А хто то ходить? — раптом запитав чийсь хрипкий і не зовсім миролюбний голос.

— Це я, дядю, до Миколи в Кривий Ріг іду! — випалив Степан з переляку, остовпівши від несподіванки. В мріях та думках не помітив, як знов у село ввійшов і натрапив на нічного сторожа біля гамазею.

— Куди-и? В Кривий Ріг? — перепитав той же голос, але вже тоном крайнього здивування. І засміявся, йдучи пазустріч хлопцеві.

Це був старий чоловік з якоюсь дивно заскубленою бородою, як у темряві здалося Степанові. Підійшовши близько, він перестав сміятись і почав зовсім просто допитуватися, звідки йде та чий.

Степан уже розумів з попередніх спроб утечі з дому, що всю до краю правду говорити в його становищі не можна. Щоб йому, оцьому старому чоловікові із заскубленою бородою, з того, що ти вирішив протестувати проти куркуля Скорини й шукати своїх стежок у краще майбутнє? Може, ти шахтарем хочеш бути, як той Мазін, чоботи з лакованими «бутилками» справити й «прокляту куркульню теж змусити працювати самій!», як похвалявся Мазін.

— Я бабин Івгін з Корсуня (перебрехав Степан ім'я своєї баби). Батьків нема. А брат мій Роман Мазін — шахтар у Кривім Розі.

— Мазін? Це що на Зароссі живе? — перепитав старий, видимо, цілком вірячи в Степанову нехитру версію.

— Ну да ж. Та його тепер нема, поїхав з жінкою й дітьми на шахти. Ну і казав... обіцяв...

— То ти оце й вирушив ради ночі? — перебив старий, не приховуючи посмішки.— Сказать, мале, дурне. А вже й виріс...

— Який я малий, діду, тринадцятий рік, казала баба, пішов.

— Вік чималий. Я оце сімдесят шостий доживаю, то дуже добре розумію, хлопче, що означає тринадцятий рік. Та тільки, бач, у ці роки ще не знають, що за ніч пішки до Кривого Рога з Корсуня ніяк дійти не здужає навіть тринадцятилітній герой... От що, хлопче: чуєш, свистять паровози?

— Ну, чую. То й що?

— Послухай стару людину, коли не збрехав мені й не красти йшов кудись. Кривий Ріг далеко, я чув про те шахтарське місто. Десь аж на Херсонщині чи Катеринославщині. Іди на чавунку, де ото свистять паровози, там станція. Якось уже чіпляйся на вагон, то будеш у Кривім Розі. А отак — хіба що до ранку в Городище зайдеш, а там тебе, як безпритульного, зловлять, і будеш ти гіркої мамочки співати. Зрозумів?

— А чого ж, зрозумів,— згодився Степан, озирнувшись назад на Корсунь. Ніч ховала від нього шляхи відступу.— Ото, де свистять паровози, діду?

— Еге ж, де свистять. Чіпляйся і їдь туди ж, як оце йшов. Бо назад — то до Києва, а не в Кривий Ріг.

Це був перший дороговказ, перша мудра порада на туманному шляху до самостійного життя. Одійшовши на віддаль, коли загубилися в мороці нічному обриси осель, Степан спинився й довго стояв, розмірковуючи над словами старого. «Зловлять, як безпритульного», «гірку мамочку співатимеш», «чіпляйся на чавунку і десь на Херсонщині чи Катеринославщині шукай собі Кривого Рога...»

Адреса, що й говорити, не зовсім точна. А все ж адреса!

В дорозі дошкуляв голод. Уже вранці на Завадівському полустанку відчув гостру потребу щось попоїсти. Але сильнішим за це було почуття потреби їхати. За всяку ціну їхати якомога швидше, доки не довідалися в Корсуні і не прибігли, розшукуючи втікача...

Уже здершись на гальмову площадку якогось довгого поїзда з сосновим лісом, переборюючи невимовні хвилювання від того, що вже їде, згадав бабу. Перше, що забрело в голову,— шкода старої бабусі. Ні мати, ні того більше батько не зробили йому стільки, як баба. Вона дбала про їжу, латала штани й сорочки, вона заглядала йому в густий чуб і теплим словом озивалася, чи не болить щось, чи не зле йому в того багатого Скорини... Тепер,

напевне, бідкається, «чи не втопився шеймин хлопець?» До Скорини сама сходить, розпитується, де пас худобу, чи не налаяли звечора.

І відчував, що сльози підкочуються десь здалеку й дуть на груди. Та плакати йому тут аж ніяк не видається. Поїзд гримить по рейках, колеса вистукують якусь утішну мелодію, а перед очима пропливають ниви, переліски, пастухи з худобою.

Аж голова обертом пішла: Довелося заплющити очі, навіть прилягти, щоб і не кортіло дивитися на той рухливий світ. Лежачи з заплющеними очима, згадав, як пролітав над Корсунем великий літак. Розумом переконувався, що літак літає, коли в ньому сидить людина і змушує летіти. А в свідомості це ніяк укластися не могло. Літак сам скидався на живу істоту, по-джмелиному гудів, неначе видивляючись, яку б жертву обрати собі в цьому Корсуні. Звісно — Скорину б йому порадив Степан, Скорину й отих «непманів», що, не спиняючись, проїхали вдосвіта через Завадівку. У вікнах «непманського» поїзда горіло світло, і якась жінка в кристалому капелюсі пройшлася повз вікно.

На станції хтось із дорослих непманшею назвав ту жінку. Що це означало, Степан ще не знав. Уперше почув те слово. Але інтонація, з якою той залізничник вимовив його, інстинктивно чомусь нагадала хлопцеві сапату коняку. Жінка з таким прізвищем стає йому не тільки чужою, а й противною.

Так і заснув, виморившись за ніч без сну.

Два чоловіки з ліхтарями, з бляшаними скриньками розбудили його на якійсь великій станції. Навіть прокинувшись, ще ніби досинав міцний сон і лише чув бубоніння цих двох дядьків.

Але довелося розкрити очі.

— На курорт правишся, малий? — запитав молодший, безцеремонно відсуваючи Степанові ноги й ставлячи ті ліхтарі.— Ану, давай у плацкартний вагон!

— Може, в міжнародний спальний? — додав старший ще зі східців.

Степан зовсім отверезився від сну, спочатку смикнув ноги, зігнувся, але тут же збагнув, що поїзд стоїть. І схопився на ноги.

— Питаю, на курорт їдеш до Одеси, то тут пересадка? — сміючись, знов запитав молодший. Ні злоби в тому, ні якоїсь зацікавленості. Неначе щодня він отак

будить нещасних Степанів і дошкуляє їм з тими одеськими курортами.

— До Кривого Рога їду. Брат мій там Микола шахтарем робить,— відповів хлопець, не маючи ніякого наміру когось уводити в оману відносно благородної мети своєї поїздки.

— До Кривого Рога? О, це інша річ. Тільки ж... на вантажних поїздах, хлопче, пасажирам їздити не дозволено. За це, знаєш, у нас на залізниці беруть з вашого брата штраф та ще й допитаються, чи не безпритульний ти, часом. А вигляд у тебе підходящий. Ясно?.. Чого ж мовчиш? Ну, давай, давай з площадки.

— Дядю, я не безпритульний. От, ей-бо, не безпритульний. А їду до брата, шахтарем буду... Хоч і присягтися, не брешу!

— А чого ж ти жовтий такий і замурзаний, товаришу шахтар? Обірваний теж. Безпритульні, звісно, говіркіші, і потім у них неодмінно коли не жилетка з непмана, то хоч шарф на шиї...— заговорив уже старіший, зібравшись на площадку. І тоді Степан по ширості розповів усе. Розповів, що їв тільки вчора, де худобу Скорини пас, а цілу ніч не спав. Та й удягтись у нього оце і все, що баба пошила.

— Так ти що ж, кинув того куркуля Скорину?

— Кинув,— широко признався Степан.— Хай вони пропадуть із своїми коровами. Первістка така вредна, додому втікає... Ну, а Скориниха — непманша проклята, завжди б'ється...

— О, це вже інша мова. Правильно, синок, непманші— це прокляті... По-моєму, Колю, доведу малюго до П'ятихатки,— звернувся старий до молодшого. І, не чекаючи відповіді, знов заговорив до Степана:— А плакати у такі роки хлопцеві, що мріє стати шахтарем, не годиться. Ти знаєш, що таке радянський шахтар? Це, брат, робочий, пролетарій. А «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Зрозумів? Ну, от...

— І не мовчи так, насупившись, коли до тебе старші говорять,— порадив молодший кондуктор.

— Я ж слухаю,— озвався Степан, щоб довести цим людям, що він з усім згоден, аби б тільки їхати до Кривого Рога. Щоправда, ота П'ятихатка трохи стурбувала його. Що це за П'ятихатка, куди вони завезуть його? Хотів запитати, але старий перебив:

— Словом, слухай, але й відповідай, як щось питають. Шахтар, брат, за словом до кишені не ходить. Ти грамотний?

— Ні.

— Ну, звичайно. Зіпхнули в найми до куркуля, а вчитись — зась... Я, брат, знаю ці найми... Ну от що, як, пак, тебе звати, по-батьюшки, прізвище? Познайомимось. А Коля щось попоїсти тобі зварганить. Мене зви Федір Васильйович, а це Коля, мій напарник. Довежемо тебе на пересадку, а там уже якось доберешся на рудники.

— Я буду вас звати дядя Федір,— заговорив хлопець з радості, що його доведуть десь близько до шахт.— А мене звать Степан. Так і звить Степан, бо батько в мене п'яничка нещасний. А на хвямилію мені ще рано зватись.

Кондуктори весело засміялися.

Всього лише неповних три доби минуло, як дванадцятирічний Степан кинув найми в куркуля Скорини, кинув Корсунь і свій дім, бабу, братіка й пішов шукати іншої долі. За ці дні і ночі скільки нового, невідомого довелося взнати, побачити й відчути. Живучи в Корсуні, якось і не помічав, що є якась влада, що про неї дорослі так гаряче говорять, сперечаються. Жив собі на Зароссі в кутку, не було коли вслухатися в розмови. Та чи й потрібно йому було знати, що влада в бідних, а чи в багатих руках?

Тепер прислухався до розмов і ще з більшою гостротою відчув, як то погано йому було в наймах у багатого корсунського дядька. А бідному ж навіщо здався наймит? Виходить, що наймит буває тільки у багатого, у куркуля, як звать Скорину кондуктори. Ні, після цього хлопець уже не піде в найми до куркуля. Тільки в шахтарі! Тепер він уже не такий дурень, наслухався.

Мимоволі довелося розпитатись, хто ж гроші платить шахтарям, коли немає на шахтах власників чи капіталістів. І перше, що в дитячу голову запало, але запало навіки, що у пролетарської влади шахти й заводи належать народові. Значить, він, працюючи на шахті, працюватиме не у якогось власника, а у держави, яка складається з робітників і трудящих селян. З робітників, значить — з Мазіна, з бра-

та Миколи, з оцих кондукторів і тисяч, мільйонів інших шахтарів, ковалів, машиністів і... з нього, з Степана Грабаря!

Це високе усвідомлення, нехай і примітивно осмислене, піднесло його у власних очах. Вночі, втікаючи від наймів у Скорини, Степан відчував себе надто нещасним, закинутим у ніч, щоб ховатись, шукати якогось порятунку в старшого брата.

Але на станції П'ятихатка, де його вночі висадили хороші, неначе й рідні тепер кондуктори, Степан став іншим. Він не ховався від людей, а йшов на їхній гомін, допитувався, почував себе одним з тих, що володіють країною. І ніхто не вважав його безпритульним, ніхто ні в чому злому його не запідозрював.

— Шахта, знаєш, хлопче, в Кривім Розі не одна. Там сотня шахт набереться,— пояснював йому залізничник на П'ятихатці.— Шукати брата без адреси буде тобі дуже важко.

— Мені б на шахту, де й Роман Мазін шахтарює. Вони разом з братом у Кривім Розі.

— Велика шахта? — допитувався залізничник, щоб таки вгадати хоч приблизно, на якій з десятка шахт шукати хлопцеві свого брата.

— Мабуть, велика. Мазін і жінку з дітьми забрав туди, значить, велика.

Залізничник щось пробурмотів про себе, подумав і порадив:

— Добирайся до Вечірнього Кута. Розумієш, Вечірній Кут? Гроші на квиток маєш?

— Нема, дядю. Де б же я ті гроші взяв, коли вночі втік...

— Утік? З дому, від батьків утік? — спохватився залізничник, трохи з іншого боку оглядаючи обірваного хлопця.

— Не від батьків, а від непмана-куркуля Скорини втік. Будь він проклятий з його худобою! Я буду шахтарем з братом працювати.

Про батька Степан на цей раз умовчав. Чого доброго оцей залізничник ще здасть його міліції та припровадять до батька. Морозом поза шкірою обдало хлопця від припущення такої перспективи подорожі.

— Ах, од непмана-куркуля? — перепитав залізничник напівіронічно, але без найменшої недовіри хлопцеві.— Це,

звичайно, ситуація складна — без грошей мандрувати, шукаючи брата серед сотні шахт Криворіжжя. А як же з їжею в тебе, молодий чоловіче?

— Не знаю. А той Веселий Кут дуже далеко, дядю?

— Та біля півсотні верст набереється. Доведеться пішки йти, коли грошей немає на квиток. По дорозі десь і нагодують селяни. Народ у нас чутливий.

Та Степан у інших допитався, з якої колії йдуть поїзди на Вечірній Кут, і з першим же вантажним поїздом виїхав. Голод і сон дошкуляли на цей раз більше, як у рейсі до П'ятихатки. Там кондуктори кожен раз, коли їли самі, то давали й Степанові. А на П'ятихатці ніяк не спромігся у когось випросити попоїсти. Невистачало сміливості чи совісті попросити. Якась внутрішня гідність гальмувала кожен раз, коли таки вирішував підійти до якогось пасажира й попросити.

Так і вчепився на ступеньки вантажного вагона. Ті «свої» кондуктори навчали його чіплятися до вагона з протилежного боку вокзалу. А в час руху поїзда «ніхто не посміє висадити» його з поїзда, — згадував ту хорошу й таку рідну пораду.

Зовсім на світанку Степана висадили з вагона в Жовтих Водах. Але висадили й забулися, і він уже на ходу вскочив на такі ж східці. Так, тримаючись за поручні, доїхав на Вечірній Кут.

«Навидумувано тут, — міркував ще на станції, — Кривий Ріг, Вечірній Кут, П'ятихатка, Жовті Води...»

Шахту впізнав, догадавшись. Величезний ворох червоної руди, якою здався йому кварцит, сказав сам за себе. Туди й пішов. Навіть за їжу забувся, потрапивши в суцільний гамір машин, свистків, дзвінків. Незвичне все навколо і якесь грізне, ніби прищулило хлопця до землі. Він полохливо озирався на кожний стук чи сигнальний свисток навколо.

— Дядю, ви не шахтар, часом, будете? — запитав літнього чоловіка в червоному вогком одязі, здивавши його на вулиці за вокзалом біля великого будинку.

— Шахтар, а що таке, малий?

— Чи не знаєте, бува, мого брата шахтаря Колю Грабаря? Або хоч Романа Мазіна? — зраділо запитав хлопець, обдивляючись першого шахтаря в робочому одязі, ще й з якимсь надібком деревиняки на плечах, такої ж пофарбованої в червоне, як і сам шахтар.

— Колю Грабаря? Він хто, бурильник, прохідник, лопатник?

Що міг йому відповісти хлопець, який уперше чує всі ці назви.

— Він просто шахтар, дядю, тільки молодий, ще й року немає, як на шахту поїхав з Корсуня. Роман Мазін йому писав... А я брат Колі.

Чоловік озирнувся на високу гору кварциту, знизав плечима.

— Не знаю, браток. Зайди до контори, там скажуть...— і пішов далі.

Протягом цілого дня отак шукав Степан брата на шахтах Вечірнього Кута. Ніхто з зустрічних не зміг йому щось сказати втішне. А до контори його навіть не впустив сторож біля дверей.

Становище ставало загрозливим. До брата не допитався і навіть зрозумів тепер, що це не така легка річ. Що Микола десь тут працює — немає ніяких сумнівів. Але ж він уже знав, що на шахті працює «понад п'ять тисяч Миколів», як пояснив шофер вантажної автомашини. Про сон якимось забувся за цілоденним клопотом, а їсти хотілося вже так, що навіть про гідність шахтаря забувалося. Та в кого тут попросиш. Один шахтар радив зайти до їдальні й попросити. Пішов, а його якісь дівчата в білих фартухах просто вигнали геть.

І знов згадалися більшовики. Це вже вдруге. Вперше згадав про них у Корсуні і не зміг сходити до них. А тут одинокий, без перспектив, голодний — вирішив піти до них. «Більшовики все можуть»,— згадалися слова корсунського робітника з заводу фарби.

— Тьотю, скажіть, де мені знайти більшовиків на шахті?

Жінка не зразу відповіла, оглядаючи нечепурного хлопця. Власне, спочатку й не зрозуміла гаразд, чого йому треба.

— Тобі кого треба: ком'ячейку чи просто комуніста якогось?

— А мені все рівно, тьотю. Аби більшовики.

Така солідна відповідь розвеселила жінку, на добре її настроїла.

— Ходім зі мною, хлопче, я йтиму проз шахтком і покажу.

«Ком'ячейка», «комуніст», «шахтком», — перебирав Степан у голові зовсім нові для нього назви. Щоправда, згадав, як Скорина злісно лаявся в дворі, називаючи якусь «ячейку», «комнезамож». Тепер догадувався, що це щось спільне з більшовиками, яких він шукає.

Шахтком. Якась дівчина, перебігаючи з паперами в руках, мало не збила з ніг обірваного, замурзаного хлопця.

— Ти безпритульний? — озирнулася, затримавшись біля дверей.

— Ні,— твердо відповів Степан.— Я прийшов до більшовиків.

— До кого?— допитувалася дівчина, неначе вперше почула таке слово.

— Я ж кажу, до більшовиків. Мене тьотя сюди направила.

— Іди собі геть. У дитбудинок тебе слід направити, а не сюди...

Та на щастя хлопцеві з дверей вийшов моложавий, але солідний чоловік з вусами й голоною бородою.

— До більшовиків якихось допитується безпритульний,— махнула, показуючи рукою на Степана.

— Не брешіть, бо я не безпритульний. А до більшовиків питаюсь, бо я приїхав аж із Корсуня і шукаю брата Колю...

— Стривай, стривай, хлопче. Чого ж уже й лаятись?

— Таж вона каже...— і забриніли сльози.— Тьотя направила сюди, бо тут більшовики, а вона... «безпритульний».

— Да, це дійсно... Ви, Олю, візьміть собі за правило як слід розпитатися, чого людині треба, а потім давайте поради. Ви працюєте в партійнім комітеті шахти... Ось що, хлопче, заходь, поговоримо докладніше.

— А ви більшовик, дядю?

— Так, більшовик.

В кімнаті було не густо меблів, довгий стіл з телефонним апаратом та великим товстим портфелем. Степан зайшов не без внутрішнього страху, хоч твердо переконався ще після розмов з кондукторами, що боятися йому, майбутньому шахтареві, немає чого. Так і хотів про-

стояти біля порога, та чоловік покликав ближче до стола й звелів сідати.

— Ну, розповідай, герою, нащо тобі більшовики. Спочатку скажи, як звуть, хто ти такий, а потім уже розповіси й те, за чим прийшов. Коли прийшов на шахту, то мусиш бути організованою людиною. Ясно?

— Мене звуть Степан Грабар. Ви не подумайте, що я безпритульний якийсь. Приїхав я шукати свого брата шахтаря.

— Теж Грабар?

— Тільки він Микола, разом з Мазіним. Вони вдвох працюють на шахті, й мене обіцяв Микола забрати до себе. А я в Корсуні у Скорини в наймах був. Там такі кляті корови і Скориниха, будь вона проклята.

— Кинув і приїхав до брата? Зрозуміло, Степане батьковичу. Значить, з Корсуня прибув? Не безпритульний, але й притулку не маєш. Їв сьогодні?

— Ні. І вчора теж не їв,— уже тремтливим голосом відповів хлопець.

Чоловік похитав головою, подумав, барабанячи пальцями об стіл. Потім підвівся з крісла, підійшов до товстого портфеля на другому кінці стола.

— Да, брат, Степане батьковичу. Рішуче дієш, а становище в тебе незавидне. Значить, брат Микола Грабар працює з Романом Мазіним на шахті. І все? На якій шахті, якого рудника, господь його знає. А знаєш ти, товаришу Грабар, що Кривий Ріг має цих шахт біля сотні?

— Знаю,— так безнадійно відповів хлопець, що чоловік аж засміявся. Розстебнув портфель, витяг рушник і газетний пакунок.

— Ось що, браток: зараз ми з тобою поснідаємо чи пообідаємо трохи. Тільки піди помий руки і вмийся. Олю! Покажіть шахтареві, де умитись. На тобі рушник, а там є зелене мило.

— Я не хочу вмиватись...

— Не будемо їсти. Ти вже, браток, коли прийшов до більшовиків шукати поради, то слухайся. Бо нічого в нас не вийде, і підеш ти до ізолятора...

Попоївши, Степан сидів на дивані, поки й задрімав. Потім схилився, по-дитячому скоцюрбився й заснув.

Секретар шахткому щось біля години часу витратив на телефонні розмови в своєму рудоуправлінні, розшукуючи

шахтарів Грабаря й Мазіна. Таких на всьому Вечірнім Куті не було. Про те, що малий його не обдурич, — був глибоко певен. Брехня не може висловлюватися з такою безпосередньою щирістю й сльозами. Досить тільки поглянути на той зіжмаканий на дивані якийсь вузол з ніг і рук, на його турботний дитячий сон, щоб відкинути будь-яку думку про хлоп'ячу авантюру.

Пройшовшись кілька разів по кімнаті, секретар знов узявся до телефонів, знов віддався на гарячі переконання, а часом і гострі зауваження телефоністкам, на прохання з'єднати то з одним, то з іншим шахтоуправлінням Кривбасу.

— Здається, у нас є такий Мазін, — непевно сповістили з шмаковських шахт. — Нехай знайде, а ми тут пошукаємо.

І пізно ввечері дванадцятирічний Степан Грабар, при щирій допомозі більшовика з Вечірнього Кута, зустрівся із своїм братом Миколою на квартирі в родині Мазіна. З цього дня й почалося його друге, уже шахтарське життя...

ПЕРШІ КРОКИ ШАХТАРЯ

Уже третього дня дружина Мазіна запитала Степана:

— То й як же це воно буде, хлопче: працювати прибув чи гостювати?

Степан за ці дні спочив. Обійшов усі закутки Шмакового, був щодня біля Саксагані, купався. Чимсь рідним зачіпала його ця річка. Вода, щоправда, червона, брудна, береги голі, не те що на Росі. Але оте іржаво-камінне скелля пагадувало йому гранітні кручі Росі. Навіть здивувався, яким рідним теплом повіяло йому від спогаду про ті кручі, про Корсунь. Що Скориниха пепманша, це вже ясно. Здавалося хлопцеві, що більш образливого назвиска тій противній жінці важко й прибрати. Але ж... Корсунь, Рось, діброва на горі, над цинковим дахом чужої хати, баба... Стара і безмежно ніжна баба! Шукає Степана, розпитується, плаче... Батька намагався не згадувати.

Найцікавішим усе ж здалося сидіти на високих горбах насипаної землі й спостерігати, що робиться в кар'єрі. Він уже знає, як шахтарі звуть велику й головокрутно глибоку камінну яму, звідки подається в вагонетках за-

лізна руда! Для нього вже й цих знаннів було цілком досить, щоб почувати себе на шахті майже своєю людиною.

Та запитання дружини Мазіна раптово перервало його туристські прогулянкові настрої й ліричні переживання.

— Давай уже, Колю, підемо. Ти ж обіцяв.

З шахтоуправління їх направили на біржу праці. А там недовго й вислухували прохання хлопців. Запитали про спеціальність, яку має Степан Грабар, трохи, очевидно, посумнівалися, чи вірно він налічив собі «чотирнадцять, п'ятнадцятий», і коротко визначили:

Почасовим робітником на шахту «Північна»!

З цього моменту Степан Грабар почав «обростати» документами, довідками. На «Північній» йому дали й тапчан у гуртожитку. Як пішов у гуртожиток, відчув себе цілком самостійним і, як гідний себе хлопець, уже й не повернувся в родину Мазіна.

Праця почасовим робітником не здалася омріяним ідеалом шахтарської праці. Навіть більше того, перші дні вона злякала хлопця. Його прикріпили чорноробочим до шахтарської артілі старого шахтаря Прохора Івановича. В артілі не тільки всі були дорослі, але й літні люди. А для того, щоб хлопця привчити до «справжнього» шахтарського життя, його взяли в артіль спочатку «на побігеньки».

— От що, Стьопо, ти грамотний? Ні? То чого ж мовчиш, не хвалишся? Сходи, синок, у Баженову за півлітром. Почнемо грамоту з шахтарського букваря...

Що то за Баженова й де вона, доводилося вже самому розпитуватися в сторонніх людей. Але «буквар» був цілком зрозумілий, хоч і не зовсім до душі. Цей «буквар» він уже вивчав на батьковій, і, немов уражена рана, заболіло йому від нагадувань про те.

Так перший час і «працював» у артілі (бригаді), ходив у Баженову або в Дубову балку за горілкою, інколи й за тютюном для старших — грамоту набував. Винайшов і зиск на тому — пляшка й пробка. Треба було тільки простежити, щоб шахтар не брязнув би пляшкою об камінь, допивши горілку. А за пляшку й пробку потім мав собі французьку булку.

Та про справжню грамотність Степана не забувся секретар шахткому з Вечірнього Кута. Одного разу, десь на другім місяці, коли хлопець влаштувався вже на працю,

його закликали до шахткому Шамаковського шахтсуправління імені Карла Лібкнехта.

Ішов туди майже байдуже, гадаючи, що й там мають його кудись послати, як це роблять в артілі на шахті «Північна». І був обрадуваний та й чималою мірою здивований, зустрівши в шахткомі свого «старого знайомого», тепер майже рідного, секретаря з вечірнекутського шахткому.

— Здрастуйте, товаришу (Степан уже відвикати став від селянського звертання «дядю», «тьотю»)! Це ви й викликали мене? — такою безпосередністю висловлював радість зустрічі.

— Здоров, здоров, герою! Це вже не я, а ось твій секретар викликав. Я тільки поцікавився.

Обидва ручно привіталися, веліли сідати на стільці, та Степан, оглянувши себе, забрудненого шахтним червоним кольором, відмовився:

— А буду стоячи слухати, я молодий. Прохір Іванович каже, що дисципліна вимагає стоячи слухати накази старших.

Відчувалося, що це сказано з відчуттям іронії не так до дисципліни, як до змісту доручень та наказів того шахтаря з артілі.

Секретарі переглянулися, осміхнулись. Степан розглядав «свого шахткома», рівняв його з тим, видимо, старішим роками. «Звичайно, — думав хлопець, — вередувати не будеш. Треба звикати до такого, який є. Напевне ж, цей теж більшовик, коли секретарює в шахткомі...»

— Ну, Степане Гавриловичу, товаришу Грабар, — звернувся «свій», запалюючи цигарку. — Кажуть, працюєш уже в шахтарській артілі? Розповідай, що робиш, як живеться. В школі вчився?

Далася їм та школа. В артілі з того ж починали — чи грамотний. А кондуктори так навіть аж бідкалися, дізнавшись, що Степан до школи не ходив.

— Ні, не вчився. Я неграмотний, а Прохір Іванович, посилаючи по горілку в Баженову, каже, що оце й буде тобі буквар шахтарського життя.

Секретарі спочатку засміялися. Але тут же знов перезирнулися, зітхнули й заговорили про щось між собою. Потім почали допитуватися точніше про літа. І довелося признатись по ширості, що набивав собі два роки «для солідності».

— Могли б і в шахтарі не прийняти.

— Ось що, хлопче,— востаннє заговорив шмаковський секретар.— Працой в артілі й будеш ходити до лікнепу. Це вечірня школа, щоб вивчитися читати й писати, щоб був письменною людиною. Бо що то й за шахтар радянський, коли він неписьменний. А про той «буквар» в артілі Прохора Івановича я поговорю. Будеш іншу працю мати...

Обоє вийшли за ним аж на вулицю, попрощалися й пішли десь на залізничну станцію.

Уже на другий день Прохір Іванович сказав Степанові:

— Виходить, що шахтарський буквар ти вже пройшов, Стьопо. Будеш тепер бутовщиком, пішли наші вгору. Правда, підручним попрацюєш, та це однаково.

Степан розумів, що це вже діє шахтком. Йому обіцяли іншу роботу й дали. Але що це за робота — бутовщик? Вперше чує про таку працю.

— Хто ж мені покаже, як то бутовщиком стати? — запитав більше для того, щоб показати Прохорові Івановичу свою повагу до його шахтарського досвіду. Хоч би не обидився ще й за те, що тепер, може, йому самому доведеться за чверткою йти або лишатися не пивши.

Прохір Іванович мав людяну вдачу і зрозумів хлопцеві намагання лишитися в добрих взаєминах. На те нове призначення подивився по-батьківському. В підручні посилав виключно з міркувань, щоб не підірвати його сил на початку, доки звикне, оговтається хлопець.

А ввечері в гуртожиток зайшла дівчина й забрала Степана до вечірнього лікнепу в першу групу.

І від цього часу почалося зовсім-зовсім нове у хлопця життя. Вродилася свідомість, що він виконує одну з важливих робіт, без яких не може існувати шахта. Згадалися слова кондуктора на гальмовій площадці: «На державному підприємстві кожен робить те, без чого народ нормально існувати не може. А в своєму власному — можна й нічого не робить, скажімо, погулять, попнячити, комусь пику побить, і так розсобачитись, що одна тобі дорога лишається — в бандити, в злодії і в тюрму...»

«Просте тобі діло,— міркував Степан,— змішати кварцит з глиною. А без цього, виходить, шахта ніби й не шахта».

І винаходив найкращі засоби того змішування, щоб якнайскоріше вигстувати «шихту»,— так назвав це місиво Прохір Іванович, пояснюючи Степанові його обов'язки. На працю виходив, не чекаючи гурту, лопату ще в кінці зміни клав так зручно, щоб потім не шукати її, коли заступатиме в зміну. І це не хтось підказав йому таку поведінку, а сам дійшов тої думки з єдиного бажання бути достойним «гвинтиком цілої державної системи».

В лікнепі не зовсім добре йому повелося напочатку. Хоч починали ніби всі разом, але в групу зібралися неоднакові і знаннями, і особливо віком люди. Степан прийшов до лікнепу не тільки з повагою до установи, але й з острахом. Адже його учити тут збираються, грамотним зроблять!..

А в групі виявилися й такі, що відвідували навчання виключно з метою здобути відмітку про відвідини. Вони вносили в навчання елемент якоїсь зайвості, а інші й просто недисципліновано себе поводити. Крім того, старші віком намагалися бути і взагалі старшими в групі лікнепу. І Степанові, як наймолодшому, доводилося виявляти чимало винахідливості, щоб не піддаватись занепадницьким настроям, не впадати в розпач і не бути морально утиснутим.

Цей перший рік праці на шахті і сумлінного навчання в лікнепі дав Степанові дуже багато. Бувши підручним на забутовці виробіток, Степанові доводилося працювати здебільшого в шахті, під землею. Заготовлену, змішану з породою глину подавали вниз на горизонт. Треба було її відкотити по штреку й висипати суміш у люк.

Робота проста. Трохи заважувата, але нескладна. Степан уже вмів записувати крейдою на стояку кріплення, скільки вагонеток висипав у люк, скажімо, до обідньої пори, потім до кінця зміни. Начальник дільниці давав зміні наряди й норми денного виробітку. Кількість вагонеток буту попервах здавалася великою. Але згодом Степан прирозумів з хрестовини брати не одну, а дві вагонетки за одну ходку. Порадив це бутовщиківі, і з того часу вони щодня перевиконували норму виробітку.

Секретар шахткому не переставав цікавитись хлопцем. Раз якось розшукав його аж у шахті в зміні.

— Ну, як воно працюється, Степане Гавриловичу? — запитав несподівано в штреку.

Степан спочатку не впізнав по голосу, присвітив шахтюркою.

— А нічого, товаришу секретар,— відповів Степан, зрадівши зустрічі.

— Він у нас ударник, винахідник,— додав бутовщик.

Секретар потвердив, що чув про це, і повідомив, що шахтоуправління відзначає Степана тим, що переводить його на самостійну працю лопатником.

— Тут тобі, Стьопо, ширше поле діяльності буде, і заробіток кращий. Закінчиш лікнеп, пошлемо на курси, а може, і в школу майстрів. На гуртожиток не скаржишся?

— Ні.

До розмов не був охочий і зроду. Розмовляти — значить перестати думати, мріяти.

А які мрії напосідали голову!

«...Отак попрацюю три роки, лікнеп закінчу, і буде мені тоді біля сімнадцяти літ. Приодягнуся сам, бабі куплю якусь одежину, а головне — батькові. «Нате, скажу, тату, носіть на здоров'я мої зароблені чоботи за те, що хоч і билися, п'яні бувши, але й «сином» один раз назвали!» А батько скаже: «Пробач, сину, то не я, а нужда наша була, яку я горілкою думав запити, щоб її не знати...» — «Що ж, тату: що було, то вже минуло. Сідаймо в поїзд та гайда зі мною на шахту «Північна». Будете хоча б і підручним у мене, поки що. Зате разом будемо жити, і ніхто не скаже нам, що ледачі. На державу нашу робочу працюємо, вона нас не забуде! Мене, бачиш, грамоти навчили, бо ви злидні запивали, тату, і про синів забулися...»

Було тих мрій, напосідали думки навіть і вночі.

І пішов лопатником вантажити руду в шахті на вагонетки. Тепер Степан уже побачив не тільки шахту в цілому. Він побачив і почав розуміти цілий комплекс робіт, які зводяться до одного основного: якомога більше й розумніше, дешевше видати руди на-гора! Тепер він уже дізнався як слід, а не поверхово, нащо й для чого добувається руда. Одного разу навіть запитав учительку на уроці лікнепу:

— А чи не розповіли б ви нам, Любов Денисівно, як з нашої руди на заводі залізо роблять?

Вчителька аж розгубилася слочатку. Потім відповіла, що вона сама не має на те права, бо їй доручено навчати

їх грамоти. Але порадиться у себе з начальством і потім відповість.

Замість відповіді, в один з найближчих вечорів на урок прийшов інженер з Кривого Рога, який прибув, щоб розповісти про працю великого металургійного заводу. І на його розповіді Степан уперше відчув велику жагу до знаннів.

А як мало він знав. Нічого не знав. Тільки й знав, як ховатися від п'яного батька, як завернути вередливу корову куркуля Скорини і мріяти. А виходить, що й мріяти треба з розумом, точно знаючи не лише чого ти хочеш, а й те — як його здобути...

Навіть учителька грамоти з того часу стала якоюсь милішою, а час вечірніх навчань — часом великого поступу вперед!

Шахта — це зовсім свій, особливий світ. Відчувати, що над головою в тебе якась сотня, а то й більше метрів, важким шаром лежить земна кора, лежить і давить мільярдами пудів, і погрожує, але терпить, — це відчуття вселяло в юну Степанову душу непомірну силу гідності людської. Він не просто собі якийсь злиденний куркульський паймит, а владар надр земних! Кожен грам заліза — то праця шахтаря-рудкопа.

Та скільки того заліза треба країні! Інженер у кількох лекціях розповів захопливу річ. На Дніпрі будуватимуть велику споруду, Дніпровську електростанцію. І не розпочинають її, бо невістачає заліза. Будуються заводи, утворюються великі радгоспи на колишніх поміщицьких економіях, будуються залізниці, мости, пароплави. І все — залізо, залізо.

А залізо в оцьому коричневому камені, що його Степан щозміни вантажить лопатою в вагонетки, подає в кліть і на-гора. Досить тільки скоріше повернутись, дбайливіше набирати в лопату та не ловити гав, і тоді частіше ходить кліть по стволу, більше подається руди на заводи, в домни.

Головне ж — юнака-лопатника на шахті «Північній» тепер знають не тільки товариші по штреку, а й уся шахта. Про нього секретар шахткому сказав на святковому мітингу, що «лопатник Степан Грабар свідомо ставиться до праці й може стати прикладом для інших...»

Шахтоуправління теж дало відчути Степанові свої про нього турботи. Його працю оцінено відповідним чином,

і в кожну получку Степан одержує на п'ять, на сім, а то й на десять карбованців більше за інших лопатників.

Шахта з її особливими законами світовідчуття формувала з цього корсунського битого й перебитого хлопця передового шахтаря!

Десь на третій рік шахтарського свого буття Степан відчував себе внутрішньо цілком дорослою людиною. Успішно закінчивши лікнеп, читаючи газети й книжки, він за кожним вичитаним словом бачив щось нове для себе і не пропускав його без уваги. Вважав себе майже нещасним, коли з умов праці в зміні мусив пропустити якусь лекцію, а особливо — кіно.

Аж ось надійшов 1928 рік. Так собі, здавалось би, звичайний рік, як і всі попередні роки перебування на шахті. Та в праці Степана Грабаря, тепер уже письменного юнака з руським пушком вусів, сталася кардинальна зміна. До цього часу він працював десь ніби збоку великого процесу добування руди. Хтось її добуває, заготовляє для Степана, а він ту руду транспортує вагонетками до кліті, на-гора. Майже щодня знаходив хвилинку, щоб придивлятися до «справжніх» шахтарів, а саме — до бурильників.

Як господар оцих безмежних підземних скель, приходить бурильник у новий штрек чи в орт, бере бурильний молоток-перфоратор і бурить шпур чи скважину. Сам собі обирає: бурити звичайний шпур для невеликого випалу в прохідці штреку, а чи бурити глибоку скважину для цілого обвалення. І включає той молоток простим натисканням гашетки, майже як у рушниці. Виривається звідти стисле повітря, починає працювати механізм.

Страшнний тріск молотка надає ще більшої значимості бурильникові. Він не зважає на той тріск. Обома руками натискає, зіпершись ногами для збільшення сили тиску на скелю...

Це таки праця! Не лише сам працюєш, а змушуєш працювати отаку досконалу машину. Вас, виходить, двоє — ти й машина. І не розберешся спроста, — хто з вас тут важливіший. І машина, і ти, самі по собі — просто елементи. А разом — така сила, шахтарський агрегат!

Кілька разів перечитав оповідання Серафимовича — «Под землей». До сліз його зачіпала доля так званого «саночника» в дожовтневій, капіталістичній шахті. І тому кожну дрібницю технічного вдосконалення праці в шахті

вважав поступом вперед, піклуванням Радянської держави про шахтаря.

Степана Грабаря цього року перевели на бурильника, дали в руки бурильний молоток. Тепер він став шахтарем без ніяких додаткових нашарувань кваліфікацій.

І дивне діло: знов відчув себе на цей раз таки зовсім іншим. Аж тепер помітив, що вже солідно виріс, що вуса хоч і світлорусі, але їх таки помічають навіть дівчата. Зрозуміло, що справа ж бо не в вусах, а в тому факті, що Степан Грабар уже кваліфікований шахтар!

Якось так склалося, що до цього часу Степан Грабар дуже зважав і на матеріальний бік свого шахтарства. Йому було зовсім дошкульно перебиватися на двадцяти-тридцяти карбованцях підручного на забутовці виробіток. Трохи краще стало на півсотні карбованців у місяць, одержуваних за працю лопатника. І оті п'ять чи інколи десять карбованців преміальних за кращі показники в роботі часом складали якусь критичну суму, що ліквідувала «декохтний» дефіцит. Це була рятивна десятка, її Грабар особливо відчував у час получки.

Перейшовши ж на кваліфікацію бурильника, раптом ніби забувся, що існує зарплата, що її може вистачити або й не вистачити на місяць. Всю істоту захопила праця, охопило неперекорне бажання удосконалювати буріння й самому вдосконалюватися, стати чимсь відмінним від старих шахтарів.

— Душа у мене відмінилася, коли став справжнім чоловіком серед криворіжців,—згадує й зараз Степан Гаврилович.

І коли в перші роки перебування на шахті якось туманно уявляв себе гвинтиком великої державної системи, то, ставши бурильником, усвідомив і всю відповідальність, почесні обов'язки такого гвинтика. Ідучи на шахту з гуртожитку чи працюючи в шахті, він сприймав кожную річ навколо, як деталь свого власного господарства. Недбало покладену рейку неодмінно одверне з шляху, пожуриться за розсипане вугілля на стежці, пригне одігнуту бляху в кліті, допоможе одкатчиці на шахтному дворі і вже ніяк не забуде виключити свою шахтарську лампу в квершлязі, де чудесно світить постійне електроосвітлення.

— Хазяїн іде,—ніскільки не іронізуючи, говорили в шахті про молодого бурильника Степана Грабаря.

— Та ви хоч полічіть гроші, Грабар,—дивувалася ка-

сирка, якось виплачуючи зарплатню.— Вам за півмісяця належить сорок п'ять по ставці та дванадцять — за прогресивку... Хоч перевірте ж.

— Все вірно, дорога наша. Я ж не настоюю, щоб щоразу перевіряли якість моєї праці,— відповів з гідністю шахтаря Грабар.

— Бо ви бурильник...

— А ви касирка. Це ж ваш шахтарський фах.

І тільки виходячи на подвір'я, згадував про себе: значить, на місяць виходить сто двадцять карбованців! Нічого, нічого, Стьопо. Можна жити...

Це були роки змушнення. Спочатку буріння давалося нелегко. Після кожної зміни доводилося прати сорочку, щоб змивати сіль трудового поту. Товаришам пояснив свою ретельність тим, що ніби не любив «оцього в'їдливого червоного пилу...»

Та згодом набував фахового досвіду. Бурильний молоток, який прийшов у штрек разом з бурильником Грабарем, багато чим відрізнявся вже від молотка навіть зразка 1924 року. По-перше — він був важчий. А це викликалося його збільшеною потужністю. По-друге — молоток удосконалився конструктивно й вимагав більш уважних, кваліфікованих рук. І Степану Грабареві шахтоуправління не боялося давати нову техніку. Грабар бо й сам являв собою зразок радянського шахтаря: він щодня вдосконалювався, ріс, і для найновішої техніки сам ніколи не був відсталим, застарілим.

Якось у бесіді на цю тему Степан Гаврилович виявив думки неабиякого, сказати б, філософського розуміння ідеї безперервного зросту свідомості людини.

Людина — теж механізм, у першу чергу — духовний і дуже складний,— виходило з тих думок Грабаря. І очевидно, з роками, з тисячоліттями цей чудовий механізм весь час удосконалюватиметься, прагнучи запрацювати на повну потужність. Коли ж ми не будемо удосконалювати себе, не будемо зростати, то потрібної потужності так і не дійде людина ніколи, не кажучи вже про те, що без самодосконалення людини замре й технічний прогрес...

Тому й не дивно, що вже в тридцятих роках на шахтах шахтоуправління імені Лібкнехта бурильник Степан Грабар вважався висококваліфікованим бурильником, яких і у всьому Криворізькому басейні налічувалося два-три десятки. В цей час і покликано його до лав Радянської Армії.

Сталося це в 1932 році. Степан Грабар мав уже не тільки свої двадцять років, але й почесну соціальну приналежність — робітник, гірник!

Щоправда, це сталося не за рік. Минуло майже дев'ять років з того дня, коли дванадцятилітній неписьменний і забитий корсунський хлопець наважився розірвати мотузи, які його в'язали з старим Корсунем, з безпросвітним злиденним життям, з принизливими наймами в куркуля.

Дев'ять років! Умерла дорога бабуся в 1926 році, і дізнався Степан про цю сумну подію лише через кілька місяців з листа від сестри Марії. Аж тоді вже стало посправжньому шкода батька — він же теж може померти. Правда, бився старий. То, може, інакше й не вміли люди в селі виховувати дітей. Напевне, і батька били в свій час...

Степан Грабар прийшов до армії остільки сформованою молодію радянською людиною з чітким розумінням високого обов'язку воїна Радянської Армії, що його призначено на службу в прикордонні війська і послано охороняти памірські кордони нашої неосяжної Вітчизни.

В двадцять два роки Степан Грабар став і зовнішністю зовсім іншим. Хоч і невисокий, але ставний юнак з кучерявою, каштанового кольору, густою шевелюрою, він справляв враження простого, розумного молодого чоловіка, який добре знає життя. Мав блакитні, завжди ніби замріяні й добротою пройняті очі. Він не вважав себе красунем з-за світлих вій і трохи заширокого обличчя і мирився з тим. Соромився показувати й свої короткуваті, але жилаві пальці на руках. «Неначе обрубки», — жартома докоряв собі за них.

Але зодягши форму прикордонника, якою ще більш підкреслилася зібрана ставність його фігури, Степан Грабар не мав причин скаржитися на свою зовнішність.

І в лавах армії Степан Грабар уже не міг спинитися на якомусь рівні свого розвитку. Роки життя і праці на радянських шахтах Криворіжжя, оте постійне піклування з боку партійних організацій і шахтоуправління про його виховання, про навчання, прищепили Грабареві глибоку довіру та пошану до тих організацій.

— Я ледве пам'ятаю ласку матері і надто пам'ятаю батьківські побої, які межували з незрозумілою ненавистю до мене, — розповідає Степан Гаврилович. — І першу людя-

ність, першу теплоту і щирість я ще в дитячих роках відчув від партії. І, як дитина звикає, рідниться з добрими батьками, так я звикав, ріднився з партією, з комуністами...

В військовій частині його виділяють, як дисциплінованого, акуратного бійця і посилають до полкової школи. Крок за кроком, і в умовах радянської шахти, і в умовах військової служби Степан Грабар вирівнював те, що втертяв, не ходивши до школи в дитячі роки. Та поза тим, буди вже дорослою, цілком сформованою людиною, він весь час поглиблював і свій світогляд радянської людини. Читаючи газети, книжки, він розумів, скільки пропущено, загаяно в дитинстві...

По закінченні полкової школи Грабаря призначили командувати відділенням. Вперше Грабар став уже відповідати не тільки за свій громадсько-політичний стан, а й за інших. Свідомість такої громадської відповідальності ще більш мобілізувала його.

І через рік перебування в лавах Радянської Армії Степан Грабар дістав уже призначення на командира взводу.

Та поза тими, сказати б, суто анкетними фактами з біографії героя нашої повісті, військова служба навіть цілком мирного часу не пройшла для Степана Грабаря звичайно. Своім розвитком та природними даними він і взагалі відзначався серед своїх однокласників. Та відзнаки ті часом виходили й за межі звичайного, стаючи вже особливими вчинками, що межують і з героїзмом, хоч формально війни ніби й не було.

Грабар служив у прикордонних військах.

Одного разу командуванню частини, де служив Грабар командиром взводу, стало відомо, що на території частини мав перейти кордон чужоземний диверсант, шпигун. Ім'я шпигуна було добре відоме в Радянському Союзі. Це один із запеклих класових ворогів радянського народу, який в свій час втік за кордон, продався іноземним розвідковим органам і намагався всіляко шкодити Радянському Союзові.

Та про можливу появу шпигуна в районі своєї військової частини знали тільки старші начальники частини. Степан Грабар про те не знав.

Був трохи здивований, що його раптом знов посилають старшим у спеціальний наряд на кордон. Законна черга була йти іншому. Та здивування своє лишив при собі,

пам'ятаючи залізний закон дисципліни: старший начальник має свої причини чинити саме так, а не інакше.

Кордон тут — це гірський хребет. Наряд виїхав на конях, посилено озброєний, як це й завжди велося в частині. Ніщо не наштовхнуло Грабаря на думку, що його посилають в наряд як особливо акуратного, одного з найнадійніших і найпильніших командирів взводу, бо в районі частини можливий перехід кордону ворогом Радянської держави.

Загін благополучно дійшов аж до одного гірського перевалу недалеко кордону. Почали перехід гребеня перевалу.

Раптом з-за скель вискочив численний гурт архарів (памірські антилопи). Вони вискочили, очевидно, почувши якийсь шум загону чи, може, і людський гомін, хоч бійці тут рідко розмовляли, і то майже пошепки. Цілком можливо, що архари вискочили й з причин, зовсім незалежних від загону Грабаря. Але, вискочивши, побачили загін і замість того, щоб повернутися в укриття, поскакали по крутому укосу скелі, весь час на виду у прикордонників.

— Товаришу комвзвода, — звернувся один борець, — дозвольте ударити!

Звичайно, можна було б, і слід би — не дозволити. Та умови прикордонної служби виховали вже таку неписану традицію, що, коли борець знаходиться в такому відповідальному наряді на кордоні, не слід потьмарювати його настроїв якимись запереченнями чи лайкою.

— Удар! — блискавично збагнувши ту прикордонну традицію, дозволив Грабар.

І в ту ж мить гірську віковичну тишу пронизали три потужних черги з автомата. Схаменувся командир взводу, рвонув коня назад і крикнув припинити стрільбу. Але три автоматні черги ще лунали в бескеттях гір. Одиночний постріл, на який сподівався Грабар, дозволяючи «ударити», завжди міг розцінюватися, як мисливський постріл, що дуже часто й буває в горах. А цілі черги, аж три поряд — це вже тривога на прикордонні.

Як і треба було сподіватися, на ту тривогу зважили, кому слід було зважити на подібні речі. Звернув увагу на те й начальник застави, який, крім усього іншого, знав і про можливий перехід шпигуна через кордон. Зрозуміло, що тривога з автомата підняла його з свого місця.

Здибалися з ним внизу біля озера. Грабар зрозумів по очах начальника застави, що він надто збуджений. Але загону свого не спинив і жодних хвилювань бійцям намагався не передавати.

Ті ж священні традиції прикордонної служби утримали й начальника від якогось прочухана. Для цього, цілком певно, буде інший час. Наряд прикордонний рухався своїм маршрутом. Тільки Грабар на хвилинку спинився, ніби щоб привітатись.

— Хто стріляв? — тихо, немов байдуже, запитав начальник застави.

— То я наказав бійцеві, — також між іншим відповів Грабар.

І навіть поглядом нічого більше не сказав, не запитав начальник, знаючи, в якому наряді перебуває Грабар. Відвернув очі, провів ними спеціальний кінний загін, що знов почав підніматись на останній перевал, за яким уже починалася «уразлива» зона. Коли цю зону ворог встигне перейти, то він може вважати себе майже щасливим у своїх діях. Кордон він перейшов...

Грабар легко наздогнав свій загін, навіть виїхав трохи розгаряченим конем аж наперед. Коли, виїздивши в наряд, відчував внутрішню змобілізованість, якої вимагає служба від наряду на прикордоння, то зараз ту пильність удесятерив. Перспектива майбутньої розмови з начальством про інцидент з автоматними чергами глибоко його зачіпала.

«Ну й що ж... Скажу, що сам наказав бійцеві випалити з автомата. Запитають — для чого? Та хоч би й для... скажімо, для остраху всякій мерзоті, коли б вона вигадала порушувати тут кордон. Постріл — значить, пильнують...»

І справді пильнував!

Внизу було тепліше, а тут пробирав холод. Сніг починав хрумтіти під копитами в коней. Грабар кинув поводи й, зчепивши короткі пальці рук, потиснув їх, щоб зігріти чи для діла розім'яти.

Раптом відчув, як його кінь повертає з шляху праворуч за вітром, в напрямку до лінії кордону. Не спиняв коня, тільки пильніше оглянув майже голий узлобок прикордоння. Пронизливий вітер змітав сніги, лишаючи косі замети за камінням. Ніякої рослинності тут, тільки оте каміння, окремо розкидане по гребені. Таку відкриту місцевість порушник міг проходити хіба що вночі. Як правило,

вони обирали зручніші шляхи через провалля, зарості й непрохідні бескеття.

Змобілізований до крайніх меж, Грабар пристрожив коня й помчав по горбку до одного з каменів, щоб звідти оглянути лінію кордону й чагарники та провалля по ньому. За ним повернули й бійці — тут не питають, куди й ради чого повертає командир.

Та боєць, що так нерозважно стріляв з автомата, теж відчув і усвідомив свою помилку та настрої командира взводу. Побачивши напрям Грабарового коня, боєць в ту ж мить чвалом поскакав до каменя й уже на перших секундах бігу зауважив, що за тим каменем немає з-за вітру сніжаного замету.

Це, мабуть, тієї ж хвилини усвідомили й інші. Повернули коней, уважніше тримали зброю...

Боєць перший вихором налетів до «каменя» й крикнув: — Сій, стріляю!

Камінь перетворився на людину. Почувши автоматні черги на тому перевалі, ця людина, як виявилось, думала, що стріляли в неї, де вона причаїлася в чагарниках бескеття, і кинулася переховуватись. Перебравшись через ручай, порушник думав устигнути проскочити через цей голий узлобок, буди цілком певним, що прикордонники кинуться його шукати там, у бескеттях, в заростях, а не на чистому, голому полігоні...

Розрахунки виявилися фатальними для ворога. Бо згодом з'ясувалося, що вловлений Грабарем «камінь» і є той шпигун, якого так наджидали й ловили прикордонники...

За час служби в частині Грабар кілька разів діставав в наказах по частині подяки за зразкову дисципліну й успіхи по службі. А один раз — і за відвагу та мужність у боротьбі с басмачами.

Сталася та сутичка десь пізньої весни в останній рік військової служби Степана Грабаря. Командування дало завдання — перехопити групу басмачів. Ніяких прикмет Грабареві не сказали. Дали загін прикордонників з тринадцяти бійців і район дій.

План дій — звичайний. Довелося самому поставити одного дозорного в закритому місці, а решту бійців приховав так, що їй сам за тридцять-сорок кроків не зміг щось помітити.

Так довелося просидіти вечір і цілу ніч. Розумів, що бійці вже знемоглися, незручно сидівши в укриттях. Та мусив триматися аж до наказу командування.

Ранок. З-за гір зіходило сонце. Зароджувалася певність, що в таку пору ніякі басмачі вже не насміляться й витикатись із своїх схованок. Та раптом дозорний дав сигнал — увага, пильнуй! Іде кінна група. Кількості не можна встановити...

Грабар дав наказ приготуватися, але не починати вогню до його сигналу. Сигналом буде його постріл. З допомогою бінокля таки побачив кінноту і по одягові та по озброєнню переконався, що то і є група басмачів.

Група чимала, сили нерівні. Та посилати когось за допомогою — означає на цілого бійця послаблювати свої сили. І прийняв рішення — своїми силами знищити басмачів.

Басмачі поспішали. Зігріті скорим маршем у горах, аж мокрі, коні парували. Грабар безпомилково розгадав, що бек-баші спеціально виїхав на світання в надії на послаблення пильності прикордонників. Їхали натовпом, розтягшись на вузькій тропі.

Віддаль меншала, басмачі вже наблизилися десь на півсотні метрів до місця Грабареві засідки.

Дав умовний постріл, заздалегідь взявши на мушку переднього басмача. Майже в ту ж мить гримнув дружний залп прикордонників. Басмачі спочатку замішалися. Кілька чоловік повалилося з коней. Злякані коні шарахнулися геть. Але бек-баші вдалося спинити загін, спішитись.

Тільки на все це потрібен був час. А постріли прикордонників валили басмачів. Кілька панікерів таки обернулися й рвонули навітки.

Бій був короткий. Басмачі гинули ще до того, як знаходили зручне місце для оборони.

За чверть години втихла перестрілка. Кілька бійців з Грабарем прокралися й напали з тилу на здрібнені рештки басмачів. Бек-баші кинувся втікати, але боець-таджик умить наздогнав його й повалив на землю...

Банда басмачів була ліквідована в той ранок. Тільки один боець з групи Грабаря дістав кульову рану.

В цих двох випадках уже бойового воєнного характеру виявилися вдача і міцна воля Грабаря. Як і в дитинстві, намисливши втечу від куркуля, Степан не зважав ні на ніч, ні на холод та на незнання шляхів, настійливо виконував свій намір.

Характер розумної настійливості, обдумування вчинку до найменших деталей, планування вчинку — становлять основну рису людської натури героя нашої повісті Степана Грабаря.

ЩЕ ПРО ХАРАКТЕР

Коли командування запитало Грабаря, чи не залишиться він на понадстроковій військовій службі, щоб іти в школу на старшого командира себе готувати, він не замислившись відповів, що їде додому. Додому, в стару батьківську хату на Росі в Корсуні, чомусь особливо закортіло йому в цю хвилину. Ні в час служби, ні раніш і в голову не приходила така думка.

Так і документи взяв на ім'я корсунського райвоенкомату. І тільки в поїзді, в час довгої подорожі через Південний Сибір, через Урал, згадав і пропозицію начальників, і своє дивне бажання їхати саме в Корсунь. Годинами лежав горілиць на верхній полиці вагона й думав. Ні сон його не брав, ні очей стулити не міг. Лежав, на вентиляційний люк у стелі вагона дивився, а бачив розкішну Рось і верби та осоки в городі за хатою, піскувату вулицю, місток і густий перелісок на взгір'ї понад Россю.

Йому вже двадцять три роки. Тепер і справді сам собі господар, хоч почав господарювати собою ще з того пізнього вечора, коли переборов у собі наймитівський страх і вирушив у світ шукати свою життєву путь. Міг би поїхати, скажімо, до Москви...

Так, до Москви! Там почалося будівництво метро, напевне, потрібні робочі руки. Він же таки бурильник, криворізький бурильник!..

А поїзд не поспішає, іде за своїми залізними маршрутами. Невирішена думка непокоїла й надалі. Старий батько в Корсуні лишився самотній. Трьох синів і одну дочку має, а живе одинаком. На старість літ ні зварити немає кому, води навіть ніхто не подасть слабому. Сини в Кривім Розі, дочка замужем...

Та думка довгий час не йшла далі уявлень дійсного стану речей. Корсунь, Рось, верби, хата, старий батько. Інколи згадувалося й дитинство, але від нього таким сумом огорталися найкращі мрії, що Грабар швидко спускався з полиці вагона, ішов до вікна й милувався природою...

Так доїхав до Києва і востаннє пересів на поїзд, яким уже за шість годин приїде до станції Корсунь. І раптом, уже десь за Білою Церквою, в думки вплелася настирливе запитання:

— А що ж маєш робити, бурильнику, в Корсуні? Ламатимеш кайлом камінь, як батько твій ламав увесь вік? Ламатимеш, чого доброго — також віддроблятимеш борги, а душу заливатимеш горілкою?..

Що й говорить, перспектива сумна. Найбільше, на що спромоглася твоє життя в колишньому Корсуні — закабалити себе до куркуля Скорини в безпросвітні найми. Звісно, зараз уже скорин нема. В Корсуні тепер колгоспи, напевне, і Корсунь вже не той, може, і каменю ніхто там не ламає...

«А що ж я робитиму в тих колгоспах, чудесно володіючи бурильним молотком?»

Згадалися листи з шахти Лібкнехта, листи від обох братів. На шахтах нову техніку освоюють, бурильників висувають, як передовий загін у виконанні великих п'ятирічок. В листах називалися й імена. Багатьох з них Степан не знає. Найцікавіше те, що тих бурильників у листах називалося «стахановцями». Хто такий Олексій Стаханов, Грабар знав небагато. Але ім'я пам'ятав з газет, як пам'ятав, що часом у горах, виконуючи важливі завдання на прикордонні думалося: напевне б він, Степан Грабар, не відстав би й від Стаханова! Дюканов, щоправда, розігнався, ніби й обігнав спочатку, але його перегнав Концедалов. А Олексій Стаханов знов перекрив їх обох.

— Але Степан Грабар теж щось важив на цілому Криворіжжі! — уже вголос висловилося думка.

— Товаришу, зараз буде Корсунь, — повідомила його провідниця вагона. — Вам тут сходити.

— Я... їду далі, — нітрохи не подумавши, відповів їй Грабар.

— Як то далі їдете? У вас військовий квиток до станції Корсунь.

— Знаю. Але я їду до станції Шмакове. Знаєте таку, товаришко дорога? Станція Шмакове, шахтоуправління імені Карла Лібкнехта. Чи ви й не чули про них?

— Отакої. Чому це я б не чула: старший провідник пасажирського вагона номер 648 312, шостий рік на лінії? Шмакове... це вам на П'ятихатці буде пересадка. Тільки ж у вас квиток до Корсуня...

А Грабар стояв здивований і зачарований таким високим усвідомленням провідника, її гордістю з свого досить примітивного фаху.

А він же бурильник! Бурильник Криворізького басейну!

Навіть на перон не вийшов у Корсуні. Ту ж провідницю попросив купити йому квиток до Шмакового, і тільки коли проходив поїзд через міст,— не втримався, таки подивився на води Росі, на густу рослинність колишнього лопухівського парку, на палац.

«Корсунь... Корсунь же, чорт би його побрав!..»

Ліг на лаву і незабаром заснув.

Пізнього вечора восени 1935 року на пероні станції Шмакове стояв Степан Грабар і вирішував складну проблему житла. За всю довгу подорож аж з Паміру не згадав про звичайнісіньку річ — де ж буде жити, повернувшись знов на свою рідну шахту?

Власне, це й не була така вже нерозв'язна проблема. Та для влаштування потрібен був день. Куди, до кого зараз звернешся? Шукати брата, але ж він переїхав на працю в Долгінцево.

Так і стояв, приставивши ногу до чемодана на пероні. Поїзд давно пішов далі, розійшлися пасажери, і ніч осіння надходила, темрява поволі пасувалася звідусіль. Пробував згадувати знайомих, коменданта гуртожитку...

В цей час його гукнув знайомий голос:

— Стьопо! Демобілізувався, прибув?..

Звичайно, прибув,— хотілося відповісти в ту ж мить. Але нічого не сказавши, кинувся до друга.

— Гололобов, Мишо! А ти як, давно?

Михайло Гололобов, один з друзів по шахті, в той же рік пішов до армії, що й Грабар. Та прийняли їх в інші частини кожного. В перші місяці й листувалися, а потім перервали, і аж тепер зустрілися.

— Та я вже два тижні працюю на шахті «Кім». Приходь і ти. Чудесна шахта, центральною ж звалася колись. Прокідники потрібні...

Грабар зареготав.

— Стривай ще з шахтою, Мишо. Бачиш, стою...

— Стоїш?.. Да, дійсно. Чого ж ти стоїш, Стьопо?

— А куди ж діватись? Знов у гуртожиток? Напевне, повно там нашого брата...

— Кинь,— перебив Гололобов.— Пішли до мене, квартири маю! Удвох будемо жити. Така квартира!

Не чекаючи згоди, вхопив Грабарів чемодан і рушив з перону.

— Квартира, може, і так собі, зате ж господарі!.. А дочка Валя, просто — цариця-дівчина, скажу тобі по секрету. Тільки ж умова, Стьопо, у мене серйозні наміри...

Той же Гололобов на другий день пішов з Грабарем і до шахтоуправління. Не відпускав його від себе, аж доки Степан не дістав призначення прохідником на шахту «Кім».

Почалися звичайні дні праці в шахті на дільниці «номер перший». За три роки Степан хоч і значно змужнів, але дещо відстав у кваліфікації бурильника. Призначили прохідником, дали штрек. Туди ж прислали й кріпильника з підручним, убиральників, лопатників. Всі вони так звані «індивідуали», як і їхній бурильник Степан Грабар.

Якась навіть досада опанувала Степана Грабаря. Щось надто буденне, сіре показалося йому в цій праці. Самому себе соромно ставало за ті натхненні думки про новаторські успіхи, втухав запал. Навіть якесь віддалене каяття зачіпало душу: чому не заїхав до Корсуня? Батько, хата над Россю у вербах та осокорах. Десь там біля вокзалу й фарбовий завод існує. Міг би любісінько працювати на тому заводі. Обживався б, дівчину знайшов би корсунянку, одружився б, як те роблять усі дорослі хлопці, став би на якір у тихій пристані... А корсунянки ж які красні зростають понад Россю!..

Життя на шахті пішло якимось ніби навиворіт. Ніхто не розпростер обіймів, коли прибув Степан на шахту, ніхто не пригрів прибулого з армії сержанта, не посіяв і не вирощував у ньому чогось нового. А власного ентузіазму ледве вистачало на те, щоб акуратно йти в шахту від зміни до зміни, брати до рук перфоратор і працювати. Працювати самотужки, самотужки й переживати якусь дивну психологічну депресію, яка вродилася в перші дні праці і довгий час не кидала Грабаря...

На цей час і припадає ще одна подія в особистому житті — одруження Степана Гавриловича Грабаря.

Оселився він з Михайлом Гололобовим в одній квартирі літнього шахтаря. З дивного випадку обоє вони здавалися ніби братами — подібні один до одного. Такі ж на

зріст, середні, трохи аж присадкуваті. Каштановий чуб у обох не дуже корився гребінцеві. І лиця однаково загорялися від приливу крові. Тільки білий, густий разок зубів Гололобова виразно виділявся проти рідких, дрібненьких зубів Грабаря, та пальці на руках були різні.

Та їх звали побратимами.

І з перших же днів життя на квартирі почалися неприємності з-за Валі, дочки господарів. Бувши до краю чесною й скромною людиною, Степан навіть думкою не смів поклати якісь-то надії на зближення з Валею. Була вона звичайна собі, але «бравенька» дівчина, як звали її обидва квартиранти. Звісно, молода. А молодість красить. Може, Степан би й не проти того, щоб мати собі за дружину саме таку Валею. Та цілком усувався геть, даючи пріоритет у залицяннях до дівчини своєму другові Миші Гололобову.

А природа чинить так, як їй здається кращим. Валя не зважала на залицяння Миші, їй більше імпонувала скромність і розсудливість Стьопи Грабаря. І чи йти до клубу, чи в кіно — дівчина завжди обирала Стьопу. По простоті душевній Гололобов це по-своєму пояснював своєрідним маневром Валі, щоб збити батьків з підозр. І тим тішився.

А батьків обдурити важко, на те вони батьки, на те самі вже пережили подібну пору. Симпатії Валі до Грабаря відчували й всіляко схвалювали. Чого ж їм ще треба: дівчина закінчила вісім класів і вже працює на станції. Заміж віддавати треба, а кращого зятя, як Степан бурильник, прохідник — їм шукати не хотілося. Не тільки не докоряли Валі за її симпатії до Степана, а навіть всіляко потурали їм. Степанові, як майбутньому зятеві, запропонували спати в кращій кімнаті, стелили свою чисту постіль. Не роблячи з цього якихось узагальнень, Степан з великою вдячністю сприймав таку люб'язну гостинність і, справді, як до рідних, ставився до господарів.

Надійшло свято, Новий рік. Господарі виїздять кудись гостювати, лишаючи Валею на господарстві.

— Господарюйте ж тут, Стьопо, разом,— сказав батько Степанові на прощання.

І це сприйнялося, як звичайний акт довіри. Степан ще більше був вдячний господарям за те, проїнявся до них ще глибшою повагою. Допомігав Валі, поважаючи її більше з поваги до батьків. Напоїв корову, прийшовши зі зміни,

запалив у печак. Пастрій був якийсь винятково домашній, навіть сказати б — родинний...

Миша Гололобов повернувся додому вже тоді, коли Валя була в постелі. Не знати чому саме, але з цілком пристойними намірами вона тільки-но кликнула Степана в кімнату, і вони заговорилися. Цілком можливо, що дівчина хотіла щиріше, може, навіть інтимніше поговорити з Степаном, з'ясувати його справжнє ставлення до неї.

Та в цю мить зайшов Гололобов.

— Ах, он воно що у нас виходить... — грубо висловив він свої брудні припущення.

І, звичайно, розповів батькам, як він застав Степана у Валі в кімнаті, коли вона була вже в ліжкові...

Батьки повірили в ті слова, не спробували розпитуватися, а тільки розгнівалися і відтоді різко змінили своє ставлення до Степана. Навіть води теплої перестали давати йому, коли приходив з праці.

Саме на ту пору з армії у відпустку приїхав якийсь далекий родич господарів чи просто син хороших «кумів» у Шмаковому, став щодня заходити до Валі. Був у відпустці щось днів не більше десяти й щодня водив Валю до клубу, в кіно тощо. Навіть сам попросив у батьків дозволу, забравши Валю на свою прощальну вечірку.

Та й поїхав. Валя засумувала. Спочатку це здалося як звичайне скучання. Ходила дівчина щодня, бавилася, гуляла, а потім ніби відрізало.

Але одного разу перед весною, плачучи, призналася Степанові, що вона вагітна, і просила поради, що їй робити. Навіть уже отруту приготувала, та боїться. Бо жити так хочеться.

— А він поїхав і ось уже три місяці ні слова не написав.

— Ти писала йому? — запитав Степан, широко схвилюваний такою новиною.

— Ні. Мені соромно писати. Скаже — набиваюся. Не напишу я йому, раз він так безчесно насміявся з мене...

І Степан, лиш мить подумавши, заспокоїв дівчину:

— Ну, нічого, Валю, заспокойся, все буде гаразд. Коли не заперечуеш... зі мною одружуйся, та й будемо чудово жити...

Чи заспокоїлася, важко сказати, але отруту віддала Степанові, як вони умовилися при тій розмові. Та фотокартку армійця дбайливо тримала в себе і щоразу

плакала над нею. Це й помітив Степан. І ще більшою повагою проникся до горя дівчини, до її щирості в почуттях. Але наміру свого міняти не збирався.

Дивне діло: Степан не знаходив у собі внутрішньої рівноваги весь час, як повернувся з армії. Цілком можливо, що тому сприяла не зовсім вдала дружба з Гололобовим і такий поворот у взаєминах з Валею. Грабар з самого першого дня відчував себе чимсь зсбов'язаним перед Мишею Гололобовим, і він, певне, очікує плати за те. А що він зробив Степанові? Влаштував на свою квартиру? Це таки товариська послуга. Забрав на центральну шахту працювати? Тут послуга не велика. Міг би сам улаштуватися — і на «Нову» шахту прохідники потрібні.

З тої чи з інших якихось незрозумілих причин Степан Грабар не відчув такого щирого задоволення з праці, про яке мріялося в час проїзду повз станцію Корсунь. Працюють люди бригадами, а він, навпаки, відокремлюється від людей. І неймовірними фізичними зусиллями ледве тримається на виробничому рівні із звичайними молодшими за себе по стажу бурильниками. Досадував з того, на породу гнівався, на інші об'єктивні умови складав вину.

— Може, справді одружитись, покласти край хоч цим турботам сердечним,— все частіше й частіше напосідала думка.

Одного разу батьки Валі закликали Степана до себе на обід. Вихідний день, Степан збирався з'їздити до Кривого Рога, і раптом — званий обід. Особливого тут нічого й не було. В перші дні квартирування такі обіди були не рідкісним явищем. Та після всього, що сталося в відносинах між батьками й Степаном, ці запросини змусили його насторожитись.

За обідом випили з старим. Степан лише принагідно не цурався чарки горілки, але за цим столом особливо надолужив, не відстаючи від старого шахтаря.

— То й як же воно буде? — загадкою промовив батько, коли Валя вийшла чогось до кухні.— До чого ж ти, парубче, хочеш допустити дівчину? Чи щоб глум і страм на вулицю винесла? І так з хати не показується вже...

І соромно, і образливо Грабареві. А найбільше— шкода таки й дівчину. Спочатку вродилося дріб'язкове бажання

виправдатися, розповісти батькам Валине пропризнання. Та ще більше засоромився від такої слабодухості, морального назадництва. Почервонів — це відчув по тому, як стукала кров у скронях. Та ще й алкоголь діяв.

— За мене ви не турбуйтеся, Трохиме Васильовичу, я-то добре знаю, чого хочу і чого не хочу. А Валю я не допущу до глуму.

— Одружишся? — знов запитав батько, бажаючи дістати більш виразну відповідь.

— Візьму Валю, візьму, не турбуйтеся...

Ще якийсь час минув після того обіду. Степан щодня зустрічався з Валею тепер уже навіть при батьках, але одруження все ще якось відкладалося.

Думав Степан, вирішував. На шахті, у висілку заговорили вже про нього, як про батька майбутньої дитини. Звичайно, він не відмовиться від слова й одружиться з Валею. Що буде з тим дитям, — не думав, бо ще й не уявляв себе якимось батьком чи вітчимом. Але повз його увагу не змогли пройти Валині глибокі зітхання й засмучення. Значить, не забула, думає за нього, мріє, може, і снить армійцем. Чи не признатись все ж таки батькам, виправдатися і в очах шахтарів, а особливо — в очах шахтарських жінок та їхніх дочок... і тільки від себе, але потай Валі й батьків, написав тому армійцеві листа. Не ляв і не соромив, а по-людському розповів про становище дівчини. Ніби між іншим, так закінчив лист:

«...На неділю (такого-то числа) готуємо весілля. Неодмінно приїзди, або я сам змушений буду одружитися з Валею. Терміну весілля не відкладемо, немає куди далі відкладати, бо на черзі — справляти родини... Чи лишати дівчину в такій ганьбі? Не забувай, що ти єсть боець Радянської Армії, а не буржуазний солдафон. Зрештою, може, треба написати мені до командування, то я й на це піду, щоб зберегти дитяті рідного батька...» І, нікому слова не сказавши про цей лист, діяльно готував весілля на призначений день. Їздили з батьками й Валею до Кривого Рога, купували, набирали крам. Крім Степана, у всіх уже якось урівноважилися настрої. Навіть Валя, і та ніби пережила вже серцем усі лиха, остаточно переконалася, що й за Степаном Грабарем звикне.

Надійшла весільна неділя. Степан настояв, що до загсу з'їздять десь серед тижня уже після весілля. Чогось недоброго в тому не вбачали й батьки, то більше, Степан категорично заявив, що в церкву він вінчатись не піде.

Зовсім ще рано в неділю Степана покликано до сусідів десь через три двори. «На хвилинку батьки просять», — сказав хлопець. Нічого не думаючи, пішов. Голова і без цього була забита.

А в тих сусідів його чекав армієць Павло, якого настійливо і впевнено чекав Степан ще з дня посилення свого листа.

Радість була несподіваною й великою. Обнімалися, як рідні. Степан мало не розчулився.

— Ну, брат, я знав, що ти, Павлушо, чесна людина!

— А як Валя, Стьопо, не гнівається? — допитувався армієць.

— Ще б пак. Чуприну обірве, аякже! Але спочатку зрадіє. Та як зрадіє, коли б ти знав, Павлушо... Ну, виручив ти мене, браток. А то в одну душу — твоя, Грабарю, провина, бери Валю...

Домовилися, щоб Павло прийшов «як гість» на весілля. Але ж, звісно, Степан водив городами Валю до Павла і мало сам не розплакався при тій зустрічі. Найняте Павлом закрите авто з Кривого Рога звозило їх до загсу, і за годину повернулися всі, ніби просто на прогулянку ще раз з'їздили до міста.

Аж на весіллі за столом Степан Грабар перший виголосив тост за молодих, «за радянських людей, що чесно дотримуються слова, нехай і без свідків сказаного, за законних чоловіка й дружини, Павла та Валю, сьогодні записаних у загсі!..»

ОСТАННЯ КРИЗА

Павло пожив у родині всього тільки три доби — короточасну відпустку мав — і, забравши з собою щасливу Валю, поїхав до місця служби.

А в Степана раптом спорожнилося в житті. Якийсь занепад опанував його особливо після від'їзду Павла і Валі. Певне, чуже щастя якимось глибоко зачепило його.

Пізніше, аналізуючи той час і подію, Степан Грабар переконувався, що все залежало від глибокого внутріш-

нього незадоволення працею. Щодня в газетах звучали нові й нові успіхи Олексія Стаханова. Народжувалося стахановство, що виростало вже в цілій потужній стахановській рух. Грабар уважно стежив за ним по пресі, дослухався в доповідях та в виступах лекторів і внутрішньо відчував, що сам знаходиться десь далеко поза тим рухом.

Він не помічав за собою елементів честолюбства. Насправді ж не був байдужим до того, щоб відчути й себе серед славетного кола передовиків гірницького виробництва, яких з пошаною прозивають стахановцями.

Саме ці глибокі внутрішні переживання якимось нагадали йому про секретаря партійної організації на Вечірнім Куті. Давно не бачився з ним, а на своїй шахті в шахткомі все були нові, незнайомі люди. Вирішив навідатись, себе показати й щиро подякувати за тодішню допомогу... Десь глибше ворушилася думка, яку чомусь намагався заглушити: «...і порадитися з приводу стахановських методів роботи. Ну що я роблю? Витискаю з себе все, що можу, а толку з того... Запишуть, під час получки заплатять, і все...»

І не зважив на те, що почав працю в штреку, не зробивши уважної розборки. Цього раніш ніколи з ним не траплялося.

Налагодив перфоратор, натиснув скільки вистачило сили, ще й зверху додав завзяття, яке буравило, збуджене внутрішнім невдоволенням.

На цьому й обірвалися думки. Стався обвал, постійна загроза неоглядного бурильника. Обвалився «корж» із стелі й придушив, зім'яв Степана Грабаря, зім'яв думки та мрії. Шахта покарала неоглядного бурильника...

В лікарні полежав щось кілька тижнів, але повернувся на роботу в шахту вже не бурильником, а кріпильником.

І нічого в тому ганебного немає навіть для кваліфікованого бурильника. До того ж — знають у шахті про аварію, про контузію бурильника Степана Грабаря. Але йому щось смоктало під ложечкою ще й від цієї зміни кваліфікації.

Та, як мовиться, немає «лиха без добра». Шахтоуправління послало його кріпильником у штрек на горизонт сімдесят дев'ятого сажень, а вже начальник дільниці, комуніст, порадив Грабареві спаритися з ким-небудь у цій роботі.

— Знаєте, товаришу Грабар, самому добре тільки від боргів тікати, ніхто не заважає. А на роботі, в житті треба

завжди триматися гурту. Єднання в нашій партії — випробуваний принцип перемог...

Дали йому напарником теж молодого шахтаря Максима Панасюка. Людина не ледача, совісна, не балакуча. Навіть і не говоривши з ним про свої гнітючі думки, Грабар усе ж таки відчув своє життя значно повнішим.

Та думка відвідати вечірнекутського секретаря шахткому не відпала досі й весь час його непокоїла. Все здавалося, що після цих одвідин Степан кардинально змінить своє існування на шахті, може, піде кудись учитись або й зовсім кине шахту...

Ця думка — зовсім кинути шахту — з'явилася несподівано, була абсолютно новою. І вона таки погнала Грабаря в Вечірній Кут.

Але ж яке розчарування! Той колишній секретар уже два роки як перейшов на працю до Кривого Рога. «Навіть, — непевно додала дівчина в шахткомі, — він, здається, поїхав до Харкова на навчання...»

«Значить, людина не може сидіти на одному місці, в стані незмінної деталі великого механізму країни», — знов полізли думки.

І заїхав Степан до брата, згадав, що з ним же, з старшим, давно слід би було порадитися.

— І чого тебе мордує? — докоряв брат, слухаючи міркування Степана про якусь неповноту його життя. — Заробляєш, дай боже, живеш собі, як сам хочеш. Просто кажишся від жиру. Женився б, то хоч би дружина за чуприну якийсь раз поскубла, перестав би нудьгувати...

А й справді: брат Микола дуже влучно придумав — женись! Дійсно, мабуть, саме цього Степанові й бракує...

В той же день Микола повів Степана до свого клубу і біля клубу раптом ніби схаменувся:

— Стривай, Стьопо. Та оце ж і вона. Марусю! — гукнув якусь дівчину, скромно вдягнену, але охайну, гарненьку. Дівчина кудись поспішала і не зовсім охоче, а таки спинилася.

— Що таке, дядю Колю? — запитала напівжартома.

— Жениха тобі веду, знайомся — мій брат Степан. Не знаменитий, але бурильник з «Лібкнехта».

— То буде ще й знаменитим... Маруся, — знайомилася дівчина.

Степан справді, як «жених», окинув оком дівчину з голови до ніг, що аж зашарілася, бідна, переживаючи за

свій скромний одяг. І ту барву помітив юнак, жаль обняв його. Якийсь порив жертовності запалився в ньому, хоч скидай свій шевйотовий костюм і наряджай дівчину...

А через два тижні, після кількох щирих зустрічей, Степан Гаврилович Грабар одружився з Марією Федорівною й забрав її на Шмакове...

Та легко сказати — забрав на Шмакове. Забирать-то їй не було куди. Господарі квартири не зовсім охоче приймали в дім ще й чужу жінку. Обое молоді, в сімейному житті недосвідчені.

Настала зовсім нова турбота для Степана. Ніби й відчув якийсь полегшення душевне, знайшов рівновагу. Уже перестало так тягти його піти десь до гурту, випить чарку горілки. Але таке нестале життя в чужій хаті знов починало терзати...

Отут уже остаточно визріло рішення — їхати до Корсуня. Дістав тривожного листа від батька — хворіє він і, певне, не витримає довго. Як-не-як, за сімдесят років далеко перевалило старому, вік критичний. Не без того, щоб і Маруся не вкинула свого вирішального слівця. Свого родинного затишку не мала ні в дитинстві, ані доросло. Теж без матері виростала, і теж при батькові — безпросипному п'яниці.

— То й чого ж тут вагаться? — радила Маруся. — Все ж таки своя хата! А роботу своїм рукам завжди і всюди знайдемо...

І Грабар узяв повний розрахунок, виїхав з дружиною до Корсуня.

Сідали в поїзд пізно ввечері, ніхто не виряджав. Темний вечір, контури шахтних будівель розпливалися в темряві. Прощання з шахтою не відбулося. А їхалося «назавжди». Старе в природі людській манило до власного кутка. Дружина голосно мріяла, як вона за господарство візьметься, як чекатиме чоловіка з праці, завжди радитиме з тої хвилини. А Степан перелічував об'єкти, де він зможе знайти собі солідний заробіток. І вже тоді, в вагоні поїзда, відчував несерйозність тих міркувань.

Він уже шахтар, гірник. У нього є своя кваліфікація, якою дорожити слід. Він кваліфікований бурильник, крипильник!

А хто дав йому цю кваліфікацію? — десь потай домагалося ущипливе запитання. Чи не корсунська садибка, батьківська хата, верби? А може — непманша Скориниха з її лихими коровами? Чи батько...

Та на тому обривалися міркування, Степан починав уголос мріяти, власне, говорити із своєю Марією Федорівною, яку став жартома так урочисто величати...

Корсунь, звичайно, прийняв Степана Грабаря з дружиною до рідної хати. За слабим батьком приязно ходила дядина, його покійного брата дружина, що жила поруч. Якоїсь радості з прибуття спадкоємця на город і хату, на якесь дрантя — не виявила. Не заспокоїла в тому й сестра.

— І чого приїхав, що тобі тут робити? Шахтарем у колгоспі працювати не будеш, тут тобі не шахта, а поле, що ти в цьому вмієш? Знов переучуватися... — розраджувала сестра.

Тільки батько виявив щиру радість. «Добре, сину, що приїхав. А я вже думав, може, ображаєшся на батька?.. Така наша доля була тоді, сину... Коли б оце мені тепер хоч двадцять літ повернулося... Усе б виправив, чим зашкодив дітям. Не ті часи пішли, радянська влада...»

Та корсунська «доба» з перших же днів почала набридати обом. Влаштувалися працювати на заводі фарб. Далеко від дому, треба зарані виходити, щоб не спізнитися. Ні характер праці, ані розмах виробництва не задовольняли криворіжців.

І цілком природно, що Шмакове, Кривий Ріг, шахта — не сходили з розмови. Весь час згадувалися знайомі, сама праця. Згодом Степан Грабар став романтизувати свою спеціальність бурильника. Часом, проходячи мостом через Рось, милувався скеллям, намагався простежити на шарування граніту, збагнути потужність пластів. Розумів, що все це ні на що не потрібне йому, а відкинути не міг.

— Ми таки шахтарі, Федорівно! Оце наше корсунське життя чомусь здається мені переживанням. Мабуть, не витримаємо тут...

РІШУЧИЙ ПОВОРОТ

Не витримав Грабар. Похоронив батька, та тим ніби й завершив усі свої обов'язки перед Корсунем за своє народження тут. Ні радитися, ані переконувати одне одного не стали.

— Поїдемо, Федорівно?

— Поїдемо, Гавриловичу!..

І одного осіннього вечора Степан Грабар знов прича-
лив до шмаковського берега, на цей раз уже назавжди.

Перебування його в Корсуні, якесь непевне становище
на шахті перед тим, починаючи ще з дня повороту з Чер-
воної Армії, являють собою критичний відрізок у житті.
Душа чогось шукала, хотілося якоесь особливо існувати на
землі, між людьми. А ота «душа» й сама не знала, що
воно за особливе існування. Чи то матеріальне благопо-
луччя, затишний побут? Чи розкіш у житті, а чи звичайне
собі задоволення честоловства, людська слава?..

Самому розібратися було важко, а збоку ніхто не ква-
пився допомогти.

Повертаючись же знов на шахти після такого рішучого
зламу в Корсуні, несподівано натрапив на дивну думку
й відчув, що нею, як електричним струмом, пройняло
всього. Блискавично усвідомив, що думка ця не нова. За-
родилася вона ще в ту мить, коли кондуктори на тормозній
площадці запитали малого Степана, чи знає він, хто такий
радянський шахтар?!

Тоді вперше він відчув себе господарем країни. Не усві-
домив, а відчув. З тим відчуттям він переборював усі труд-
нощі, щоб розшукати брата й стати повноправним шах-
тарем.

А які труднощі були, і як гинули вони перед силою
свідомості й бажання!

Чи ж зараз їх не стало? Певне, так, не стало. Шука-
лося такої собі тихої пристані, куди б причалити свій утлий
корабель і заспокоїтися.

— Та чорта з два! — раптом вилаявся в думці, пере-
борюючи безсоння уже в Шмаковому.— Чим це я гірший
за Олексія Стаханова? А Стаханов уже не один, до нього,
як на магніт, потяглися живучі паростки отаких Степанів,
яким був і я, втікаючи від куркуля Скорини, щоб стати
справжнім шахтарем. Нехай він буде собі Стаханов, а
існує ж на світі й Грабар, тисячі Грабарів. І вони мусять
зробити новаторство загальним явищем багатомільйонної
маси робітників Радянського Союзу!

З тої ночі, коли, як буря, прошуміли оці думки й
підняли з ліжка далеко ще до гудка, Степан Грабар
прийшов на зміну і знову почав працювати уже справж-
ньою людиною. Зацікавився ударниками Криворіжжя,

А хто дав йому цю кваліфікацію? — десь потай домагалось ущипливе запитання. Чи не корсунська садибка, батьківська хата, верби? А може — непманша Скориниха з її лихими коровами? Чи батько...

Та на тому обривалися міркування, Степан починав уголос мріяти, власне, говорити із своєю Марією Федорівною, яку став жартома так урочисто величати...

Корсунь, звичайно, прийняв Степана Грабаря з дружиною до рідної хати. За слабим батьком приязно ходила дядина, його покійного брата дружина, що жила поруч. Якоїсь радості з прибуття спадкоємця на город і хату, на якесь дрантя — не виявила. Не заспокоїла в тому й сестра.

— І чого приїхав, що тобі тут робити? Шахтарем у колгоспі працювати не будеш, тут тобі не шахта, а поле, що ти в цьому вмієш? Знов переучуватися... — розраджувала сестра.

Тільки батько виявив щиру радість. «Добре, сину, що приїхав. А я вже думав, може, ображаєшся на батька?.. Така наша доля була тоді, сину... Коли б оце мені тепер хоч двадцять літ повернулося... Усе б виправив, чим зашкодив дітям. Не ті часи пішли, радянська влада...»

Та корсунська «доба» з перших же днів почала набридати обом. Влаштувалися працювати на заводі фарб. Далеко від дому, треба зарані виходити, щоб не спізнитися. Ні характер праці, ані розмах виробництва не задовольняли криворіжців.

І цілком природно, що Шмакове, Кривий Ріг, шахта — не сходили з розмови. Весь час згадувалися знайомі, сама праця. Згодом Степан Грабар став романтизувати свою спеціальність бурильника. Часом, проходячи мостом через Рось, милувався скеллям, намагався простежити нашарування граніту, збагнути потужність пластів. Розумів, що все це ні на що не потрібне йому, а відкинути не міг.

— Ми таки шахтарі, Федорівно! Оце наше корсунське життя чомусь здається мені переживанням. Мабуть, не витримаємо тут...

РІШУЧИЙ ПОВОРОТ

Не витримав Грабар. Похоронив батька, та тим ніби й завершив усі свої обов'язки перед Корсунем за своє народження тут. Ні радитися, ані переконувати одне одного не стали.

— Поїдемо, Федорівно?

— Поїдемо, Гавриловичу!..

І одного осіннього вечора Степан Грабар знов прича-
лив до шмаковського берега, на цей раз уже назавжди.

Перебування його в Корсуні, якимсь непевне становище
на шахті перед тим, починаючи ще з дня повороту з Чер-
воної Армії, являють собою критичний відрізок у житті.
Душа чогось шукала, хотілося якось особливо існувати на
землі, між людьми. А ота «душа» й сама не знала, що
воно за особливе існування. Чи то матеріальне благопо-
луччя, затишний побут? Чи розкіш у житті, а чи звичайне
собі задоволення честоловства, людська слава?..

Самому розібратися було важко, а збоку ніхто не ква-
пився допомогти.

Повертаючись же знов на шахти після такого рішучого
зламу в Корсуні, несподівано натрапив на дивну думку
й відчув, що нею, як електричним струмом, пройняло
всього. Блискавично усвідомив, що думка ця не нова. За-
родилася вона ще в ту мить, коли кондуктори на тормозній
площадці запитали малого Степана, чи знає він, хто такий
радянський шахтар?!

Тоді вперше він відчув себе господарем країни. Не усві-
домив, а відчув. З тим відчуттям він переборював усі труд-
нощі, щоб розшукати брата й стати повноправним шах-
тарем.

А які труднощі були, і як гинули вони перед силою
свідомості й бажання!

Чи ж зараз їх не стало? Певне, так, не стало. Шука-
лося такої собі тихої пристані, куди б причалити свій утлий
корабель і заспокоїтися.

— Та чорта з два! — раптом вилаявся в думці, пере-
борюючи безсоння уже в Шмаковому. — Чим це я гірший
за Олексія Стаханова? А Стаханов уже не один, до нього,
як на магніт, потяглися живучі паростки отаких Степанів,
яким був і я, втікаючи від куркуля Скорини, щоб стати
справжнім шахтарем. Нехай він буде собі Стаханов, а
існує ж на світі й Грабар, тисячі Грабарів. І вони мусять
зробити новаторство загальним явищем багатомільйонної
маси робітників Радянського Союзу!

З тої ночі, коли, як буря, прошуміли оці думки й
підняли з ліжка далеко ще до гудка, Степан Грабар
прийшов на зміну і знову почав працювати уже справж-
ньою людиною. Зацікавився ударниками Криворіжжя,

розпитувався у інженерів про їхні успіхи, про методи праці, шукав у собі таку «жилу», яка б потрапила в нове й захопливе річище життя соціалістичної держави!..

Очевидний психологічний злам, новий поворот у свідомості Степана Грабаря до питання новаторських методів праці дав свої помітні наслідки. Працюючи в штреку 79-ї сажени в дві зміни з Максимом Панасюком десь аж до 1939 року, Грабар яскраво відчув навіть величезні матеріальні переваги інтенсифікації своєї праці. Його місячний бюджет першим на всій шахті пересягнув за тисячу карбованців, тоді як інші робітники його кваліфікації ніяк ще не могли перейти межі 600—700 карбованців, а одиниці — 900 карбованців на місяць.

«Цікавий барометр...» — зробив Грабар висновок, згадавши ці цифри.

Але одночасно він відчув і разючу однобокість такого успіху. Успіх заробітку ніби аж образив його світогляд. Наодинці міркував:

«Звичайно, що в такі роки, при повному здоров'ї можна й ще натиснути на себе. Чи важко мені з моїм здоров'ям здобути вищих наслідків? Шукачам високих заробітків у нашій системі виробництва не так-то й важко дістати їх, натиснувши на власні м'язи... А що в тому новаторського? Яку це користь дасть державі? Головне—якою мірою моя фізична напруга стане внеском у загальному розвитку радянських методів та засобів гірничорудного виробництва, щоб відчутти не тільки матеріальне, а насамперед—моральне задоволення своєю працею в шахті?! Шахтар мусить відчутти себе в шахті таким же господарем рудного пласта, як відчуває себе висококваліфікований токарь біля найновішого універсального верстата. Не фізична напруга, а кваліфікація, винайдення прогресивних методів буріння, проходок, закладки штреків. Шахтарські кваліфікації треба чітко розгалузити й високо кваліфікуватись у кожній. Щоб це були припасовані деталі цілої машини продуктивного добування руди. Це повинні бути люди з новими поняттями про виробничі процеси в шахті. Тоді буде боротьба за соціалістичні методи виробництва не одиниці, а цілого колективу! А в гурті, в колективі народжуватимуться й такі нові думки, до яких одному ніколи не додуматися!..»

Цю «критичну пору» в свідомості Грабаря в 1939 році помітили і в партійній організації шахти. Секретар партійного комітету після неодноразових розмов з Грабарем поставив перед начальником шахтоуправління питання про надання Грабареві ширших можливостей виявити свої здібності. Головний інженер шахтоуправління, напрочуд ініціативна й висококваліфікована людина, Едвар Іванович Шкута, гаряче підтримав таку пропозицію й практично її здійснив.

Якось сталося, що гірничий майстер з дільниці Пушкова не вийшов на працю. Пушков, підготовлений парторганізацією й головним інженером шахтоуправління, сміливо призначив Степана Грабаря на підміну гірничого майстра.

Це був несподіваний стрибок. Гірничий майстер повинен відповідати за всю зміну робітників при широкій розмаїтості видів праці, кваліфікації умов даної дільниці та індивідуальних якостей кожної групи робітників. Вузько кажучи — гірничий майстер відповідає за виконання змінного плану дільниці. Але це містить в собі значно ширші поняття всього шахтного виробництва. План мав у собі, крім планового, безперервного видобутку руди, великі підготовчі роботи до того видобутку, куди в 'першу чергу входять так звані нарізні роботи на дільниці'. План передбачає не просто виконання голих відсотків кількості, а неодмінну якість і видобутку, і нарізних робіт, і ведення всього господарства дільниці, і раціонального використання техніки, зниження собівартості продукції тощо. Відбути зміну гірничого майстра означає, крім усього переліченого, ще й ступити якийсь, бодай незначний, крок уперед у цілому процесі виробництва.

Такі завдання постали перед Грабарем, коли він несподівано дістав це відповідальне призначення.

Дільниця мала ще й «піддільницю» — чотирнадцятий і вісімнадцятий стопінги, з яких брали руду, виконуючи денну норму плану видобутку. І все ж — дільниця плану не виконувала. Грабар був попереджений про це Пушковим, і вже в кліті, спускаючись у шахту, відчув, що це невиконання плану глибоко зачепило його. Звісно: що він зможе зробити, вперше спускаючись у шахту в цій відповідальній ролі гірничого майстра! А все ж мусить спробувати знайти й використати всі можливості для ліквідації такого ганебного явища!

Як гірничий майстер, Грабар негайно ж оглянув усі місця праці на дільниці й спробував власним прикладом налагодити працю кожного шахтаря. Бурильникові не тільки порадив, як обрати місце для найвигіднішого буріння шпуру, а й сам брав бурильний молоток, знаходив місце й забурював шпур саме під таким кутом, який з власного досвіду вважав за найдоцільніший. Якихось теоретичних підоснов і сам ще не мав до того — лише досвід. Кріпильникам показав послідовність у роботі, організував постійну очистку місця праці, поставив окремих людей на боротьбу з водою.

Так від робітника до робітника переходив, від прохідників і аж до гезенка в стопінгу діставав, найдрібнішими неполадками цікавився на своїй дільниці. І нікого не підганяв. Але за невправність і небажання зрозуміти свої недоліки, за те, що не хотів котрийсь визнавати перевагу організованості над нехлюйством і «старинкою», — за це гаряче й дошкульно докоряв кожному, незважаючи ні на вік робітника, ні на його становище в шахті.

І в ту зміну дільниця вперше виконала план!

Кілька повторних змін Степана Грабаря посилали підняти гірничого майстра, аж доки той зміг повернутися до виконання своїх обов'язків. Але Грабаря вже не повернули в штрек на кріплення.

Начальник дільниці пішов до керівника шахтоуправління й докладно інформував про роботу дільниці в часи змін виконуючого обов'язки гірничого майстра Степана Грабаря.

— Дільниця виконала план навіть тоді, коли я, змушений обставинами, збільшив план зміні Грабаря до півтори норми, — закінчив свою інформацію начальник дільниці.

І шахтоуправління, маючи до того ж високу думку інженера Шкути, призначило Грабаря гірничим майстром на першу дільницю. Призначення, звісно, сталося не просто. Начальник шахтоуправління інженер Скірко тепер з власної ініціативи знов повернувся до поставленої партійною організацією проблеми — про створення умов праці для передовиків підприємства. Утворити умови праці для передовиків — означало взяти курс на серйозний поворот у керівництві шахтами в бік передових методів добування руди, в бік сміливої механізації та широкої виховної

роботи серед робітників і інженерно-технічного складу шахтоуправління.

Призначення Грабаря гірничим майстром саме на першу дільницю, яка систематично не виконувала плану, розглядалося вже і інженером Скірком, і партійною організацією не як спроба, а як цілком перевірений засіб організаційного зміцнення дільниці. В бесіді керівника шахтоуправління з Степаном Грабарем з приводу цього призначення уже не було розмов про те, що «хочемо спробувати вас». Скірко ставив питання просто:

— Дільниця хронічно хвора, Степане Гавриловичу, це ви мусите знати. Але лікувати її ми, порадившись, посилаємо саме вас. Все, що буде потрібно вам, кажіть начальникові шахти, кажіть інженеру Шкуті або мені. А дільниця мусить вирівнятися. Та... в цьому у нас немає і не може бути ні сумнівів, ані інших думок. На те й починаємо з гірничого майстра, призначивши вас на цю посаду...

Майже всю першу зміну Грабар зайняв себе тим, що обдивлявся, вивчав місця праці, говорив і радився з робітниками. Дільниця в ту зміну, як і в попередні, плану не виконала. Але Степан Грабар склав собі точне уявлення про найбільш дошкульні місця, які треба негайно ж реорганізувати, переробити, усунути всі перешкоди.

На другий день новий гірничий майстер уже в нарядній твердо і впевнено планував доконче виконання завдань зміни.

— Людину треба привчати культурно трудитись,— говорить сам Грабар, згадуючи про перші часи свого нового призначення.— Шахтар іде в зміну, і ти мусиш не тільки дати йому завдання, але й знати, що він думає про те завдання. Не треба боятися, що котрийсь, не розуміючи, не розібравшись, стане ображатись за твою наполегливість у привчанні його до культури праці. Ображаються, доки повнотою не збагнуть, не відчують, що та культура праці йому пропонується в інтересах і шахти, і його самого, і цілої нашої держави. Потім він стає справжньою людиною, і не тільки не ображається за нашу настирливість, а здебільшого дякує...

Провівши різку грань між організацією праці та самим процесом праці, Грабар узяв на себе весь організаційний клопіт не тільки окремих груп (кріпильники, відкатники бригади), а й кожного окремого робітника, особливо — бурильників. Для самого Грабаря це була велика школа,

широке поле, де він міг на практиці спробувати, перевірити доцільність своїх думок, які гостро напосідали ночами, не давали навіть спати. У прохідників він розставив людей так, щоб бурильник знав лише одне: взяти молоток, найти найвигідніші місця шпурів, нахил та й бурити. Вся ж інша праця — прибирання породи, ліквідація води, кріплення тощо — бурильника абсолютно не повинна обходити, про це мусять дбати відповідно розставлені шахтарі з неодмінним і точним обліком здібностей, кваліфікації та нахилу кожного.

В обваленому стопінгу, звідки провадилася подача руди — найбільш ефективний показник виконання плану,— Грабар не тільки простежив розстановку вантажників, відкатників, наглядання за газенками й поведженням обваленої маси руди, але й кожного допитувався, як він оланував, засвоїв свої безпосередні обов'язки.

Грабареві не важко було уговорити робітника, бо він сам умів досконало показати кожну з робіт численних спеціфікацій дільниці.

Всі розмови з робітниками, починаючи з нарядної, провадилися Грабарем в нерозривному зв'язку з глибоким ідейно-політичним усвідомленням завдань робітничого колективу і окремого робітника дільниці.

І перша дільниця уже в другу зміну гірничого майстра Степана Грабаря, без будь-якого напруження, без найменших порушень чіткої ритміки праці виконала державний план по всіх показниках виробництва!

Це й був день, коли зміна гірничого майстра Степана Грабаря вперше була названа передовою, ударною зміною. З цього дня її стали звати першою передовою зміною по всьому шахтоуправлінню імені Карла Лібкнехта. А згодом по ній рівнялися інші зміни, навіть з інших рудників Криворіжжя.

УРАЛЬСЬКИЙ ФРОНТ

На цій посаді гірничого майстра Степана Грабаря й застав початок Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Десь у липні 1941 року з наказу адміністрації шахтоуправління Степан Грабар був терміново перекинутий на шахти Північного Уралу, як висококваліфікований, з великим виробничим і організаційним досвідом гірник залізорудної промисловості. Біля п'яти років обнімає цей цікавий період у нашій повісті...

«Стоїть гора високая,
А під горою гай...»

Заспівав наш Грабар, уперше побачивши Уральські гори і саме — гору Високу. Із зведень Інформбюро що день, то яснішою ставала картина війни, її обсяг і загроза країні. «Стоїть гора високая», а там, на заході країни, розгоряються все більші й жорстокіші бої. На Уралі, звичайно, не чути було вибухів снарядів, бомб, якими нападає ворог, якими героїчно відбиваються радянські війська. Але в ритміці найдальших залізничних вузлів, у попиті руди, коксу, в палахкотінні мільйонів сердець людей напруженого тилу, — звучали громові луни подій на фронтах Вітчизняної війни.

У першу мить по приїзді на Урал, відчувши в повній мірі війну, Грабареві кортіло згарячу повернутися і в любісінькому военкоматі заявити про бажання виконати високий обов'язок громадянина соціалістичної держави — піти в лави фронтових бійців. Він мав звання сержанта, мав досвід командування підрозділом, мав здоров'я й непохитну волю до перемоги над підступним ворогом. Чому ж повинен відсиджуватися аж на Уралі, зберігати своє життя в таку загрозову пору для цілої Вітчизни?..

Секретар Чусівського райкому партії своїм несподіваним втручанням у ці гострі переживання Грабаря ще більше зачепив стривожене серце. Секретар від імені великої партії висловив щире задоволення, що в Чусівський район прибули криворіжці.

— Війна, товариші шахтарі! — звернувся до них секретар. — Товариш Сталін, наш Верховний Головнокомандуючий, вся країна разом з партією покладають на Урал великі надії, плануючи кінцеву перемогу над фашистською навалою. Від нас з вами, від вас, товариші радянські шахтарі, від достатку чавуну і сталі залежить ця велика перемога!..

Аж озирнувся навколо сам собою присоромлений Степан Грабар за свої поривання втікати з Уралу, хоч би й з такою високопатріотичною метою, як вступ у лави фронтових бійців.

Значить — потрібен метал, потрібна руда! Для танкової сталі потрібна, до того ж, не просто — руда, а руда високої якості, саме такої, яку має єдиний рудник Саранського шахтоуправління, куди призначають і Степана Грабаря!

— Значить, ви, товаришу Грабар Степан Гаврилович, призначаєтеся за своєю кваліфікацією. Нам дуже потрібні досвідчені гірничі майстри. З ваших документів видно, що ви допоможете шахтоуправлінню створити кадри передових шахтарів...

Грабар мимоволі перебиває головного інженера Журавльова:

— Яких кваліфікацій у вас на шахті невістачає, Сергію Павловичу?

— Невістачає— це, товаришу Грабар, не зовсім точно передає дійсний стан на шахтах нашого управління. Ось ви, як гірничий майстер, зможете самі упевнитися, що, скажімо, хороших прохідників-бурильників у нас майже зовсім немає. До того ж, ті, що є, вони вже отак завантажені,— Журавльов жестом показав завантаженість прохідників.— Нам треба вирощувати, і то — якнайскорше виростити прохідників на нові шахти, які ми маємо за наказом товариша Сталіна якомога скоріше підготувати, й дати заводам потрібної якості руду. Від цього, знаєте, залежить наша перемога на фронті Вітчизняної війни...

— Я прошу, Сергію Павловичу, не призначати мене гірничим майстром. Це все ж адміністратор. А на адміністратора знайдуться й інваліди. Призначте мене прохідником. Іду прохідником-бурильником на нову шахту!

— Дозвольте, Степане Гавриловичу. Ви ж гірничий майстер, у вас такі характеристики...

— Ні, товаришу Журавльов. Піду бурильником або... на фронт! Країні потрібна така руда для танків, для бронейних снарядів, а я буду начальником при такому здоров'ї? Та ви ще й не знаєте, що бурильник — моя основна кваліфікація. Прошу, Сергію Павловичу, враховувати й індивідуальні побажання. Дасте бригаду мені. Шахта у вас не готова. А хто ж прискорить її готовність, як не ми, прохідники!..

Головний інженер і все шахтоуправління Саранських шахт мусили згоджуватися. Грабаря призначили бригадиром прохідників на нову шахту. Бригаду набирав, не вердуючи людьми, хоч шахтоуправління й дозволило вибирати. Начальник шахти показав розпочатий ствол шахти, познайомив з порядком робіт. Все це ніби й відоме вже, але породи Уралу мали свої специфічні умови залягання,

похил. Шахта мала своє, дещо новіше устаткування, і ті пояснення начальника шахти Грабар сприймав з великою увагою та вдячністю.

Набралася бригада. Люди нові йому, невідомі характери. Трохи нерішуче почав з ними працювати, намацував щиріших. А робітники теж «промацували» свого бригадира. Ін'який — не від того, щоб і зачепити Грабаря, показати йому й себе, попередити, щоб не особливо й зазнавався криворіжець.

— А ти знаєш, бригадире, хто такі кержаки? — запитав один досить літній уже шахтар у Грабаря. Запитання виникло раптово й розраховане несподіванкою знітити, може, навіть і принизити бригадира.

— Кержаки? Ні, не знаю. Може — крижні? У нас крижнями звать качку, яка покрупніша, а як якого селезня, справді, і кержаком не гріх назвати, — відповів бригадир, догадуючись, що його хочать на чомусь уловити.

Шахтар засміявся, але помітивши, що ніхто в бригаді його не підтримав, припинив сміх.

— От що, старий: давай на відвертість, — звернувся згодом Грабар до того шахтаря. — «Кержаки» — справді мені невідоме слово. А коли воно якось стосується до наших планових завдань, прошу пояснить його й мені.

— А, киньмо, бригадире...

— Чого ж кидати? Сам же запитав, то давай поговоримо. Ось кілька день працюємо, а посуваємося, знаєте, дуже непомітно. Я гадаю, що так у нас діло не піде. Хоч ви, товаришу, й винайшли якихось ваших «кержаків», щоб досолити бригадирові, та то байдуже. Кажете, що вісім метрів плану ствола — багато на місяць, а я певен, що це навіть занижена норма.

— Занижена? — запитав молодий підручний того старого, що питався про кержаків. А в тому запитанні Грабар уже відчув щось від протесту.

— Так, занижена, товариші! Працюємо для фронту. Який солдат на фронті посміє сказати офіцеру, командирові, що наступна атака гітлерівців уже понадпланова й відбивати її одкладім на завтра?

— Та що ти, бригадире? От, справді, пожартувати не можна. Кержаки — це наші, так би мовити, староуральські духобори, старовіри... Словом, це до плану не стосується, просто жарт, пробач. А ти, молодий чоловіче, мені в підручні не годишся, от і все по «кержаках». Жарт жартом,

а бригадир діло говорить...— рішуче закінчив старий шахтар, звернувшись до свого підручного.

Ця розмова вже подобалася Грабареві. Наступної ж ночі він дістав аж дві книжки Маміна-Сибіряка, з насолодою читав його чусівські нариси, повість «Три кінця». «Дізнався й про кержаків!» — про себе сміючись, завершив Грабар цей випадковий інцидент.

А в бригаді навів порядок: відправив зайвих бурильників і лопатників, виробив собі чіткий ритм роботи бригади, щозміни сам привчав бурити по-своєму, ставив кожного шахтара на його місце.

На кінець місяця бригада пройшла дев'ять метрів. І здалося Грабареві — дуже мало. Цілий місяць праці, а наслідки — дев'ять метрів ствола. Сказав про це начальникові шахти, а особливо докладну розмову мав у партійній організації, куди закликав його інженер Журавльов. На домагання членів наради довелося розповісти про свої методи виробництва, які широко запроваджувалися в Криворіжжі. Довелося запевнити нараду, що всі можливості збільшення плану виробництва у нас на новій шахті є. Треба тільки взятися за це як слід.

— Так берись, товаришу Грабар!— мовив секретар парткому.— Берись, тобі й карти в руки. До речі, товариші: Грабар подав заяву на вступ до лав ВКП(б). Бюро ознайомилося вже з документами й на своєму засіданні ухвалило рекомендувати зборам парторганізації прийняти товариша Грабаря в члени ВКП(б). Гадаю, що сьогоднішні активні виступи прохідника Грабаря цілком стверджують правильність ухвали бюро...

На другий виробничий місяць бригаді Грабаря шахтоуправління визначило план — 12,5 погонних метра ствола.

В перші хвилини, коли Грабар оголосив цифру плану, в бригаді відчувся якийсь занепад. З якими, мовляв, труднощами в минулому місяці пройшли дев'ять метрів. А пройти дванадцять ніколи не зможемо. Будемо висіти в планах «тягарем на хвості» цілого шахтоуправління.

— Не будемо, товариші, висіти! Досі ми ще тільки звикали до праці. Зокрема, признаюсь, я сам просто, як невістка в свекрушиній хаті, почував себе на перших порах. А зараз — покладіться, товариші, на бригадира, але й

дисципліну заводьмо, як і на війні! Треба! Країна вимагає. Ворог на Москву б'ється танковими армадами. То що ж: хіба ми маємо моральне право доміряться, чи не зайве переробимо? Ні! План як план. Але я думаю, що він для нашої бригади — тільки віха, щоб не заблудитися. План ми з вами перевиконаємо!..

Такі відповідальні й безапеляційні заяви дуже багато до чого зобов'язували. Запевнити партійну організацію та керівництво шахтоуправління, підбадьорити бригаду — це ще були тільки слова, нехай і добре продумані бригадиром Грабарем. Надалі були потрібні такі ж переконливі діла на швидкісній проходці ствола.

...Понад річкою Віжай пішов Грабар після цих розмов, щоб на самоті ще раз розібратися в думках, систематизувати заходи, якими збирався розпочати нові порядки в бригаді на проходці ствола. Задрімав, десь повернув у ліс і побрів у густому сосняку, мимо вікових піхт, через пагорки й гори. І не відчував ні часу, ні місця, ані втоми.

«Стоїть гора високая, а під горою гай...» — нав'язалося на язик, не виходило з голови. Мугичив собі під ніс цю пісню або спинявся, досадливо відпльовувався.

І знову рушав далі. Рушав, аби не стояти, щоб не спинялася думка. Голова тріщала від безлічі найдрібніших деталей свого нового плану робіт, який він мусить застосувати з першої ж наступної зміни...

Тільки коли натрапив на сніг під ногами, — схаменувся, став.

Поночіло в густому віковичному лісі піхт і сосон. Відчув, що й холод йому почав дошкуляти. Навколо мертва тиша, коли виключитися з шумливого гомону густого верховіття.

— Невже заблудив? — вирвалося голосне запитання. Ледве вчув свій власний голос, такою тугою здалася лісова мовчанка.

— Та чорта з два! — звичайною фразою ще голосніше озвався на те мимовільне запитання. І самому здалося, що в запитанні «невже заблудив» прозвучала якась узагальнююча думка, як невіра в ту детальну розробку свого майбутнього методу проходки ствола. — Чорта з два! — повторив, повертаючись по власному сліду на снігу, що тягнувся вниз з гори.

Але ж сніг лежав не так далеко. Власне ж, він і побудив Грабаря від глибокої задуми. Далі сліди губилися в темряві та в лісовому мотлосі. Дивувався, як забрів аж сюди, інколи продираючись крізь гущавину чагарників. Уважно прислухався, чи не почує якогось паровозного гудка на залізниці. І тут же зрозумів, що в такому лісі перехресні луни можуть завести в безвість. До того ж — стужавіла тиша не пропускала крізь себе жодних сторонніх звуків.

Ішов просто згори вниз. Нічна зміна бригади вже, напевне, давно на роботі. Також бурять шпури, як бурили й до цього: в прямовисне ребро камінного шару. Бурять позмінно, закурюють, бригадира, напевне, критикують, гуляючи...

Тільки десь у другій половині ночі вибрів з лісу до Віжая й за годину повернувся до шахти.

КУЛЬТУРА ПРАЦІ

Не спавши, прийшов з ранковою зміною до ствола. Оглянувшись навколо і, як завжди, помітив свіже груддя породи, викинуте вибухом бурок після нічної зміни. «Нічого не змінилося», — майнуло в голові. Неначе щось могло змінитися від одних його думок десь у горах між віковічними піхтами й соснами.

— Скільки бурок нічна зміна випалила? — запитав бурильника, ніби між іншим.

— Ну, звісно скільки: як завжди, за схемою, — відповів бурильник, хоч ні з ким з нічної зміни він не говорив. Офіціальна схема буріння шпурів ні разу до цього ніким не мінялася. Про свідоме ж утаювання зміною якогось непробуреного за схемою шпуру ніхто навіть і помислити не сміє. Це було б злочинним порушенням шахтарських традицій, було б злочином проти честі бригади!

Грабар розпорядився прибрати обвалену в стволі породу, а свого підручного бурильника зміни відвів від ствола і сів з ним на колоди кріпильного лісу.

— Сьогодні розпочинаємо бурити не за старою схемою.

— Затвердили нову?

— Ні. Я ще нікому не говорив і поки що говорити не буду про це. Мусимо бурити за своєю схемою. Мож-

ливо, навіть — без постійної схеми. Тобто, я хочу сказати, що ми мусимо бурити шпури, обравши новий принцип цілої проходки ствола, бурити, враховуючи нагальні потреби завдань та умови залягання шарів у стволі.

— А принцип тільки ж один і є для такого шару породи в ребро.

— Вірно, існує один. А я хочу ввести другий. Тепер буде два. Будемо бурити вдвох, але не всю площу перетину ствола, а тільки під одним боком, щоб вирвати якомога глибший зумпф*.

Бурильник докірливо посміхнувся:

— А план! Той «зумпф» забере у нас цілу зміну. Щитай — провалили план зміни. Та чи тільки одної зміни? Розмов не оберешся.

— Нехай говорять. Я відповідаю за план, покладись на мене. Значить, буримо шпури тільки для зумпфу. Частина зайвих бурильників виписуємо з бригади, а можливо, й ще декого увільнимо. Бригада мусить бути компактною, як кулак. Схотів — розчепірів пальці, а коли треба — стиснув їх. І лишається тільки міцний кулак, з яким наші предки навіть на бій ішли. Не треба нам забувати дечого хорошого й предківського... — уже сміючись, закінчив Грабар, рушивши до ствола.

Під кінець зміни начальник шахти зустрів Грабаря при виході з бадді.

— Ви щось вигадали, Степане Гавриловичу? — запитав багатозначно.

— А вам уже й відомо? Так, вигадав, товаришу начальник. Знаєте, набридає нам длубатися в оцьому клятому ребрі породи...

— То що, може, кинути? Відкритим засобом, звичайно, краще було б добувати нашу незаміниму руду, коли б це ребро не лежало на ньому товщею в чотириста метрів.

Грабар посерйознів, гаряче йому ставало. Мова начальника, з лагідної напочатку, перейшла на ущипливу іронію.

— Ви ж нічого ще й не знаєте, що саме вигадала бригада, а вже ледве стримуєте себе, щоб не докоряти. Ми хочемо домогтися скорочення лінії найменшого опору для сили бурок, але досягти найбільш ефективних випалів.

* Яма, поглиблення.

— Я не докоряю, товаришу Грабар, а тільки нагадую вам, що сьогоднішня ваша зміна виконала план всього лише на вісімнадцять процентів змінного завдання. Ви припускали таку річ, коли вирішили піти на цей експеримент?

— Цілком припускав. Якщо у вас є час і настрої, я не заперечую піти з вами до Сергія Павловича і викласти цю свою «вигадку», бо боюся, що без третього нам важко буде порозумітись.

— Що ж,— відповів начальник шахти, зачеплений таким поворотом справи.— Не заперечую. Просто цікаво, як два гірничих інженери опиняться в дурнях перед вашою криворізькою новизною розробки майже прямовисних шарів у прохідці ствола...

Грабар розумів, що йому, простому прохідникові-бурильникові, навіть гірничому майстрові, справді, буде важко переконувати озброєних теоретичними знаннями інженерів. Та вірив у логіку своїх мотивацій пропонованої ним системи. Примирливо відповів, ідучи поруч з начальником:

— У Криворіжжі я щось і не пам'ятаю чогось подібного, бо там у нас залягання порід майже завжди похиле у межах, близьких до сорока п'яти градусів. Яка ж це може бути криворізька новизна? А залишати в дурнях інженерів я й того більше не збираюся. Бригада дбає про державні, а не про свої інтереси...

Головний інженер відразу ж помітив «накал» обох і з притаманною йому добротою та розумом почав розмову в тоні дружнього жарту. Начальник шахти відчув цей тон, зрозумів його сенс і зовсім лагідно повідомив про те, що стало йому відомо з уст звільнених Грабарем шахтарів, які виявилися зайвими в бригаді.

— У всякім разі, сьогодні ця спроба зірвала план змінного завдання. От із цього приводу ми й вирішили з товаришем Грабарем зайти до вас порадитися.

Тон наради, справді, набрав суто ділового характеру. Грабар, як зміг, найбільш зрозуміло пояснив свій новий метод:

— Зважте, Сергію Павловичу, на те, що добра половина, а то й цілих три чверті сили вибуху наших бурок, заряджених у ребро шару прямовисними шпурами, не можуть реалізуватись на ламання шару. Ми лише врубаємося, а потім діємо відбійкою. Це марудно й довго. Шар

майже стоїть, сила опору у нього в боки безмірна. Хіба що розкололася б земля від бурки, бо куди ж діватися сусіднім нашаруванням, коли на них давить сила вибуху, спрямована впоперек осі ствола. Ну... і стріляє з шпuru вгору, як з гармати, відколює воронку, верхніми шматками породи аж на-гора шпурляє. Мені ж, моїй бригаді, треба закласти бурку так, щоб зменшити силу опору породи, тобто — під найбільш можливим кутом до осі ствола. Для цього я й хочу, щоб фронт нашої проходки йшов не горизонтальними шарами, а нахиленими то в один то в інший бік...

— І ваш зумпф, над яким ви потрудилися сьогодні, треба розуміти, як «первісне нагромадження», — перебив Грабаря Журавльов, не приховуючи задоволеної посмішки.

— Так, ця зміна мною свідомо принесена в жертву підготовці до перших наклонних шпурів. Далі самі вибухи...

— Цілком зрозуміло, — задоволено перебиває головний інженер, — і абсолютно логічно. Навіть науково вірно буде ваша думка. Уже з першим вибухом бурок, закладених із штучного зумпфу, повинне з'явитися заглиблення з другого боку. Сила опору породи кардинально змінюється, вибухи ефективніші, фронт робіт замість горизонтального стає нахиленим...

— І цей нахил, — з запалом продовжує Грабар, — залежить від того, оскільки я, бригадир-прохідник, зумію знайти найбільш ефективний напрям моїх шпурів у кожному конкретному випадкові, враховуючи стан і міць складки ребра породи...

З цієї наради ставлення до Степана Грабаря ще більше стало прихильним і уважним. Цілих кілька змін його бригада трудилася над розробкою якомога глибшого зумпфу. На дошках виконання планів шахтоуправління й шахти в ці дні зовсім випали показники виконання плану бригади.

Грабар сам заклав перші шпури, сам бурив, даючи своїй бригаді приклад виняткової організованості і вміння володіти бурильним молотком.

На перший вибух бурок до ствола прийшли з шахтоуправління, з партійної організації. Грабар запевнив, що жодний камінчик не вистрелить на поверхню. Бурки повинні відколоти породу потужними брилами, лиш внутрішньо деформувавши моноліт шарів.

Сталися вибухи. Здвинула земля, прогрімлі тяжкі глибинні удари, й за хвилину з ствола енергійно піднявся густий стовп пилюги, почувся в'їдливий газ вибухівки. Жоден камінець, справді, не вилетів на поверхню!

Очисткою породи після цього вибуху виявилось, що бригада одним вибухом виконала план майже трьох змін, зробивши до того ж ще зручніше поглиблення в проти-лежному боці ствола, аніж був той штучний зумпф.

Бригадірові Степану Грабарю в той день щиро потиснули руку і головний інженер Журавльов, і начальник шахти. А на кінець місяця бригада пройшла двадцять чотири метри в глиб ствола. План місячного завдання бригади виконано на 200 процентів!

ДОПОВІДЬ ЗНАТНОГО ПРОХІДНИКА

З цього моменту ім'я знатного прохідника бригадира Степана Грабаря не сходило з Дошки пошани Саранського шахтоуправління. Серед шахтарів він не тільки був популярним, а й користався великою пошаною. Степан Грабар не згапбив імені уральців у такі тривожні й напружені дні Вітчизняної війни! Може, і справді, цілком випадково кинута йому бурильником репліка — «чи знаєш ти, хто такі кержаки?», — тепер перетворилася на веселий анекдот, а всякого невдачу, коли хотіли дружньо й найдошкульніше зачепити, зивали тепер «кержаком»:

— Ех ти, кержак!

— Чи не в кержаків тебе навчали?..

Партійна організація і шахтоуправління на одному зльоті передовиків чувівських шахтарів для обміну досвідом поставили на широке обговорення доповідь про швидкісний метод прохідника Грабаря. В порядку денному запланували доповідачем самого Грабаря, а співдоповідь — начальника шахти чи іншого інженера, і виступи шахтарів — передовиків шахт.

— Який же з мене доповідач, та ще й на таку тему? — спочатку запротестував Грабар. — Може, нехай інженери доповідають, а я виступлю в дискусії?

Та в день зльоту все ж мусив згодитися і виступити з доповіддю.

Вийшов до трибуни схвильований. Та внутрішньою силою тримав себе, і шахтарі майже не помітили того гли-

бокого хвилювання. Ніяких тез у руках, ніяких записок, папірців. Весь заглиблений у думки, але чітко бачив перед собою сотні облич. Їхня увага передалася йому стократно, змобілізувала його, і Степан Грабар розпочав свою першу в житті таку відповідальну доповідь:

— Товариші бурильники, прохідники, лопатники, кріпильники, машиністи і всі шахтарі наших шахт! Товариші інженери і техніки гірничої справи, товариші керівники! Наша країна сьогодні перебуває в стані війни. Фашисти капіталістичного Заходу нав'язали нам жорстоку й тяжку війну. Раніш наша велика й багата країна була предметом колоніальних зазіхань урядів капіталістичних держав, на неї розраховували як на невичерпну базу сировини, дешевої робочої сили та як на широкий ринок збуту їхніх промислових товарів. У наші дні, коли Радянський Союз, виконуючи й перевиконуючи п'ятирічки, остільки виріс, що наздогнав технікою та виробництвом капіталістичні країни і став переганяє їх, капіталісти всіх країн відчули в нашій країні реальну силу соціалізму й світового комунізму. Тому вирішили ліквідувати цю силу, ліквідувати Радянський Союз, віддалити свою загибель від всепереможного наступу нових виробничих і соціальних перетворень людства. Та фашизм прорахувався, дорозі товариші. Він недооцінив сили нашого народу, а головне — він не розумів, що ця сила вирощувалася протягом десятків літ єдиною в світі народною, більшовицькою партією Леніна-Сталіна! Сила нашої країни полягає в глибокій свідомості двохсотмільйонного народу, що саме він під керівництвом партії й уряду послідовно й певно творить справу щасливого, культурного життя! Ось у чому прорахувався фашизм, нападаючи на соціалістичну державу Країни Рад. Я говорю це в цілковитій певності, що воно абсолютно стосується поставленого у нас на зльоті питання: про передові методи проходки бригади Степана Грабаря. Бо наші методи не є вигадки гулящих людей чи якісь надсильні досягнення рекордсменів. Наші методи виходять з гострих вимог соціалістичної промисловості, змобілізованої фронтами Вітчизняної війни, і являють собою вияв багатющих резервів, нагромаджених у народі багаторічною виховною працею Комуністичної партії та її більшовицького керівництва на чолі з товаришем Сталіним! У чому ж полягають ті методи, яка їх суть? Мабуть, сьогодні на цих зборах виступлять товариші з нашої та з

інших шахт не тільки Саранського шахтоуправління, а і з шахт усього Чусівського району, розкажуть про свої методи. Мені ж припадає першому розповісти про метод, який ми вживаємо на проходці ствола нової шахти, де я керую бригадою.

Давайте на хвилинку зупинимося на методах виробництва, які були, скажімо, за старих часів, коли не могло бути й мови про якісь-то методи Грабаря. Я ще пам'ятаю і в нас, на Криворіжжі, коли бурили звичайним забурником і кувалдою — тяжким молотом. Назвавши ці прилади «засобами виробництва», ми легко усвідомлюємо, що вони, ці «засоби», визначали й ті методи, які запроваджували, користаючись забурником та балдою на проходці ствола. Забурник обмежував творчі можливості шахтаря, ним не пробуриш глибокого шпуру, забурника не направиш під таким кутом нахилу відносно осі ствола, під яким заряд, закладений у той шпур, вирвав би найбільше породи. Доводилося надолужувати клинками, ломами, обушком. Прискорення проходки було можливе виключно за рахунок надмірної фізичної витримки шахтаря. Тепер у наших руках зовсім інші засоби виробництва. У наших руках чудові перфораторні молотки! Як хочеш, його направляй, — бур чи штанга працює так, як ти того хочеш. У нас тепер є широке поле творчих можливостей. І завдання полягають не в надужуванні фізичної сили, а в розумному, культурному та максимально доцільному використанні високомеханізованих, передових у технічному відношенні засобів виробництва. З таких факторів ми й виходили, шукаючи свій так званий швидкісний метод проходки ствола.

Випадково нічого не робиться, товариші. Все має свої причини. Нашому шахтоуправлінню поставлене партією й урядом відповідальне й почесне завдання — дати високоякісну руду для оборонної промисловості країни. І я, прохідник Степан Грабар, відчуваю не тільки цифру цих планових завдань, я відчуваю, що саме мені, бійцеві Радянської Армії, якнайскорше потрібна ота високоякісна руда, щоб розгромити, перемогти фашизм. Як і мільйони наших людей, я міг би взяти гвинтівку, піти на фронт. Але ж керує нами партія, вона планує перемогу і вона вимагає, щоб ми тут працювали для фронту. І бригадир повинен був думати. Ночей не спав, думав. Ми чесно й до цього працювали, щоб не прогуляти бодай хвилину. Використовували найменшу можливість якось прискорити, хоч на

сантиметр збільшити проходку ствола. Нас ніхто не обвинувачував у лінощах. Та виходило так, що коли ми буримо шпури, то гуляють інші кваліфікації бригади. Я підрахував, що шахтар кожної специфікації в бригаді недо-робляє добрих 50—60 процентів робочого дня. І то не з лінощів чи недбалства. Бо проходка ствола ще залежить і від геологічних законів, яких не зміниш, не обійдеш. Робоче місце, грубо кажучи,— це звичайна кам'яна площина на дні ствола, строго окреслена прямовисними стінами. Коли б це був м'який ґрунт — копай собі штих за штихом, шар за шаром і посувайся вглиб. Але ж це камінь, порода. І не лежить коржами, а виширилася ребром. Її треба рвать бурками і нарвану, розрихлену вибухом породу видати на-гора. Щоб очистити нарвану породу, можна і треба поставити в стволі цілком визначену кількість лопатників. Більше на одного — він уже зайвий, створює тісноту. Менше на одного — уже важко впоратися, невістачить часу для інших операцій всього циклу робіт. Знайти оцю потрібну кількість робочої сили, раціонально розставити її, поліпшити самий процес навантаження й транспортування породи з ствола — теж становить частину нашого методу.

Колись моя баба, яку я дуже любив, бо вона була мені і за матір, і за батька, розмальовувала для мене крашанку-писанку на великодні свята. Це була дуже марудна, хоч і надто, здавалось би, проста робота.

«Чого ви, бабо, так довго малюєте ту крашанку?» — якось запитав я, роздратований такою дивною старечою примхою зволікати розмалювання писанки.

«Та воно ж яйце, сину, в одних руках, кругом кругле. Одними руками не поженеш!» — не подумавши, відповіла мені баба.

Вам смішно, бо й справді мій приклад здається надто віддаленим. Пневматичний перфоратор, моторні лебідки з одного боку, а писанка в бабиних руках — з другого. Але мені особисто здалося, що баба моя вірно мислила: в одних руках! Обмеження виробничих можливостей, зумовлені самим характером роботи, яйцем. Воно кругом кругле, для малювання тісне. Спробуй додати рук — тільки заважатимуть.

І доводиться думати, як поширити виробничі можливості. Я думав про те, як домогтися такого стану, щоб кожен член моєї бригади, не натужачись, працював, але

працював би на повну потужність, виконуючи завдання. Щоб у нього не було отих мимовільних прогулів: пішов туди, приніс те, почекав, доки подадуть порожняк для породи, пропустив товариша повз себе, змінив характер своєї ж праці тощо. В стволі для лопатників повинно бути стільки розрихленої породи, скільки треба для такого-то часу праці, для стількох-то робітників, при таких-то засобах видачі породи на-гора. Основне ж завдання очистки ствола від породи полягає в тому, щоб дати можливість бурильникам готувати шпури чи свердловини для наступних бурок, для наступного розрихлення породи. Значить, треба так зробити, щоб і в час очистки уже бурильник мав для себе робоче місце. Підйомні прилади, що видають породу на-гора, теж мають свій ритм, обумовлений тими ж законами ствола. Для вантажників знаходяться паузи, які бригадир мусить урахувувати й використати на часткову очистку робочого місця для бурильника. В час тих пауз вони просто перекидають породу в інший куток, де вона не заважатиме бурильникові.

Основне в нашому методі, повторюю,— це культура праці! Само собою зрозуміло, що ми абсолютно відкинули геть оту старинку — «якось воно буде». Якось пробуриться й, може, таки вирве яму саме там, де нам треба. Ні, ми плануємо той зумпф, де нам треба і який нам треба. Тому й наші шпури буримо саме в тому напрямку, саме на таку глибину й таку їх кількість, яка нам потрібна, щоб забезпечити найбільше рихлення породи кожною буркою, дбаючи притому про найвигіднішу лінію опору, якою мусить спрямуватися сила вибуху. Це теж не нове, інженери он, бачу, посміхаються. Та в тім-то й справа, запевняю вас, що ми своїм похилим, а не горизонтальним дном ствола, чи як звуть його — фронтом робіт, знайшли й такі кути того нахилу, які стають новиною навіть для досвідчених інженерів. Ми буримо ні глибше, ні мільше, ні більше шпурів, ні менше. Фронт робіт повинен бути саме так нахилений в один бік, як треба нам, враховуючи напрям «ребра» породи. В цьому й полягає основна ознака нашого швидкісного методу проходки. Я, звичайно, не креслю вам схем, та й не зумію цього зробити як слід. Це зроблять інженери співдоповідачі.

Отак організувавши й працюючи з найбільш точним розрахунком, саме з розрахунком завантаження робочого часу кожного члена бригади корисною працею на всю

зміну, ми легко домагаємося виконання плану на 200, 250 і до трьохсот процентів завдання. До того ж кожен член бригади в нас набуває високої кваліфікації, як із своєї специфіки, так і з іншої специфіки. У нас на проходці існує таке священне правило: не дати стволу прогулювати, чекаючи нас. Ствол працює майже без перерви повних 24 години на добу. А в цілому виходить, товариші, — наш метод полягає в ефективному завантаженні виробничої доби. Про те ж, під яким найдоцільнішим кутом ми буримо шпури верхнього ряду бурок, яким «веером» закладаємо окремі шпури поміж собою і ряди між рядами — про це вам скажуть мої співдоповідачі — інженери. На цьому й дозвольте мені закінчити своє повідомлення.

ЗАВЕРШЕННЯ УРАЛЬСЬКОГО ФРОНТУ

Один за одним минали роки, обживалися криворіжці на чусівських шахтах. Обжили річку Віжай — «уральську Саксагань», полюбили гори й безмежні соснові бори. Напружили сили і таки здобули потрібну руду значно раніше запланованих державою строків. І, ніби у відповідь їм, радянські армії громили противника, виганяли з рідної землі, карали його за її межами.

Степан Грабар, достроково закінчивши проходку ствола й блискуче довівши на ділі свій передовий принцип культури праці, погодився на призначення його начальником капітальних робіт дільниці.

Не особливо задовольнила його роль начальника, адміністратора. За свій солідний виробничий вік він більше звик працювати сам і в кращому випадкові — працювати в гурті на чолі бригади. Там він мав не тільки широке поле діяльності, де б можна було виявити всі свої сили й спроможності, самому спробувати перевірити якісь нові думки про вдосконалення свого принципу, але й показати те іншим, стати хорошим прикладом для них, вести їх на кращих, ефективніших зразках праці. Здавалося, що начальником будучи, він не зможе прикласти власних рук до праці.

— Начальникувати теж треба вмить, — говорив Грабар у колі своїх близьких. — І це вміння здобувається такою ж наполегливою працею над собою, як і вміння прохідника, бурильника, кріпильника. До того ж — ще треба й любити

розпоряджатися, відчувати задоволення від втомлюючого адміністративного клопоту, розуміти ступінь відповідальності й мати таке ж глибоке відчуття насолоди від чітко виконуваної роботи під твоїм керівництвом. Я на це все не дуже здатний. Кожна людина має свої покликання...

Та й працюючи начальником капітальних робіт дільниці, Грабар, де міг і як міг, прищеплював підлеглим ту ж культуру праці.

Найменше безладдя в робочому місці, неточність у виконанні якогось процесу на виробництві, випадкова заміна фахового інструменту на інший, автоматизм у ставленні до праці, замість свідомого проникнення в неї,— все це викликало у нього гостру реакцію. Він часом міг за одну з таких, здавалось би, дрібниць зняти робітника з роботи й випроводити з шахти.

Як керівника його вважали «жорстким», інколи навіть і нестримним. Але працювати під орудою Грабаря ніхто не відмовлявся.

— Він і вимагає, і не подарує будь-якого ухилення, неточності, а особливо — безладдя в робочому місці. Вилає, вибатькує, але ж сам і покаже, як краще зробити, подбає за раціональніший метод і ніколи не допустить організаційної неполадки, яка б не давала робітникові розпростертися, виявити всі свої можливості,—кажуть робітники про Грабаря як про начальника...

Десь на початку 1945 року т. Бінов — секретар бюро партійної організації Саранського шахтоуправління — пішов на працю в МПК. Партійна організація на своїх зборах висунула на секретаря бюро кандидатуру Степана Грабаря, гаряче підтриману і представниками міськкому. Грабар щиро й настійно доводив зборам, що він виключно виробничник і може завалити партійну роботу, бо зовсім не вміє цього робити, не працював на партроботі. Спробував переконувати й тим, що не вчився ні в якій школі, майже напівписьменний, і цим викликав тільки щирий, дружній сміх. Чимало разів ці ж самі члени партії слухали його витримані виступи й завжди доречні пропозиції. Чи не знають його грамотності на праці в шахті, його настійливості по оволодінню знаннями.

— Голосуймо! — гукали у відповідь на докази та прохання Грабаря.

І його одноголосно обрали секретарем бюро парторганізації Саранського шахтоуправління...

Згадався йому секретар шахтарської парторганізації Вечірнього Кута. Це був перший секретар більшовиків, які «все можуть». І зараз, ідучи вночі після зборів додому, майже вголос запитав себе:

«Що було б з тебе, Степане, коли б на твою життєву стежку потрапив не секретар партійного комітету, а якийсь подорожній гульвіса, здекласований елемент, яких тоді ще було так багато, починаючи з Корсуня й аж до шахти? Та чи зможеш ти бути подібним до вечірнекутського секретаря, стати у всьому таким, як він?..»

І чув якийсь дужий голос ствердження: ти мусиш бути таким, як він, ти будеш ним!

Похвалився дружині:

— Ну, Федорівно, починаємо нове, зовсім інше життя...

— Що, Гавриловичу, на фронт таки йдеш? — не без тривоги запитала дружина, намагаючись приховати жіноче збентеження.

— Фронт — що фронт! На фронті є генерали, командири, є кому турбуватися про тебе, щоб краще воював. А тут самому велять керувати. Секретарем партійного бюро мене обрали сьогодні...

Марія Федорівна якусь мить дивилася на заклопотаного думками чоловіка, блискавично обирала собі найвірнішу лінію поведінки і, роблено осерйознюючи інтонацію, проговорила:

— Матінко моя, секретарем! — і вслід з тим голосно засміялася, допомагаючи чоловікові упоратися з одягом. — Ти бачиш, отаке лихо нам з тобою, Гавриловичу: секретарем обрали!..

Засміявся й Грабар, вдячний такому теплому й багатозначному жартові дружини. Він прозвучав, як докір за хвилину слабодухість, як бадьора й дружня підтримка.

Скінчилася війна! Радянські війська розгромили фашистську гадину — гітлерівщину, і розпочався в країні період відбудови зруйнованого фашистськими окупантами та війною соціалістичного господарства. Центральний Комітет Комуністичної партії України закликав шахтарів і весь народ країни на боротьбу з руїною, на героїчні подвиги у відбудові мостів і шахт, заводів, колгоспів і МТС. І один за одним з'являлися нові імена передовиків відбудови вугільного Донбасу, відбудови заводів Дніпропет-

ровська, Сталіно, Дніпродзержинська. З лав армії поверталися обпалені вогнями переможних битв шахтарі, герої. А Донбас і Криворіжжя знов і знов вимагали робочих рук.

В житті Степана Грабаря настала пора, яку він, сміючись, назвав дружині «кризою внутрішніх сил». Україна, Криворіжжя, неймовірне напруження, з яким народи цілого Союзу ринулися на відбудову цього ущент зламаного, виснаженого гітлерівською окупацією краю, відібрали сон. Повідомлення з України перечитував по кілька разів. Першу звістку з Криворіжжя про видачу металургійним заводом скількись-то вагонів руди прочитав з невимовним трепетом душі. І не спав усю ніч, ганяв думками по шахтах від Вечірнього Кута й аж до Нікополя, намагаючись «угадати» — яке ж то шахтоуправління Криворіжжя дало ті перші вагони руди?

Хотілося, щоб то було шахтоуправління імені Карла Лібкнехта! А вже коли Лібкнехтовці видали руду, то напевно ж з шахти «Нової», з його шахти!..

Аж млосно стало від свідомості, що шахту зруйнували окупасти — про це ж писалося в газетах. Зірваний сімдесятиметровий красунь-копер, зруйновано, обвалено ствол, шахту затоплено водою!..

А з роботи в міськкомі ВКП(б) повернувся Блінов на Саранське шахтоуправління. Блінова знали як непоганого секретаря партійної організації, і його повернення давало можливість повернути передовика Грабаря на виробництво.

На зборах парторганізації було обрано секретарем бюро товариша Блінова.

Печалитись а чи радіти з того? Степан Грабар любив шахту.

Будучи секретарем парторганізації, мав змогу чимало зробити для висування нових кадрів передової гірничої праці. Але... кортіло-таки й самому взятися за ручки перфоратора і з насолодою натиснути, навіть без «телескопа» натиснути на проходці в найбільш відсталій дільниці шахти. Йому здавалося, і це справді було так, що найкращі бурильники шахти, хоч і знають закони вибухів бурок, уміють закласти шпур у потрібному напрямі, але органічно не відчують породи, її слабші місця будови, як те відчуває він, Грабар. Порода горизонту стає для нього чимсь цілим, куди входить і він із своїм запалом до праці, вхо-

дить і бурильний молоток, і перфораторні шланги з атмосферами тиснення, і ґрунтові води. Приведена в рух його власна воля стає рушійною силою в горизонті...

Шахтоуправління тепер уже, як закінчилася війна, знайшло можливим дати відпустку Грабареві на півтора місяця для відпочинку та лікування.

І він з дружиною й сином поїхав відпочивати на Україну, в рідне Шмакове.

Відпочивати! Аж сам сміявся, згадуючи це слово. Чи зможе він відпочивати, дивлячись, як досі лежать руїни залізобетонного копра, досі не працюють потужні насоси, щоб осушити квершлагаи, штреки горизонтів шахти «Нова», інших шахт Криворіжжя!

— Ну, Федорівно, значить, їдемо додому відпочивати? — питався вже в поїзді.

— Побачимо, побачимо, Гавриловичу. Може, і хат ніяких немає вдома...

— Звичайно ж, немає хат, хіба для тебе це новина? Приїдемо, десь у руїнах будинків влаштуємо конуру, повдягаємося в труси, і гайда на гори старого кар'єра пляжиться. Малий піде в Саксагані рибки навудити, як у Віжаї, так і будемо відпочивати...

І вже з цих жартівливих розмов починало хвилювання розбирати. Які ж настрої опанували його, коли за вікном вагона побачив перші руїни! Поїзд став повільніше посуватися, довго простоювати на зруйнованих окупантами станціях.

Вночі переїздили через Дніпро. Степан не спав. До вікна прилип і нічого не бачив — сльозозою очі запливали. Тільки душею глибоко відчував попалену, снарядами покопану, мінами зруйновану й пограбовану фашистами рідну українську радянську землю. Відпочивати їде... Який може бути йому відпочинок, хто це вигадав?

НОВИЙ МЕТОД ЗАКРІПЛЕНО!

Звичайно ж — хата для сім'ї Грабаря знайшлася в шахтарському селищі шахтоуправління імені Карла Лібкнехта. Знайшлися й сусіди, знайомі, знайшлася й радість повернення додому, на рідну шахту!

Але якою раною бралось серце від руїн шахт, вокзалу, шкіл, клубного парку. Знаючи з газет про ці руїни,

Грабар ніколи не сподівався побачити їх на власні очі саме в такому жахливому стані.

— То й що ж, Гавриловичу, підемо пляжитись на горби старого кар'єра? — багатозначно запитувала дружина, коли він розповідав про страхітливі руїни його рідної шахти.

— Дмитро Захарович пропонує поступати бурильником до Дмитрієва в бригаду. Хороша бригада, нічого не скажеш проти. Хотілося ж попрацювати...

— А відпустка, а Саранське шахтоуправління на Уралі? — допитувалася дружина. Грабар жестом руки спинив той потік запитань. Згодом відповів:

— По-перше, у мене цілий липень вільного часу. Не буду ж я, справді, цілий місяць байдики бити, коли люди з таким напруженням відбудовують нашу шахту. А подруге... По-друге, Федорівно, я прошу в товариша Скірка дати мені бригаду і вже викликав Дмитрієва на соцзмагання. Зараз Урал обійдеться без Грабаря, а тут люди потрібні. Словом, про це ще поговоримо...

Бригаду набирав, не всредуючи людьми. Людей на шахті обмалъ, їх уже перебрано в бригади, послано на кращі роботи. Кожен рвався якнайбільше прислужитися справі відбудови шахт.

Дмитрієв охоче прийняв виклик Грабаря. Бригада в нього уже вирівнялася в праці, намітилися кращі бурильники, кріпильники. Щомісяця Дмитрієв перевиконує планові завдання, хоч і досить скромно — на 20—30 процентів. А Грабарєва бригада складалася майже з новачків та з невдах-шахтарів. Розумів, що розпочинає велику роботу, відповідальну. Неначе й не було десятків років досвіду, шахтарювання. В 1946 році, як і в 1924 — починай, Степане, з самого початку.

Та це його не печалило, а навпаки — втішало. Грабар відчував приємне хвилювання від насолоди боротьби і перемог.

«Мені багато треба зробити не тільки за себе, а й за тих, що ціною свого життя створили нам змогу знов працювати на рідній шахті!» — бадьорив себе Грабар.

Згадав і підсумовував увесь досвід швидкісних методів нових проходок. Приміряв у думці, що з того досвіду годиться йому й зараз. І напружено продумував засоби швидкісної відбудови зруйнованих горизонтальних, похилих і вертикальних виробіток на основних горизонтах.

Перебирав у голові кожного з членів своєї бригади, приміряв їх до тої, до іншої специфіки праці. Не все його задовольняло. Та чим більше поставало труднощів попереду, то гарячіше ставало на душі, бадьорішалося. Труднощі ніколи не спиняли його в праці, а тільки більше мобілізували.

— Ось що, товариші,— звернувся Грабар, зібравши бригаду заздалегідь перед виходом у зміну на працю.— Ми викликали на соцзмагання бригаду Дмитрієва. Хороша бригада, з нею змагатися буде не легко. Та наша бригада буде не гіршою, запевняю вас! Ставлю лише одну умову, якої прошу завжди дотримуватися: залізна дисципліна! Ми люди свідомі, зловживати тою дисципліною не будемо. Як бригадир я буду боротися проти всякої безладної метушні, проти фізичного натужування, проти втручання не в свої функції, коли в цьому не виникає нагальної якоїсь потреби, обумовленої виконанням плану. Дисципліна і розум. Щоб змагатися з Дмитрієвим, може, не так і багато треба нашій бригаді досягти. Але бригада оголошує змагання руїнам шахти. Їх ми мусимо переборювати з максимальним використанням наших сил, нашого уміння й організованості. Беру на себе весь організаційний клопіт і прошу мені тільки щиро в тому допомагати. Працювати ми будемо по-новому, як того вимагає партія, і в цьому гарантія наших успіхів.

А Грабар має право говорити про нові методи праці, бо він пройшов велику школу і добре може визначити, що таке старі методи виробництва, а що — нові.

У свій час Грабареві довелося бути кріпильником на шахті «Кім» цього ж шахтоуправління. Він учився в старих шахтарів, переймав їхній досвід і, щиро застосовуючи його на виробництві, вивчав до найменших дрібниць. Це вивчання мимоволі привело його до свідомого розкладу виробничого процесу кріпильника на окремі процеси. Почалося з того, що в якусь там мить, вивчаючи взаємодію частин перфораторного молотка, Степан Грабар дійшов до думки, що й процес кріплення складається з окремих дрібніших чи більших функцій кріпильника, від взаємодії яких і твориться більш чи менш ефективне виконання кріпильником його плану.

Ця думка змусила Грабаря аналізувати. Перше, що впало в очі, це — так звана «допоміжна» роль кріпильника. Чому допоміжна? Бурильник собі бурильник, хто ж йому допомагає: бере перфоратор і бурить. Якщо вважати, що кріпильник підготовляє робоче місце для бурильника, то чому ж не вважати, що бурильник підготовляє робоче місце для кріпильника. Адже кріпильник може працювати тільки після того, як бурильник побурить і одпалить бурки...

Такі висновки перевернули в голові все доверху дном. Грабар домігся того, щоб кріпильник чи бурильник не від майстра в кожную зміну діставав завдання, бо це відбирає зайвий робочий час, а від бригадира, який повинен бути в бригаді саме тоді, коли він потрібен, і, організувавши працю, не заважати їй. Кваліфікований робітник повинен раціонально використовувати робочу годину й найбільше затрачати часу на пряме призначення по своїй спеціальності. Побіжні, сторонні роботи треба забрати від нього й передати робітникові іншої специфіки. Підноска матеріалів, яку завжди виконували робітники всіх спеціальностей, мусить стати окремою галуззю виробничого процесу.

Виходячи з таких міркувань, Грабар розподілив робітників бригади в змінах, точно за здібностями визначивши обов'язки кожного. Мало кваліфікованих робітників потрапило до нього в бригаду, зібрану нашвидкуруч. І він узявся вчити кожного за його спеціальністю: бурив з бурильником, готував лунки з підсобним робітником, ставив стойки з кріпильником і привчав до виробничого ритму піднощиків матеріалу.

Хронометражні дані, проведені шахтоуправлінням у бригаді, яка працювала за старим методом, і у Грабаря — за новим, дали остільки ж переконливі, як і несподівані наслідки.

Кваліфікований кріпильник за старим методом з 480 хвилин праці в зміну витрачав на основні операції по фаху лише 28 хвилин, або 5,8 проценту. Тоді як на допоміжні операції йому доводилося витрачати найбільше часу — 288 хвилин, або 60,2 проценту. До цього додавалися ще й 62,3 хвилини, витрати яких можна б зовсім уникнути. Пристосування до місцевих умов забирали 27,25 хвилини, відпочинок — 20 хвилин та сторонні роботи — 54,45 хвилини.

І той же кріпильник, власне — кріпильник такої ж кваліфікації — в бригаді Грабаря використовував ці ж 480 хвилин робочого часу за зміну зовсім інакше. Найбільше часу він витрачав на основні операції за фахом, а саме — 226 хвилин, або 47 процентів. Зовсім не витрачався час на сторонні роботи, зменшилися витрати часу на місцеві умови до 22 хвилин, збільшився відпочинок до 31 хвилини. На допоміжні роботи кріпильник витрачав 201 хвилину.

З цих даних хронометражу стає абсолютно зрозуміло перевага методу Грабаря. Адже, зіставивши тільки перші цифри — витрата часу на основні операції, видно, що за старим методом кваліфікований робітник корисно витрачає тільки 28 хвилин, а за методом Грабаря — 226 хвилин робочого часу за зміну!

Нема чого й доводити, що уже тільки така організація праці в бригаді цілком забезпечувала значне перевиконання планових завдань. Та Степан Грабар розумів, що на цьому не можна спинятися, втішивши себе порівняно легким виконанням плану. Вивчаючи принципи організації праці лауреата Сталінської премії знатного шахтаря Криворіжжя Олексія Семиволоса, принцип обслуговування кількох забоїв, — Степан Грабар поширив фронт робіт не тільки бурильників, а й кріпильників. У жодному з кількох обслугованих його бригадою забоїв не було тісноти: бурильники чи кріпильники, а чи підготовча праця — одне одному не заважало, і створювався своєрідний конвейер, завдяки якому кожен кваліфікований робітник найефективніше використовував свій робочий час у зміні.

Якщо додати до цього ще й дисципліну єдиноначальності, яку з першої хвилини запровадив Грабар у своїй бригаді як відповідальний її керівник, та постійний власний приклад високої кваліфікації й культури праці, тоді стають цілком зрозумілими успіхи його бригади з перших же днів.

Соціалістичне змагання з висококваліфікованою бригадою Дмитрієва в перший місяць праці не дало переваги ні тій, ні тій бригаді.

— Так воно й повинно бути, — заспокоювали Грабаря в парторганізації. — Дмитрієв досвідчений бригадир злагородженої кваліфікованої бригади, а ти тільки-но розпочинаєш. Та й наслідки у обох ваших бригадах цілком пристойні.

Але вже в наступному місяці кожен робітник бригади Степана Грабаря, як притерта в новому механізмі деталь, працював з чіткістю майже такою, яку й планував бригадир, організовуючи бригаду за своїм методом. І наслідки місячного виконання плану в цей і в наступні місяці по бригаді не спускалися нижче 250 процентів завдання. Як і сподівався Грабар, бригада Дмитрієва надалеко відстала й ніколи, протягом майже трьох років праці, не здогняла його бригаду.

Та природні дані й ентузіастична вдача нашого героя не вкладалися лише в ту плідну його працю в бригаді. Свій швидкісний метод відновлення старих проходок на шмаковських шахтах Степан Грабар широко популяризував серед шахтарів Криворіжжя. Для цього він використовував всілякі зльоти новаторів, наради, виробничі конференції. Його запальні виступи перед тими аудиторіями, захоптиві розповіді про свої благородні шукання передових методів праці, про культуру праці в шахті зробили ім'я Степана Грабаря відомим серед широких мас шахтарів Криворіжжя.

В 1946 році трудящі Криворіжжя одностайно підтримали висунення Грабаря кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР.

Збулося одне з пророчих передбачень старого кондуктора на гальмовій площадці вантажного вагона в 1924 році: Степан Грабар став одним з безпосередніх керівників соціалістичної держави!

За працю по відновленню шахт Криворіжжя Президія Верховної Ради СРСР відзначила Грабаря найвищою нагородою — орденом Леніна.

Так радянський народ і його велика партія Леніна—Сталіна високо оцінили чесне й віддане справі соціалізму ставлення Степана Грабаря до праці, до своїх обов'язків громадянина.

Та хочеться розповісти дещо з виробничих буднів Степана Грабаря. Буднями в даному разі доводиться вважати таку діяльність знатного шахтаря, яка виходить за межі безпосереднього виконання ним виробничих завдань.

Одного разу його запросили в учбовий комбінат шахтоуправління на бесіду з курсантами-шахтарями про свій новий метод виробництва.

Бесіда була цікава, курсанти захопилися розповіддю Грабаря, а це передалося і йому. Звичайна академічна лекційна година обернулася майже на цілих три години. Курсанти — все молодь, що недавно прибула на шахти з різних місць, з різних праць і з неймовірною сумішню характерів, звичок та уподобань. Була серед них здебільшого колгоспна молодь, звикла до праці в полі. Кожне слово Грабаря сприймалося ними з величезним зацікавленням і щирістю. Були серед курсантів такі, що спробували так звану чорну роботу на підприємствах, будовах і навіть на шахтах в Донбасі.

Цікавило їх усе в розповіді Грабаря, але в запитаннях цікавилися й справами, які виходили за межі його швидкісного методу.

Молодь цікавилася шахтарським стажем доповідача, які він мав заробітки в перші дні праці на шахті, чи тяжкою попервах здалася йому шахтарська праця. Зацікавилися й засобами безпеки праці під землею. Всі ці запитання Грабар не тільки розумів, а й щиро переживав кожне з них, як сторінку за сторінкою перегортав свої власні кроки на цьому вдячному шляху шахтаря соціалістичного Криворізького рудного басейну.

Щоб відповісти на всі ті запитання так само переконливо, як відповідав він на запитання вузької кваліфікації швидкісника, треба було б заздалегідь підготуватись, зібратися з думками. Таж думати тут не було коли, курсанти чекають. Їм, певне, як і йому колись у 24-му році, наговорено вже таких страхіть про небезпеки праці під землею, що хоч зразу ж відмовляйся, не зв'язуйся з шахтою.

І тут же незмушено засміявся, показавши курсантам свої напрочуд дужі зуби.

— Розумію вас, товариші курсанти, і що я вам відповім на те все? Сказати, що не буває обвалів під землею, що праця легенька й чепурна — цього сказати не можу. А ви дивіться на мене,— звернувся він, ударивши себе обома руками в груди, що аж луна дзвоном пішла по залу.— Понад двадцять років тому я вже поліз у шахту, і просто, що називається, в зуби всіляким «небезпекам». Я був чим хочете за цей час, але найбільше років провів саме біля лопати, біля кріпильного стояка, біля буріння шпурів і свердловин. Балачок усяких і я колись наслухався багато дуже, і коли б вірив їм, то давно мав би

вмерти від самого страху. А не вмер, як бачите, бо сучасна техніка соціалістичних підприємств, втім числі й гірничорудних шахт, поставлена радянською владою так, щоб якнайбільше полегшити труд людини, і головне — зберегти її здоров'я... В наших шахтах кріпленню надають такого першорядного значення, що кріпильник зараз стоїть на тому ж високому рівні, як і бурильник, прохідник. Основні робочі квершлагги й штреки бетоновані в шахті. В порівнянні з старою технікою безпеки наші шахти являють собою абсолютно безпечно для праці підприємство, як і любісінське наземне. Система шахтної вентиляції, із спеціальними вентиляційними штреками й гезенками на горизонтах, остільки забезпечує повітрям робоче місце шахтаря, що він ніколи не відчуває якоїсь відміни між підземним і наземним повітрям. Законодавчим чином у нас проведено обов'язкове буріння «на воду», і рудний порох, порох з інших порід земних надр, змішуючись з водою ще під коронкою бура чи штанги, не закрязняє повітря, а витікає брудною водою. Що ж ще можна сказати? Лишається ще нехлюйство окремих малокваліфікованих шахтарів, які своїм недбалством інколи можуть нашкодити своєму здоров'ю і здоров'ю сусідів. Та й з цим злом ми боремося остільки успішно, що нещасних випадків стає все менше й менше...

В цей час, десь аж у кутку, підводиться міцна постать юнака і по-учнівському підносить руку, домагається слова. Грабар спочатку хотів ще докладніше спинитися на високому рівні радянської техніки безпеки, а настирливий юнак ніби підказував йому, що це питання вже ясне для присутніх. Від одної Грабарової найдетальнішої відповіді злісні «балачки» на шахті зразу не припиняться, коли вони є. А того, що він уже сказав, цілком досить, щоб кожен переконався в безглуздісті тих балачок десь по закутках.

Юнака того трохи знав Грабар. На шахті, серед кількох тисяч робітників і службовців, не так і важко знати кожного в очі. Щодня зустрічаються, коли не в нарядній, то в шахті, в парку, в клубі. Особливо ж, коли людина має ще й якісь відмінні, тільки для неї характерні дані в праці, в поведженні. Цей юнак віддалено чимсь нагадував йому його дитячу й юнацьку долю. Прибув він десь з одеських портів, здається, зазнав у свій час і безпритульницької чи напівбезпритульницької долі, і це наклало своє виразне

тавро на його характер. Федя Хмурний — а це був безперечно він,— що називається, не ліз за словом у кишеню, не цурався нагоди «нищити зеленого змія» — горілку, самим натуральним чином... По тому — завжди переслідували його пригоди, за які доводилося всякий раз самому ж червоніти, а то й мати відповідні стягнення. В селищі серед бешкетників «по п'яній лавочці» часто називали й ім'я Феді Хмурного.

— Ну давай, Федю, що у вас? — запитав Грабар, остаточно вирішивши на тому й кінчати з технікою безпеки.

Федя оглянув товаришів, що збоку шепотіли йому: «Сядь, Федю, не милься, бо голений не будеш...»

— Я хочу запитати, товаришу Грабар: от ви домоглися, можна сказати, рекордів, це факт. А чи це не від того, що ви в свою бригаду підбираєте тільки найкращих шахтарів? Он у вас бурильник... Пономаренко Гриша або й кріпильник Цвітенко, здається,— це ж високої кваліфікації шахтарі.

— Вони, Федю, стали такими тільки в бригаді. Свої методи я проводив у безнастанному навчанні, культурі праці кожного члена моєї бригади.

— А коли б я захотів до вас у бригаду, напевне б, не прийняли?

— Чому? — щиро запитав Грабар.

Федя не те щоб знітився, але відповів не зразу. Та відповів, не ховаючи очей, а одверто дивлячись у ясні й щирі очі Грабаря:

— Понятно, чому, Степане Гавриловичу, бо Хмурний — це ж, знаєте, Федька-бешкетник, як говорять про мене...

— То несознательні говорять...— гукнув хтось з курсантів, і в залі весело засміялися.

Федя ще раз оглянув курсантів, на цей раз уже так, що сміх поволі спадав і затих зовсім.

— Виходить, бешкетник, п'яниця, ліньтяй. Візьми такого в бригаду, і лопнуть усі рекорди та заробітки.

Грабар замість відповіді юнакові повернувся до начальника навчального комбінату й сказав:

— Як тільки закінчить цей набір навчання, прошу вас товариша Хмурного Федора Єрмолайовича негайно ж надіслати до мене в бригаду! — і на тому скінчилася його бесіда.

Десь через тиждень з'явився в бригаду й сам Хмурний.
— Ну, ось я й прийшов, — промовив він, подаючи від-
рядження. — Послали до вас у бригаду, товаришу Грабар.
Я так думаю, що це буде спроба. Коли не згоджусь, то
відправте геть. Федька Хмурний не пропаде...

— Ти ось що, Федю, — перебив його Грабар, рішуче
уникаючи офіційного тону. — Давай кинемо зразу ж оті
зайві розмовочки. Хочеш працювати в бригаді?

— Хочу! І хочу навчитися добре працювати, як ви
працюєте, — відповів Хмурний.

— Гарзд. Беруся навчити працювати так, як сам
працюю.

На тому й домовилися. Грабар поставив Федю на до-
поміжну працю найнижчої кваліфікації. Сам працював
з ним на підносі матеріалів. Порадив робітникам придив-
лятися й, вимагаючи чіткості в роботі, дисциплінованості,
ніколи не принижувати його, не зневажати за якусь не-
вправність.

Та невправності й не було. Федя Хмурний швидко
переходив від одної спеціальності до іншої, старанно набу-
ваючи вправності кваліфікованого члена знатної бригади.
Уже на другий місяць праці він сам відчув це, одержав-
ши втричі більше зарплатні, аніж одержував її в найкращі
місяці попередньої праці на шахті.

Згодом Грабар, зважаючи на фізичні дані Хмурного,
взяв його спочатку в підручні бурильника, а потім і дав
у руки бурильний молоток, направляв, розказував. Фі-
зично сильний, молодий, Федя з особливим ентузіазмом
взявся набувати собі високої кваліфікації бурильника.

— Він працював з молотком з таким захопленням і
завзяттям, — розповідає Степан Гаврилович про свого
учня, — що на нього, справді, було цікаво подивитись. Це
не просто — взяв перфоратор і по-ведмежому натиснув, що
аж штанга вгинається. Ні! Федя бурить з особливим,
культурним почерком. Його фізичні зусилля ідеально син-
хронізуються з силою молотка, з опором джеспілітових
порід, які в своїй міцності варіюють аж до 8 (за шкалою
проф М. М. Протод'яконова).

І з цього часу в селищі назавжди припинилися балач-
ки про бешкети й пияцтво Феді Хмурного. Він став по-
важною особою серед молоді і бажаним гостем у знатних
прохідників, бурильників шахтоуправління.

Нам лишається розповісти останній епізод, який довершує образ знатного шахтаря Криворіжжя, новатора соціалістичних методів виробництва Степана Гавриловича Грабаря.

Влітку 1949 року у вихідний день ми сиділи з Грабарем на лавочці підсадженого й зазеленілого після війни парку, в приємному холодку. Розмовляли про відновлені шахти на Шмаковому. Порівнювали новий вісімдесятиметровий копер, сучасну техніку рудовидобування з минулими засобами кар'єрів і старою, примітивною технікою. Мріяли про утворення десь біля клубу показового історичного музею з широким експонуванням засобів виробництва. Захоплювалися тими мріями і цілком природно зговорилися про дійові заходи передавання молоді найкращого досвіду, для її удосконалювання й зросту.

— А ваш метод, Степане Гавриловичу, засвоюють інші бригадири, бригади чи окремі шахтарі? — запитав я.

Грабар подивився на мене з явним бажанням якось пересвідчитися, що саме я маю на увазі в своєму запитанні.

— По-моєму, так вас цікавить, чи я, так би мовити, не секретничаю, чи не замовчую перед іншими шахтарями «таємницю виколачування» у шахтоуправління великих заробітків, — надто оголюючи, розшифрував Грабар моє цілком природне запитання. Ображатися на Грабаря не було за що. Довелося переконати його в щирості й доцільності мого запитання. Я тільки тепер згадав, що Степан Гаврилович ніколи не ставив своїх пошукань нового в шахтарській праці в залежність від так званих заробітків. Заробітчанські, суто збагачувальні наміри ніколи його не цікавили ще з того вечора, коли він кинув куркульські корови й рушив до Кривого Рога шукати своєї долі. І зрозуміло, що всяке запитання, яке бодай крилом, побічно затіяло б щирість і безкорисливість його більшовицьких стремлінь, зачіпало, змушувало насторожуватися.

Та ми порозумілися, і розмова знов вирівнялась.

— Знаєте, я все збираюся вам сказати, — заговорив Грабар, — що мій так званий новий метод є виключно тільки один з варіантів нового, комуністичного ставлення

до праці робітників на соціалістичному підприємстві. Ми повинні боротись за глибоко свідоме ставлення до техніки, якою оснащують уряд і партія наші шахти, і допомагати урядові прискорювати процес збільшення продукції споживання на душу, процес полегшення праці і, коли хочете, процес реальної ліквідації грані між фізичною та розумовою працею. І в цьому я вбачаю свою участь у боротьбі за комунізм.

— Не маю сумнівів у тому, товаришу Грабар. Мене тільки цікавить, чи ви самі...

— Хочу доскочити до комунізму? — сміючись перебиває Грабар.— Помагаю, запевняю вас, показую іншим і радію з успіхів моїх колег. До речі, ось іде... Шуро! Дем'янчук! — гукнув він, і до нас повернув порівняно ще молодий чоловік, по-святковому зодягнений. Він привітно посміхнувся, покоряючи глибоким розумом в очах, якоюсь людяністю, що ніби відсвічувала у всьому його вигляді, в руках, у посмішці.

— Ти що, Стьопо,— заговорив він,— не йдеш?

— Куди? Сьогодні ж вихідний,— підводячись з лави, ніби виправдувався Грабар.

Виявилось, що в залі клубу мають відбутися загальні збори партійної організації, перенесені з вечора на день, щоб звільнити зал для вечірнього концерту якогось чорноморського ансамблю. На зборах будуть приймати до партії одного з молодих передовиків шахтоуправління Олександра Дем'янчука. Я згадав ім'я цього чоловіка; що не один раз бачив його портрет на Дошці пошани біля шахтоуправління, в нарядній і навіть у парку.

Це були багатолюдні збори комуністів шахтоуправління, керівний колектив боротьби за дострокове виконання четвертої п'ятирічки.

Знатний шахтар Олександр Дем'янчук розповідав про свій життєвий шлях, яким дійшов він до свідомості про вступ у лави Комуністичної партії. І в тому найбільшу роль відіграла партія, її бойова організація на шахті, окремі комуністи.

...Дем'янчук працював бурильником на шостій дільниці шахти «Нова». Викликав на соцзмагання кількох передових, знатних уже на шахті бурильників, досвідчених

у праці, і, що називається — натиснув на бурильний молоток. Щирий патріот шахти й ініціатор передових методів виробництва, він стежив за пресою, захоплювався успіхами семиволосівців. І сам, наслідуючи ці методи, вважав, що пристойно розуміється на них. В цьому плані і взявся бурити не один, а два забої.

Одного разу, будиши певним, що вдало оббурих обидва свої забої, Дем'янчук ще в час праці зайшов у забій, де працював Степан Грабар, і як відомого знатного бурильника попросив подивитись на свою працю, проконсультувати.

— Розумієш, Стьопо, я вже одмолотив свої два забої, і мені здається, що сьогоднішньою удачею буріння матиму метрів три, а може, і чотири нового гезенка,— говорив Дем'янчук, показуючи свою працю.— Кожен шпур я прогнав на глибину не менше двох з половиною метрів. Старався, сам бачиш — сорочка змокрила. Просто, цікаво почути й твою думку.

Грабар уважно поставився до прохання сусіди. Пішов у забій, кинувши свою працю, обдивився, промірив штангою шпури й просто сказав:

— Не матимеш, Шурко, ні чотирьох, ні трьох метрів. На оцьому забої матимеш трохи більше за півметра, а на тому другому й півметра не матимеш. Словом, плану ти не виконав, бо не набереш і одного метра з двох забоїв.

Говорити далі було важко. Прикро вражений Дем'янчук образився і не спромігся на спокійну розмову, припускаючи, що Степан Грабар не був щирий з ним. Адже він так старався, значно перебільшив глибину шпурів. Сподівався, що кожен заряд так і одвалить руду на повну глибін бурки в гезенку. А знатний прохідник зазнається і не каже правди... І розійшлися, відчувши дошкульний холод, що настирливо напосідав на їхні дружні взаємини.

Другого дня одпалилися обидва забої Олександра Дем'янчука. Прибігає Дем'янчук у забій до Грабаря, збентежений і до краю збитий з пантелику такою кричущою несправедливістю долі до його праці.

— Та що ж це таке, Степане Гавриловичу? — заволав він, навіть не привітавшись.— Пробач, будь ласка, за вчорашню поведінку: як хлопчисько, повівся з тобою.

— Скільки?—запитав Грабар, заспокоюючи товариша.

— Як у око ти вліпив: на першому півметра, а на другому всього лише п'ятнадцять соток.

І Грабар розповів йому про цілу систему недоліків у забоях, які веде бурильник Дем'янчук. Забої надмірно завужені, стеля гезенка має міцний опір, не піддається силі вибухів бурок. Вузкий гезенок, тіснота робочого місця. Від цього бурильник загубив можливість бурити шпури під потрібним нахилом, створюючи лінію найменшого опору для вибухової сили. Сила кожного вибуху на великій глибині натрапляла на опір міцного масиву породи й змушена була «стріляти» по цівці шпуру, ледве відколюючи воронку при самому вильоті вибухової сили в отворі шпуру. До того ж, бурильник зовсім не враховував напрямку геологічних нашарувань і, головне, бурич собі «просто в небо», не плануючи ніякого бодай найменшого «скола» своїм шпуром.

— Та й що ж далі робить, Степане Гавриловичу? Кинути, відмовитися від змагання, іти в підручні до Зінькова чи до Дмитрієва?

— Ого-го! Та ти, брат, гірше малої дитини. Чого ж так занепадати? Зрозумій, що в наш час праця на «авось» не тільки застаріла, але й шкідлива. Ти, не подумавши, затратив фізичну силу робітника, затратив вибухівку, амортизував чудесну соціалістичну техніку, а ефект — нікчемний. Коли приготуєшся знов, то скажеш, якщо не знехтуєш моїм досвідом, я покажу тобі, що і як треба робити, щоб мати виробничий успіх.

І в другій зміні показав. Грабар звелів неодмінно розширити гезенок, щоб ослабити навислі шари породи. Бурити треба значно коротші шпури, але неодмінно нахилити їх під кутом до осі гезенка, щоб бурка, діючи вибуховою силою впоперек шпуру, відколювала б навислу стелю породи. Цей нахил шпурів треба закладати з таким розрахунком, щоб вони попарно десь зіходилися на кінцевій глибині, і тоді обидві бурки відколюватимуть одночасно ту саму брилу породи. Закладати шпури треба неодмінно так, щоб вони на своєму протязі послідовно перетинали б геологічні нашарування порід.

— Тим, що ти буритимеш коротші шпури, заощадиш стільки часу, що його з лихвою вистачить на оббурювання й третього, а може, і четвертого забою. Попроси, тобі дадуть поки що один — третій забій.

Знатний бурильник не тільки ґрунтовно пояснив засоби культурної й ефективної праці бурильника, але й показав на перший раз, де закласти шпури в забоях, який нахил і в який бік давати, і задав глибину кожного шпуру від одного до півтора метра...

— І я, товариші, зробив усе в точності, як мене навчав комуніст нашої організації Степан Грабар,— закінчував свій виступ Олександр Дем'янчук.— Я не тільки послухався досвідченого майстра-прохідника, але й зрозумів, а далі — просто відчувати вже став, як слухняно скоряється розумові нашого радянського шахтаря сліпа стихія природи. І вважаю себе вихованцем нашої великої Комуністичної партії, вірним і щирим посланцем якої був мені в найкритичнішу хвилину комуніст Степан Грабар!

Так закінчив свій виступ на партійних зборах новоприйманий до партії бурильник Олександр Дем'янчук. Його виробничі показники ніколи не зменшуються нижче двохсот процентів завдання.

Отже, наша повість-біографія знатного шахтаря Криворіжжя доведена аж до сонячного серпневого полудня 1949 року. Спадала вденішня духота, вечірньою прохолодою потягло з річки навколо стадіону. На стадіоні закінчувалася захоплива футбольна боротьба шахтарів із столичними футболістами.

Степан Грабар увесь захоплений увагою до останніх ударів м'яча.

— Правильно, Мишо! Не здавай темпів лібкнхтівців! От, чорт довготелесий...

В цей час свисток судді завершив матч.

До «Москвича» № 18-04, діловито гуркочучи, під'їхав новенький мотоцикл. Мотоцикліст ще на ходу благально гукнув:

— Степане Гавриловичу! Треба в них навести порядок. Це чорт зна що: замінюють гравців якимись партачами, і маеш...

— Оце і є Федя Хмурний,— шепнув мені Грабар і звернувся до мотоцикліста напівжартома: — Звичайно, треба, Федю, поговоримо з фізкультурним начальством...

І Хмурний заспокоюється. Степан Грабар привчив і друзів, і просто знайомих, і фізкультурне та й інше «на-

чальство» в тім числі, що він ніколи слів на вітер не кидає. Він має почесні й високі права й обов'язки депутата Верховної Ради УРСР, але ніколи не зловживає ними й користується авторитетом на Криворіжжі, здобутим, за допомогою партії і влади, чесною й відданою працею комуніста-шахтаря.

Ця принциповість комуніста Грабаря заслужено вшанована більшовиками Криворіжжя, і на XVI з'їзді КП(б)У його обрано до складу Пленуму ЦК.

23 лютого 1950 р.

ФРОНТОВА БІОГРАФІЯ

Біографія — це шлях, яким людина йде в своїм житті. Бувають шляхи биті, второвані поколіннями. Простягаються собі від крученої вузької стежечки аж до широкого степового шляху. Спочатку в руті-м'яті, далі в шелюжках-чагарниках, у вишневих садках, і аж потім — у вербах та осоках або й у дубових алеях вигинається такий шлях життя. Озирнеться людина на руту-м'яту, посміхнеться і далі простує, обираючи найширші простори, найглибші далі...

Всякі бувають шляхи життя!

Отож і Валя Рябошапка озирнулася. Ледь-ледь до вишневих садків дісталася й озирнулася. Вчителька задала:

— Розкажіть, діти, своєму зошитові про дитинство, розкажіть, яка в кожної з вас біографія. Немов погляньте згадкою на своє минуле життя. Ось, скажімо, Валя Рябошапка: яка в тебе біографія?

— Фронтowa! — не помисливши, відповіла Валя, злегка почервонівши під пильними поглядами цілого III класу школярок...

* * *

...Жорстокі бої — це вже біографія енського саперно-інженерного батальйону, який у 43-му році неймовірними зусиллями забезпечував переправи в плавнях через Дніпро. Це біографія інженера-підполковника, його техніків-лейтенантів, бойових сержантів та рядових саперів.

Та саме в цю героїчну біографію й уплелася колюча стежечка трирічної Валі. Її ледве живим безтямним дитям підібрали сапери десь у придорожній твані за Дніпром, правлячись далі на захід за безладно відступаючим ворогом. Зодягнута була в стріляну кулями, рвану скіллям снарядів ватянку з дорослого чоловіка, який лишив по собі лише криваву іржу на підкладці ватянки. Були у Валі й речі в кишенях: порожня шабатурочка з-під ліків, а в ній шматочок марлі та клапоть збляклої затертої фотографії.

Важко було б на фото когось упізнати. Та на звороті стояв чіткий напис чорнилом: «Валі — мама. В день дво-річчя».

Десь аж на третій день перебування в медсанбаті дівчинка заговорила, і то, коли її запитали:

— Хто це з тобою, Валю? — показали обривок фото.

— Мама! — відповіла дівчинка.

З того часу й почав говорити з нею командир саперів інженер-підполковник. Тому спричинився збіг обставин. Він особливо гостро відчув той напис, бо саме ж його дочці Валі теж нещодавно малося б минути три роки. В Ізюмі лишалася з матір'ю в заводській квартирі. З Дінця підполковник посилав ординарця в Ізюм і дістав невтішну звістку: «Кудись підводами виїздили в 1941 році, ніби в Каховку, на батьківщину підполковника вирядилися. В дорозі літак ворожий бомбив валку, багато загинуло людей, дітей. З того часу про Зинаїду Рябошапко з дочкою Валею нічого не чути...» Така страшна звістка.

Звісно ж, підполковник не обманював себе ілюзіями, що ця Валя в медсанбаті, могло статися, і була його дочкою. Любителське фото подерте, злиняле. Ледве впізнати на ньому навіть саму Валю. Щождо «мами», то лише дитяча фантазія могла собі з тої невиразної плями уявити лице рідної матері...

Та все ж підполковник не здав дитини в першому-ліпшому населеному місці, а забрав її з собою. Сама безжальна доля таки повернула йому загинулу «доньку», і нехай які б не були труднощі фронтового життя, він не лишить її без батьківського нагляду...

Батальйон ішов Херсонськими степами. Звичайно ж, не просто йшов, а в тяжких боях на одеських плацдармах, у кишинівсько-ясських битвах виборював собі право йти, перемагав. Мала Валя швидко повірила, що інженер-під-

полковник і є її рідний батько. Висиджувала в бліндажах у час найзапекліших бомбардувань артилерії чи з повітря, їхала любісіньким транспортом вперед на захід у переможному наступі радянських військ. У неї був батько, а це в дитячій уяві — сила, яка протистоїть усяким лихам і бомбам!

І завжди чітко відповідала на запитання про ім'я:

— Валя, дочка командира енського інженерно-саперного батальйону!

В Бухаресті підполковник нашвидку замовив копію тої занедбаної фотографії й послав з листом до Москви на розшук матері. Було точно описано, в яких місцях сапери підібрали дівчину, і дано адресу польової пошти, де вона перебуває «здорова й щаслива, шануючи свого батька, командира радянської частини, на руках якого й живе...»

А це вже був кінець 1944 року. Зайшли бої за озеро Балатон, а згодом і за Відень. Коли б мовилося не про біографію Валі, які сторінки треба б списати про героїчні дії батальйону, за які інженеру — тепер полковникові — уже під Віднем присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу! Та досить і того, що Валя, з невимовним щастям обнімаючи батька за шию, щєбстала:

— Ага, а будеш? Тепер я вже героїня, дочка полковника-героя!

На цей час, за всіма даними трохи порушеного календаря, дівчині минуло вже п'ять років!

Саме тоді й було вдруге перервано її дитяче щастя. Десь на шостий день боїв за Відень нестямного полковника відвезли до госпіталю, ампутували ногу і завезли аж на Волгу лікуватися. Сержант Терьохін ходив тепер за дітям, всіляко заспокоював, що батько десь поїхав у Каховку, на батьківщину, ось-ось повернеться. А про те, що полковник уже з саратовського госпіталю запросив привезти йому Валю, дівчині й не сказали. Не сказали не з злої волі...

* * *

...Молода лікарка Олена Василівна на другому році по закінченні харківського медичного інституту народила в Запоріжжі дочку. Народила в перший місяць Великої Вітчизняної війни...

З батьком Валі матері довелося порвати ще до народження дитини. Вирвала з серця дворічну приязнь, осушила сльози й дала собі слово забути. Чи забула — важко сказати. Принаймні голосно не проклинала і немовля своє любила більше за трепет власного серця. В ній вбачала своє майбутнє, так застукане в невиразних та капризно покручених куточках зарослого чагарниками, багатого несподіванками й дошкульного невідомим життєвого шляху.

А таки вперто йшла! Війна застала її молодую матір'ю без чоловіка. Та вона була лікаркою, захоплювалася й жила своєю працею. З двомісячним дитям наполегливо працювала в госпіталі Запоріжжя, в тій праці й утопила свої сердечні болі, знайшла нову приязнь у наданні полегкості пораненим воїнам, героям матері-Вітчизни!..

Потім — ешелон і ворожі літаки. Поранення й лікування в селі, в спорожненім домі голови колгоспу. Не вибирала дім, люди принесли її з дитям до старої Омельчихи, матері вибулою голови...

А далі... путь уломила свої напрямки й круто завернула в якісь непролазні хащі. Та йшлося й ними, видиралася. Дворіччя дочки в лісах уже партизанських справляла, носивши й лікарський саквояж, і доньку за плечима та... зненависть до кровожерного ворога — в серці...

Та нас же цікавить Валя, її путь!

Не йшла вона, а поки що їй ішлося. Вона-бо — дочка радянської громадянки, яка й у примітивній похідній лісовій колісці з ім'ям Леніна заколисувала своє дитя, ним нарікала дочці путь життя!

Своєму батькові інженеру-полковникові Валя багато розповісти ще не могла. Власне — розповідала багато, лементіла щоразу впродовж довгих і важких понад двох років фронтового життя. Розповідала, що мати її найкраща в світі! Таких матерів більше немає. Скільки не показував підполковник дівчат-зв'язківців, жінок у звільнених містах Румунії, Мадьярщини, Австрії, Валя кумедно копилила губку, тулилась до грудей полковника й рішуче хитала головою:

— Ні, тату! Наша мама краща! У нас же хороша ма-муся...

Оце й була найповніша характеристика, за якою полковник мався її розшукувати. Навіть ім'я матері вона не знала. Звісно, згадувала ліс:

— Великі, великі сосни... І як загуде, загуркотить...
А мами нема, то я боюсь, боюсь...

Отож і знов лишилася Валя вже й без батька. На цей раз краще запам'ятала батька, аніж тоді маму. Мала й чудові фотографії, де сфотографована у нього на колінах або притуливши свою голівку до його великої чубатої голови. З картки дивилося на неї четверо очей: великі й мужні батька-героя та її щасливі, круглі оченята.

О, батька вона добре знає й більш докладно може розповісти про нього. Навіть*те, що він поїхав до рідних у Каховку, гаразд пам'ятає.

У Відні ж батальйон дістав листа з Москви, пропозицію привезти Валю, бо туди ж має приїхати її мати.

Валі більше кортіло б поїхати до тата десь у Каховку. Йї читали батькового листа, дівчина плакала й сміялася, ладнаючись їхати до нього.

Аж тут — мама! Щось болюче обернулося в дитячій душі. Мама... Тато!.. І яскравіше вставали в пам'яті ліси, кров, жахи... А мама, яка хороша мама!.. Як сон...

Літак — це теж мандрівка, але не життєва путь для нашої героїні. Всього лише якихось чотири години громохого й забавного гудіння в вухах, якому так хотілося наслідувати. І Валя дудочкою стовбурчила свої ніжні губенята, вторила:

— Гу-у! Гу-у-у!

Що десь-то за цими чотирма годинами заворожливо-могутнього «гу-у» на аеродромі стоїть жінка й до болю вдивляється в прозоре липнєве небо, аж сльози безперестану котяться по щоках, про це Валя не думає та й зовсім не догадується.

Тільки коли перестало «гу-у» і голова раптово спорожніла, хтось збоку, здається, дядя сержант Терьохін, сказав: «Валю — мама», — тільки тоді ніби опам'яталася Валя.

«Мама? Як то — мама?» — верзлося в голові, коли сержант обережно ніс її по сходах з літака. Потім якось обернув лицем...

В першу мить дівчина ніби відсахнулася, а уста самі розпукли, і з грудей вирвалося неначе аж лячне: «Ма-а...» А далі — вщухла, вслухалася в інший плач, в інші слова, які неначе раптово вкинули її в таку суцільну дитячу радість і забуття, що хотілося б не те що вмовкнути, а й

стукіт серця припинити, аби не прогавити бодай найменшого зітхання біля свого обличчя.

— Тебе знов поранено, мамочко? — нарешті озвалася, коли замовк мамин стогін і плач.

— Поранено, Валічко, тільки ж радістю поранено, радістю!

— Мене теж, мамочко! — тепер уже усвідомлювала кожний рух ручки, якою гладила мамині щоки, пальчиком зганяла прозорі сльози, бавилася з вухком...

* * *

Та й на цьому ще не скінчилася «фронтowa» біографія Валі. В той же день зустрічі з матір'ю дитина забажала їхати до батька!..

Але поїхати не пощастило, хоч Оля Василівна знала від сержанта про Саратов і з такої радості — знайшлася дитина! — щиро намірялася таки їхати навіть до Саратова, розшукувати в госпіталях такого рідного Валиного «батька», душевно йому подякувати. Було за що подякувати. Навіть не так за те, що життя дитині врятував, хоч це для матері й здавалося справжнім чудом. Та чудесним проявом людських почуттів було те, що Валя стала не безбаченицею, а повноправною Валентиною Григорівною Рябошапка! Григорівна! Знято з матеріної душі тяжку думу, як пояснити дочці, хто в неї батько...

Так... до Саратова поїхати не пощастило. Вона була лікарем великого госпіталю, де ще лікувалися сотні таких же героїв Вітчизни, як і полковник Григорій Рябошапка, чий підпис був на Валиних фото. Треба було оформити відпустку, в якій хоч і не відмовляли їй, охоче відпускали для такої справи — «чоловік розшукався!..», але й формальностей додержуватися довелося, на кілька день затримавши виїзд.

А за ці дні прийшла й відповідь з Саратова на телеграму Олі:

«Полковник Рябошапка в госпіталях міста вже не числиться...»

І ось минуло ще кілька літ. Оля Василівна ще тоді ж перевелася на працю до Каховки, звідки полковник родом. Перевелася на домагання Валі — якось та розшукати батька! Адже де б не була людина, якою б щасливою вона не була, але край, де вперше хліпнула повітря, народившись на білий світ, де вперше ступила власною ніжною на путь, рутою-м'ятою порослу, — не забуде, завітає, коли жива...

І чекали з донькою. З фотографій альбомчик зробили. Сусідам, якимсь далеким родичам Рябошапки показували й жили. В серці Валі дедалі гостріше та виразніше карбувався туманний образ батька. І це вже навечно...

Восени минулого року Валя пішла вже до третього класу середньої школи.

Піонери школи готувалися до знаменитого «походу» на зустріч з будівниками Каховського гідровузла. В групу, якій доручалося віддати президії будівельників квіти, призначили й Валю. Саме вона й мала віддавати той букет.

Урочистий вечір в приміщенні театру. Автомашинами загачено майдан. Плакатами горить будинок театру, перетинаються вулиці. Урочисто штовхалися й товпилися піонери шкіл, оберігаючи букет квітів у руках Валі Рябошапки.

Їх довгенько тримали в фойє, в коридорах. Чути було, як у залі вибухали оплески, і Валі туманно спливали в пам'яті рокоти військових бомбардувань.

Потім впустили в центральні двері залу. Піонери йшли, намагаючись будь-що потрапляти в барабанний ритм Колі. Валя відчувала, що галстук у неї пересунувся набік. Від того ніяковіла, бо поправити сама не могла — руки міцно обіймали розкішний букет троянд, колючки якого дражливо кололись при кожному необережному рухові.

Отак зійшла й на трибуну. Валя дивилася наперед себе, відводячи трохи набік великий букет. Коли доходила черга сказати їй свою фразу в великому, віршованому виступі піонерів, вона крайком ока побачила, як ліворуч у президії поволі підводилася людина. І саме в момент, коли останній перед нею піонер скінчив промовляти свою фразу, щось йокнуло їй в дитячих грудях.

«Тато!» — не сказала, а лиш зітхнула, ніби серце здужувала, щоб промовити.

В ту мить і повернулася назустріч чоловікові.

— Тато? — ледве чутно запитала. А квіти випали з рук, і хтось з президії вхопив їх на льоту. Коля-барабанщик перехопив і фразу, яку мала висловити Валя.

— Валюшко!..

Інженер Рябошапка широко ступив, стукнувши протезом, і, трохи пригнувшись, обняв дівчину. Ледве чув, як, гаряче дихаючи йому в лице, дівчина шепотіла кілька слів, варіюючи їх в блискавичному темпі:

— Таточку, додому! Швидше додому, таточку! «Коли б то таточко», казала мама!.. Додому, додому!

* * *

Серед ясного сонячного дня автомашина круто завершила й стала біля воріт. Зачувши її вуркіт, у вікно визирнула Оля.

Спочатку просто нічого не добрала: під'їхала автомашина, і з неї буквально випорхнула її донька. Цілком нормально — адже Оля знала, що дочка квіти будівельникам Каховської будови даруватиме сьогодні й, природно, її почакували поїзdkою в «Победу».

А коли за Валиною рукою потяглася чиясь доросла рука і за нею вийшов з машини зовсім незнайомий, високий і ставний чоловік, не пускаючись дитячої ручки, Оля стонулася. Мати й здалеку читає радість, що пламеніє в великих круглих очах десятирічної Валі. Мати відчула, що серце рвонуло — от-от вискочить з грудей, то знов холодом обняло її всю...

Від машини квапиться Валя, ледве постигає за її рукою чоловік, помітно кульгаючи на протезі. Мати додивилася, що не чоловік, а Валя тримає його за руку і, заквітнувши вся палахкою радістю, поспішає з ним до мами...

Ледве відірвалася Оля від вікна, нашвидку осмикнулася, торкнула рукою за коси, за серце. Двері відчинилися, як вихором кинута, влетіла в кімнату Валя:

— Мамо! Тато приїхав додому!..

Кинулася назустріч, дочці вволяла волю! А сама згоряла в страшному полум'ї блискавично налінулих почуттів.

І він розумів цю стихію в душі молодої жінки, жалів її, але мобілізував і власні почуття.

Віталіся:

— Григорій Степанович Рябошапка.

— Оля... Олена Василівна... Воронова.

Але ж тут біля них Валя. Дитя запротестувало:

— Не хочу Воронової. Може, нехай і ти, як ми з татом, будеш Рябошапка! Правда ж, тату? Нехай?

І ніжилосся, і плакало дитя, ховаючи в тих сльозах радість зустрічі...

— Нехай, Валічко, нехай! — вибухнула й мати несподіваним плачем — почуттями до дочки, яку ось-ось ніби відберуть у неї.

Не витираючи сліз, поглянула на незнайоме мужнє обличчя, на блакитні чоловічі очі й ледь усміхнені уста. Упала поглядом на Зірку Золоту і на ногу, твердо поставлену на протез.

— Валюшко... — шепотіла, почувши, як ніжно прозвучало це дороге їй ім'я з тих усміхнених уст.

— Ти ж дома тепер лишишся, тату? — допитувалася дочка.

Він поволі простягав правицю жінці, узяв її гарячу, тремтливу руку і, не випускаючи, запитав:

— Що ж маю відповісти дочці, Олю Василівно?..

— Не знаю, нічого не знаю... Валюшко! Твій... тато тепер у Каховці... Ви ж нікуди не виїждите з Каховки, правда ж? — якимось болісно, ніби аж домагалася, запитувала стривожена жінка і мати.

— Нікуди, нікуди! Таж Каховка — моя батьківщина, Валюшко. Тут я вдома, як і ти.

— І ти вдома, мамо?

— Аякже, Валюшко, вдома. Ну, звичайно ж... вдома, рідна моя!.. — і відчула, що в цьому першому в її житті справді щирому знайомстві розпочиналося друге родинне життя.

Лютий 1951 р. Київ

МАРШ

Інженер посміхнувся, оглянув велике, майже безмежне приміщення прокатного цеху, ніби доміряючись, чи вміститься його розповідь у цих кілометрових просторах, заповнених громохкими звуками. Розпечені, з корою окалини, блюмси, не стримуючись, із грюкотом падали на рольганги, неслися вперед, оберталися й пірнали між два вали. Лускаючи й ніби аж стогнучи, вони із скреготом просувалися між валами, потоншавши й спиртнішими ставши для дальшого потужного маршу між прокатними валами, щоб нарешті таки вискочити уже з-під погойдливих циркулярних пил повноцінними крупнопрофільними залізничними рейками!..

І все це гримить, звучить, промовляє своїми голосами, які вимірюються лише тонами й сотнями градусів температури. Не дивно, що інженер оглянув це все перед своєю розповіддю. Але не запропонував піти геть з цеху, де б його розповіді не заважала оця гучна какофонія звуків металу, оброблюваного прокатними станами.

— Хто прищепив мені смаки до музики, я, на жаль, сказати вам не можу,— нарешті заговорив інженер, ніби виправдуючись своєю милою посмішкою.— Вчився я на інженера-металурга, непогано закінчив інститут перед Вітчизняною війною й почав був працювати на одному з металургійних заводів України. Композитором, звичайно ж, не збирався бути, але музику любив і ще в інституті спробував гри на багатьох інструментах. Я не віддавав переваги віолончелі перед домброю чи роялю перед баяном — грав на тому інструменті, який мені траплявся.

На жаль, свого інструменту не мав і дуже шкодував за тим...

За кожним звуком, що виривався з загального цехового гамору, інженер ніби передихав, ловлячи той звук, якимось органічно його сприймаючи. А розповідь уже пополнила його самого.

...З перших днів Вітчизняної війни він пішов на фронт. Під Сталінградом, майже напередодні великої Сталінградської битви, йому вперше пощастило скомпонувати пісню на слова вірша Лебедева-Кумача.

— Це було десь тижнів за два-три до нашого генерального наступу під Сталінградом. Пам'ятаю: ніч, шаленіє зимова хуга і неймовірна стрілянина на плацдармі за Доном. Я служив у героїчній бригаді Зав'ялова, може, чули, начальником розвідки у нього був. Ось у цю ніч, у цю страшну непогоду, бригаду по тривозі кинуту до Дону, щоб іти на допомогу частині капітана Єрмолаєва, що обороняла за Доном наш плацдарм біля хутора Хлібного.

Біля Дону бригаду затримали, і я з кількома бійцями-розвідниками пішов через Дон у розвідку. Я мусив розвідкою з'ясувати Зав'ялову, чи потрібна за Доном капітанові Єрмолаєву допомога бригади.

У той день я прочитав у газеті вірш Лебедева-Кумача і, що називається, зав'язла мені на зубах якась мелодія на ті слова. Спочатку це було щось невиразне: я раз за разом скандував:

Над великою русскою рекою
Неприступный стоить часовою..

і навіть не помічав, як складався бойовий бравурний мотив пісні.

Капітана Єрмолаєва я здибав у темряві серед вибухів мін, серед стогону людського, в обіймах лютої сніжної хуги та бойового клопоту.

Неприступный стоить часовою..

— Що? — відгукнувся капітан на мій рапорт. — Допомога? Яка допомога? Зачекайте... Зачекайте, кажу, отам між оселями, я зараз... — і тут же гукнув, пересилюючи виття бурана чи вибухи мін та свист куль: — Е-ге-ей, Лісняк! Це ти, Лісняк?

Над головами, чути, квоктала міна. Я кинувся до оселі. Мої бійці попадали, як стояли, а я майже несвідомо вско-

чив у двері і разом з вибухом упав на... рояль під уламками стелі.

«Неприступный стоит часовой... Е-гей, Лісняк!» — верзлося в мене на язиці. І я вдарив по клавішах. Ударив не тому, що мені було страшно мін чи морозяної буряної ночі...

По правді вам скажу: я зрадів інструментові... в таку пору! Перший же безладний акорд, просто звук рояля, викликаний ударом усією п'ятірнею по клавішах, породив у мені бажання заперечити страхіття навколишні. «Неприступный стоит... Е-гей, Лісняк!» — верзлося на устах, а пальці шукали таких співзвуч, які б паралізували страхи війни і бадьорили б нашого золотого радянського бійця, отого Лісняка, який ставав мені вже збірним образом непереможності Радянської Армії!

В захваті я не помітив, як перейшов на елегію «Дунайських хвиль». І мені наївно здалося, що я таки заворожив музикою війну...

Згодом капітан Єрмолаєв подякував за турботу, а від допомоги відмовився. Але я повертався в бригаду з першою своєю перемогою в музиці — я скомпонував мотив пісні на слова Лебедева-Кумача.

Та в ту ж ніч, отам за роялем у руїнах школи, мені виразно нав'язався й другий мотив якогось ще незнамого мною маршу. Цей мотив потім переслідував мене майже три роки...

Про нього — окрема розповідь...

Під Сталінградом же, на другий день нашого листопадового наступу, мене було серйозно поранено кулеметною чергою...

Але ні примерзаючи в снігу, ані лікуючись у госпіталі, я не кинув того мотиву, весь час його шліфуючи в думці. Пробивав пристосувати його до наших сталінградських перемог, аж ні, мотив рвався далі! Знаєте, вам це може здатися смішним, але я таки скажу: у мене вже зав'язалося якесь уперте змагання з тим мотивом. Він не хотів «липнути» до всяких найбравурніших слів, а я гнівався на нього за це й шукав, шукав.

Десь уже перед Кишинівсько-Ясською битвою я зовсім випадково дістав сумне повідомлення з дому: боєць один з поповнення в бригаді Зав'ялова, що виявився земляком і лишився в підпіллі при окупації, сповістив, що моя молода дружина невдало евакуювалася й десь із Кубані по-

вернулася додому в 1943 році. Хворіла... А діставши офіційну довідку, що я загинув у боях під Сталінградом, одружився з інженером нашого ж заводу, який чомусь залишився на окупованій території, втратив свою дружину і «рятував» мою в такому розпачі...

Дізнався я й про те, що мати моя загинула під час величезного вибуху заводу, зірваного окупантами перед відступом...

Інженер зробив значно довшу паузу, глибоко зітхнув і далі вже, якимось кваплячись, провадив розповідь:

— І я свій мотив хотів обернути на своєрідний реквієм чи на музикальну епітафію моему життєвому, родинному фіналові. Але мотив запротестував. Я відчував ще сильніші ноти маршу, протесту. Хоч звістка та про дім мене серйозно вразила, як несподіваний удар, але мотив маршу не вкладався в реквієм...

Це була моя пісня-марш без слів, яку я щоразу на першому-ліпшому інструменті доробляв. Пісня-марш кращала або гіршала від тих «доробок», але не забувалася, і стала чимсь схожим на нав'язливу ідею...

Ви знаєте,— якимось іще інтимніше заговорив інженер, одступивши до клепаної колони, що підпирала конструкцію перекриття широкого цеху,— наше фронтове життя стало складатися після Ясс у щоденні, щоразові перемоги над гітлерівськими фашистськими військами. Це був рейд переможного завзяття вже на чужій території. Мій марш без слів почали вже «та-ра-рамати» бійці з мого підрозділу. Часом здавалося, що я таки натрапив на зміст своєї пісні. Але кожний раз відчував гірке розчарування...

Перемоги, наближення кінця війни ще більш загострювали моє психологічне «змагання» з піснею без слів, змагання, яке я вже про себе охрестив «тихим божевіллям»...

В моєму підрозділі розвідників служив сержант. Бойовий, завжди оптимістично настроєний сержант Клим Дар'їн, сибіряк з походження батьків, уралець з народження і молодий прокатник з оцього заводу. Батьки його приїхали з уральського заводу порядком допомоги уральців цьому новому українському велетневі, коли його побудували десь у першу п'ятирічку. Клим тут дитинство своє знайшов при батькові горновому, а потім майстрові домни. Тут напередодні війни похоронив батька, кінчив семирічку і почав працювати в новому прокатному цеху. Був

патріотом заводу, палким комсомольцем та ентузіастом передових стахановських методів виробництва. Розумієте, що я, інженер металургійного заводу, без якихось вузьких, так би мовити, «цехових» міркувань виявляв симпатії до Кліма ще й тому, що він любив металургійний завод, як і я. Він часто розповідав мені про свій новий завод на півдні, розповідав з вогником, будуючи при тому захопливі плани майбутнього, коли він повернеться на завод після війни.

А я ж, знаєте, теж будував подібні плани. Клим комуністом став на війні, а я ж на заводі був комуністом. Я вже спробував гарячого й захопливого смаку у переможній боротьбі нашої партії за зростання соціалістичного виробництва. Ми вже тоді говорили про зародки комунізму в психології металургів...

Коротше кажучи, я полюбив Кліма Дар'їна, сприяв йому з ним і першому йому хвалився про свої мрії, першому йому проспівував нові композиції пісеньок, скаржився на «непокірний» мотив маршу-пісні і жалівся своїми рідніми лихами.

Клим завжди знаходив хороше слово приятеля, щоб підбадьорити, втішити. Це в нього виходило дуже просто, без вигадки, без патяжки. А про мотив пісні-маршу так і сказав:

— Не падаймо духом, товаришу капітане! Ось повернемося на завод, і наша пісня-марш так зазвучить, що всіляке там «змагання» геть до чорта зникне. Згадаєте мое слово...

В тяжких боях під озером Балатон у 1944 році нас обох було тяжко поранено. Мене непритомного забрали до медсанбату і напівпритомного перевезли в тил до госпіталю, але Клим, трохи легше поранений, весь час просився бути зі мною. І коли ми опинилися вже на Україні разом в одному з госпіталів, то те, що ми були разом, обом нам було великою радістю...

Мабуть, ви догадуєтеся, що Клим мене й забрав уже з госпіталю до себе на завод. Кажу «забрав», бо він раніше був виписаний, але зачекав і мене, с'як-так перебиваючись при комендатурі міста, аж доки й мене виписали з госпіталю. Обох нас, що називається, списали з обліку військових. Я, як бачите, так і лишився шкутильгати на ногу, а він — майже з однією правою рукою, бо ліва — хіба що цигарку втримає...

І Клим настояв їхати мені з ним на південь, до нього на завод. Справді, його переконливі міркування схилили мене до думки, що на своєму заводі, де загинула моя мати, де після неї нікого ж у мене немає, на своєму заводі я не відчую життєвого спокою. Дружина? Власне, колишня дружина?.. Можливо, що й вона на той час ще дуже мене непокоїла таким трагічним, я б сказав, поворотом нашої шлюбної долі...

Ми поїхали до Кліма Дар'їна. У нього жива мати й молодша сестра, учениця дев'ятого класу, до речі — зараз моя дружина, теж молодий інженер-економіст, працює на заводі ж... Та чи я ще не набрид вам цими непотрібними деталями?

— О, будь ласка, що ви! Це ж так усе пов'язане з вашою піснею-маршем...

— А пов'язане, дуже пов'язане!.. Отож ми й поїхали. Пам'ятаю, були останні тижні зими 1945 року. Якимсь нерегламентованим поїздом ми прибули на безлюдний зруйнований роз'їзд. Клим запевняв, що з роз'їзду нам ближче до нього додому. І ми вийшли з поїзда. Глупа ніч, точнісінько, як ота, що була під Сталінградом, тільки без свисту куль, без виття мін. Мете сніжана завія, жодного вогника в вікні за межами роз'їзду. Звичайно, було дуже таки пізно. Та в ті часи ми тільки-тільки-но розпочинали відновлювати зруйноване окупантами господарство. Климові, зрозуміло, не терпілося, і ми пішли пішки в глупу ніч, у бездоріжжя, в сніжну завію. Уявіть собі, що й тут мені знову нав'язався той же мотив пісні. Навіть здалося, що я щось знайшов нове, що «змагання» мої ослабли, бо моя пісня таки «липла» до оцієї перемоги ночі та бурана...

Але «змагання» все ж таки тут не поклався край...

На заводі мене охоче прийняли. Інженери, спеціалісти он як були потрібні на відновленні зруйнованого заводу. По щирості скажу вам, що в загальному запалі ентузіазму відбудови я на якийсь час «відірвався» від своїх музичних хвороб. Мій нав'язливий мотив кудись подівся, не ті щоденні турботи полонили мене, інженера конструкторського бюро заводу. Це ж бо справді була не звичайна собі праця від таких-то годин до таких, а суцільне творче горіння, в якому, певне, згоряли й мої музично-творчі поривання.

Але це лише на деякий час. Бо коли в перші дні відбудови ми відчували лише неймовірні труднощі, нестачу електроенергії, відсутність механізмів, нестачу кваліфіко-

ваної сили будівельників, матеріалів, то надалі ніби роздивилися навколо себе і розгляділи, що, крім труднощів, ми таки маємо й дещо позитивне. Союзний уряд, Центральний Комітет партії, сам товариш Сталін турбувалися та всіляко допомагали нам. Ми відчули, що ми не самотні, і труднощі — це лише виклик нашим силам!

І стало не те, щоб легше, а якось певніше. Найбільші труднощі привертали увагу більшого колективу ентузіастів.

Одного разу до нас, конструкторів, зайшов літній уже монтажник, давній, можна сказати, кадровик заводу Микола Петрович Мамотін. Цілий завод, і ми в першу чергу, саме билися над проблемою, як підвести псвалені стовбури домен. Звичайно, найпростіше було порізати автогеном чи електрикою металічні конструкції, розібрати, розчистити і на вцілілих фундаментах побудувати нові конструкції домен.

Так, це було б найпростіше. Та ми не мали нового металу, а головне — у нас не вистачало часу. Країні, знесиленій війною, треба металу, треба, щоб наш завод якнайшвидше став до ладу.

Ось у таку, сказати б, критичну хвилину, коли ми билися над думкою, яке ж рішення запропонувати урядові й партії щодо підняття домен, зайшов до нас товариш Мамотін. Миколу Петровича на заводі добре знали й поважали. Навіть я, зовсім нова людина на заводі, навіть я вже гаразд знав цього старого комуніста-монтажника, і його прихід до нас якось ожвавив наші конструкторські настрої.

— Прийшов порадитися, товариші,— не гаючись, заговорив Микола Петрович.— Єсть у мене одна «мислишка» щодо домни... Я б запропонував одну навіть досить просту конструкцію з блоку гідравлічних, так би мовити, домкратів для того, щоб звести повалену домну.

— Гідравлічних домкратів? — хтось невиразно перепитав. Та в тому запитанні відчулося якесь прозоре схвалення й, може, докір нам, конструкторам.

— Так,— ствердив Мамотін.— Це, власне, один потужний гідравлічний домкрат, побудований на принципі блоку домкратів...

І в ту мить, коли Микола Петрович почав пояснювати схему своєї «мислишки», мені знову, зовсім несподівано й мимоволі, збіг у думці мотив пісні-маршу. Уявіть собі,

що я, слухаючи Мамотіна, не стримався, замугичив той мотив, що аж колеги звернули на мене увагу. І це вже не було «змагання». Пісня-марш і я раптом злилися в одне, ніби знайшовши отвір для виходу...

Мабуть, вам смішно, але — це факт...

Ну, а далі все, здається, ясно. Мамотін, на диво й на радість багатотисячного колективу відбудовників, упевнено і досить скоро звів стовбур однієї домни. Завод дістав вітальну телеграму товариша Сталіна!

У цей день вийшла заводська багатотиражка. У цей день я привіз і поставив у своїй кімнаті піаніно. Вперше я спробував програти свою пісню не на губах, а на інструменті.

Це, розумієте, цілий комплекс почуттів і фактів! І коли я в багатотиражці прочитав: «Пісня південьстальців», де молодий поет-робітник у приспіві захоплено вигукує:

Це ж бо ми, це ж бо ми, південьстальці,
Живемо для труда й перемог!

негайно ж сів за піаніно і проспівав ці слова під захопливі акорди моєї трилітньої пісні-маршу...

Інженер примовк. На цей раз ніби згасла його винувата посмішка. Я відчув, що і в його пам'яті, як і в моїй, виник цей бравурний приспів маршу під урочистий акомпанемент заліза з-під прокатних станів.

Це ж бо ми, це ж бо ми, південьстальці,
Живемо для труда й перемог!

1951 р.

ЯЛИНКА

Оповідання-хроніка

Часом, подорожуючи по селах України, зовсім несподівано натрапляєш на виняткову знахідку.

Уявіть собі, що ви, домовившись із секретарем районного партійного комітету, вирішили з ним зайти оглянути нове будівництво великого колгоспного клубу. Все, що вам потрібно знати про те будівництво, ви вже знаєте. Секретар викликав будівельників, сам дещо доповнив. Але вам захотілося пройтися по селу, поговорити з говірким секретарем про ту чи іншу оселю, про колгоспників, без міри захоплених початком трудового року в цю передвесінню пору...

І ваш зір раптом спиняється на визивно свіжій зелені віт ялинки в селі. Навколо передвесняна твань, не в докір їй буде сказано. Така пора в селі: хлюпає вода в калюжах, а попід тинами, під оселями,— як то говориться, «доходять» колишні кучугури, замети снігу — тепер брудні, підточені талою водою купи. У тому вмиранні снігу ви шукаєте народження. Але садки ще жодною гілочкою не вщують весни: чорні, голі, мовчазні.

І раптом — свіжа й бадьора зелень ялинки!

Природно, що секретар райпарткому посміхнувся на наше зачудування тим прекрасним даром природи. Нам здалося, що навіть і ялинка взимку ще не буває така щедра на свіжозелене забарвлення. А це наближення весни їй, ялині, першій пощастило відчутти й заяритися на страх брудним кучугурам дотліваючих снігів.

— До речі, нам і по дорозі повз ялинку,— мовив секретар.— Та й час терпить тепер. Може, зайдім? То в нас, знаєте, не просто собі ялинка, а ціла хроніка села!..

— Хроніка села? — відразу захопилися ми, оточивши секретаря.— Цікаво, цікаво...

І ніби ще зеленіше заіскрилися свіжістю ялинкові віти...

* * *

Рік 1916. Першою порошею вкрилося поле за селом. І діброва понад полем неначе дрімотою мрійною поїнялася. Зелені віти сосон та ялин у діброві також, як і поле, вкрилися порошею, стали повнішими, немов грайливо прибралися пухнастими сніжинками. Снігури лишали рясні сліди своїх жвавих одвідин по чагарниках і папоротевих заростях. Перші лагідні заячі сліди штампували порошу між соснами. Зима!

Оксана таки настояла на своєму, сама взяла під руку Миколу і пішла з ним по діброві, бродила в м'якому першому сніжку по заячому сліду, слухала Миколину прощальну розмову. Слухала й розуміла, що говорити зараз мусить тільки він. Адже їде знову туди ж, «у Балтику», на свій корабель, де й поранення дістав у бою...

— Знаєш, Оксюшо, інколи виходить так, що морякові рана не страшна, доки корабель живе. Ну, вивезли тебе на берег, в госпіталь здали. Дивись, потім і на поправку отак на цілий місяць до рідного села, та де там... просто в обійми до дівчини потрапиш. А вже коли підходить термін їхати на корабель, тоді й починаються наші моряцькі терзання.

— Та й справді так пориваєшся на свій корабель, неначе втікаєш від... від цього селянського клопоту,— мовила дівчина.

Він скинув свою безкозирку з георгіївською стрічкою гвардійця і збив нею сухий пухнастий сніг з віг ялинки. Оксана шулилася, щоб не потрапив сніг під хустку. А матрос ішов далі, неначе в весняному квітуванні, парувало йому з обличчя, з шиї. Йому хотілося струшувати на себе й на Оксану цей перший свіжий сніг — у ньому стільки ж було такої, як і в дівчини, свіжості. І сніг так же, як і

вона, неохоче обсипався, а обсипаючись — жалив і таяв, жалячи...

— Не втіаю, Оксюшко, але й на корабель кваплюсь. Корабель — це, знаєш, острівець рідної країни в розбовтаних штормах та боях морях. До корабля звикаєш, любиш його життя, і мимоволі здається: не був оце на ньому кілька місяців, а там чого тільки не могло статися за цей військовий час!.. На кораблі твої друзі, твої кращі вчителі... Саша, скажімо, Поліванов, з Обуховського заводу, сигнальщик першої статті, як і я. Йому тепер, щитай, за двох доводиться пильнувати моря... та й хіба тільки моря?..

Отак ішли, виброджуючи в папороті, пригинаючись під колючими ялинковими вітами. Він говорив, а дівчина слухала, підтримуючи його під руку, як звикла за місяць пораненого його виводжувати. Потім спинилися біля розкішної ялини.

— Люблю! — захоплено вигукнув матрос. — Хороша, вічно бадьора рослина, завжди створить тобі настрій!

І знову збив безкозиркою сніг з найнижчої гілки.

— Який же в неї, Колю, настрій зараз? Обсипана снігом, неначе зажурена, як на розлуці...

Микола різко обернувся й поглянув у лице дівчині. В очах у неї ледь бриніли сльози.

— Ось бачиш, голубко моя! Так, правду кажеш: настрій розлуки! Але ж якої розлуки, Оксюшко! Люблю цю вічно живу рослину. Іду оце... а що отам буде, такі діла, Оксюшо! Царя доведеться, мабуть, скидати геть. Та ти не хвилюйся: я лише повторюю те, що говорить робочий люд Росії, що сказав великий революціонер Ленін! Ти ще його не знаєш, але скоро-скоро почувете й ви його слова. Про це давно мріють трудящі Росії. Ще Тарас Шевченко про це он коли складав пісні і радив «миром править» нашою землею... А тебе згадуватиму, як оцю вічно зелену й замріяну ялинку! Не журись, до моєї матері переходи, коли б що... Я домовився... Читай Шевченка, милуйся ялинкою, а я, може, спроможусь надіслати тобі й іншу книжку про селян. Та зараз поїду довойовувати!..

Рік 1918. З того ж дня, як вирядила милого, Оксана мало не щодня відвідувала цю ялинку, журилася і мріяла разом з нею. Призналася-таки Миколиній матері, вдові Катрі Задорожній, а перед родами — й зовсім перебралася до неї, Катря настояла. Не було потреби ховати гріх

дівчини, стала повноправною невісткою. Разом із свекрухою десь напровесні сходили в діброву, викопали невелику гарненьку ялинку, з мерзлою землею на корні принесли додому й посадили під тином од вулиці.

Народила Оксана сина. Катря Задорожня сама й про кумів дбала, і отця Симона, батьошку, вговоряла. Охрестили-таки, Тарасом малого назвали, бо десь припадали й шевченківські дні. І записали його Миколайовичем Задорожнім...

Оксана дослухалася до революційних громовиць у Ленінграді. Дістала й книжечку з листом від Миколи, таким же захоплюючим та бадьорим, яким і сам Микола виїздив після поправки восени шістнадцятого року. Радів за сина, дякував за славне ім'я і просив обох — матір зокрема і дружину зокрема — глядіти сина, бо то «наше майбутнє!» І за ялинку дякував, просив змірити, яка завшишки, та відписати йому...

Отак і застав її якийсь новий «переворот». До села разом з гайдамаками гетьманськими зайшли й німецькі кайзерівські війська. Оксана не вважала в селі визаною революціонеркою. Але ж те, що, невінчаною будучи, почувала себе повноправною невісткою в Задорожній, навіть і сама визивно-жартома взивала себе «Задорожнихою», розглядалося, як якийсь протест проти минулого. І заможні дядьки, які й партію «собствеників» свою створили, знаючи, що Оксана дружиною матроса-балтія «заочно» стала, — одностайно залічили її в «неблагонадійний елемент села».

Малому Тарасові вже на другий рік перевалило, на ноженята спинався опецькуватий хлопчина й «мамо», «тато» бадьоро вимовляв. Оксана полегкість відчула — дитя більше баби трималося, — до школи ходила в свято, навіть у драмгуртку «Просвіти» охоче згодилася «ролі» грати...

Отож, у 1918 році куркуленки-«собственики» влаштували «поминки» по Тарасові Шевченку. З повіту понаїздили вони з «державних варт», у декого й малиновий шлик січового стрільця теліпався на шапці. Попович, отця Симона син, прибув з повіту й гаряче взявся за «поминки».

Як годилося — відправили молебень-панахиду й окропили освяченою водою розкішно зарушникований портрет Тараса Шевченка — велику літографію з портрета Крамського.

Та народ звук значно ширше святкувати цю дорогу йому річницю. І це розуміли впорядники. Велике волосне село мало вже й так звану «двокласову» церковно-приходську школу, крім нижчої трьохлітки «министерства народного просвещения». Десяток учителів у селі — це до чогось зобов'язує!

І попович запропонував організувати ввечері ще й «диспут» (дуже модним явищем були тоді всілякі «диспути»). Невідомо за чиєю вже ініціативою обрано тему диспуту. Ущиплива, як на часи гетьманщини, темка... На афіші біля «двокласової» школи великими літерами було чітко виведено:

«Диспут на тему: «Чи був би Шевченко більшовиком у наші дні?»»

Далі, значно дрібнішими літерами, але так, що й з другого боку вулиці видно, виписано перебріхані рядки вірша:

«...і встануть гетьмани,
Та й покрийть Україну
Червоні жупани!..»

Що й говорити, закликалося галасливо, тема була гостра й цікава!.. Цілком припустимо, що якийсь радник канцелярії повітової «Державної варті», приїхавши ніби в гості до поповича, порадив що тму. Та разом з ним і інші впорядники були певні своїх сил, збиралися доповіддю та кількома виступами геть зруйнувати найменше припущення про можливості порівнювати Тараса Шевченка до «більшовиків цього часу». Натомість малося навіки втелешити в неспокійні голови «плебса», що Шевченко ще тоді вже був викінченим «гайдамакою»...

Ймовірно й те, що вся ця затія була нехитро спланованою провокацією. Недарма ж бо разом з поповичем та його «приятелем» з повіту наїхало й чимало пихovitих синьожупанників, болбачанівців та кайзерівських солдатів і офіцерів.

Та народ таки пішов на «диспут». Надто-бо великою була в народі шана до Кобзаря. Пішов! Пішла молодь, пішли й дорослі, здебільшого — чоловіки. Навіть були й старі люди.

Від імені «Просвіти» попович оголосив початок «диспуту». Від того ж імені прочитав і досить-таки плутано

викладений реферат семінариста на модну тоді тему — «Чий Шевченко?» Добірною мовою, з численними й добрими цитатами обірваних віршів Шевченка та повчань із священного письма попович довгенько «втелешував», що Шевченко борюся за «неньку Україну», щоб таки «встали гетьмани...»

— Ну ось і встали вони! — патетично закінчував попович, виразним жестом повівши в бік купки синьожупаників. — З цього ясно виходить, що Шевченко більшовиком не став би за нашого часу, хоч він і балувався інколи віршами про панів Енгельгардтів, на яких мав зле серце за сестру...

По доповіді вихопилися кілька гарячих промовців, загальний зміст промов яких зводився до ще категоричніших тверджень: «Ні, не був би більшовиком Шевченко!..»

А народ мовчав. Попович заохочував на виступ не лише присутніх учителів, але й селян. Він, як крамар, вигукував із-за прилавка, або, як на громадській розпродажі, закликав:

— Хто далі?! Чи так-таки й уважаєте, що був би Шевченко більшовиком?

Люди не згоджувались на виступ, але в кількох місцях почувався легенький смішок. Це вже був диспут!

— Це ти, дівко чи молодице, засміялася? — з-за столу причепився поповичів приятель до Оксани, яка сиділа майже в передньому ряду лав.

— Та господь з вами, чого б же це я сміялася ради такого дня!

— Який же день? — ухопився й попович.

Оксана озирнулася на зал. «Що йому сказати, витрішкуватому?» — говорив її погляд. А обличчя людські відповідали їй кам'яним спокоєм, у якому не важко було відчуту їй і свої настрої.

— Таж Шевченків день! — одважилася Оксана.

— Ну?

— Що — ну? Шевченків, кажу, день, хіба тут до сміху? — і хотіла собі сідати, нехай ще інші поговорять. А з президії не вгомнялися: до поповичевого приятеля підступив один з місцевих куркулів-«собствеників» і щось шепнув йому на вухо. Той озирнувся, неначе здалась йому вже за плечима якась засідка партизанська. І жваво підхопився:

— А коли не до сміху, то чого ж сміялася? Може, доповідач щось не до ладу сказав, то давай будемо його виправляти!

— Таке й скажете, не до ладу... Чий же він був би, той Шевченко, коли ж родом ось із-за Дніпра, десь Керелівський? Таких же батьків син, як і ми, грішні...

— То й що з того? — не вгамовувався «диспутант», уже переставши улесливо всміхатися.

Та й Оксана відчула в собі якусь незвичайну сміливість. Звісно, не мала наміру якось-то сперечатися з ними, але й нагадати, що селяни теж знають Шевченка, таки наважилася:

— Що з того? — перепитала. — А нічого, звичайно. Тільки ж ото сказали, кажу, доповідач про гетьманів, а про те й не сказали, що Шевченко вчився в Петербурзі біля «Балтики». А там, чутка йде, люди й зараз виписують його слова на прапорах: «...та вставайте й кайдани порвіте!..» І це, мовби, наші люди виписують!..

Звичайно, Оксана ще сіла на лаву, обережно сіпнута за полу, щоб не розбалакувалася. Навіть солідно осміянулася, поглянувши на тих потаємних спільників у такому ризикованому «диспуті»...

На цьому й скінчився «диспут». На дверях, біля вікон стали здвоєні вартові — синьожупанний болбачанівець та кайзерівський солдат.

Гасло світло в залі, чувся крик, зойк...

Оксану схопили й вивели геть, забрали до управи.

Вночі зібралися наймужніші селяни і хто з чим у руках намагалися якось вирвати з смертельних лабет ні в чому не повину жінку. Але спізналися. Без допиту й слідства, по-звірячому познущавшись, Оксану тої ж ночі розстріляли болбачанівці...

Рік 1919. Цього року десь під осінь Червона Армія гнала розбиті шарварки білогвардійської кінноти генерала Шкуро. Селяни вже добре призвичаїлися зустрічати й випроваджувати всіляких царських генералів. Разом з партизанським загonom збройно зустріли шкуровців ще за селом. Здеморалізовані білогвардійці ледве відбивалися, не встряючи в затяжну бійку, й не пішли через село. А саме цього й треба було командуванню Червоної Армії. На цьому й скінчив своє існування потріпаний «ар'єргард» білогвардійщини...

І другого дня в село прибув загін балтійців-моряків. Микола Задорожній був командиром у них. З невимовними почуттями радості й тривоги поспішав у село...

Розпитуватися не хотів — «сам про все довідаюся!» — думав. Та біля самого села партизани зустрічали балтійців, довідавшись про земляка, командира в моряків. З чотирнадцяти чоловік партизанів села, які на похороні біля трупа Оксани поклялися «до смерті боротися з контрреволюцією», двоє загинуло ще в першому бою помсти за Оксану. Партизани мали право першими зустрінути й утішити земляка-матроса.

— Ну, як... у селі? — якось мимоволі вирвалося Миколине запитання.

І по тому, як блискавично змінилися вирази обличчя, як опустилися голови обпалених боями партизанів, Микола зрозумів. Вже й не питався далі. Йому було ясно, що Оксани немає живої, що в селі, в його родині, сталася якась непоправна й страшна катастрофа...

В супроводі партизанів під'їхав на змиленому коні до світлозеленої ялинки, що випиналася ген із-за тину.

А з коня його вже зняли друзі, бійці, сусіди. Ще встиг безкозирку зняти, углядівши квітками прибрану могилу поруч розкішно-печальної в своїй зелені ялишки...

Потім на колінах стояв біля тої ж свіжої могили під зеленою віткою ялини й горнув до серця збентеженого білоголового Тарасика. Ні сльозини на очах, ні безмежної печалі. На могилі лежала безкозирка, і один крайок георгіївської стрічки ледь-ледь майорів від поземного вітерця, звисаючи з могилки.

Лише обвітрені уста виважували племенисту клятву:

— Клянусь своїм життям і словом більшовика, клянусь життям непорочного дитяти, сина свого Тараса, клянусь невмирущою пам'яттю про тебе, Оксано, і на весь рід, на нащадків цю клятву накладаю: не спинимось й не простимо, аж доки не знищимо це отрутне кодро капіталізму!..

Того ж дня й виїхав далі, заповідавши матері: глядіти сина, щоб виростав більшовиком, ростити ялинку й щороку в шевченківські дні справляти спогади про Оксану.

Неначе знав, прощаючись: так і не повернувся вже більше додому. Десь у боях з військами Антанти під Одесою хоробро бився й чесно загинув, відстоюючи Велику Жовтневу революцію!..

Рік 1942. Оксанина могила давно осіла, зрівнялася з землею й квітами-травою заросла. Зате ялинка розрослася, на все село прикрасою стала. З Оксаниної трагічної смерті за скромне слово захисту Шевченка до ялинки прийшла й закріпилася в народі назва «Шевченкова ялинка». Назва ввійшла в традицію щорічних шевченківських свят біля ялинки.

Постаріла вже й Катря Задорожня. Вирядивши тоді в останню путь рідного й єдиного сина, вона все своє материнство й увесь смак життя перенесла на онука Тараса та на ялинку, яку «невісткою», а його «синочком дорогим» називала, виплакуючи материнський жаль за рідними.

І обое — Тарас і ялина — не мали за що скаржитися на стару Катрю. Ялина ярилася зеленню, у цей рік вперше шишками збагатила свій розкішний зріст. А Тарас...

Ще з восьмого класу середньої школи комсомолец, відмінник у навчанні, комуніст в інституті і бойовий льотчик у Вітчизняній війні. Бабусю свою мало сказати — любив! Важко було б визначити, дивившись збоку: хто кого ростив, глядів і виховував. Звичайно, Тарас — дитина. Бабуся й зодягала, і до школи напучувала, до перелазу бігала виглядати, чи не впав, бува, на ковзанах. Бабуся мало не щодня згадувала й любовно розповідала онукові якусь деталь про матір-«революціонерку», про героя-більшовика батька, про ялинку. Собі за батька мала великий портрет Сталіна, й Тараса виховала в любові та шані до нього!

Отак і надійшов оцей 1942 рік, і в **хроніку** села криво вписалася ще й сторінка гітлерівської окупації.

В село ще з літа минулого року зайшли фашистські війська. Хата в Катрі непоказна була, не оселили солдат у неї. Кілька разів приходили від коменданта розпитуватися, чи партизанів, часом, не переховує стара. Навчена ще з тої окупації 1918 року, Катря вишукувала найгречніші слова, пояснюючи, що вона стара й самотня жінка і нічого вже їй у цьому житті не треба.

— Дожить би віку якось, навіщо мені ті ваші партизани здалися?..

Це говорилося остільки переконливо, що старої не зачіпали довгий час. У колгосп працювати при окупантах теж не пішла, і орден за видатні успіхи ланкової приховала, як і портрет Сталіна.

Та надійшли шевченківські дні. Катря, як і щороку, спекла якогось печива невістку й сина пом'янути, як завжди чинила в ці дні. Гадалося, що й сусіди надійдуть, а може... Може, і з школи таки прийдуть до «Шевченкової ялинки!»»

Аж десь в обідню пору староста прийшов — колишній розкуркулений «собственик». Та й не сам прийшов, і поповича привів з собою, покійного панотця Симона синка, та ще кількох чисто зодягнених чоловічків з посрібленими патерицями, з облізлим плисом на ковнірах. Для солідності прихопили з собою з півдесятка гестапівців, озброєних новітніми автоматами.

Про те, що не святкувати шевченківські дні вони отак «гучно» завітали до двору, шістдесятивосьмилітня Катря одразу ж зміркувала. Та й до хати не заходять, а з воріт попростували геть собі до ялинки. Оточили її, вгору на принадно-живучі шишки дивляться, щось жваво обговорюють.

Наважилася й собі підійти до них.

— Здрастуйте, люди добрі,— чемпо вклонилася стара. І, не діставши відповіді на привітання, знов заговорила:

— То може б, у хату завітали домовитись? Адже вогкувати тут надворі, та й незручно...

— Век! — як пес на прив'язі, озирнувся гестапівець у великих блискучих окулярах. І тут же щось заджеркотів по-своєму, грізно й люто.

І Катрі здалося, що двоє катів підскачили до неї, з двох боків почали несамовито її рубати сокирами. Стоїть стара, закам'янівши, бачить, як тріски летять з-під сокир, чує, як серце її от-от розірветься, а слова вимовити не може. Потім тріснуло, похилилася ялина, поникла й стара, і разом з падінням зрубаної ялинки вирвався нелюдський зойк. Стара Катря теж упала.

— Оксано, синочку!..

Ніхто не зважив на непритомну стару жінку. Зрубану ялину потягли на вулицю, тут же й поваливши ветхий тин. Обрубували гілля, і кожен брав собі на виграшку...

Коли сусіди допомогли прочуматися, Катря вздріла розчахнутий пень стовбура й простір на вулицю. На пні вже бриніла манісінька, як іскра, сльозинка живиці. І Катря припала до неї, своєю сльозою обполоскала пень, голосила:

— Діточки ж мої рідні! Ростила вас, доглядала... Гадала, що вмру, а ви ще житимете в цій вічній зелені... Та бодай же їм, клятим катам, своїх дітей не побачити, своїм життям накласти! Тарасику мій, голубчику! Рубай, синочку, рубай їх під самий корінь, рубай таку погань на землі!..

Рік 1943. Того ж дня, як пройшли селом переможні війська Радянської Армії, звільнивши його від гітлерівських посіпак, Катрю Задорожню відвідав моложавий генерал танкової частини. Ішов просто до заіржавілого усохлого пня ялини, оглянув, головою похитав, ні слова не мовивши до офіцерів, що його супроводжували, і пішов до хати. Стара зустрічати вже лагодилася, побачивши в вікно з десяток радянських воїнів на чолі з генералом. Може, і Тарасик з ними? — блиснула думка.

А вони вже заходять у хату, як з рідною матір'ю, вітається з нею генерал:

— Здоровенькі були, мамо! Як живеться? Чи пише ж ваш Герой, льотчик Тарас Задорожній?..

Не знала, де посадовити, як ушанувати..

А другого дня на чотирьох ташках підвезли до двору чотири великих ялини з корінням та землею в здоровенних ящиках і посадовили навколо зарослої травою Оксаниної могили. Могилу підсипали, квітами увінчали. Селяни і танкістів скликали, урочистий мітинг визволення й перемоги провели, і салют із десяти танків дали, збадьоривши стару матір...

Рік 1948. Уже який ось рік стара Катря порається біля чотирьох ялин. П'ять раз люди знов святкували біля них шевченківські дні. Довгий стіл виносили, червоним його накривали, і це ще більшої краси та урочистості надавало: зелені віти ялин і червона китайка на столі!

Паркан у цьому місці переробили колгоспники, квітничок навколо ялин посадовили. Катря вже не здужала працювати в колгоспі, то доручили їй господарювати в «Шевченківським заповідничку».

Аж ось у травневі дні до села прибуло кілька вантажних та дві легкові автомашини. Вантажні брезентами покривані, а з легкової до сільради зайшло четверо чоловіків і одна жінка. Серед чоловіків колгоспники впізнали свого секретаря райпарткому, тому сміливіше оточили прибулих.

Секретар знайомив гостей з колгоспниками. Жінка

виявилася скульптором, а літній чоловік з нею — архітектором. Двоє чоловіків — обласні, а один — аж з Києва прибув, із столиці!

І так собі про се, про те говорять, годинку хвалять і на небо часто позирають. А чого прибули, жодним словом не кажуть.

Раптом над селом прогув літак, пронісся вздовж вулиці й десь, обігнувши колом, пішов на посадку за селом. Автомашина в ту ж мить понеслася туди.

І всі рушили до двору Катрі Задорожньої. Умить збіглося сюди старе й мале. Чутка пройшла, що Тарасик Задорожній прилітає! Всі квапилися побачити Героя.

Стара Катря теж вийшла з двору, хотіла й собі до сільради почимчикувати. Але побачила натовп, що сунув вулицею, затрималася. Потім до ялинок своїх підійшла і разом з ними зустріла гостей.

Та не встигла ні привітатись, ані розпитатись. З усього гону прискочила автомашина, і з неї ще на ходу вискочив Тарас.

— Бабусенько, це ж я!

— Синочку! — зойкнула стара, рушила назустріч, упала в дужі обійми двічі Героя Радянського Союзу, свого онука й сина, своєї надії, свого життя.

— Тарасику! Таки приїхав, не забув... Що ті твої лпсти старій?..

Їх обступили, помножували радість обох, вітали й поздоровляли...

Стола між ялинами не ставили. Так обступили їх люди щільним дружнім натовпом, гомоніли стримано, бо вслухалися, про що говорилося між ялинами.

— Ні,— почули люди Тарасове заперечення.— Гадаю, що тут, на могилі моєї матері, доцільніше буде поставити пам'ятник Тарасові Шевченкові. А бюст хоч і двічі Героя-сина нехай ще посунеться й стане отам, у головах матері. Смерть матері — це вже шевченківська дата. А мій бюст нехай новою зеленню заростає поруч, щоб не переривалася більшовицька традиція вирощування вічно нового, живого!..

Пізніше під'їхали вантажні автомашини. Люди дружно вивантажували полірований мармур, з іншими архітектор планував біля ялинок, кілочки забивав..

А біля хати Катря розмовляла з Тарасиком, на призьбі сидячи. На дві Золоті Зірки дивилася, вродою милувалася: поглянеш — вилитий тобі Микола, а придивишся в очі — Оксана з них так тепло й привітно посміхається...

— Ти ж і жонатий уже, сину, жіночку маєш? — цікавилася стара.

— Ні, бабусю, парубкую...— і зашарівся, як Оксана було.

— Чого ж так? Чи дівчат немає там путящих, а чи... зайнятий такий?

Знизав Тарас плечима, осміхнувся, у вологі очі бабусі поглянув.

— Таки й не було коли, бабусю. Після війни вчитися в Академію послали, кінчаю вже. А потім... таки й не натрапив на свою. Може, тут мені посватаєте якусь бойову дівчину? — пожартував напоследку і весело засміявся.

А стара й не зникнула. Навіть одної миті не подумавши, мовила, ніби давно вже з усіх боків обмірковувала цю справу:

— Аякже! Пам'ятаєш Галю, Шулежки Оксентія найменшу дочку?

— Отой малий шкет? — і ще дужче засміявся, показавши рукою, якою на зріст пам'ятає він ту Галю. Щось радісне з такого недавнього дитинства підкотилося в грудях. На кілька років молодша Галя бігала колись гуляти до них, школярську сумку забирала в Тарасика ще на вулиці, несла через плече, заходячи з ним до хати. Горіли щічки з холоду чи від дитячого піднесення. А весною перший пролісок приносила бабусі...

— Малий? — здивовано, навіть ніби аж ображено перепитала Катря й звернулася до гурту дівчорі: — Володю! А збігай-но котрийсь до Шулежків. Скажи, баба Катря Галину кликала, нехай прийде зараз...

Хлопчаки цілим гуртом кинулися вулицею, а Катря неначе й не припиняла розмови:

— Чудова дівчина, як ота ялинка. А вчилася, десятилітку з медаллю скінчила!.. Та рік оце пропав у неї, все не обере собі найкращого інституту, а батьки трохи прихворіли були обое... Така приємна дівчина, ще в ланці, було, малою прибіжить до мене і, як рідна, вшанує. Отож іде, мала кажеш, чи як там — «шкеть?»...

Тарас озирнувся й схопився з призьби. По обличчі, в очах, по устах неначе вихорці грайливо пустували. Дивився на дівчину, озирався на ялинки, і знов на дівчину, яка, нічого не знаючи, поспішала на поклик баби Катрі. Вона зовсім навіть уявити собі не могла, яку бурю переборює двічі Герой льотчик, стоячи поруч із своєю бабою. Кожну зустріч з нею в дитинстві зараз пригадував і навіть невиразний лісовий запах пролісків тодішніх відчув у навколишній зелені. Так, це вона, та ж сама Галя, що сумку школярську йому підносила, неначе своя зроду. Сміливо ввійшла в хвіртку, квапилася.

А він раптом поривчасто обернувся до бабусі, під обидві руки підвів її з призьби і напівшепотом швидко-швидко заговорив:

— Бабусенько! Я ж її... я ж цій ялинці... я їй... інститут пораджу!..

І, пригорнувши голову старої, ніжно поцілував її в чоло.

— Та про мене...— відповіла Катря.

Березень 1951 р., с. Шевченкове

ПЕРШИЙ ГРОМАДЯНИН

Вадим Конкордія, ім'я нашого героя, не вигадане ним самим. Але й не батьківське, бо дане йому, коли він кількадечним немовлям потрапив у дитячий будинок мальовничого гірського Телаві в Кахетії. Хто вигадав йому це ім'я і прізвище, історія приховала від нас цю деталь.

Та й нецікаво розповідати про це, коли історія уже дорослого Вадима Конкордія значно більш приваблює нашу увагу. Ось цю історію і хочеться нам розповісти.

Якось буквально за кілька днів до закінчення Вадимом служби в Радянській Армії він дізнався про те, що на Каховське будівництво на Дніпрі потрібні робочі руки: спеціалісти, робітники, культпрацівники.

Вадим не раз сам з собою, а часто в розмові з друзями-товаришами по службі ділився думками про те, куди має їхати на батьківщину по закінченні служби в армії. Справді, це таки була складна й дошкульна проблема Вадимового майбутнього. Маючи освіту лише за сім класів, він настійно поповнював її, набував політичних знань старанним вченням в армії і став кандидатом у члени Комуністичної партії. Вадим Конкордія чудово розумів, що в любісінькому найдальшому чи центральному місті, селі великої Радянської країни він відчужує свою батьківщину. Та якось журбою обнімалася душа, коли Вадим слухав розповіді про село Смолянку, чи якесь Асакé, або Розгульное. У кожному з них, за словами оповідача, були якісь-то своєрідні красоти, які тепліше, незмірно тепліше ogrівали душу оповідача, і те тепло ogrівало й почуття

Конкордія. А про що міг розповісти він? Про Телаві — ледве сам пам'ятає високі гори, прозоре небо й монастирі, старовинні монастирі. Хто повірить йому, що дитиною в шість років з дитячим будинком був назавжди вивезений з Телаві до невідомого, лісами огорнутого, Бобруйська, хто повірить йому про якісь-то почуття дитинства до Телаві?..

Чи повірять друзі, що у Вадима теж бринять струни душі від згадування тих Голаборських гір і шовкомоталень по сусідству з дитячим будинком, і виноградних грон, і сонця, сонця в прозорому небі?

Щоправда, Вадим міг більше й тепліше розповісти про пристані на річці Березіні, про теплі піщані коси й про перші шкільні успіхи біля бобруйських лісопильних заводів. Напевне, йому вірять — про його гарячі мрії вирости й учитися в автомобільно-транспортному технікумі або працювати в бобруйських деревообробних підприємствах. Це були юнацькі мрії, з ними пов'язувалося майбутнє, і тепло від цих спогадів ще й зараз ворушило серце Вадимові, як ворушилося воно в друзів при спогадах про Смолянку, Асакé, Розгульное.

Та коли сам у себе по щирості питав за те ж саме, тоді виринав у пам'яті Барнаул, куди евакуювали їхній дитячий будинок в часи фашистсько-німецького нападу на Білорусію.

Далекий, зав'яний вітрами, радісно-зелений Барнаул! Твоя пристань на бурхливій Обі не має тих теплих бобруйських пісків. Ти маниш своїми нерозкритими, незвіданими багатствами краю, своїми песходженими горами, нестримними ріками. В Барнаулі Вадим кінчив семирічку, в Барнаулі ж і працював на судноремонтнім заводі. І мріяв заочно підготуватися, щоб таки вступити до чудового зазеленого під горою інституту сільськогосподарського машинобудування. Ще й зараз Вадим Конкордія в лавах армії не переставав передплачувати «Алтайську правду» і в тому відчував якийсь зв'язок родинності.

Але — родинності!.. Його приворожували три однаково теплих пункти цієї родинності. До того ж, свідомі радянські люди, даючи йому ім'я, чомусь знайшли можливим записати йому національність — грузин. Певне, вони мали до того якісь підстави. А поглянувши в дзеркало на свої очі, оглянувши правкий стан високого юнака

й чорні, ледь-ледь закучерявлені юнацькі вуса, він інтуїцією розумів, що лише в Телаві могла б признатися йому рідна мати, коли вона жива...

На зборах, перед тим як забирати документи на виїзд, відпускники бійці й сержанти мали розмову з майором, капітаном та лейтенантом. Саме в цей вечір один з капітанів і виступив з оголошенням про те, що новобудова комунізму на Дніпрі, Каховка, запрошує ентузіастів-патріотів поповнити собою армію будівників Каховського гідровузла та міста. Капітан так умів про це сказати, що, підготовлений думками й мріями про свою домівку, Вадим Конкордія перший зголосився взяти відпускні документи на Каховку...

* * *

Вадим їхав не самотній. Охочих набралось чимало серед відпускників. В дорозі всяке говорилося: здебільшого всі їхали з наміром неодмінно сісти за кермо складних будівельних машин, дехто ладнався в гідротехніки — словом, говорилося в високих тонах про все, що стосувалося Каховського будівництва.

Конкордія мав деяку теслярську спеціальність, опановану на судноремонтному заводі в Барнаулі. Але як не намагався пристосувати думкою свою судноремонтну кваліфікацію й знання до Каховської гідропоруди — нічого не виходило...

Так у думках та мріях, в розмовах та обіцянках один одному доїхали й до Каховки.

Пізно вночі пароплав пристав до крутого берега між пришвартованими баржами та пароплавами. Матроси оголосили, що це і є пристань Каховка. Але Конкордія був психологічно підготовлений до чогось більшого, грандіозного й мав велику охоту посперечатися з матросом — Каховка це чи не Каховка. Та сперечатися не було з ким, коли він вийшов уже з пароплава на піскуватий укіс і відерся разом з пасажирами на крутий берег із скупюю рослинністю та нічним затишком. Тільки десь угорі чи, може, поза межами цієї забаржованої, загромадженої лісоматеріалами, цеглою, мішками цементу пристані, ніби шуміли степові вітри... Вночі ж довелося шукати «Дніпробуд», доводити кур'ерам та сторожам про те, який він,

Конкордія, потрібний був на будівництві і з якою охотою прибув сюди...

Це була перша ніч, і будьмо справедливі — не дуже вдала для Конкордія ніч. Та вранці бригадир геологорозвідки, куди спрямували Конкордія, розвіяв ці перші нічні враження. З кількома прибулими Вадим Конкордія був прийнятий до геологорозвідкової партії української дослідної експедиції. З ними говорив начальник експедиції, їх напучували старші геологи, інженери. З Каховки їх новісінькими вантажними машинами привезли десь на лівобережні піски, розподілили по об'єктах...

І, як то кажуть, наш Вадим, засукавши рукава, взявся до праці. А праця на перших порах, — її важко ще було вибирати Вадиму, — праця, як виявилось, досить-таки знайома судноремонтному деревообробникові: будувати плавучі помости на цистернах-плавниках, копри для бурових вишок у створі майбутньої греблі через Дніпро, ставити ті копри на воді й по обох боках Дніпра на березі, їздити човном на лагодження плавучих бурових вишок і таким чином поволі виростати на одного з авторитетних допоміжних робітників-майстрів експедиції у розвідковому бурінні.

Одного разу якимось перед вечором Вадим повертався з правого берега. По правді кажучи, не хотілось повертатись. На правому березі містився чудовий виноградгосп, виноградні лози якого так лоскітливо нагадували Конкордія його дитинство в гірському місті під прозорим небом.

Та це були лише емоції, а обов'язки й щоденний ритм будівничого життя вимагали їхати на лівий берег, де в піщаних барханах, у шелюгах, з рідкими кучерявими соснами, містилися робітничі бараки. Часом навіть у човні, сміючись, порівнював ці піски, а за ними безмежні степи з гірським плато чи з теплими надбережними пісками Березіни, або з алтайською зеленню й бурхливими гірськими річками індустріального сучасного Барнаула. І та усмішка говорила не на користь оцим піскам та баракам.

В такому настрої Вадим проїздив моторним човном повз бурову вишку, що якорилася майже на середині широко розіллйого Дніпра. На вищці працювала дівчача бригада — лише бригадир у них був мужчина. Вадим знав цю бригаду дівчат і їхнього бригадира. Знав і те, що на Дощі пошани ця бригада не стояла серед передовиків-

новаторів розвідкового буріння. Знав і дівчат, що працювали на цій буровій. Про них він міг багато чого сказати в розмові з приятелем, але про комсомолку Зою Хлебникову, що прибула сюди з товаришками десь аж з околиць Брянська, про Зою він жодним словом ніде не висловився. Які були тому причини, не важко й зрозуміти, бо Хлебникова мала і гнучку поставу, і чудові хвилясті коси, і головне — запальну комсомольську вдачу, в якій Вадим чомусь вбачав «майбутнє» дівчини.

Побачивши, що на вищій дівчата досі (так пізно) працювали, Вадим попросив моториста підрулити до вишки. Моторний човен зняв хвилю, дівчата закричали що було сили, проклинаючи хвилі й непроханих гостей. Штангу в скважині заклинило, з'явилася небезпека в дівчат не добути їм і цього, вирішального на сьогоднішній виробничий день, керна-зразка породи Дніпрового дна.

— Вас носить тут, — сердито озвалася Зоя, перекидаючи трос лебідки на другий блок, щоб збільшити тягову силу. — Зіпсували нам кінець дня. Думали, хоч сьогодні виб'ємося з цього ганебного прориву, а ви...

Конкордія вискочив на поміст і тут же помітив, що дівчата працюють без бригадира, самі. Гнів Хлебникової глибоко зачепив юнака. Хотілося виправдатися або втішати, чи братись допомогти дівчатам вирвати цей вирішальний керн, заклинення якого сталося з його провини.

— Не дрейф, дівчатка! Коли на те пішло, то ми вам пів-Дніпра цього ґрунту для керна витягнемо. Шурик, — гукнув він до моториста. — Ану, давай, браток, сюди, виправляймо нашу провину. А де ж, дівчата, ваш бригадир?

— Бригадир, бригадир. Немає в нас бригадира.

— Ми самі собі бригадири...

— Бригадир наш захворів, — досить уже миролюбно повідомила Зоя, поглянувши на те, як спритно взявся Конкордія за вирло лебідки, щоб зрушити заклинену штангу в перекошеній обсадній трубі.

Також треба правду мовити, що й Зоя часом згадувала цього чорнявого юнака, пам'ятаючи його з виступу на виробничій нараді бурільників. Сміялася в думці з його дивного прізвища — Конкордія. Мабуть, п'яниця батько був, коньяки фірми з такою назвою любив пити. Конкордія його прозвали. Але мимоволі відчувала, що згадка

про це, таке дивне прізвище — Конкордія якось приємно лоскотала дівоче серце. Згадувалися такі сильні, мужні нотки в голосі юнака з його виступу. Слів майже не пам'ятала, а голос звучав, часом і радував, що аж соромно самій собі ставало. І ось він прийшов, командує на вищці, за корбу лебідки з нею ж поруч, з Зоєю Хлебниковою, на-вертає, аж трос, мов струна, бринить, ніби от-от повереться...

— Зрушила, зрушила, давайте, давайте...— гукнула дівчина, що стояла біля входу обсадної труби в отворі помосту до свердловини. Лебідка заскрипіла на помості, і корба поволі наверталася під могутніми натисками Конкордія та моториста з човна. Зоя теж трималася за корбу поруч з Вадимом, відчувала дотик його руки до своєї. Та в ту мить не зняла своїх рук з корби. Лише пізніше мимоволі згадувала ту міцну постать, що з таким щирим напруженням працювала на ліквідації аварії на буровій.

* * *

В тимчасовому приміщенні кіно, одному з дерев'яних бараків, зібралася нарада, щоб обговорити наслідки змагання дослідних груп і партій на Каховському будівництві. Ніби навмисно, щоб дошкулити Конкордія, на нараді найбільше говорилось про шосту бригаду плавучої вишки бурильників, про ту ж відому нам дівочу бригаду. Здебільшого їх лаяли, звичайно, товариською лайкою, докором. Але поза цим більша частина дебатів спрямовувалася на критику керівництва експедиції, на критику часом застарілих методів дослідного буріння. На копрах плавучих бурових панує ручне буріння — це мало свій сенс, коли взяти до уваги об'єм завдання на кожную свердловину та портативність установки для такої специфіки. Але чому так повільно впроваджуються новаторські пропозиції, чому немає обміну досвідом з передовими бурильниками з будівництва і поза Каховкою?..

Вадиму було прикро слухати, як дівчата критикованої бригади одна за одною виходили на трибуну й жодного разу не виправдувалися, а скаржилися. Вони скаржилися на дуже хисткі плавники понтонів під копром, на нестачу тросів, щоб густіше пауком заякорити вишку, на інші недоліки буріння на рухливій опорі, на труднощі пря-

мовисного встановлення на воді обсадних труб і надто велике реагування труб на найменші примхи хвилястого Дніпра. Та Зоя Хлебникова сміливо, сміливіше за своїх товаришок, заявила, що причини відсталості їхньої бурової, причини їхніх щоразових проривів, невиконання планових завдань тощо лежать у тому, що бригадир-майстер у них недосить беручий до праці, хоч і солідно кваліфікований. А за останній час він ще здебільшого й хворіє.

— Ну, як нам вирватися з тих клятих проривів, коли на вищій крім оцих-о,— Зоя в динамічному жесті підняла від трибуни свої дівочі і, як здалося Конкордія, досить тендітні, як для буріння, руки,— крім оцих-о рук, ми нічим не можемо похвалитися: ні знаннями, ні досвідом бурильників, ані особливою фізичною силою. Часом здається й нам, що, може, якось би прилаштувати механізми замість допотопної лебідки, спарованих блоків та... дівочих рук? Часом здається, що був би бригадир, як у людей, зміг би краще враховувати й ті наслідки буріння, які ми маємо. Мені, наприклад, здається, що наслідки в нас бувають і непогані. Скажімо, цими днями з кількістю кернів та метражу ми зовсім уже виходили з прориву, мали витягти останній керн за заданим планом, але ж...

Зоя швидко глянула в зал, ніби шукаючи тих доказів і слів, яких не вистачало їй у цю мить. Вадим зрозумів, що мала на увазі дівчина, підвівся в залі й гукнув:

— Це ми з Шурою Кулішем зірвали дівчатам той день... Прошу слова!

В залі озирнулися на Конкордія, голос якого вже впізнавали на зборах і нарадах. На бурових уже впізнавали правкого юнака з широкими плечима й молодечими пориваннями чи то на праці, а чи й поза нею. Конкордія швидко крокував між рядами просто до трибуни. В президії наради Perezирнулися — надати слово тесляреві, а чи спинити його намір виступити так неорганізовано. Та на будівництві вже знали запальний характер Вадима Конкордія, знали його активність на прилюдних зборах, і само собою вже розумілося, що слово йому надане, він має зараз говорити. Зоя теж мовчки оступилася від трибуни, зацікавлена не лише тим, що додасть до своєї репліки цей Конкордія, а й як він поведеться з нею тут, на людях...

А він тимчасом обдарував її байдужим поглядом, може, навіть і не зафіксував її в своїх зорових враженнях.

— Товариші! — звернувся Вадим до зборів, ставши поруч із дівчиною.— Ми з Кулішем, справді, тоді спричинили заклинення штанги на шостій буровій, перервали штангу, і плану дівчата не виконали. Перервали тому, що муфта на стикові штанги була неухважно загвинчена, лише на дві нитки. Дівчата чудесно працюють, але самі по собі, без достатньої підтримки з боку цілого нашого колективу. Заякорили їх серед Дніпра, з берега не видно за верболозами, а поїхати до них не завжди охоче збираються ті, кому найбільше слід це робити... Та я виступив ще й з тим, щоб зробити пропозицію: я прошу нашу нараду рекомендувати керівництву геологорозвідки послати мене на цю бурову бригадиром!..

Лише мить затримався на трибуні, дивлячись просто перед себе. Потім озирнувся на Зою, що досі стояла поруч з ним і, немов заворожена, дивилася вгору на його палаюче обличчя. Тепер дружньо посміхнувся їй, неначе сказав: «А про решту ми з тобою домовимося й поза нарадою...» — і також правко пішов на своє місце, не вгасивши посмішки на устах.

Другого ж дня Вадима Конкордія було призначено бригадиром на шосту бурову вишку до комсомольської дівчачої бригади. Для експедиції це була одна з щоденних організаційно-виробничих перестановок, якими повнілися накази по управлінню. Та цього, власне, дня і Вадим, і Зоя відчули, що їхні життєві кола якось гармонійно співставлялися в одне. Вадим гаряче взявся за обов'язки бригадира в новій для нього професії бурильника. Завчасно інформувався в кращих по експедиції бурових майстрів, докладав до того власний хист і невичерпну енергію і заповзятю працював. Не було дня, щоб він не «воював» з начальниками постачання, з геологами, з керівництвом. Десь на шостий день бурова Вадима Конкордія вперше виконала план, а ще через кілька днів — імена комсомольців-дівчат шостої бурової вперше потрапили на Дошку пошани. Ленінградка-геолог у своїй черговій доповіді старшому геологові не змогла обминути такого факту, що керни ґрунтів з шостої бурової стали довозитися в найкращому стані, що в багатьох моментах дані цієї бурової дещо корегують своїх сусідів, які часом зменшують черговість кернів. Шоста бурова першою

закінчила буріння на всю задану глибіню і була пересунута на берег на ще відповідальніше буріння. Про бурильника-бригадира Вадима Конкордія прийнято говорити в експедиції чи на будівельному майданчику на обох берегах Дніпра як про передового, як про новатора, як про ентузіаста серед каховських будівників.

Згодом керівництво експедиції визнало за можливе, порядком підвищення в роботі, забрати Вадима з бурової й послати його до електроцеху. Безсумнівно, в цьому відчувалася розумна й далекосяжна думка про створення кадрів не лише на будівництво Каховського гідровузла, а й на його експлуатацію. Підбирати кадри треба було з найкращих передовиків будівництва, з безперечно здібних молодих стахановців, які могли б учитися, успішно опановувати прискорені шкільні програми. Про це Конкордія не було сказано. Треба думати, що ні в керівництві, ані в безпосередніх начальників Вадимових не було жодних сумнівів щодо згоди його самого.

Вадимові, насправді, не зовсім подобалося буріння. Цією кваліфікацією він не захоплювався, і коли опанував її за ці кілька місяців роботи в шостій бригаді, то виключно з свідомості, що всяка праця на тому будівництві виправдує його охочий приїзд на нього.

Що Зоя Хлебникова відіграла вирішальну роль у вирішенні Вадимом стати бригадиром-бурильником — це ясно. Ця дівчина подобалася йому і раніше. Але з приходом його в бригаду, з того дня, коли він відчув Зою поруч з собою в боротьбі за виконання плану бурової, за зняття ганебного імені відсталих із цих чудових комсомолок, він відчував, як зближається його душа з почуттями Зої. Дівчина ніколи не зверталася до нього, як інші, влітаючи і свої звертання звичайний дівочий жарт, вона не шукала в нього співчуття своїм недосить великим фізичним можливостям у праці, як це робили інші члени бригади. Але Зоя вечорами охоче поверталася з бригадиром на берег з роботи, часом бувала з ним і в кіно, забуваючи, що це їхній бригадир. Як і він, Зоя знаходила приємність після кіно відвідати пустельний, заплавами вкритий берег Дніпра, помилуватися кучерявими старими пенькуватими вербами попід берегом, або й просто — переборювати в прогулянці з Вадимом суховійні вітри на широких степових просторах десь за сотні метрів від берега...

В таких прогулянках обоє часом більше мовчали або

обмежувалися, висловлюванням одне одному скупого захоплення приємним вечором, чи то вітрами степовими, а чи самим фактом прогулянки вдвох. Обое вони дорослі юнаки. Дівчина лише на чотири роки була молодша віком, аніж хлопець. І одного разу, сховавшись від вітрів на заплаві береговій під репаною вербою, Вадим сказав:

— По-моєму, Зоєчко, ми хоч і мало говорили, але сказали все, що треба було до цього дня сказати закоханим одне одному. У мене батьків, на жаль, немає, питатись дозволу на одруження з тобою я маю хіба що у власної совісті. А ти маєш батьків, дістаєш листи, навіть привіт мені якось передавала від матері... Як, Зою, будемо питатись чи благословимося тими чудовими ночами, які голубили наші зустрічі, благословимося широким Дніпром та нашою щирою любов'ю й сходимо завтра до каховської загсу?..

І відчув, як затремтіли ніжні Зоїні руки в його руках. Пригорнув голову, що надійно поклатася йому на груди, перебирав мужніми пальцями ніжну дівочу косу.

— Ходімо вже до гуртожитків, — тихо вимовила дівчина, відірвавшись від грудей і тягнучи Вадима за руку. — Ходім! Коли хочеш, я покажу тобі листа від моїх батьків. Я... я вже запитала.

* * *

Так побралися ці двоє молодих веселих людей, відомих на будівництві серед передовиків. Про них писали в стінних газетах. Навіть «Каховський будівельник» сповістив про їхнє одруження. Адміністрація будівельної площадки оселила їх у сімейному гуртожитку на майбутньому центральному майдані Нової Каховки.

З цього часу життя їхнє ніби нічим назовпі не змінилось. Зоя від буріння перейшла на будівництво будинків Нової Каховки. Порадившись якось з Вадимом, записалася на вечірні гідротехнічні курси. Та й Вадимові радила не спинятися на його успіхах в роботі помічника електромонтера. Вона була певна, що Вадим легко опанує професію і незабаром стане кваліфікованим електромонтером. Загальна хода часу диктувала потребу вчитись. Вчитися не як-небудь, не від випадку до випадку, а взявши собі тверду й надійну систему навчання.

Часом вони також, як і до одруження, вечорами вихо-

дили на прогулянку і в розмовах, у мріях непомітно віддалялися в простори придніпровських степів.

— Попрацюємо, Вадю... а потім поїдемо до нас на Брянщину,— голосно мріяла Зоя.— Ну, що оці порожні своєю безмежністю степи?.. Звичайно, я розумію їхню врожайну міць. Я уявляю собі, що станеться з ними після побудови Каховки та електрифікації! Але ж згадати наш шум непрохідних лісів, згадати лише наші брянські заводи, згадати, що під боком у тебе Москва!..

— Так, так. Москва мене давно вабить,— у тон її відповідає Вадим.— Просто здається ненормальним: людина у двадцять п'ять років ні разу не була в Москві...

— Ну, ось бачиш. У нас теж електрики стільки, що електромонтери там нарозхват. Я тільки хочу переконати тебе: запишись в оцю вечірню електротехнічну школу. Ми молоді, що нам ті труднощі навчання!

Вадим щільніше пригортав до себе Зоїн лікоть і, лише як слід обміркувавши відповідь, говорив:

— Електротехнічна школа... Та ти ж читала, що написано в умовах прийому?

— А що ж там написано?

— Чорним по білому: «Щоб підготувати кадри експлуатаційників для майбутнього Каховського гідровузла, управління Дніпробуду відкриває однорічну школу в місті Каховці, з філіалом на будівництві Нової Каховки...» Розумієш? Для кадрів-експлуатаційників. А який з мене кадр, коли я таки мрію поїхати з тобою в Телаві?

— Що ж я в твоєму Телаві не бачила? Ні батьків у тебе, ні родичів. Поїдемо в Брянськ.

— Чи хоч і в той же Брянськ,— зітхнувши, продовжував свою мову Вадим, неначе й не припиняв її.— У Брянську, звичайно, є в тебе батьки, рідня. Твоя рідня — моя рідня... Але хто сказав, що я в Телаві батьків не маю?..

Тепер уже Зоя щільніше брала його за руку, розуміючи Вадимів настрій.

— То й не запишешся в електротехнічну школу?

— Ні. Запишуть у якісь інші заочники — скільки цього є! — але до школи електриків не вступлю. «Каховка, родня Каховка!..» — співати про тебе ми любимо, сил не пошкодуємо на будівництві. Але кортить і мені осістися в рідному куточку, родинність відчутти. Поїдемо, Зоєчко, в Телаві...

Такі розмови провадилися, лише в інших варіаціях, майже щовечора. То на якийсь час Зоя переставала настоювати, щоб записався він до школи електриків. В такі хвилини вони, здавалося, були щасливі. Бо Телаві та Брянськ мимоволі вже зазмагалися на право прийняти їх в свою родину. А час ішов, надходила зима, дощова, вітряна, непривітна степова південно-каховська зима. Зої було чим похвалитися, згадуючи зиму своїх рідних країв. Вадим теж не захоплювався цією, такою дивною переходною порою, яка в дощах та в ожеледі проходила на Каховському будівництві.

На цей час будівельники здавали вже до експлуатації кілька житлових будинків. Група планування міста, в якій працювала тепер Зоя, закінчувала генеральне планування Нової Каховки. Зоя виходила вздовж і впоперек майбутні вулиці, бульвари, сквери, парки культури й відпочинку. З архітектурних ескізів уявляла собі, а фантазією доповнювала майбутній вигляд цього нового, комунізмом продиктованого міста в огнях електрики, в затишних садах і скверах, у творчій поборюванні оцих голих безкраїх степів Південної України.

Був вихідний день. Ожеледь з пронизливим вітром не давала можливості подружжю вийти з кімнати гуртожитку, і вони, обговорюючи цю ситуацію, з сумом дивилися на непогоду, намагаючись приховати одне від одного своє почуття незадоволення нею.

Раптом озвалася Зоя. Озвалася, неначе винувата в чімсь. Її усмішка, її звернені до Вадима блакитні очі явно прохали пробачення, прохали зрозуміти її щирість. Вона заговорила:

— Вчора я була присутня, коли головний архітектор Нової Каховки доповідав начальникові Дніпробуду про перспективний план зростання і розвитку цього нового міста. Слухаєш, Вадику, а тебе підносить певність, що й ти ж уклав у цю величну будову свої юні, перші поривання будівника комунізму! Мій батько воював за Вітчизну, рани пережив, ордена має. А ми з тобою тільки з книжок та з розповідей усе це знаємо. Ми пережили лихоліття, але пережили, як діти, про яких піклується вся країна, піклується партія!.. Ти розумієш мене, Вадику?..

— Цілком, Зоєчко. Тобто, я не розумію і розумію... Але ж ти ще нічого й не сказала.

— Хіба? — запитала Зоя, щільніше притулившись до чоловіка. — А мені здалося, що ти все зрозумів...

— Що саме? — Вадим якось серйозніше поглянув у ніжні усміхнені очі дружини, в яких разом з вогниками щастя брили й сльози.

— Отам-ото, Вадиме, закладається десятирічна школа... А перед нею оце вже весною буде засаджено скверик... Вчора мені сказали з готового будинку № 2, що вони могли б дати нам з тобою кращу квартиру на третьому поверсі. Скільки світу видно з третього поверху, Вадиме! Знаєш що: записуйся до школи електриків...

— Я?

— Еге ж, ти й записуйся... — Зоя пригорнулася до Вадима, сховала очі. Пригорнувши її, Вадим відчув, як стримується ніжна дружина, щоб не заплакати.

— Та що з тобою, Зоєчко, рідна моя? — уже напів-тривожно запитав Вадим.

— А запишешся? — і запливли сльозою очі, і розпуклі усмішкою уста благали його, щоб записався. — І квартиру візьмемо?.. Я, Вадику, вагітна!..

Вадим, неначе підкошений, присів, схопив обличчя Зої обома руками; обцілував його. Потім легенько, ніжно обняв її, крутнув по кімнаті й знов узяв за руки вище ліктів, відвів від себе:

— Зоєчко! — гукнув, неначе потерпілі на кораблі побачили в туманних далях порятунок і гукнули: «Земля, земля!..»

— Зоєчко, — тепер обнявши за шию і пригорнувши її голову до своїх плечей, тихо заговорив Вадим. — Ну, звичайно ж, запишусь. Та це ж прекрасно, Зою! Каховка! Чи знаєш ти, яке неосяжне уявою майбутнє посіяли ми в зерні, з якого виростає наша дорога Каховка! Зоєчко, у нас народиться перший громадянин цього рідного міста!

— Перший громадянин!..

Серпень 1951 р. Каховка

ЛЮБОВ

На великому придніпровському заводі «Пролетарій», у дрібносортному прокатному цеху працював молодий стахановець-прокатник Федя Перепелиця. Йому ледве минуло двадцять чотири роки в момент, коли його ім'я широко прогриміло на всю країну як ім'я винахідника-раціоналізатора, передової людини цеху.

Не зміг і я утриматися. Перебуваючи в цьому індустріальному місті на Дніпрі, відвідав завод «Пролетарій» і познайомився з тим славетним прокатником.

Дрібносортний прокатний цех на цьому заводі за свої понад півсотню літ існування не один раз перебудовувався, поширювався. Особливо великі зміни сталися в цеху після Вітчизняної війни, з перших днів якої він був дощенту зруйнований варварським бомбардуванням фашистської авіації. В першу ж ніч бомбардування ще без оголошення війни під уламками руїн цеху загинув досвідчений прокатник, майстер вальцювання Логвин Перепелиця, батько нашого стахановця Феді.

Перед величезним, відбудованим після перемоги цехом стоїть гранітний обеліск, неначе виростає з розкішних клумб вогненночервоних квітів. Золотими літерами карбовано шліфованій граніт. «Вічна пам'ять невинним жертвам фашистського звірячого нападу в ніч на 22 червня 1941 року». І першим у списку імен загиблих у цеху робітників стоїть ім'я прокатника з дрібносортного стану 480 Логвина Перепелиці.

Розповідають, що отут, біля гранітного обеліска, в день його відкриття після великої перемоги, молодий Федя

Перепелиця урочисто обіцяв заводові замінити батька і не зганьбити імені славного прокатника.

І не зганьбив! Тоді він ще був тільки школярем останнього класу. А повернувшись уже з лав Радянської Армії, не забув урочистого слова юнака, поступив прокатником на той же «батьківський» стан 480.

Така передісторія події, про яку хочеться розповісти при цій нагоді...

Коли ми з цеховим парторгом зайшли до прокатного стану 480, я вже знав і те, що стан реконструйований за пропозицією Феді Перепелиці, тому й зветься тепер станом 480 П. Завдяки тій реконструкції, стан 480 П, що його ось уже з місяць завод випробовує в дії, щозмінно виконує планові завдання на 450—500 процентів!

Всю кількамісячну історію з пропозицією Феді Перепелиці та боротьби за її реалізацію мені розповіли з усіма цікавими й часом смішними подробицями ще до мого знайомства з самим ушлавленим тепер стахановцем. Та хотілося побачити його, почути його живе слово, пізнати нову людину нашої славетної доби.

Федя Перепелиця у напруженій гармонійному ритмі схопив обценьками останні в його зміні кінці вогннечервоної катанки, спритно обернувся й «задав» їх другій парі валів по вертикалі «батареї» прокатного стану. Потім хитнув головою на знак того, що він зрозумів і сприйняв знак машиніста десь аж з будки, і віддав обценьки напарникові в зміні, Захарові.

Перестрибуючи готову продукцію катанки, яка мчала по стелажу, немов струмок з вогненного джерела, Федя уважно провів очима той шалений біг притухаючого струмка вогню і незмушено, весело посміхнувся.

— Чого це ви посміхнулися, товаришу Перепелиця? — знайомлячись, запитую його, щоб зав'язати вільну розмову з людиною.

Федя ще веселіше засміявся, згадуючи причину сміху. Потім оглянув нас і побачив, що в гурті є зовсім незнайомий йому людина.

— А, дрібниці... — відповів він і згодом у веселому ж тоні додав: — Згадала баба, як була дівкою та хлопці її любили...

Останні слова Федя сказав, уже підходячи до гурту, де за столиком, біля великого сифона газованої води, сиділо ще кілька прокатників, відпочиваючи, як і Федя, свої 20

хвилин. Слова Перепелиці викликали раптовий регіт прокатників. Їх спочатку підтримав і сам Перепелиця, але відразу ж і стримався, безпомилково догадуючись, що стороння людина тут цікавиться саме ним.

Федя Перепелиця був уже цілком дорослим мужчиною, хоч у світлих і живих очах світилось ще щось непережите, юнацьке. Навіть голос у Феді звучав уже цілком усталеними нотками дорослого.

— Добре, мабуть, любили, має стара що згадати в житті, — озиваюся я, підхоплюючи слова Феді та вмикаючись у загальний настрій.

— А так... — розігнався Перепелиця, але його перебив такий же молодий, як і він, прокатник, відриваючись від кухлика з газованою водою:

— Баба згадує, як її любили. А чи згадують ті хлопці, як одкоша від неї мали?..

Новий вибух реготу змусив Федю аж зніяковіти. Він почервонів, засоромлено поспішив забрати в прокатника кухоль і в якомусь різкому натисканні ричажка сифона тусив ту свою ніяковість...

Зустрілися ми з Перепелицею на березі Дніпра десь перед вечором, як і вмовилися в цеху. Мене зацікавила «історія любові» Феді, про яку натякнули тоді прокатники й тактовно потім її зам'яли. Скориставшись вільним часом, я допитався, де працювала на заводі Рая Масоха, яка стала причиною «любовного непорозуміння» Феді, навіть побував і в неї вдома, поговорив з матір'ю...

Берег Дніпра, де ми зустрілися, почали вдягати в граніт, проклали вулицю сюди з центра міста, посадили бульварчик з молодих кучерявеньких лип. Ми ходили з Перепелицею понад гранітною набережною, милувалися стриженими, немов школярки в коротеньких спідничках, липами, і він розповідав мені свою «історію». Хлопець розумів, що говорити з журналістом треба обережно, примірюючи слова. До того ж, відчувалося, що йому хотілося показати й свою неабияку начитаність. Коли я запитав його під час розмови, як він розуміє любов, Федя відповів, продумуючи кожне слово:

— Любов, це комплекс почуттів людини, хороших почуттів до рідних, до праці, до життя, ну і... до дівчини чи там до хлопця. Коли з того комплексу раптом випадає

найдрібніший відтінок якогось почуття, то любов шербатіє і перестає бути любов'ю...

Федя розповів дещо мені про Раю, не здогадуючись, звичайно, що від її матері я майже все те знав. З усього того, що я почув про цю дівчину з двох джерел, мені стало відомо, що Рая по закінченні десятирічки пішла на завод працювати бухгалтером цеху десь через рік після Феді. Вчитися далі не пішла з якихось дивних мотивацій: «Сама собі знайду шлях до щастя...» Щоправда, десятирічку вона кінчила вже дворічним переростком. Один рік втратила в час евакуації, а другий — накладні витрати сімнадцятирічної вродливої дівчини, яка своє навчання в школі в такому віці вважала зайвим тягарем, «що скорочує молодість». Скорившись батькам, мусила повторити восьмий клас, але вже не насмілилася по закінченні десятирічки стати ще й перед труднощами вступних іспитів до вищої школи.

Рая Масоха, молода й вродлива дівчина, з'явилася на шляху в Феді майже випадково. Може, бачив її й раніше, але за клопотом зі своїм раціоналізаторським винаходом ніби нічого навколо й не помічав. Хоч у своїй розповіді кілька разів мимоволі згадував, що коли в часи задуму над удосконаленням він зустрічав хороше, привітне дівоче обличчя, йому думалося якось вільніше, його творча жага зростала.

Отак і вийшов з прохідної заводу після зміни, замислений, заклопотаний. В цеху раціоналізації та удосконалень інженери заспокоювали, механічний цех почав уже виготовляти деталі експериментального приладу автоматики Перепелиці, а йому все здавалося, що чогось недодумав, десь не уточнив. Товариші — одні бадьорять, а інші нагадують, що прокат річ давно усталена: вали крутитимуться, катанка вальцюватиметься, що ти тут раціоналізуеш?..

І раптом біля трамвайної зупинки першими впали в око дражливі ямочки на рожевих дівочих щічках. Ніколи ніби не зважав на таку річ, як ямочки на щоках, а тут аж очі розкрив. Навіть думки в голові прояснішали, відпали невирішені проблеми, бо їх зовсім несподівано і владно витіснили оці «трекляті» ямочки! Треба сказати, що в цю пору його збудженому серцеві ставало тісно в грудях. Він ще не міг навіть сам собі з'ясувати якогось дивного потягу до сердечної гармонії, до дружньої, душевної теплоти. І ко-

ли зустрівся з Раєю, сковзнув поглядом по густих віях, по гнучкій постаті й спіткнувся на щоках дівчини, то відчув трепетну сердечну тривогу...

Дівчина, як виявилось, вийшла разом з прокатником з тої ж прохідної, разом з ним потрапила й до вагона трамвая. Коли б Феді не довелося пропускати її поперед себе, навіть підтримати дівчину, щоб устигла вскочити до вагона, який уже рушив з місця, цілком можливо, що й на цей раз ямочки, зробивши в душі Феді хвилиний переполох, пішли б своєю стежкою, як ішли й інші. Та сталося інакше.

Мабуть, такий уже закон природи, що в отому Федіному «комплексі» першу скрипку повинна була зіграти принадна Раїна зовнішність, як грають пелюсточки розквітлого бутона, щоб привабити пчілку. А коли Федя уважніше поглянув на цей бутон розквітлої двадцятирічної дівчини, він відчув, що саме оцих полохливих і в той же час пронизливих очей та гордо піднесеної голівки йому й недіставало, щоб яснішою була власна голова на плечах, щоб мужніше трималося на землі!.. Аж посміхнувся.

— В якому цеху працюєте, пробачте, дівчино? Я не придушив вам пальців? — чемно звернувся Федя, довго й не міркуючи.

Рая оглянула ставного хлопця в спецівці прокатника. Якусь мить, очевидячки, вирішувала, оцінюючи спецівку, чи відповідати їй з тою ж щирістю та прямою, з якими прозвучало запитання, а чи просто відбутись ським-таким словом, аби відчепився юнак.

— Так раптом?.. Я спеціаліст на всі цехи... — відповіла не без визивного дівочого зухвальства.

Юнак зробив висновки з відповіді: «Тверденький горішок, не навчена матір'ю до простої розмови з людьми».

— Пробачте,— і не зовсім чемно, але цілком пристойно, як на трамвайні умови, пропхнувся повз дівчину до середини вагона.

«Туди тобі й дорога!» — ніби прозвучала відповідь з гордого погляду дівчини. Та Федя вже не зважив на це. Відповідь дівчини, яку чув, значно більше говорила йому, навіть зачепила.

Від того дня частіше й настирливіше почала згадуватися випадкова супутниця на підніжці трамвайного вагона. Федя спробував дивуватися сам собі, запитувати на

виправдання — що ж його так захопило в тій дівчині? Може, визивна незалежність, а чи тільки ямочки? Ніби ненароком запитав у нормувальниці про таку дівчину на заводі, змалювавши досить точно її привабливу зовнішність. Нормувальниця не без ревнивої посмішки назвала дівчину «гордячкою» з бухгалтерії цеху, але сказала й ім'я:

— Звати її Рая. Працює вже кілька місяців на заводі. Тільки ні з ким із заводських дівчат не приятелює і недосяжно високо несеться...

До цих характеристик ображеного самолюбства нормувальниці Федя не особливо й дослухався, а за ім'я дякував. Нічого не скажеш, ім'я благозвучне, цілком личить такій дівчині.

А вже знаючи ім'я та місце праці, Феді легше було звернутися до неї в бухгалтерії з приводу якихось там розрахунків. Знаючи ім'я, не важко було розпитати дівчину, чи буває вона на новій придніпрянській набережній вечорами або в заводському парку культури й відпочинку? Рая неохоче відповідала, кожен раз чомусь дбайливо оглядаючи юнака в робочій спеці. Одного разу він не витримав такого огляду й пояснив:

— Я прокатник, Раю, не дивуйтеся. А до парку культури чи на Дніпро ще є час і переодягтися...

Та Рая не виявила ентузіазму гуляти з ним вечорами чи й у вихідні дні. В її скупих відповідях Федя не відчував навіть звичайного добросусідського контакту. Вона ніби позувала перед ним, лишаючись замкненою на всі замки.

І в наступну, теж не випадкову, зустріч біля кіно неохоче розмовляла з цим чемним, навіть пристойно вже зодягненим прокатником. На диво холодно, як реєстратор, поцікавилася, на якому стані працює. А за ім'я чомусь кілька разів перепитувала, забуваючись за старанними оглядинами цього ставного юнака. Пізніше в розмовах, які, природно, частіше траплялися тепер у них, теж дозволяла собі звертатися до нього і на ім'я Федя. Та в тому важко було відчуті юнакові дівочу теплоту.

Ніякі найвишуканіші юнацькі «заходи» Феді не схилили дівчину до більшої щирості. А одного разу на його запрошення піти з ним до театру на нову оперу «Тихий Дон» Рая безапеляційно відмовила.

— Так то вам, Раю, неприємно зі мною на людях по-

казатися чи що? — просто запитав Федя, гублячи молодечу певність і рівновагу.

Та на Раю й це не справило враження, чи, може, оті «гордощі» заважали її серцю відгукнутися на ту щирість. Байдуже і навіть безсердечно відповіла:

— Ні. Я зайнята... Власне, моя подруга з міста ще в час німецької окупації придбала в офіцерів цікаві пластинки зі співом Лещенка, з чудовими закордонними фокстротами та кількома танго «Чорне доміно»... Саме сьогодні ми вмовилися зібратись у неї. А я й книжку, останній том «Ключи щастья», маю їй повернути. Ви не читали «Ключи щастья»?

— Ні, — скромно признався Федя.

А це вже була пора, про яку Федя Перепелиця в розповіді сказав — пора його щирого зацікавлення дівчиною. Він допитався, що дівчина не трималася заводського колективу дівчат. Через ту приятельку в місті знаходила собі «інтелігентне» товариство, там слухалися лоскитливі романи Лещенка, танцювалися танго з серії «Чорне доміно». Тому й не була активною в громадських організаціях заводу. А це значно утруднювало юнакові зустрічі з нею. Доводилося здебільшого в розрахунковому відділі цеху зустрічатися, вигадуючи для того пристойні для гідності молодого стахановця причини. Якось Раю дозволила собі і не прийти на умовлене побачення. Глибоко ображений тим, хлопець пішов до її дому і сердечно поцікавився в матері про причини такої поведінки дочки. Мати розуміла юнака. Поспівчувавши, порадила йому піти до Раїної подруги в місто:

— Там у них патефон, танці...

— Мені здавалося, — признавався Федя своєму напарникові Захару, — що, крім зовнішності, ця дівчина має й усі інші якості бути коханою. Вміє помріяти, нехай і про особисте щастя, може захопити веселістю, коли вона в настрої...

І він послухався матеріної поради, пішов до міста, розшукав названий за адресою будинок. Але ще з двору в квартирі почув з вікон сутужне завивання саксофона під противний речитатив якогось «Чорного доміно» і до хати не зайшов.

— Та поза цим закохатися в Раю я не вважав якимсь ганжем, — виправдувався Федя. — Соломон, як висловлюється Шекспір, теж не уник тенет кохання, будши

такою мудрою людиною! А нам у двадцять чотири роки і бог велів. «Чорне доміно», то лише хвилинні смаки, їх ще можна й заглушити...

І це захоплення зовнішністю дівчини, боротьба за те, щоб прихилити її до себе, тривали досить довгий час. Федя Перепелиця виборював проблему швидкісного прокату і ніяк не міг кинути причепливе бажання привернути до себе досить-таки своерідну, але ж і «до біса вродливу» дівчину. Коли в проблемі швидкісного прокату він був сам господарем своїх здібностей і своїх більшовицьких стремлень, то в зустрічах з дівчиною його щирість натикалася на дивний дівочий опір. Рая завжди ніби й приємно говорила з ним, навіть оце весною не відмовилася взяти квитки на футбольний матч, щоб сидіти поруч. Але така холодна доброзичливість у її ставленні до прокатника, з яким знайома вже більше півроку, була лише поступкою чемності, але не взаємністю почуттів, якими охоплений був юнак до Раї...

Нарешті вся станина прокатного стану 480 П з готовими для неї новими запобіжними щитами вздовж колдців була змонтована в монтажному цеху, перевірена інженерами перед тим, як крани перевезли її в прокатний. З рейкобалочного цеху прийшли прокатники з обох змін, щоб подивитися, як працюватиме Перепелиця на реконструйованому стані. Його бригада зменшилася вдвоє. Перепелиця поставив собі завдання внести в стан таку автоматику, щоб одному вальцювальникові можна було впрокатися біля стану з обох боків.

Успіх удосконалення Феді перевершив навіть припущення самого раціоналізатора. За зміну його вдвічі зменшена бригада виконала план прокату на 386 процентів, а сам Федя Перепелиця сягнув до 580 процентів норми прокату, порівнюючи до плану колишнього стану!

Другого дня заводська багатотиражка сповістила про це величезне досягнення, якого домоглися прокатники. Багатотиражка не скупилася на слова — важко-бо було переоцінити значення раціоналізаторського почину Феді Перепелиці!

В цех у зміну Перепелиці приходили прокатники, інженери, парторг і директор заводу. А начальник цеху дві зміни не відходив від статистиків та нормувальників, що сиділи без відриву при стані з приборами, з годинниками,

не приховуючи радості перемоги. І кожен знаходив слово привіту молодому винахідникові, кожен бажав йому дальшого росту й щасливого майбутнього. Федя Перепелиця вважав усе це абсолютно нормальним: люди разом з ним раділи великій перемозі новаторства на заводі. Але висловлювати це доводилося, на жаль, старими традиційними словами: «Бажаємо щастя, майбутнього...» Хоч сама подія являла собою новий етап у житті молоді людини, являла собою ключ до отого майбутнього, до розуміння найкращих поривань патріота-сталінця! І це цілком розумів Федя Перепелиця, вправно хапаючи прокатну деталь і змушуючи раціоналізований ним стан, як механізм надточної техніки, виконувати програму виробництва до 600 процентів завдання. «Ці норми застарілі,— думав Федя,— тому й проценти звучать дещо астрономічно. Машина робить так, як їй належить для того, щоб виробляти свої соціалістичні 100 процентів!..»

Ось у таку хвилину й прийшла до нього в цех Рая. Прийшла не сама. Делегація профкому, директор, інженери з відділу раціоналізації супроводжували секретаря міського партійного комітету, що прибув у цех теж привітати завод і робітників з досягненнями на виробництві. Федя саме здав свій пост на звичайні двадцять хвилин відпочинку, коли вся ця делегація, навіть з букетом квітів, підійшла до нього.

Поздоровляли, щиро тиснули руку, журналісти розпитувалися, нашвидку записували, що їм було потрібно. Все йшло цілком нормально.

І ось підійшла Рая. Вона всміхалася значно привітніше, аніж за всі рази зустрічів з Федею ще з минулого року. І рожеві щоки з ямочками, і одволожені прозорі очі, і жвавість у рухах говорили про збуджені почуття дівчини. Вона підійшла зовсім близько, як своя, теж простягла свою ніжну дівочу руку, не скривилася, а ще більше посміхнулася на його нестримне мужнє потискання цієї ручки і, перериваючи дихання, сказала:

— Вітаю, Федю! Ви за зміну заробили 672 карбованці!..

Федіна рука наче зів'яла та й вислизнула з дівочої. Він розгублено озирнувся на присутніх, секретареві міському партії просто в очі поглянув, ніби промовив вибачливо: «Буває...» Потім якимось, ніби з відчаю, махнув рукою і, пропхавшись крізь натовп до стану, гукнув:

— Захаре! Давай я заступатиму, кінчилися мої двадцять хвилин...

— З того часу я більше не шукав нагоди зустрітися з Раєю,— завершував Федя Перепелиця свою розповідь.— Цією бухгалтерською ретельністю вона неначе плюнула не лише на мої найсвятіші поривання, а й на свої ямочки дівочої вроди. Якусь найсуттєвішу деталь неначе висмикнула тим із комплексу почуттів...

— Рая, товаришу Перепелиця, з того дня залишила завод,— перебив я захопливі пояснення Феді, відчувши, що він ніби сіллю посипає свої сердечні рани.

— Залишила завод? — перепитав раптово.— А ви звідки знаєте?

— Перед нашим побаченням навмисно поцікавився в конторі цеху, а потім... і в Раїної матері. Переживає дівчина. Здається, починає розуміти дещо, за книжки хапається...

— «Ключи щастя?..»

— Та ні. Мати запевняє, що Рая готується вступити до інституту.

— Та-ак...— ледве чути вимовив Федя, якимось із настроєм ударивши рукою об стовп на набережній.— Ну й устругнула Рая...

Грудень 1951 р. Дніпропетровськ

СВІТАНОК

Глухе, колись долею закинуте в західне підгір'я Карпат село Родачів на річці Луговинці тільки розпочинало тепер своє нове життя. Майже щороку десь на середину літа Луговинка пересихає й вкривається густими дрібними очеретами, лепехою та ситнягом. В очеретах плодилися комарі та мошкара, дрібніла риба в застиглих калюжах. Та новітність радянська настійливо продиралася в село, в душі людські, завдаючи тим і радості, і печалі водночас, відповідно до віку, до різних життєвих звичок та уподобань і навіть настроїв людей. Ця ж мальовнича повесні річечка Луговинка, що перерізує село навпіл, прикрашаючись садками з обох боків, вербами та осоками, зараз діждалася плану сільської ради на очистку її від очеретяних заростів, на з'єднання в верхів'ях з безіменним ручаєм, що безплідно впадає в багаті водою верхів'я Тиски, на будівництво нової греблі та гідроелектростанції поруч з тартаком. Тартак щороку працював лише сім-вісім місяців. Після перебудови він має працювати цілий рік!

Такими новинами позначається зараз село Родачів, ставши селом радянським після Вітчизняної війни.

Люди не мали що добре згадувати за минуле Родачева. Старі, давні легенди про бої князя Данила в цих місцевостях губилися в тяжких спогадах про цесарську владу чи про осадників по селах, на кращих землях та угіддях...

Не так стара, як просто літня Онися Петрівна жила майже в центрі села із своєю дочкою-підлітком та з старою

свекрухою, що на руках у невістки й онуки доживала свого віку. В останні кілька років цю сім'ю з трьох поколінь жінок хтось у селі жартома охрестив «Собором святих жалібниць» за їхню скромність та бідацьку долю вдівства й сирітства. Був у Онисі й син Михайло. Гляділася з ним, доглядала, надії материнські покладала — газда у домі виростає. До школи, як і інші діти в селі, крім хіба дітей багатирів — ті в Рашеві вчаться — Михайло три роки відходив. Чи порозумнішав від того — матері не судити своє дитя. В кузні учнював, на тартак мав вибратися робітником. Сподівалася мати. Та й не діждалася. Ось третій рік пішов, як виїхав Михайло, зневірившись у можливостях вибратися в люди через той сезонний і такий тісний для робочих рук старий тартак. Мати вговоряла, бабуня дорікала за свавільний норів, а він таки вирвався з-під опіки «Собору жалібниць». З Михайлових листів, з багатьох інших балачок та чуток Онися знала, а дочка Христа переконувала в тому, що Михайло десь-то на Великій Україні спочатку ніби вчився, а то вже й працює. Але все це було остільки нове для закарпатців, що старішим людям мимоволі згадувалися мандри сміливців на далекі океанські заробітки. Захотів Михайло й пішов, не погодившись із старими. І матері здавалося про себе, що Михайло просто байдикує. Відшукувати його не наважувалася — ще гніватиметься. Та й не знала, як, з чого розпочинати, не нашкодити б і хлопцеві, заклавши розшук. Розпитатись у Кузьми — ще сміятиметься чоловік. Так і жили.

Життя вдови, з дочкою та старою немічною свекрухою на руках, не можна назвати негорьованим, ані то більше — красним. Жили собі, якимсь-то працювали, дослухалися, що робиться в селі та поза ним, міркували про ті колгоспи, за які так багато говорилося в Родачеві. Спочатку й саме слово колгосп здавалося якимсь кострубатим. Ще коли був Михайло вдома, якимсь-то тлумачив матері те слово. За тим — чутка пішла про добровільне супряжництво, про гуртування селян у колгоспники. Скоро поширилася родачівська школа, наїхали вчителі, стали більше говорити людям, газети читати прилюдно, і колгосп став не словом, а дією в селі. Христа, хоч і немалолітня, до школи в п'ятий клас ходила, мавши літа вже й на сьомий, так і казала матері: — Ідїть, мамо, пишїтьсья. Якимсь же воно в гурті, кажуть, краще житиметься. Радян-

ським наш Родачів зробився, радянськими громадянами люди сі стали. То й порядкувати коло ниви маємо по-радянському...

Онися й не сперечалася з дочкою. Що ти їй заперечиш, коли вона вже й газетку свою має, тричі на тиждень листоноша носить. Великим хрестом хрестилася до образів на покуті, низькими поклонами тамувала хвилювання душі від цих доччиних порад, від балачок на селі, від погейкування Іванишиного Кузьми, а коли, мовляв, стара, за розум візьмешся?

«За розум візьмешся», — цебто до колгоспу коли вступиш, дурна Онисю?.. — міркувала вдова. Той Іванишин (з кумедною примовкою — «а-гей!») у Радянській Армії проти гітлерівців бився, ордени, медалі має, до Москви навіть потрапляв! Чого б йому й не клопотатися за ті колгоспи? А Онися, та й ще є такі — їм «подумати тра». Адже селом часом і не така чутка пройде. Гомонить дехто, що й господар тартака ніби повертається вже десь аж з Америки. А з Рима католицький папа прокляття на попів засилає за те, що на православ'я службу божу скрізь по Карпаттю переводять, від Московського патріарха благословляться... Чого тільки не наслухаєшся, шукаючи «вчорашнього дня»!..

Одного разу повесні, коли побачила, як той Кузьма — а-гей! — їхав з людьми ранне поле порати, Онися вийшла аж за річку, щоб зустрінути Іванишиного, таки порадитися. «Так і так, скажу: — порадь-но, Кузьмо, — якби-сь матері своїй порадив — що ж удіяти Онисі Кендиківій? Вдова я, дочку-підлітка на руках маю, до нової школи й по третьому класу її пустила за вашими ж новітніми порадами. Матір стару, чоловікову, доглядаю, «Собором жалібниць» прозвано нас, бо з шматка на шматок того хліба насущного день крізь день жалібно позираємо. Каже Христя — пишіться, мамо, у гурт до людей. А ми ж і не проти того, щоб писатися, коли б же Михайло при господарстві був. Та й землі тієї сльози одні маємо, і та більше бур'янами заростає. Був би Михайло, де його там носить, господи прости, певне, газдував би, як і люди сі газдують. От, Кузьмо, й радь, писатись мені чи не писатись? Запишеш — подякую, а що вже там робитиму записана, дивіться самі. Сіяти не можу, мішка не понесу — чоловік у нас завжди сіяв. Кажуть — свиней годувати збираєтесь. Що ж — свині, то й свині. А коли дійдеться до жнив,

то й Онися не відстане від твоєї Марії, хоч вона в тебе й молодша. Отак і скажу йому: дивіться, записуйте...»

Спинилася в найзручнішому місці й чекала. З-за рогу виїхала валка підвід. Коні місили весняну м'яку землю, колеса різалися глибоко в твані, на возах лежали плуги, звисивши чепіги через крижівниці. Борони стриміли зубками вгору, і на них лежали граблі, вила — гній по ниві кидати. А на інших возах — лантухи з насінням, і люди, сміючись, перегукуючись, їхали, переповнені свідомістю якоїсь величної події.

Онися оступилася з дороги й озирнулася навколо. Година ж така гоїна, парує земля. Клапті повних, пухнастих хмар проносилися геть з гір попід сонцем, зрідка черкнувши заспокійливою тінню землю, село Родачів та повноводу на цю пору Луговинку. На переднім возі їхав Кузьма. Все-то йому ніколи — на возі не всидить. То ось поруч із кимсь говорив, то за мить обернувся назад до другого воза. В одне з таких жвавих обертань таки побачив Онисю й смикнув чоловіка за плече, щоб спинив коней. Онися кишулася назустріч, а він зіскочив з воза і просто, не вибираючи сухішого місця під ногами, попрямував до Кендичихи — правкий, широкоплечий, неначе взяв би дуба і з коренем вивернув би його, щоб звільнити шлях своїй дужій ході.

— Оце добре, дядино Онисю, що я вас тут здибав,— гукнув Кузьма, неначе глухий, що аж на задніх возах, мабуть, почули.

— Авжеж добре, Кузьмо. Навмисно оце вийшла, щоб здибатися. Думаю, коли на белебенських горбах розпочинати мають, то, певне, й не поїдуть через греблю. На підгірні нивки, мабуть, правитесь, Кузьмо? Годинка щастить вам на тее газдування, поздоров боже. А я оце вийшла вам назустріч, боялася, щоб не прогавити. Христа отож моя все посилає...

Та Кузьма перебив її мову, майже не стишуючи свого могутнього голосу:

— Стривайте, дядино. Христа — Христею, про це ми теж поговоримо. А-гей, давно слід би нам говорити з вами про це. Та тут ось що...— Кузьма загнув широку долоню й поліз нею до спідньої кишені старого, ніби брезентового, піджака.— Тут ось що, дядино... Приїхав до Меденечі чоловік з Великої України. Мабуть, навідається, говорили люди, що навідається й до Родачева. А поки що — ось

передав вам: каже, передайте Онисі Петрівні Кендиковій від сина її Михайла три тисячі карбованців грошей, та щоб відписала синові про те!.. А-гей, що ви, дядино?.. Правду кажу, та стійте ж бо!.. Ось нате гроші, перелічіть при мені, бо я ж перелічив, коли чоловік давав. Ну, скажу вам, нехай теперки заздрісники поглузують з «Собору святих жалібниць»! А-гей, пельку їм заткнув Михайло Кендик!..

Онися тремтячими руками взяла пакуночок, перев'язаний шпагатиною, і він здався їй клубком вогню, що обпалює руки, каменем, що тягне її, щоб сісти на сиру землю, теплом сигової любові й страховищем воднораз...

— Матінко моя! Три тисячі карбованців! Та що ж це таке? Де ж Михайлові взяти такі гроші? Старий Василь, батько його, коли продав землю, телицю й плуга на борги, то ледве вторгував тисячу з двомастами королівок, а тут три тисячі, та ще й карбованці!.. Кузьмо, а ти не спитав: чи не краде він їх, чи не злодієм зробився мій Михайло?!

Гроші випали з рук. Широкоплечий Кузьма нагнувся й однією рукою підводив спрацьоване легке тіло стурбованої Онисі, а другою — пакунок з грішми.

— А-гей, чого б я вболівав на вашім місці, дядино Онисю Петрівно! На Великій Україні люди не злодіями, а доброчинцями й уславленими стають! Ви вже й у літах жінка, зуби проїли, а все ще дурієте, дядино... Не знаю, не спитав. Певне, в листі пише хлопець. Ось приїде чоловік, розпитаєш у нього, а гроші перерахуй, бо я при людях брав... А-гей, поїхали, хлопці,— гукнув до возів і попростував, співчутливо озираючись на заклопотану біля грошей удову.

* * *

Коли на рудник імені Дзержинського на Криворіжжі, або як звуть шахтарі — на «Дзержинку» привезли до школи ФЗО кілька десятків юнаків з Карпаття, вони перше, що вчинили — не захотіли розселятися по двоє-трое у призначені їм кімнати. Ще з вагона вийшовши, навіть речі декотрий забував, оглядаючи високі насипи іржавого, аж червоного кварциту, глибоченні, мов прірви гірські, кар'єри старих рудних розробок, пояси труб, триноги залізних естакад і камінь, камінь всюди — юнаки були остільки

ошелешені виробничим життям, що відмова розселятися була лише виявом надмірного розгублення. Хоч це й дорослі юнаки, серед яких були навіть шістнадцятилітні хлопці, але ж у масі своїй це такі діти. А з дітьми, як з дітьми: його треба уговорити, переконати, інколи замінити йому батька, матір і настійно, не покладаючи рук, вчити. Так добра мати виходжує дитя, щоб і ніжок не покривило, стаючи на власні ноги, щоб і стежки правкі обирало собі до кращого, аніж у неї, матері, життя.

Юнаки відмовлялися розселятися по кімнатах, не виявивши при тому якихось своїх побажань. Інцидент дріб'язковий, а все ж — інцидент. І шахтоуправління доручило цю справу комсомольській організації «Дзержинки». Хто, як не комсомольці, зможуть і повинні порозумітися з юнаками!

І до «місця події», як швидка допомога, прибули кілька хлопців і дівчат з райкому ЛКСМУ. Сміючись, вони заперечували можливість такого дивного факту, на ліквідацію якого їх запрошувала адміністрація ФЗО. Їх не доводилося навіть призначати чи впрохувати йти: адміністрація лише розповіла, як анекдот, про цей випадок, і всі присутні в райкомі комсомольці охоче пішли до будинків ФЗО. А коли юнаки, члени Ленінського комсомолу, вічна-віч зійшлися з юнаками Карпаття, з своїми молодшими братами, їм назустріч з гурту вийшов Михайло Кендик. Озираючись на гурт своїх побратимів, соромлячись глянути в очі молодим дівчатам, що так визивно прийшли оселяти їх у кімнатах шахтарської школи, Михайло сказав грубуватим голосом:

— Ми в себе згоджувалися, охоче записувалися їхати до школи ФЗО на Криворіжжя, не знаючи, що нас тут хотять розрізняти. На таке ми не годилися в себе...

І коли на останні слова десять юнаків та дівчат-комсомольців весело розреготалися, і цей регіт, такий рідний, молодечий регіт здався їм найпереконливішою мовою для такого випадку, — карпатці теж голосно засміялися, сором'язливо відвертаючи свої очі вбік від комсомольців. Михайло раптом зрозумів, що він сказав якусь неприпустиму дурницю. Яку саме — розібрати ще не зміг, а таки щиро засміявся.

— Ну й сказав, — першою вигукнула комсомолка, сміливо йдучи до Михайла й простягаючи йому руки, неначе після бійки миритися хотіла. І ще раз вигукнула: — Ну

й сказав! То що ж: оце ви всі тридцять шість хлопців у себе в Родачеві чи в інших селах жили в одній кімнаті?— загальний регіт ще більше вирвався з гурту, і на цей раз карпатці голосніше сміялися, ніж комсомольці. А дівчина ще сильнішим голосом запитала, знаючи, що відповідь усіх юнаків може й не прозвучати, але буде такою, яку б дала й вона сама на своє запитання: — То, може, хлопці, охоче записуючись їхати до школи ФЗО в Криворіжжя, думали, що й мами поїдуть з вами в загальні кімнати?.. Та коли на те пішло,— дівчина обернулася до адміністрації ФЗО,— то давайте оселимо їх у клубному залі кіно-театру...

Але дівчині далі не дали говорити. Знов же таки Михайло, перебиваючи регіт своїх земляків, переконував:

— То ми ж не проти жител на трьох-чотирьох чоловіків у кімнаті, а проти розрізненого навчання в окремих кімнатах...

Але й це виправдання здалося смішним не тільки комсомольцям, а й самим юнакам Карпаття.

Інцидент, нехай і смішний, та все ж інцидент з розселенням по кімнатах було ліквідовано, як бачимо, дуже просто. Хлопці швидко згрупувалися по три-чотири чоловіка й зайняли кімнати. Також просто пішли в душ, милися і вдягали нову, видану їм школою білизну, новий учнівський костюм. Взагалі вони поводитись у всьому з підкресленим бажанням якимось-то загладити свій зовсім уже дитячий вибрик у першу ж хвилину по прибутті до школи.

Але в їдальні знову виявилися химерні прояви якогось своєрідного підкреслювання своєї карпатської самобутності перед цією новизною в побуті, в житті юнака. Сидить Михайло за столом. З сусідами-хлопцями з своєї ж кімнати пошепки розмовляє, озираючись по широкій, світлій залі їдальні. Оглядаючи мармуровий бюст товариша Сталіна й картину, де намальовано, як Горький читає Сталіну свій твір, хлопець почуває, як наростають у нього хвилювання. Чи то можливо, думається йому, сидіти в такому урочистім залі за обідом чи вечерею. І Микола чепуриться, розправляє плечі. Йому не хочеться показатися тут якимсь лобурякою неотесаним. Коли Оля, офіціантка їдальні, рішучим кроком підійшла до столу, вправно подала на стіл тарілку з першою стравою, Михайло спочатку відсахнувся, а потім підвівся з крісла. Повставали і його приятелі, наслідуючи

приклад свого вожака — Михайло вже став таким. Чи це був прояв шани до молодої дівчини, яка так вправно обслуговувала їх в їдальні, а чи це знов же такі своєрідний прояв розгубленості й дезорієнтації... Їм пропонують уже їсти страву, посадивши в їдальні, прибраній чудовими картинами. Хлопці встигли помітити, що ні в кімнатах гуртожитку, ані тут в урочистому залі їдальні не помітно ніяких слідів церкви, панотців. В кутках ростуть химерні й розкішні віялами-листом рослини, а дівчата в білих фартухах, з рожевими посмішками на устах спокійнісінько подають борщі для споживи!..

Дівчина давно пішла до інших столів, не звернувши уваги на збентеженого Михайла. А він поволі сідав за стіл, не спускаючи очей з паркового борщу. Його друзі чинили, як і він. Тільки, коли Михайло витяг зі спідньої кишені зтемнілу від давнього вживання дерев'яну грушеву ложку, хлопці, не розгубившись, взяли ложки пержавіючої сталі, подані їм на стіл. Може, через те, що самі вони грушевих не захопили з собою, а може, і з очевидної зручності покористатися хорошою, чистою металевою ложкою. Михайло спідлоба оглянув сусідів, спочатку трохи знітився, а потім поклав ложку на стіл і ліктем одгорнув її геть, теж взявши пержавіючу сталь. Такий героїчний вчинок, в якому Михайло беззастережно позбувся дерев'яної ложки, видимо, підбадьорив його. Він навіть усміхнувся, побачивши, як один з його земляків за сусіднім столом металевою ложкою урочисто й, сказати б, натхненно тричі перехрестив борщ, хрестом перерізаючи мальовничий шар смальцю на свіжому борщі...

Михайло поглянув і на інші столи. Охочих похрестити ложкою борщі знайшлося й ще кілька серед цих тридцяти шести юнаків Карпаття. Будемо справедливі — борщі хрестилися потай від офіціантки Олі, хрестилися далеко не всіма прибулими. А з кожним днем це патріарше благословіння борщу металевою ложкою із штампом п'ятикутної зірки дедалі рідшало й рідшало. Михайло, який на правах вожака особливо придивлявся до тих хлопців, що хрестили попервах борщі ложками; прибувши навчатись на шахтах «Дзержинки», навіть і він, десь на першій же тижні перебування в школі ФЗО, просто забувся за те чаклування над борщем, а згодом уже й сміявся з хлопцями, визнаючи це дикунством.

Щоправда, «дикунство» на тому не скінчилося. Воно

несподівано виявлялося ще й після того, якщо й не на борщах, то на інших дрібницях побуту юнаків, часом зачіпаючи й елементи навчання. То юнак, збираючись іти в кіно, раптом запитує в свого товариша по кімнаті: «А чи не будуть там хулити бога?» А то в одного прорвалося навіть на лекції про будову Радянської держави. Він раптом зняв руку й запитав у викладача:

— А чи не страшно так нарікати на небіжчиків царів та на церковних панотців?..

На превеликий жаль, з того сміялися в школі, анекдотами взивали й викликали на сміх самих учнів. Ніхто й у голову не взяв, що не сміятися слід з усього того, а серйозно зважити й більш докладно розповідати карпатським хлопцям про релігійні забобони та про ставлення до них радянських людей. Про це неначе забулися викладачі, забулися й комсомольці в своїх бесідах, забулися й керівники школи, понад тридцять років проживши в державі, яка відокремила релігійні забобони від суспільного життя й діяльності громадян. То й прогавили...

І ось настав час, коли учні ФЗО, в порядку засвоєння дисциплін, повинні були відбувати шахтарську практику. Спочатку треба було попрацювати на поверхні, біля верстака, на бункерах, на вантаженні ешелонів, біля копра тощо. І всюди Михайло, беручись на початку, з острахом до роботи, завжди кінчав практику на тому чи тому об'єкті з найкращими успіхами серед багатьох учнів ФЗО. У шахтних ремонтних майстернях, де він як колишній підручний коваля в Родачеві допомагав майстрові в ремонті бурильного молотка ПР-23, Михайло навіть запропонував дуже незначне, але ефективне конструктивне поліпшення приладу до шліфовки циліндра бурильної машини.

Та незадовго перед закінченням школи, коли всі учні стали вже на два роки дорослішими, аніж вони були в дні хрещення борщів ложкою, адміністрація школи, у згодженні з шахтоуправлінням, запропонувала своїм випускникам уперше спуститися в шахту, щоб відбути останню виробничу практику вже під землею. І сталося щось дивне: з тридцяти шести учнів-карпатців, які кінчали школу, четверо юнаків за релігійними мотивами відмовилися спустатися в шахту, підбиваючи до того й решту карпатчан. Лише один, не вагаючись, дав згоду—це Михайло Кендик. Юнаки спочатку засмикалися, за ким їм іти: до шахти сміливо йде лише один, хоч він і вожак їхній. Але ж від-

мовляються йти аж четверо! Михайло згодився й пішов мовчки, а ті ж галасують, карами небесними лякають...

Довелося повернути Михайла з шахти, тепер уже як «швидко допомогу». Ніяковіючи, сміючись у кліті, Михайло всіляко вигороджував своїх земляків.

— Та вони пожартували, ей-ей. У нас люблять жартувати...

А четверо «жартівників» аж разом з ним ледве згодилися зайти в кліть і спуститися в шахту. Щоправда, Михайлові вони виправдувалися тим, що бояться під землею, зроду там не були...

Пізніше виявилось, що кілька день перед тим Михайло Кендик у вільний час відвідав секретаря комсомолу «Дзержинки», ту саму дівчину, яка в перший день приїзду, посміхаючись, пішла до нього з простягненими руками, ніби миритися хотіла. Та не просто відвідав, а й подав заву про бажання вступити до лав комсомолу...

Про це довідался в гуртожитку значно пізніше. В цей же день двсе з тієї першої четвірки відвели його вбік і запитали:

— А що, Михасю, ти справді не боїшся, чи воно таки й не противно вірі нашій? Адже тут панотця немає, хреста тобі ніхто не дав цілувати, щоб спускатися в пріснодню... Кажі сам, а то знову комсомольці прийдуть, ще на глум, як дітей, піднімуть. Може, воно й справді в цих краях не слід так празнувати панотців?..

Михайло й змалку не був реготуном, а сміятися з запитання товариша, так серйозно висловленого, він і зовсім не мав охоти. Навпаки, його стиснуті брови й заглиблені очі говорили, що він серйозно вдумується в запитання і відповіддю своєю хоче заспокоювати і переконувати, а не зловживати довірою друзів:

— Що ж, друзі мої, що скажу я вам. Правда, панотця тут немає. Але ж його взагалі тут поблизу шахт ніде нема. Це ж бо Велика Радянська земля, тут люди вже більш трьох десятків літ навчалися нового життя! У нас там удома панотець, певне, ще досі є, аж надто там є ще всякого, бо ми щось четвертий лише рік у Радянській державі повноправними стали. Чи так їх скоро позбудешся? Вони, як гендлярі, ще гендлюють вірою поміж темним нашим людом. Певне, й там їх зменшиться з часом. То й дивіться: там були панотці, але не було в нас таких шахт, не було оцих машин, але не мали ми отої сили, яка пере-

повнює зараз наші молодечі груди, яка наснажує нас і дає віру в краще майбутнє. Там були панотці і панував голод. Я сам ледве ті три зими виходив до школи, а зараз прагну вчитися, до комсомолу вступати буду і Христуні, своїй сестрі, наказав і подбаю про те, щоб вона десятирічку закінчила! Ось як я дивлюся, хлоп'ята... Тут немає панотців, та немає й неписьменних дітей! Як собі хочете, хлопці, а я стаю підручним до бурильника і вступатиму до комсомолу. Хлопці он теж за розум беруться. Коли нам зайшло з паном богом, то через неправду з тими святими та з панотцями. Дурили нас на тому, таж доки то: по двадцятім літі стукнуло кожному? Ідімо в шахту, хлопці, не дурійте ви, і голови іншим не крутіть!..

— То можна йти без усякого благословіння?— нерішуче звернувся русоголовий молоденький хлопчина до єдиного свого однокласця-земляка, який ще стояв біля нього.— Може, справді, Михась не бреше: ішли ж ми сюди, якось і не запитали в батьків, як маємо людьми ставати, в шахтарі записалися, школу шахтарства скінчимо. Таке, хоч розривайся, а вони один за одним ідуть до шахти за Михасем. Чи як, Миколо?..

— Авжеж так, Романе, бо й спізнаємося...

На час нашого оповідання — це вже давно минулі справи. На наш час член Ленінського комсомолу Михайло Кендик та й багато інших шахтарів-карпатців розповідають про свої чудійства на «Дзержинці», як про смішний, кимсь навмисно вигаданий анекдот. На час нашої розповіді всі ці тридцять шість юнаків мають свої гірничі спеціальності кріпильника, прохідника, бурильника шахти імені Дзержинського на Криворіжжі.

Звісно, не кожен з них однаково працює, однаково засвоює свою спеціальність. Ще інколи, збираючись, декотрі з них мріють про свої домівки в якомусь Родачеві чи в Кауському, Лісничому. Часом якийсь із балакучіших розповідає про своє дитинство в селі, а виходить розповідь колективною: бо кожен молодий шахтар-карпатець додає в ту розповідь деталі свого дитинства, адже один з них з гірського району був сином лісоруба, допомагав батькові корчувати пні на схилах гір, другий був наймитом у куркуля й пас череду понад Луговинкою чи Нежухівкою, той мріяв з батьком піти на тартак у Сваляву чи стати муляром. Тому мати обцяла місце в селянського шевця за учня, а інший мріяв з дідом про те, як він виросте й за-

робить грошей на шкапину, щоб самотужки засівати хольд землі, раніш скорчувавши на ньому старі пні й чагарники... І в розповіді зростала картина занедбаного дитинства, злиденного майбутнього в тім, на щастя, минулім житті. Складалось якесь мовчазне, ніби у формі спогадів, прокляття тому безперспективно тяжкому минулому цих юнаків...

Одного разу на проходці штреку бурильник дав своєму підручному Михайлові самостійне завдання: пробурити гезенок і тим самим заробити собі право на самостійне звання бурильника.

Михайло взявся. Не соромився запитувати старого бурильника, кликав його на перевірку своєї праці. Напружував сили й мобілізував усі знання, які дістав у школі та за свій короткий досвід праці бурильника. Михайло лежачи планував свої шпури, бурив їх, ніколи не думаючи про те, а скільки ж ти заробив за день. З бурового апарата, з прямовисного шпуру текла брудна червона вода, кришилися з стелі плахи породи, руди. Інколи йому затікали руки від незручності праці в вузькому гезенку. Але праця з молотком, ритмічний рух і сила дії в руках заглушали й фізичні незручності. Він почував себе владарем пневматики, владарем оцього трьохсотметрового шару надр землі, який він знизу червоточив, вибираючи рудний пласт, щоб відповісти на плакат перед входом до кліті:

«Шахтар-боєць фронту соціалістичної відбудови країни! Ти своєю працею забезпечуєш металургійну промисловість, забезпечуєш виконання почесного завдання — зробити країну багатою, а людей — заможними й культурними! Чи завжди ти пам'ятаєш про те, що виконанням почесного завдання ти зміцнюєш обороноздатність країни, поліпшуєш життя своєї родини й родини мільйонів трудящих, наближаєш нову добу, добу комунізму?»

І Михайлові здавалося, що цей плакат виготовлено спеціально для нього. Йому здавалося, що інші старші шахтарі й без плакатів усе знають, і без плакатів самі говорять про будову комунізму, про неминучу смерть паліям війни. А він, Михайло Кендик, ні разу цього нікому не сказав, на зборах не виступав, хоч у серці своєму вже закарбував великі думки. Отож йому їх нагадує плакат.

І коли Михайло на шість днів раніше пройшов гезенок, він сам собі сказав, що я свою долю в побудові комунізму на шість днів раніше виконав. Хоч, сказавши це, а десь другого чи третього дня прочитавши статтю в газеті,

чи прослухавши лекцію або доповідь на комсомольських зборах, сміявся з себе, сміявся з такого спрощеного розуміння шляхів до величного комунізму. Додуматися, щоб днями своєї самовідданої праці визначати ту віддаль... Але від цього тільки більше запалювався, тільки свідоміше брався за бурильний молоток і згодом сам діставав завдання на проходках, нарешті, ставши бригадиром передової бригади бурильників-прохідників.

Одного разу до гуртожитку, де тепер жив Михайло з двома приятелями в одній кімнаті, прийшов товариш з районного партійного комітету і сповістив, що він незабаром їде в Карпаття, де має прийняти нову партію юнаків, що згодилися їхати до виробничих шкіл Криворіжжя. Чоловік запитував, чи не мають хлопці передати щось своїм рідним.

Ніколи за свої роки життя Михайло не відчував такого сорому, як зараз. За звичайними підрахунками вже мінає третій рік, як він виїхав з дому. І крім незначних кількох листів, які він пересилав через випадкових осіб, щоб сестра Христуня вчилася тощо, жодного разу не поцікавився в матері, як же й вони живуть без нього. А чи живі вони, чи здорові, в якому класі Христа вчиться, та чи утворив той Іванишин Кузьма «а-гей» свої колгоспи в селі, і чи з'єднали вже Луговинку з гірським багатководним ручаєм?..

Тоді й розшукав товариша з райкому, домовився з ним, узяв в ощадкасі три тисячі карбованців, уклав з ними щирого листа і, зав'язавши гроші шпагатиною, попросив передати матері в Родачеві та переказати, щоб Христа докладнішого листа йому про дім написала...

* * *

А ще десь за тиждень, у теплу весняну неділю Іванишин Кузьма заніс вдові Кендичисі газету, в якій серед імен знатних шахтарів Криворіжжя значився й бурильник Михайло Васильович Кендик.

— А-гей, дядино, чи злодій?!— говорив Кузьма.— А то — «де він грошей стільки взяв?» На радянській землі сонце палко людину вигріває, а-гей, знатним його робить! Світанок і в нас, дядино Онисю. Чи відписали ж йому листа, а то сам йому писатиму... Зачислили ми вже й вас до колгоспу.

Грудень 1951 р. Кривий Ріг

ВЧИТЕЛІ ТА УЧНІ

Часом і не розбереш, хто з них учитель, а хто учень. Вік, у такому випадкові, в наш час абсолютно не вирішує справи.

В цеху в час зміни працює кілька бригад. І в кожній бригаді є свій старший — не роками, звичайно. А роки — і старших, і молодших — бувають в тій самій бригаді дуже не однакові. Досвід роботи теж не завжди стає вирішальною справою, коли його не сполучати з теоретичними знаннями, здобутими не лише настійливістю в навчанні, безсумнівним бажанням, але й здібностями.

Майстрові блоку чотирьох мартенівських печей ще далеко навіть до трьох десятків літ. Моложава, аж юнацька, постать майстра викликала довір'я не роками, а глибоким, повним змістовної наснаги, проникливим поглядом, бадьористою юнацькою посмішкою та впевненими рухами, що ніколи не виявляють розгубленості чи безпричинної поквалитивності. Його навіть ще досі ні сталевари, а то більше — їхні підручні не звать на ім'я — Олекса Петрович чи товаришу Перекатов. Так його називають лише в офіціальних зверненнях, і то зрідка. Майстра блоку мартенівських печей здебільшого звать Альоша, та хіба інколи — майстер.

Молодість, звичайно, теж має своє значення. Але в події, про яку хочеться розповісти, значення мав більше розум та більшовицька школа, і може, ще — наша радянська ширість.

Стався такий випадок. В бригаді на печі № 3 працює сталеваром досвідчений, відомий не лише на цьому заводі, а й поза ним, сталевар-швидкісник Кравчук Гордій Юрович. І його вік, та й двадцятирічний стаж сталевара дали вже йому право зватися лише Гордієм Юровичем, а досвідченість сталеварська була поза сумнівами навіть в найбільш вередливих інженерів на заводі. Саме тому Кравчука й перевели недавно на цю піч, що, як то кажуть, «доходила» кампанію перед капітальним ремонтом, запланованим уже дирекцією, але відтягненим ще на кілька десятків плавок. Досвідчені сталевари, саме такі, як і Кравчук, гарантували безперебійну та повноцінну працю нехай і спрацьованої вже печі.

Сталевар Гордій Юрович прийняв у зміну піч десь на восьмій годині топлення сталі. Попередній сталевар, хоч і значно молодший віком, але теж відзначений чималими успіхами та школою ще в знаменитого сталевара Макара Мазая, спокійно здавав піч. Навіть на прощання, бажаючи успіху, сказав — «все гаразд!»

Гордій Юрович не вперше приймає піч від Казанцева. Був певен, що справді «все гаразд». Ішла третя година ночі, на заводі зовсім не було зайвих, чи екскурсантів, контролерів тощо. Ніщо не заважало сталеварові стежити за піччю, робити все можливе і сподіватися на не меншу швидкісну плавку за кількістю балів, якої досягла його бригада в попередні зміни.

За даними сталевара, ствердженими температурним режимом і поведженням плавки, Гордій Юрович приступив до так званої «поліровки» сталі. Помітивши якісь незначні порушення на передній стіні, що походили, може, і від не зовсім акуратної заправки стіни, Гордій Юрович звелів першому підручному підготуватись залагодити заправку, а сам мався йти до будки, дати крен печі, щоб трохи позбутися зайвих шлаків. І саме в останню мить, коли вже зовсім вирішив повернутися і йти, в око сталеварові впала якась майже непомітна відміна в офарбленні поверхні плавки в одному місці. Може, якийсь світловий ефект, віддзеркалений з припалених склепінь печі? Гордій Юрович дужче нагнувся і, незважаючи на високу температуру, що пекла йому в руку без рукавиці, якою він тримав захисне скло, придивлявся до цієї невиразної відміни.

Підручний поклав останню ложку заправної глини, заправивши вказане місце. Поглянув на сталевара: Гордій

Юрович якось нелепно махнув на піч рукою із захисним склом, випрямився і рушив до будки керування. Саме в цю пору з-за будки вискочив захеканий обер-майстер.

— Ага, оце добре, Гордію Юровичу, що я на тебе відразу й наскочив.

— А що таке?— стримуючи якісь тривожні передчуття, запитав сталевар, спинившись.

Обер-майстер скинув капелюх і хусткою обтер зовсім мокре від поту чоло:

— Розумієш, роздягнувся, ліг спати і не можу. Ми ж оглядали піч, тебе не було, а Казанцев спокійний. Піч на останніх днях кампанії. І це, цілком зрозуміло, змушує мене частіше заглядати на подину, на стан склепінь. Ніби уважніше, ніж звичайно, оглянули і погодилися на заправку. Я ще навідався й коли заливали чавун. А вже дома, коли ліг спати, згадав...

— Що саме?— підганяв Гордій Юрович, різко озирнувшись на піч.

— В лівій половині поду після випуску плавки, на мою думку, може, мені так здалося, лишилася якась підозріла калложка шлаку.

— Казанцев нічого мені про це не говорив, але...

В цей час до них підійшов змінний інженер, молодий, усього лиш третій місяць, як прийшов на завод після закінчення інституту. Інженер привітався з обома, вислухав їхнє занепокоєння і невиразно знизав плечима. Разом з цими досвідченими мартенівцями підійшов до печі, уважно оглядав киплячу, вируючу пекельним варивом масу сталі. Обернувшись від печі, запитав:

— Поліруєте?

— Так, поліруємо. Але мене самого трохи непокоїло дещо в плавці, та й ось обер-майстер теж не без підстав хвилюється. Не знаю, як і діяти далі.

Інженер розвів руками, відходячи від печі. Досить широко сказав, що він, на жаль, досвідом не багатий і надає їм цілковите право вирішувати самим.

— Вважаєте, єсть небезпека?— запитав він, просто дивлячись в очі Кравчукові. І, не діставши в ту ж мить відповіді, знову запитав:— Скільки лишилося до випуску плавки, години зо дві?

— Майже... Власне, якихось певних підстав боятися за піч я теж не маю. Але доведеться все ж таки запросити майстра.

Обер-майстер озирнувся на обидва боки і не приховав цілком зрозумілої посмішки на вустах. І змінний інженер та й Гордій Юрович безпомилково прочитали в тій посмішці: «Теж мені авторитета знайшов...» Двадцятишестилітній юнак, що в вечірній школі кінчає дев'ятий клас, нехай і успішно вчиться в школі техніків, скінчивши перед тим школу майстрів, на думку обер-майстра, авторитетом для Гордія Юровича все ж таки може бути дуже відносним...

Свого обурення тією образливою посмішкою обер-майстра Гордій Юрович не приховав. І мовивши:

— Дурниці. Я побіжу, гукну...— не по літах швидко пішов розшукувати майстра.

Все це прозвучало, як виклик досвідченому обер-майстрові. Він був глибоко переконаний, що Гордій Юрович справді нічого загрозливого для печі не вбачав у тій клятій «калюжці», яка не дала заснути обер-майстрові, сюди його пригнала ради ночі. Але сталевар покличе Альошу, щоб той з посади майстра блоку печей присоромив, а може, і виговорив би старому, бувалому обер-майстрові за неухважність. При такому ж молодому інженерові припинюватиме його...

Поміж вагонетками з металобрухтом, обходячи заважно машину, швидкими кроками йшов молодий, жвавий Альоша. Ні тривоги на обличчі, ні занепокоєння в рухові. Іде, як мусив би йти кожен майстер, цілком розуміючи невідкладну потребу його допомоги сталеварові. Щоправда, сталевар досвідчений, але ж і піч у критичному стані... За Альошею зовсім інший поспішав Гордій Юрович: стурбований на виду, панічно квапливий у ході, щоразу витирає піт з обличчя, безперестанку говорить, інформує. Інколи майстер ледве наверне котресь вуха в бік сталевара, щоб краще почути інформацію, переборюючи виробничий гамір цеху. В обох у них захисне скло в руках, обидва свідомі серйозності становища.

Вони діловито завернули просто до печі, незважаючи на присутність тут змінного інженера,— час не терпить. Інженер і обер-майстер теж рушили і повільно пішли до печі. Коли вони надійшли на віддаль, з якої чути було короткі репліки сталеварів, то почули:

— А ви помітили, Гордію Юровичу, отой багрянець навколо середовища з великими протуберанцями кипіння?— запитував Альоша в досвідченого сталевара.

— Аякже, звичайно! Я й сам звернув на те увагу, тому й занепокоївся так.

— І що ж? У вашій практиці було щось подібне? — далі допитувався Альоша, напружено щось вирішуючи сам у ту мить.

— Майже ні. Але певне... ніби підминив хто шихту саме в цьому місці.

— А не думали ви, Гордію Юровичу, про зірвані коржі заправки на подині? Яка температура печі?

Сталевар назвав гранично високу температуру, як для печі на останніх днях строку кампанії, і аж тріпонувся від страшних догадок та припущень.

— І каже ж обер-майстер, ніби тут ще й залишалась в уловині неспущена калюжка шлаку...

Альоша по тому ще швидше глянув у піч і раптом виправився, тоном наказу звелів негайно подавати ковші випускати плавку...

Інженер ступив крок до них, щось пробурмотів про те, що плавку не закінчено, що лишилося якусь годину дотримати режим і врятувати плавку. Але біля печі вже діяв наказ майстра. Альоша сам пройшов у диспетчерську — не пройшов уже, а пробіг. Буквально за кілька хвилин з двох боків понеслися до печі № 3 два потужні крани з ковшами. Підручні готували летку, Гордій Юрович стояв біля керма, пробував справність поворотних механізмів і відчував, що весь горить. Тепер, коли згадував хід запитань Альоші — неначе той радився, — йому була цілком ясною картина: трохи захолола «калюжка» шлаку в час плавки на підвищеному режимі, як легша за метал, «спливла» на поверхню, а з нею знялися й коржі зношеної наварки поду. В тому місці відкрилася футеровка, і динас та шамот в старій уже футеровці печі, яка мала перестої й на холодному режимі в час гітлерівської окупації, тепер, безперечно, могли деформуватися, розтопившись у верхніх своїх шарах...

Від пучок і до останнього вузлика нервів Гордій Юрович жив бажанням якомога швидше вилити недоварену плавку в ковші, навіть повернути метал у міксер, аби б тільки уникнути аварії, врятувати піч, а може, і цілий цех.

Альоша такий же зосереджений повернувся до печі, заглядав у кожну амбразуру, порівнював. І знову йшов до підручних, перевіряв виключення газу, перевіряв готовність і стан ковша, навідувався в диспетчерську. Але

жодного разу не зробив зайвого руху, не збудив зосередженістю паніки в бригади біля печі. Молодий інженер, знизавши плечима, відійшов геть у безпечне місце, не бажаючи, видимо, втручатися в такі впевнені дії майстра та сталевара.

Піч поволі зрушила на осі повороту і наверталася, як величезна діжа в руках господині, що зливала тісто в ночви для замісу. Метал напруженим струменем пішов до ковша, обагривши цех жовтогарячим світлом. А майстер стояв біля амбразури, вдивлявся в піч. Згадав схвальну запобігливість Гордія Юровича, що виключив газ. Піч поволі зчахала, якщо можна звати зчаханням різницю на якусь сотню градусів тепла. Потім підійшов другий ківш. Гордій Юрович уже помітно нервував, що його перший підручний, як йому здавалося, довго не подавав знаку, щоб перехилити піч.

Навіть коли метал полився в ківш — сталевар не відчув себе спокійніше, то більше — спостерігаючи, як різко змінилася поведінка майстра Альоші. Він нервово озирнувся на приміщення апаратної, де сталевар керував виливанням плавки. Також різко обернувся до печі, не відриваючись, стежив за нею крізь захисне скло. І ніби на докір обер-майстрові, без гніву чи бажання присоромити, торкнув його захисним склом і показав ним на ліву подину печі.

Обер-майстер все побачив. Червоне, аж бурякове, його обличчя від жару раптово ніби посиніло. Якось хитнувшись, неначе хотів уловити руку майстра зі склом, він різко обернувся до Гордія Юровича і подав тривожний знак: угору, вгору, ще вище! Гордій Юрович натискав кермо, хоч знав, що механізми роблять чітко і перехилання печі йде планомірно. З нервових показувань обер-майстра розумів, що наближається катастрофа. Очей не спускав з майстра...

Але майстер Альоша в одну мить вирівнявся, також діловито повернувся до печі, закладаючи захисне скло до верхньої кишені спецкостюма. Душа Гордія Юровича неначе стала на місце від цього спокійного руху впевненого юнака.

Тільки на останній тонні металу раптом повз кесон поринули клубки диму, і по цехові вдарили смердючі гази спаленої смоли. Та плавку вже було зіллято з печі, і лише незначні краплі металу таки прослизнули в щілину, яка

в останню хвилину утворилася в розкладених нижчих шарах футеровки, оголених злущеною наваркою подини...

Обер-майстер підійшов до Альоші, подав йому руку, ніби попрощався, відходячи з цеху. Але в потиску обер-майстра Альоша відчув якісь інші, інтимніші нотки не то каяття, не то щирості чи подяки...

На ранок сталевари читали вже наказ по цеху, в якому адміністрація висловлювала подяку майстрові блоку мартенівських печей Олексію Перекатову за своєчасно вжиті заходи та уникнення катастрофи на аварійній печі.

Грудень 1951 р.

АЛЕГОРІЇ

Чудового грудневого дня на мальовничих схилах Дніпра в Києві я насолоджувався красотами природи. Кінець грудня — це навіть не плакуча золотиста осінь, але в цьому році і не запашна пухнаста, чи хоч би порошиста, мисливська зима. Лише на схилах, немов соромлячись сонячного дня, шутилися сніжані латки якогось, сказати б, легкодухого, ніби тимчасового снігу...

І раптом зустрічаю там чимсь збентеженого знайомого мені київського художника. Солідна віком і творчою практикою людина, він був у розпачі:

— Розумієте, — гаряче звернувся до мене художник, ніби аж зрадивши, що має кому не то поскаржитися, а чи похвалитися своєю пригодою. — Просто анекдотичний випадок трапився зі мною сьогодні на цих схилах древнього Києва...

І розповів про той випадок зі смаком художника, який у всьому навколишньому вбачає переливи барв неповторного, незафіксованого на його етюдах життя...

Чудовий день. У тих барвах гралося сонце, не покупившись мільйонами відтінків і тонів, якими іскрилися свіжі сніжинки по схилах. На Дніпрі, щоправда, не снували трамваї-пароплави, не виписували свої карколомні вензелі швидкохідні моторні човни скутера. По фарватеру густоплавом ішло крижане «сало», і над Дніпром несло характерне шелестіння крижин — наростаючий гомін зими, яка повільно, але впевнено наближалася за цією розвідкою — крижаним «салом».

Виявляється, що й художник, як і я, захочений такою чудовою годиною перших зимових днів, вийшов у місто з творчим наміром «накидати» кілька етюдів для його майбутнього полотна «Київ». Тема зобов'язувала! Київ — це тисячолітня історія культури українського і російського народів. Київ — це історичне перехрестя економічних, торговельних зв'язків Візантії з великим слов'янським народом, це арена багатовікової боротьби кількох поколінь трудящих за своє щасливе життя та за велике майбутнє...

Так формувалася ця велична тема в уяві літнього художника. Найбільше полотно, найширші перспективи на ньому — все ж обмежене коло. Мова художника — палітра. Найчисленніші тони та їх нюанси аж ніяк не дають перспективи часу, віків. Сонячна веселка в сніжинкових іскрах на подніпрових схилах всміхалася пращурам киян, як усміхається вона й зараз художникові...

Завдання складне. Та митець не губиться від того. Звично бере свій етюдник і йде по місту, іде назустріч натхненню, перебираючи в голові тисячі мазків, які тою чи іншою мірою відображали б образ Києва. Так і дійшов аж на схили Дніпра, бо де, як не там саме, найвільніше б'ється творча думка, найвиразніші барви самого Києва?

Художникові здавалося цілком природним, що коли вже розгортати віковічні перспективи історії міста, то як же можна обминути так зване першоджерело, нащадками натхненно втілене в пам'ятник «Крещение Руси»?! Позеленіла бронза, імпозантна фігура князя Володимира з великим хрестом у руках — це вже символіка, якої вистачить на зафіксування кількох століть історії міста!

Що чинитиме художник з цією бронзою, куди притулить на картоні отой динамічно споруджений, як вічка погроза, важкий хрест — він ще не знав. Навіть і не думав про те, потіючи над хрестатим етюдом, щиро віддаючи посильну данину традиції вшануванням пам'яті Володимира.

І зовсім непомітно, просто-таки з перших натхненних мазків, з позеленілої бронзи почалися творчі непорозуміння художника, з яких виріс цілий отой «анекдотичний випадок». Художник після кількох спроб почав обирати найтиповіший для художнього образу вигляд бронзової постаті князя та хреста в його руках. Найтиповішим, звичайно, здавалося чоло, таке звикле вже видовище з Дні-

пра. Але сонце світило вже в правий бік князя. Художник зайшов з-під сонця, навіть рукою притінив над очима і швидко махнув пензлем раз, удруге, втретє... І сам собі здивувався: чудово клалися фарби, гармонійно відбивалися контрасти з оточенням, але фігура якось-то здрібнювалася, губилася в величезному просторі Дніпра, на берегах якого яскравими барвами вимальовувалися водні станції з купальними баштами та спортивними майданчиками. А ліворуч — символічні труби потужної теплоелектроцентралі Києва. Це той живець, що струмиться в усьому багатогранному житті міста. Художник захоплювався і не помітив, що на палітрі замість старозеленої бронзи яскравіють інші барви життя й радості. На своє глибоке здивування, художник за тим барвистим фоном сучасності ледве знаходив очима на етюді свою модель історії. Бронза якось сіріла і, зблякнувши, поступалася яскравим тонам палітри.

Довелося зайти з іншого боку, взяти модель у якомусь «модерному ракурсі». На цей раз художник уже свідомо шукав такої точки, з якої модель «панувала б» перед очима в нього. Та виявилось, що не так-то легко знайти йому таку точку. Як він не топтався навколо пам'ятника, скільки не пробував «накидати» якусь історичну незалежність цієї події в показі сучасного Києва, фон завжди захоплював його і вів геть осторонь на якісь дивовижні простори... Фон переставав бути фоном, як тільки художник брався покласти його навколо бронзового князя. На етюд не просився, а просто живосилом клався повнокровний малюнок палацу Верховної Ради, чи будинку Уряду Радянської України, або велична й заворожлива колонада будинку обласних установ...

— Найкраще буде... взяти мені цього нещасного Володимира на фоні Хрещатика! — з розпачу вирішував художник, голосно переконуючи сам себе. — Хрещатик і сам являє собою цілий каскад епох міста...

А згодом переконувався, що на етюдіві знов з'явилися чудові будинки хрещатицького пасажу, збудовані лише в цьому році. За шпильастим обеліском будинку в динамічному розгортанні перспективи стояли журавлі баштових кранів, підносилися нові цегляні каркаси будівель. Аж руки затремтіли, так кортіло художникові самому, бодай би на полотні, ще більш оживити будівні темпи зростання нового, його доби людське творіння — Хрещатик! Він не

знав раніш і не замислювався зараз — звідки взялося на Хрещатику стільки баштових кранів, і аж на етюді відчув у їхньому динамічному строї могутню руку радянського будівничого! І велич, і гордість, і творче задоволення, і... сором за безсилля якось-то оживити, бодай на етюдах, позеленілу бронзу давнини...

А коли художник навдивовижу чітко і велично прорізав усю площину етюда динамічно простреленим у небо серпанком телевізійної щогли аж до сонця, — він раптом аж струснувся й опустив руки. Пам'ятник сивої історії Києва і на цей раз вислизнув у нього з-під пензля...

Опустив руки не просто собі, а з розпачу ударивши ними об поли. Звичайно ж, це був рефлекс, навіть не помічений піднесенням у праці художником. Бо в цю мить він почув біля себе голос. Спочатку лише голос, який настирливо пробивався крізь тугу творчу наснагу піднесеного художника. Потім до його свідомості дійшли й слова:

— От здорово у вас, дідусю, щогла вистрелила в небо! Телевізор, батенько, красаота!.. Тільки... для чого ви оцю кляксу з хреста поставили внизу, га, дідусю? У нас Михайло Потапович за таку кляксу двійку поставив би...

— У вас? — перепитав художник, озираячись на такого сміливого критика його творчих пошукань. Позаду в нього стояв хлопець десяти-дванадцяти років віком, з шкільними книжками під пахвою. Червоний піонерський галстук бадьоро майорів, ворушений легеньким вітерцем на гірці. На голові в піонера ледве трималася задерикувато збита на потилицю шапка-ушанка. Хлопець жваво і не по-дитячому серйозно оглядав праці художника, перебігаючи поглядом з етюда на етюд. Він був лише сам з собою, викидаючи з уваги художника, і зовсім ні для кого, а лише для себе уривчастими словами безапеляційно оцінював:

— Здорово!.. Оце да. Знов пляма... Здорово!..

— У кого це у вас? — зовсім миролюбно запитав літній художник, заспокоєний дитячою непосредністю свого юного співбесідника.

— Га, у нас?.. А це я кажу про нашого вчителя малювання в школі. Йому, щоб нічирк!.. Малюєш парту, чи там вікно, так нехай буде тільки парта, вікно. І ніяких плям... Звичайно, ви ж самі, видать, художник. Що це буде, дідусю, картинки?

— Буде ціла картина про наш Київ, молодий чоловіче,— відповів художник, стримуючи якийсь внутрішній роздратування.— Ти любиш Київ, вам у школі розповідають про древню «мать городов руских»?..

І розумів, що піонер значно ширіше і, сказати б, тепліше говорить до нього, висловлюючи ті «критичні» думки про етюди більше з дитячої цікавості, аніж з бажання критикувати досвідченого художника. До того ж художник відчув, що роздратувала його саме правда, так безпосередньо висловлена устами дитини. Справді, він з гіркою переконував, що «пляма» таки псувала його загалом вдалі, а подекуди й чудові етюди Дніпра з «салом», етюди електростанції, яка таки дихала відчутною міццю Києва, «пляма» псувала перспективу і навіть романтику річкового порту...

— Про наш Київ? Он як,— своєрідно згоджувався піонер.— Таки справжній Київ, дідуся? Це вас ще в школі навчили? Здорово!.. І повстання саперів у 1905 році ви знаєте, арсенальців? А те, як товариш Сталін керував боротьбою за Київ, щорівцями керував?.. Красота! Ви, дідуся, все знаєте, і як захочете, так і намалюєте Київ?..

Художник озирнувся навколо. Ні, він перебував тут лише в товаристві піонера. Не обов'язково йому остільки виявляти внутрішнє збентеження, щоб і піонер його розумів і, чого доброго, почав би допитуватися, з чого це, які тому причини.

А сонце тимчасом обійшло вже добре півколо, висвітливши бронзу зовсім з іншого боку, інші тіні поклавши на речі навколо. Художник дивився з Володимирської гірки на весь Київ і мимоволі дослухався до щебетливої говірки піонера. Хлопець навіть не перепитував художника, що таке «алегорія», почувши це слово, коли той намагався пояснити чи виправдати «пляму» на своїх етюдах. Він негайно ж ухопився за нього.

— Алегорія?— гаряче втрутився в художникові пояснення.— Та й навіщо вона вам, така позеленіла, дивіться ж, прямо відстала вже алегорія? Візьміть за алегорію якогось піонера або піонерку, ото буде алегорія! Я ось уже четвертий рік учуся в школі і ще не мав оцінок нижчих за четвірку, і здебільшого — п'ятірки, навіть і по малюванню у нашого вимогливого Михайла Потаповича. А нас ціла армія таких. Уявляете собі... На Хрещатику, на бульварі Шевченка височать по Києву висотні будинки,

як московський університет, із шпилями, телевізорні антени, електрика! А ми йдемо, майбутні герої виробництва, лауреати, як Семінський з «Червоного екскаватора» або Халабуда з «Більшовика», Конько, Панченко, Новиков... Ото картина! Не-е, дідусю, оцей хрест навіть і для алегорії вже не годиться. Хай собі стоїть, для чого його ворушити... От ми з Вовкою Корольковим дуже любимо картини про новобудови, про майбутнє! Ви бачили картину, де товариш Сталін стоїть у широкому полі, а там дроти електрики, машини і мов з туману виринає майбутнє? Красота!..

Художник уже вкладав свої етюди, збираючись іти. Він лагідно згодився, що картину таку бачив і що це таки справді «красота», і, чемно попрощавшись із піонером, пішов геть. Озирнувся. Піонер безтурботно зафутболив зіжмаканий папірець і теж підтюпцем рушив з гірки. В голові художника все ще стримів образ крокуючих армій героїв, «як Семінський», на фоні будов Хрещатика, Брест-Литовського шосе, на фоні заводів машинобудування, яскраво освітлених вогнями нового, соціалістичного Києва!..

1951 р.

ЛИСТ ПІД НОВИЙ 1952 РІК

Дорогі товариші колгоспники, вельми шановний Сидоре Васильовичу!

Прийміть наш братерський привіт і найщиріші поздоровлення з Новим роком! З новим щастям вас, із новими успіхами й радостями!

Не відповідав я вам на святковий жовтневий лист, бо певен був, що відповідь мій друг, ваш земляк. А так хотілося по ширості поговорити з вами. Хоч я й не знаю багатьох вас особисто, та чомусь здається мені, що всі ви такі ж багаті вдачею та життєрадісні, якими я здивав вашу бригаду, що приїздила до нас на Воронежчину, так би мовити, брати на буксир колгосп «Заветы Ильича» — поділитися своїм досвідом у вирощуванні високих врожаїв цукрових буряків та інших сільськогосподарських рослин. Саме в ті дні був і я, відпускник далекосхідної авіації, в тому ж колгоспі, допомагав іллічівцям разом з вашою бригадою, ліквідувати прорив, де й познайомився з уславленою ланковою вашого колгоспу Орисею Устименковою. А мій батько, колишній будівельник нової в нас цукроварні, тепер робітник на ній, він чимало розповідав мені про ваших київських цукровиків та героїв соціалістичних ланів. Іллічівці — новаки в бурякосіянні, і ваша братня допомога моїм землякам зворушливо радує радянський народ! І нам, відважним соколам, приємно мати зв'язок з вашим колгоспом «Зоря комунізму», приємно усвідомлювати контакт з передовиками українських соціалістичних ланів.

Я та мій друг Левко Загребельний, ваш киянин, збираємося в цьому наступному Новому році разом брати відпустку. І поїду я не на Воронежчину додому, а відвідаю вас на Київщині. Хочеться на власні очі побачити ваше життя та працю, хоч я чимало знаю про них з прекрасних розповідей Орисі Устименкової, які ми чули в нашому воронезькому колгоспі «Заветы Ильича». І ми це неодмінно здійснимо з Левком, зробимо екскурсію в «Зорю комунізму».

Та в цьому листі я хочу написати вам і про наше життя. Наше командування цими днями обговорюватиме пропозицію про обопільні культурні зв'язки з вашим колгоспом. Певне, після рішення про форми зв'язку до вас прибуде наша делегація. Але з доручення капітана я листовно познайомлю й вас з нашим життям на Далекому Сході, з нашими людьми, з чудесними хлопцями і ще кращими радянськими льотчиками, з нашими мріями, далекосяжними високостями в мирному житті та в творчій праці. Такі горизонти розкриваються на Волго-Доні, в Куйбишев'ї та у нас на Дніпрі в Каховці!

Про Далекий Схід у старих книжках такого понаписувано, що хочеться спочатку заперечувати ту писанину, щоб на чистішому місці побудувати й свою розповідь про наше життя. Ми живемо геть далі за тим, колись страшним визначенням — Сибір. Сибір — це було колись місце заслання, місце нестерпних страждань і поневірянь, місце дичавини й прокляття. Чи слід говорити про те, що зараз на Амурі життя мабуть чи не краще, більш ожвавлене, я хотів би сказати, аніж на багатьох ріках Європи... Ви ще, певне, й не читали про те, що у нас на Амурі є курортні місця (уявіть собі!). Що в наших містах, наново збудованих за роки славних п'ятирічок, на наших фабриках і заводах, в наших театрах та палацах культури життя вирине таким джерелом наснаги, яким...»

«...А це вже я, Левко Загребельний, дописую. Вася Кравцов сьогодні вартувий. Ну, і... лише кинув мені: «Будь другом, допиши!» Сам побіг, раптом викликаний на виконання невідкладного завдання. Я завжди говорив йому: — Васю! Ніколи не розпочинай писати листів, коли ти вартуєш. От і виходить — «будь другом, допиши!»»

Отже, дописую: яким там джерелом завирувало б життя з-під Васиного пера, мені, та, певне, і вам цілком зрозуміло. Та мені зрозуміло й те, що це він більше для

високої дипломатії розпочав усе. Головне, в цьому листі ми хотіли сказати вам те, що наш народ, де б він не був, які б завдання свого уряду та партії не виконував, він завжди відчуває себе членом великого колективу, членом родини радянських людей. Ваша бригада у воронезькому колгоспі робила почесну справу братерської солідарності в праці над вирощуванням високих урожаїв цукрового буряка. А ми, коли читали про це в листі нашого відпускника на Воронежчину Васі Кравцова, ми раділи цьому братерському єднанню народів нашої країни. Ото й виникло питання про культурні зв'язки з вашим колгоспом. Майте на увазі, що ми ці зв'язки водночас здійснюватимемо з київським колгоспом «Зоря комунізму» і з воронезьким колгоспом «Заветы Ильича». Ми хочемо одночасно послати своїх представників у той і в той колгосп і привезти водночас до нас гостей з обох колгоспів.

Ось про що хотів мій друг писати вам.

Але поки там він виконує завдання, скористаюся правом дописувача і від його імені напишу таке: передайте, вельмишановний Сидоре Васильовичу, щиросердечний привіт Орисі Устименковій від мого любого друга Васі Кравцова! Він цього не посміє написати, а мені по сусідству усе ж видно. З газети вирізав її портрет, у золоті рямця вставив. Сидоре Васильовичу! Скажіть там товарищі Орисі Устименковій від мене, по секрету, нехай пришле мені таку як слід фотографію своєї особи, щоб я урочисто подарував її своєму другові в Новому році! Певне, Орися може й Героєм стати за ті врожаї, яких домігся ваш колгосп, то ви вже порадьте, нехай поспішить прислати фото до Указу про звання Героїні. І ще моє таке прохання буде вам, вельмишановний Сидоре Васильовичу, що коли будете визначати гостей до нас, то, будь ласка, не забудьте призначити й Орисю Устименкову. Прямо вам скажу, що Вася — достойний льотчик, ушануйте його тим призначенням товаришки Устименкової, а їй можете й не признаватися про моє прохання.

Отже, мені здається, що я виконав доручення мого друга на всі проценти можливого... Щось, чую, нервово гудуть наші літаки, повертаються з завдання. Хвилинку... Ні, здається, все в порядку. Вася завжди любить «у при-тирку» садовити машину. Поки що бу...

Вася не зможе дописати листа. Оце пробіг з перев'язаною правою рукою до командира й лише гукнув: «І до-

пиши нашим друзям на Україну, що бомбардувальник чужої країни (уявіть собі!), намагаючись залетіти на нашу територію, відмовився слідувати за моїм винищувачем, щоб сісти на аеродром. Він навіть дозволив собі обстріляти нас. Та, будь другом, заспокой знатних колгоспників «Зорі комунізму» і... Описю, що ми не дозволимо ворожому літакові зашкодити нам. Ми з своїм напарником відповіли чужому бомбардувальникові так, як ми, радянські льотчики, повинні були відповісти на таку ворожу зухвалість!.. Щось спалахнуло на літакові порушників. Але він круто повернув і швидко... щез у густому тумані океану! Так і напиши: повернув і швидко щез у густому тумані!..»

Гадаю, що вам цілком ясно, дорогі товариші, що всякий чужий літак, коли він набереється нахабства і прорветься в заборонені для нього наші повітряні простори, неодмінно... повернеться й щезне в тумані океанських просторів...

Отже, будьте здорові й щасливі в Новому році!

За Васю Кравцова і себе — Левко Загребельний».

З М І С Т

Іван Ле. <i>Вступна стаття П. Мисника</i>	5
Оповідання і нариси	
З минулого	45
Змичка	64
Танець життя	76
Камінний мірошник	97
Кільце порятунку	141
Радіобільшовики	166
Думи (<i>поема</i>)	188
Араб	200
Кувада́	207
Святогори	221
Розкріпачений скарб землі (<i>нарис</i>)	258
Щаслива дорога (<i>нарис</i>)	271
Депутат Сибіру	299
Сливка	306
Сліди Тараса в народі	310
Твердий характер	319
Червона зірка	334
Шевченко	340
Просто про героїв Вітчизняної війни (<i>нариси</i>)	347
Господар заводу (<i>нарис</i>)	383
Оповідання про невідомого солдата	397
Шляхами полтавськими (<i>нариси</i>)	423
Степан Грабар (<i>біографічна повість</i>)	442
Фронтowa біографія	531
Марш	540
Ялинка (<i>оповідання-хроніка</i>)	548
Перший громадянин	562
Любов	575
Світанок	585
Вчителі та учні	598
Алегорії	605
Лист під Новий 1952 рік	611

Редактор М. Дубинський
Художник І. Білоус
Художній редактор К. Калугін
Технічний редактор О. Кадашевич
Коректор Г. Лозинська

ИВАН ЛЕ. Сочинения. Том первый.
Рассказы и очерки.
(На украинском языке)

БФ 05743. Здано на виробництво 3/II 1955 р. Підписано до друку 4/V 1955 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 9,625. Друк. арк. 31,57+1 вкл. Обліково-
видавн. арк 33,272. В друк. арк. 68 800 зн. Зам. № 525 Тираж 15.000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки в 4-ій поліграффабриці
Головвидаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

ІВАН ЛЕ

1

